

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: VII²

Sayı: 28

I. Teşrin 1943

CUMHURİYETİN YIRMİNCİ YILDÖNÖMÜ MÖNASEBETİYLE
ÖZEL SAYI

TÖRK TARİH KURUMU BASİMEVİ – ANKARA

1 9 4 3

TÜRK TARİH KURUMU

*Bulleten'in bu özel sayısını büyük Cumhuriyetimizin
XXnci yıl dönümüne armağan etmekle kıvanç duyar*

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt VII²

Sayı: 28

CUMHURİYETİN YİRMİNCİ YILDÖNÖMÜ MÜNASEBETİYLE

ÖZEL SAYI

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ — ANKARA

1 9 4 3

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

<i>İĞDEMİR, ULUĞ</i> : Atatürk'ün Anafartalar muharebelerine ait hâtıraları.	1
<i>BAYUR, Y. HİKMET</i> : Boğazlar sorununun bir evresi (1906 — 1914)	89
<i>KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. M. FUAD</i> : Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik menşei meseleleri	219
<i>SUNGU, İHSAN</i> : Galatasaray Lisesi'nin kuruluşu	315
<i>UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI</i> : Sultan Abdülaziz vak'asına dair vak'a-nüvis Lûtfi Efendi'nin bir risalesi	349
<i>İNAN, ABDÜLKADİR</i> : « Sovyetskoye Vostokovedeniye »	375

LEVHALAR VE HARİTALAR

- 1 — Atatürk'ün Birinci cihan harbinde çıkmış bir potresi.
 - 2 — « Anafartalar muharebatına ait tarihçe » den üç sayfanın fotokopisi.
 - 3 — Atatürk'ün 1332 de Edirne'de Öğretmen okulunda çıkmış bir fotoğrafı.
 - 4 — Arıburnu ve Anafartalar muharebe bölgesinin haritası.
 - 5 — Anadolu'da «Kayı» adını taşıyan yerler haritası.
 - 6 — Galatasaray Lisesi'nin Türkçe, Rumca ve Ermenice nizamnâmeleri.
 - 7 — Lûtfi Efendi risalesi'nden iki sayfanın fotokopisi.
-

Atatürk ün Birinci Cihan Harbi'nde çıkmış bir portresi

Şimdi Roma büyük elçisi bulunan sayın Ruşen Eşref Ünaydın'a armağan edilmiş olan bu portrenin altında şunlar okunmaktadır :

24 Mayıs 1918

Her şeye rağmen muhakkaka bir nura doğru yürümekteyiz. Bezade bu imanı yaşatıcı kuvvet, yalnız, aziz memleket ve milletim hakkındaki payansız muhabbetim değil, bu günün karanlıkları, ahlaksızlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkıyla ziya serpmeye ve aramağa çalışan bir gençlik gördüğümüdür. İşte, azizim Ruşen Eşref bey sizi, ben, bu mübarek hizbin tabii azasından görüyorum. Gün geçtikçe daha rühim hizmetlerinize intizar ediyorum. Bu günden ziyade garınların şükran ve şapaşıza namzet olan sizi bu günden tanıyaölmekle memnunum.

Bellekten : C. VII²

M. KEMAL

A T A T Ü R K ' Ü N ANAFARTALAR MUHAREBELERİNE AİT H Â T I R A L A R I

ULUĞ İĞDEMİR

Türk Tarih Kurumu Baş Sekreteri

G İ R İ Ş

Aziz Cümhuriyetimizin yirminci yıl dönümü münasebetile *Bellekten*'in fevkalâde bir nüsha halinde çıkan bu sayısında *Cümhuriyetin Kurucusu Atatürk*'ün askerî dehasını en canlı şekilde gösteren "*Anafartalar muharebatına ait Tarihçe*," adını taşıyan hâtıralarını Onun kutsal hâtırasına ithaf etmek suretile, neşir şerefi bana bahşedilmiş bulunuyor.

Bu hâtıralar *Atatürk*'ün el yazısile bir okul defterine yazılmıştır. Bunların, şüpheşiz, en kıymetli bir tarafı da, hâdiseleri sıcağı sıcağına tesbit etmiş olmasıdır. Vak'aların bütün heyecanını yazının karakterinden, bazı yerlerinin gayet sert şekillerle yazılmış olmasından daha iyi hissediyoruz. Bu yazılar faksimile usulile neşredildiği zaman *Atatürk*'ün enerjisini, heyecan ve asabiyetini âdeta gözle görmek mümkün olacaktır.

Anafartalar harpleri'ne ait hâtıraları ihtiva eden bu defteri, *Atatürk*, okumak üzere, o zaman *Türk Tarih Kurumu*'nun Genel Sekreteri bulunan Aydın Meb'usu rahmetli Reşid Galib'e vermişlerdi. Reşid Galib'in kütüphanesinde gördüğüm bu kıymetli defteri ben de okumak istedim. Reşid Galib bu müsaadeyi verirken, defterin bir kopyasını almama izin verdi. Hâtıraları 15 ikincikânun 1934 de kopya etmeğe başladım. Daha sonra, 1937 yılı sonlarında *Atatürk*, bu hâtıraların *Bellekten*'de neşredilmesini emretmişlerdi. O zaman bu mümkün olmadı. Şimdi *Atatürk*'ün bu emirlerini yerine getirmekle de ayrıca en büyük bahtiyarlığı duyuyorum.

Bendeki kopye, arap harfleriyle 116 sahifedir. Hâtıratın

Atatürk'ün el yazıları ile yazılmış olan kısmı benim defterimde 86 sahife tutmuştur. Aslında bu kısım 106 sahifedir. Bunlardan 1 inci, 12 nci ve 105 inci sahifelerin foto kopilerini burada neşre ediyorum. Hâtıratın bu kısmı 28 Temmuz 1331 (10 Ağustos 1915) *Conkbayırı* taarruzu ile sona ermektedir. "3 Ağustos muharebesi," başlığı ile başlayan ikinci kısım defterden ayrı olarak başka bir yazı ile eseri cedit kâğıdlarına yazılmıştır. Bu kısım, *Atatürk*'ün hastalanarak *Anafartalar Gurubu kumandanlığı*'ni Mirliya Fevzi Paşa'ya (*Mareşal Fevzi Çakmak*) tevdi eylediği 27 Teşrinisâni 1331 (10 Birincikânun 1915) tarihine kadar devam etmektedir. Bunun sonuna 14. 10. 1331 (27. Birincikânun 1915) tarihinde *Çamlı Tekke*'den *Anafartalar Gurubu Erkânı Harbiye Reisi İzzeddin (Muğla Meb'usu İzzeddin Çalışlar)* imzasını taşıyan bir rapor eklenmiştir. Bu rapor düşmanın *Anafartalar Gurubu* cephesinden ricatine ve Gurub'un hareket tarzına dairdir.

Bu hâtıraların daha iyi anlaşılabilmesi için *Atatürk*'ün *Sofya*'da Ataşemiliter sıfatıyla bulunduğu tarihten hâtıratın başladığı 20 Mayıs 1331 (2 Haziran 1915) tarihine kadar geçen hâdiselerden de bahsetmeği faydalı bulmaktayım.

* * *

Birinci Cihan Harbi başladığı zaman *Atatürk* (Kürmay Yarbay Mustafa Kemal) *Sofya*'da Ataşemiliter bulunuyordu. Kendisi Türkiye'nin cihan harbine girmekte acele ettiği kanaatinde idi. Hâdiseleri bir müddet dikkatle takip ettikten sonra, bir ölüm kalım savaşına girmiş olan yurdunun mukadderatına *Sofya*'da seyirci kalmaktansa, faal bir asker vaziyetine geçmeği tercih ederek Başkumandanlıktan vazife istedi. İlk önce kendisine orduda faal bir vazife vermek istemediler. Nihayet şiddetli ısrarı üzerine 2 Şubat 1915 de Tekirdağında teşkil edilen 19 uncu tümen komutanlığına tayin edildi. *Atatürk* bir aydan daha kısa bir zamanda bu tümeni hazırladı. 24 Şubat 1915 de 19 uncu tümen *Maydos*'a naklolunarak *Ece* limanı ile *Seddülbahir* ve *Morto* limanı arasındaki mıntakanın muhafazasına memur edildi.

Şimdi bu tarihten sonraki hâdiseleri *Atatürk*'ün kendi beyanatından okuyalım: Bu beyanat 1918 yılı başlarında Ruşen Eşref (Peşte elçisi Ruşen Eşref Ünaydın) tarafından Yeni Mecmu'a'nın fevkalâde nüshasında neşredilmiş ve sonra 1930 da

kitap halinde basılmıştır¹. Anafartalar muharebeleri ile ona takadüm eden hâdisatı veciz bir dille anlatan bu mülâkatın, hâtıratın başladığı tarihten evelki kısmını ve mümkün olduğu kadar yalnız *Atatürk* tarafından söylenmiş olanlarını nakletmekle iktifa edeceğim:

* * *

“ . . . Benim kanaatime göre düşman ihraç teşebbüsünde bulunursa iki noktadan teşebbüs ederdi. Biri *Seddülbahir*, diğeri *Kabatepe* civarı! Ve benim noktaî nazarıma göre düşmanı karaya çıkartmadan bu sahil parçalarını doğrudan doğruya müdafaa etmek mümkündü. Binaenaleyh alaylarımı böyle sahilden müdafaa edecek surette yerleştirdim. Bu vaziyet takriben Şubat 1930... „

“*Mustafa Kemal Paşa*, kendisinin *Maydos* mıntakası kumandanlığı esnasında cereyan eden mühim vakaları şu suretle hülâsa etti: Düşman bir defa *Seddülbahir*'e ve *Kumkale*'ye asker çıkarmak teşebbüsünde bulunuyor. O zaman, hep ağızlarda işidüp okuduğumuz bir *Mehmed Çavuş* çıkıyor, toprağımıza ayak basan düşmanı tekrar denize atıyor.

— Düşman bu karaya asker çıkarmak teşebbüsünü neden denedi?

— Bu hareket bir keşif olarak kabul edilebilir. Bir de malûm olan 5 Mart vardır.

— Ki asıl bizi alâkadar eden de odur, Paşa Hazretleri.

— Fakat bu tamamen bahrî bir harekettir. Sahil müdafaası *Cevad Paşa Hazretlerinin* tahtı emrinde bulunuyordu. Benim bu hareketle alâkam, dolayısıledir. Yalnız 5 Mart gününün sabahı *Cevad Paşa Hazretleri Maydos*'da bulunan karargâhıma gelmişti. Kendisine *Seddülbahir* sahil mıntakasındaki tertibatı göstermek üzere beraber *Kirte*'ye gittik. Oraya vardığımız zaman, düşman donanmasının *Kirte* ve *Alçitepe* istikametlerine açtığı ateşin altında kaldık.,,

“ . . . Mezkûr mıntakanın muhafazasına memur 26 ncı Alay kumandanlığına icap eden talimatı şifahiyemi verdim. Ve *Cevad Paşa* ile birlikte vazife başında bulunabilmek için *Maydos*'a döndük.

¹ *Ruşen Eşref*, *Anafartalar kumandanı Mustafa Kemal ile mülâkat*, İstanbul 1930. (Bu mülâkattan *Atatürk*'ün Birinci Cihan Harb'ine ait daha birçok hâtıra defterleri ve notları olduğu anlaşılıyor.)

Düşmanın mağlûbiyetiyle neticelenen bu 5 Mart muharebei Bahriyesinde kara mıntakasının muhafazası benim uhdemde idi. O gün, düşmanın bazı gemilerle sahili ateş altında bulundurmuş olmasından başka zikre şayan hiç birşey vuku bulmamıştır. O gün sahil bataryalarımızda bulunan askerler, zabıtlar ve kumandanlar cidden şayanı hayret bir fedakârlıkla, hani cesaretin, tevekkülün haddi âzamisiyle sonuna kadar toplarını kullanmışlar, vazifelerini ifa etmişlerdir. Düşünün ki birçok çökmeler, infilâklar, yangınlar, zayıat arasında, daimî ateş karşısında, muharrip endahlar altında bunlar hiç titremeden vazifelerini yapmışlardır. „

“Düşmanın mağlûbiyetiyle kapanan bu hâdisei bahriyeden sonra, *Mustafa Kemal Paşa*, İngilizlerin, Fransızların boğazı yalnız donanmaları ile zorlayarak bir maksat elde etmekten ümidi kestiklerine hükmediyor ve mutlak tekrar sahile adam çıkarmak teşebbüsünde bulunacaklarına ihtimâl veriyor. Bunun için maiyetindeki kıt'alara teyakkuza bulunmalarını emrediyor. Kuvvetinin arttırılması için lâzım gelen yerlere resmî müracaatlarda bulunuyor. Kuvvetini arttırıyor. Ve o mıntaka kumandanlığına Halil Sami Bey isminde diğer bir zat tâyin olunuyor! O zaman Kaymakam rütbesinde bulunan *Mustafa Kemal Bey* de kumanda ettiği fırka ile icabında *Gelibolu* civarına, icabında Anadolu cihetine harekete müheyya bulunmak üzere ihtiyatı umumî olarak terkediliyor. Rumeli sahili mıntakası muhafazasına yalnız o miralay beyin fırkası tahsis ediliyor.„

“Bu sıralarda, yâni Mart içinde *Mustafa Kemal Bey*'in fırkasından bir alay, *Çanakkale*'ye geçiriliyor; fakat gene iade olunuyor. *Mustafa Kemal Bey* de bütün fırkasını *Bigalılıköyü* civarında bulundurmayı muvafık görüyor. Fırkası Beşinci Ordu'nun ihtiyatı umumîsi olarak *Bigalılıköyü* ve bunun cenubi-şarkisindeki *Maltepe*, *Mersin-tepe* civarında bulunan konaklarla ordugâhlarına yerleşiyor. Kumandan aldığı emir mucibince icabında *Bolayır*'a hareket etmeğe, *Çanakkale* cihetine vapurla geçmeğe müheyya bir halde bulunuyor. Emre intizaren bütün kıt'alarını tâlim ve terbiye ile iştilal ettiriyor.„

“— İşte o günlerden birinde, on iki Nisan sabahı idi ki *Arıburnu*'nda bir hâdise cereyan etmekte olduğu, işitilen gemi toplarının sesinden anlaşılıyordu. „

“Bütün fırka kıtaatının harekete hazırlık derecesi tezyit edildi.

Bir taraftan *Maydos* mıntakası kumandanlığından malûmata intizar etmekte idim, diğerk taraftan da ya kolordunun veya ordunun emrine.... Yalnız fırkanın süvari bölüğüne - istihsali malûmat için - *Kocaçimen* istikametine hareket etmesi emrini verdim. „

“ Bu sırada idi ki Üçüncü Kolordu Kumandanı *Esat Paşa* Hazretleriyle *Gelibolu*'dan telefonla görüşülmüştür. Müşarünileyh te henüz cereyanı ahval hakkında vâzih malûmat edinememiş olduğunu bildirmiştir. Öğleden evvel saat altı buçukta idi, Halil *Sami Bey*'den vürut eden bir raporla düşmanın *Arıburnu* sırtlarına çıktığı anlaşılıyor ve buna karşı benden bir taburun mezkûr düşmana karşı sevki isteniyordu. Gerek bu rapordan, gerek *Maltepe*'de icra ettiğim hususî tarassudat neticesinde bende hâsil olan kanaati kat'iyye, öteden beri imali fikir ettiğim gibi, düşmanın *Kabatepe* civarında mühim kuvvetle karaya çıkmağa teşebbüsü, demek ki, buku buluyordu. Binaenaleyh bu işin içinden bir taburla çıkmak mümkün olamayacağını, her halde evvelce tahmin ettiğim gibi bütün fırkamla düşmana incizabın gayri kabili içtinap olduğunu takdir ediyordum. Artık hiçbir şeye intizar etmiyerek *Karargâhımın* bulunduğu *Bigalköyü*'nde ikamet eden birinci piyade alayı ile cebel bataryasının derhal harekete geçmek üzere âmâde bulundurulmalarını, kumandanlarının da emir almak üzere yanıma gelmelerini bildirdim. „

“... — Altı maddelik bir emir not ettirdim. Bu emir maiyet cüzütam kumandanlığına da tebliğ olunacaktı. Bundan başka Üçüncü Kolordu Kumandanlığına da telefonla arzedilmek üzere bir rapor yazdırdım. Vaziyeti ve vaziyetimi ve teşebbüsümü anlattım.„

“... — Bundan sonra kıt'alarını yürüyüşe müheyya olarak içtima ettirmiş bulunduran 57 nci alay, - meşhur bir alaydır bu, çünkü hepsi şehit olmuştur - kumandanları ve sertabip ve bir yaverimle bir emir zabıtım beraber olduğu halde içtima mahalline gittim. Basit bir tertiple *Bigaltderesi* boyunca giden yol üzerinde alayı bizzat yürüyüşe geçirerek *Kocaçimen* tepesine tevcih ettim.„

“Yolda giderken kumandanlara olsun, sertabibe olsun şifahi izahatı lâzime veriyordum. Takip ettiğimiz dereden bizi *Kocaçimen*'e isal edecek muayyen bir yol olmadıktan başka *Kocaçimen*'e varmak için atlamağa mecbur olduğumuz saha da pek ziyade fundalık, sabülmürur, kayalıklı derelerle mali idi. Bir yol bulup

Kıt'ayı sevke delâlet etmesi için topçu taburu kumandanını tavzif ettim.,,

"... Bu zat kayboldu. Ondan sonra batarya kumandanını memur ettim. Bu da başını alıp *Kocaçimentepesi*'ne kadar gitmiş, delâletinden istifade edilemedi.,,

"... Bizzat yol bulmak ve müfrezeyi oradan sevk etmek suretile *Kocaçimentepesi*'ne muvasalat edildi. Şimdi *Kocaçimentepesi*'ni tasavvur buyurun: *Kocaçimen* şibihcezirenin en yüksek tepesidir. Fakat *Arıburnu* noktası zaviyei meyyite içinde kaldığından buradan görülmüyor.,,

"... Orada denizde bulunan gemilerden ve zırhlılardan başka hiç bir şey görmedim. Düşmanın karaya çıkmış piyadesinin henüz oradan uzak olduğunu anladım. Efrat o müşkül araziye bilâ tevakkuf kat'etmek yüzünden yorulmuş ve yürüyüş umku pek ziyade derinleşmişti. Alay ve batarya kumandanına efradı tamamen toplayıp küçük bir istirahat vermelerini söyledim. Denizden mestur olarak on dakika kadar tevakkuf edecekler, sonra beni takibedeceklerdi. Ben de, orada bir *Aptalgeçidi* vardır, o *Aptalgeçidi*'nden *Conkbayırı*'na gidecektim. Yanımda yaverim, emir zabitim ve ser-tabip ile oralarda tekrar bulduğumuz fırka cebel topçu taburu kumandanı olduğu halde evvelâ atlı olarak yürümeğe teşebbüs ettik, fakat arazi müsait değildi. Hayvanları bıraktık, yaya olarak *Conkbayırı*'na vardık.,,

"Şimdi burada tesadüf ettiğimiz sahne en enteresan bir sahnedir. Ve vak'anın en mühim ânı bence budur.,,

"... Bu esnada *Conkbayırı*'nın cenubundaki 261 râkımlı tepeden sahilin tarassut ve teminine memuren oralarda bulunan bir müfreze efradının *Conkbayırı*'na doğru koşmakta, kaçmakta olduğunu gördüm. Size şu muhavereyi aynen okuyacağım! Bizzat bu efradın önüne çıkarak:

— Niçin kaçıyorsunuz? dedim.

— Efendim düşman! dediler.

— Nerede?

— İşte, diye 261 râkımlı tepeyi gösterdiler.,,

"Fihakika düşmanın bir avcı hattı 261 râkımlı tepeye yaklaşmış ve kemâli serbestiyle ileriye doğru yürüyordu. Şimdi vaziyeti düşünün: Ben kuvvetlerimi bırakmışım, efrat on dakika istira-

hat etsin diye... Düşman da bu tepeye gelmiş... Demek ki düşman bana benim askerlerimden daha yakın! Ve düşman, benim bulunduğum yere gelse kuvvetlerim pek fena bir vaziyete düşer olacaktı. O zaman artık bunu bilmiyorum, bir muhakeme mantığıne midir, yoksa sevki tabii ile midir, bilmiyorum;

Kaçan efrada :

- Düşmandan kaçılmaz, dedim.
- Cephanemiz kalmadı, dediler.
- Cephanemiz yoksa, süngünüz var, dedim.,,

“Ve bağırarak bunlara süngü taktırdım. Yere yatırdım. Aynı zamanda *Conkbayırı*'na doğru ilerilemekte olan piyade alayı ile cebel bataryasının yetişebilen efradının “marş marş,, la benim bulunduğum yere gelmeleri için yanımdaki emir zabitanı geriye saldırdım. Bu efrat süngü takıp yere yatınca düşman efradı da yere yattı. Kazandığımız an bu andır.,,

“...— Kolun başında bulunan bölük yetişti. Bu bölüğe cephanesiz bölüğü takviye ederek ateş açmasını emrettim. Yanıma gelmiş olan alay 57 tabur 2 kumandanı yüzbaşı Atâ Efendi'ye bütün taburiyle bu bölüğü takviye ederek 261 râkımlı tepe üzerinden düşmana taarruz etmesini emrettim. Cebel bataryasına *Suyatağı*'nda mevzi aldırarak düşman piyadesi üzerine ateş açtırdım. Dereye saptığından biraz geciken diğer bir tabur, kumandanı üzerinden açılarak taarruza iştirâk etti. Bundan sonra idi ki alay kumandanına bütün alayı ile benim tevcih ettiğim istikametlerde düşmana taarruz etmesini emrettim.,,

“...— 57 nci alayın taarruza başlaması öğleden evvel saat on raddelerinde idi. O esnada 9 uncu fırkaya mensup süvari zabitanından mülâzımievvel Mehmet Salih Efendi yanıma geldi. Ve 27 nci alayın *Kocadere* garbındaki sırtlardan *Kemalyeri* üzerinde düşmanla muharebeye başladığını haber verdi. O zabitle mezkûr alay kumandanına, düşmanın sol cenahına taarruz etmekte olduğumu, 27 nci alayın da karşısındaki düşmana taarruz etmesini, henüz *Bigalı* civarında bulunan 19 uncu fırka kısmı küllsini *Kocadere* istikametine celbedeceğimi, bu emri kendisine irsal eden süvari mülâzımı Salih Edendi'yi tekrar nezdime iade etmekle beraber benimle daima irtibatı muhafaza etmesini, muharebeyi *Conkbayırı*'ndan idare edeceğimi emrettim, bildirdim. *Bigalı*'da bulunan

fırka erkânı harbine de emir atlısı ile bir emir gönderdim. Dedim ki :

“İzzettin Bey (*Muğla* mebusu İzzettin Çalışlar) alay 72 *Maltepe*'ye takarrüp etmesin. Sıhhiye bölüğü *Kocadere*'ye gelsin (hepsi). Alay 77 *Kocadere* şarkına takarrüp etsin. Ve bu raporu Üçüncü Kolordu Kumandanına veriniz.,,

Üçüncü Kolordu Kumandanlığına

Arıburnu şimalindeki sırtlar.

	Saat	Dakika	
12 Nisan	10	24	evvel

“*Düşmanın karaya çıkmış bulunan piyadesi, Arıburnu ile Kabatepe arasında bir buçuk kilometre kadar bir cephedeki sırtları işgal etmiştir. 27 nci alay düşmanı şark cephesinde sekiz yüz metre mesafede işgal ediyor. Düşmanın tamamen sol cenahında altı yüz metre mesafeden taarruza başladım. Yalnız piyadeden ibaret olan düşmanı bir alay tahmin ediyorum. Muharebe devam ediyor. Bir saat kadar ateş muharebesinden sonra düşmanın 261 râkımlı tepeye kadar ilerlemiş olan kıtaatının ricate başladığı görüldü.,,*

“... 57 nci alay, verdiğim emir üzerine düşmanı şiddetle takip ediyordu. 27 nci alay kumandanından emrimin alınıp alınmadığına dair bir haber gelmedi. Bununla beraber gerek bizzat benim, gerek yanımdaki zabıtlardan tarassut için ileri gönderdiklerimin neticei tarassudumuzdan bu alayın da taarruz etmekte ve ilerlemekte olduğunu anladım.,,

“... Şimdi saat on bir buçuk evvelden sonra vaziyet bence şu idi:

Düşmanın karaya çıkmış olan kuvveti, sekiz taburdan fazla idi. Şimdi bu sekiz taburluk kuvvet kendisile gayrimütenasip gayet geniş bir cephe üzerinde “261,, e kadar şimalen, ve *Kemalgeri*'nin bulunduğu sırtların garp yamaçlarına kadar şarkan ilerileyebilmişti. Fakat bu uzun cephe hattı, ziyade manialı bir takım derelerle kesik bulunuyordu, bu sebeple düşman kendi cephesinin hemen her noktasında zayıf idi. *Conkbayırı* şimalinde mevzi alan 19 uncu fırkanın seri' cebel bataryası *Arıburnu* ihraç noktasını ateş altına aldığı için düşmanın henüz ihraç etmeğe devam ettiği kıtaatın ihracı hem müşkilâta, hem de teahhura uğradı. 57 nci alayın *Conkbayırı* ve *Suyatağı* hattından “261,, istikametinde ve dar

cephe ile kesif olarak düşmanın pek nazik ve mühim olan sol cenahına yüklenmesi iki taburdan ibaret olan 27 nci alayın da *Merkeztepe* istikameti umumiyesinde geniş cephe ile düşmana atılması düşmanı ricata mecbur etmiştir.,

“Fakat bence bu tabiye vaziyetinden daha mühim olan bir âmîl vardır ki o da herkes öldürmek ve ölmek için düşmana atılmıştı.,

“Bu öyle alelâde bir taarruz değil, herkesin muvaffak olmak veya ölmek azmile harekete teşne olduğu bir taarruzdur. Hattâ ben, kumandanlara şifahen verdiğim emirlere şunu ilâve etmişimdir:

« — **Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeği emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olabilir.**»

“... Fakat akşama kadar daha çok zaman vardı. Bu sıralarda idi ki 9 uncu Fırka Kumandanından haber getiren bir zabıt, düşmanın *Kumtepe*'ye kuvvet ihracına başladığını ve orada kuvvetimiz bulunmadığını, 19 uncu fırkaca bu cihetin nazarı dikkate alınmasını, 9 uncu Fırka Kumandanının tek mil kuvvetlerle *Kirte*'ye gittiğini bildiriyordu.,

Kumtepe, *Kilidülbahir*'e en yakın ve pek müessir bir noktadır. Burasını müsamaha etmek bütün maksatları ziyaa uğratabilir. Binaenaleyh derhal hatırıma gelen şey, *Ariburnu*'nda muharebeye iştirak eden kuvvetleri taarruza devam ettirmek ve fırka kısmı küllîsile bizzat *Kumtepe*'ye yetişmek oldu. Buna dair icap eden emirler verildi. Fakat bizzat fırka kısmı küllîsine mülâki olmağı tercih ettiğim için hemen hareket ettim.,

“Kumandan hemen hareket ediyor. Ve *Kocadere*'de 77 nci alaya, ondan sonra da ... inci alaya mülâki oluyor. Öğleden sonra saat bir raddelerinde *Maltepe*'ye yaklaştığı sırada bazı seslerin kendi ismini çağırmakta olduğunu işitiyor. Seslerin geldiği tarafa yaklaşıyor. Bakıyor ki kolordu kumandanı *Esat Paşa* ve mâiyeti erkânı harbiyesi... *Mustafa Kemal Bey*, müşarüni-leyhe gelmiş olan son raporu okuyor. Ve görüyor ki bu rapor aynı zamanda kendisine de aitti, ve biraz evvel gelip düşmanın *Kumtepe*'ye çıktığını haber veren zâbit, bu raporun mealini söylemiştir. Halbuki okuduğu tahriri rapora nazaran düşmanın *Kumtepe*'ye çıktığı doğru değildir.

“— Bakınız bu raporun şifâhen tebliğinde bir “*Kumtepe*’ye asker çıktı,, cümlesinin ilâvesi bütün taktik kararlarını değiştirebiliyor, ve hem pek mühim surette değiştirebiliyor. İş bu suretle anlaşıldıktan sonra kolordu kumandanı paşa hazretleri kararımı sordular.,”

“*Mustafa Kemal Bey* de tek mil kuvvetle *Ariburnu*’ndaki düşmana taarruza devam edeceğini arz ediyor. Kolordu kumandanı paşa kabul ediyor ve *Mustafa Kemal Bey* derhal yanından ayrılıyor, muharebe meydanına geliyor, 77 nci alayı 27 nci alayın solundan düşman sağ cenahı aleyhine taarruza geçiriyor. İhtiyatlarını, sahra bataryasını lâzımgelen yerlere yerleştiriyor. Kendi de sağ cenaha gidip oradan muharebeyi idare ediyor.,”

“Bizimkiler o kadar ilerlemişler ki düşman ricatine devam ediyor, hattâ kısmen sandallara binmekle bile iştilal ediyormuş. Fakat akşam olmuş. Gecenin hulûlüne kadar muhtelif emirlerle hücum sevk edilmiş olan cüzütam kumandanları, fırka kumandanının ısrarı üzerine, ta ki düşman tamamen tardedilsin diye, savletlerine devam etmişler ve pek te muvaffakiyetli hücumlarda bulunmuşlarsa da düşmanı kâmilen sürememişler. Gece de pek ilerleyince muharebe kesilmiş. Bu anî sükûnet fırsatında düşman karaya yeniden asker çıkarmakta devama başlamış.,”

Paşa:

“— Demek ki, dedi, 12/13 gecesini vaziyet hakkında hiçbir taraftan sahih malûmat alamıyorum. Gece karanlığından dolayı manzarâi harbi gözümünden kaybediyorum. Ve vaziyeti etrafiyle anlayabilmek için sabaha kadar cepheyi bizzat dolaşıyor, oradan, telefon merkezi yapılmasını emrettiğim *Kocadere*’ye geliyorum. Orada vâkıf olduğum yeni vaziyete göre sağ cenahdaki ihtiyat kuvvetlerini alıp merkeze ve sol cenaha yaklaşıyorum. Kendim de bilâhara *Kemalyeri* ünvanını alan merkezden muharebeyi idare ediyorum.,”

“... Düşman 13 Nisanda, yani gecedenberi ihracına devam ettiği kuvvetlerle yeniden birinci hattını takviye ediyor, evvelâ sol cenahla merkezde bulunan kıtaatımıza faik kuvvetlerle taarruza geçiyor. Fakat kıtaatımız faik düşman kuvvetinin süngü hücumundan kendini korumak şartıyla arada bir mesafe muhafaza etmek üzere mağlûbiyetten siyanet ediliyor. İşte bu suretle 13 Nisan günü, mağlup olmadan kazanılıyor.

“... Bu, askerimizin en mühim surette fedakârlığı, kahraman-

lığı demeyim- çünkü Türklerin bundan daha fazla fedakârlık gösterdikleri günleri hatırlıyorum - her halde sebat ve metaneti, zabiterimizin olsun, kumandanlarımızın olsun cesareti, azmi sayesinde kazanılmış mühim bir gündür. Diyebilirim ki benim en namüsaıt vaziyetim 13 Nisan günü idi. Çünkü beş İngiliz livasına karşı duran kuvvetim dünkü, yani 12 Nisan günkü, şanâver şedit savlet ve taarruzlarla zayıata uğrayan 57 nci alaydan, ikişer taburlu olan 27 ve 77 nci alaylarla, gayri kabili istifade bulunan 72 nci alaydan ibaretti. Hakikaten 12 Nisan muharebesiyle *Arıburnu* cephesi muvaffakiyetinin temelini kuran, İngilizlerin bu cephede azmini kırıp plânını mahveden, bu kuvvetti. 14 Nisan günü daha iki alay kuvvetin tahtı emrime gireceği anlaşıldı. Bunun üzerine düşmana tekrar taarruza karar verdim.,,

“13/14 Nisan gecesini *Kocadere* köyünde geçirmiştim. Kat'ı kararımı fecre yakın bir zamanda verdim. O zamanda ki düşman *Kabatepe* istikametinden *Kocadere* köyünü donanmasıyla ateş altına almıştı. İşte icap eden taarruz emri bu ateş altında yazılmıştır. Bu emir, emirathıları ile cüzütam kumandanlarına gönderildi. Sonra ben de bizzat *Kemalyeri*'ne gittim.,,

“Saat yedi ile sekiz arasında sol cenah ve cephede taarruza başlandı. Bundan sonra idi, sağ cenahta da kıtalarımızın taarruz hareketlerini görüyordum. Taarruz bütün cephe üzerinde muvaffakiyetle devam ediyordu. Düşman *Kanlısırt*'ta firar suretinde ricate başlamıştı. *Kırmızısırt*'ta da ricate başladı. Saat 10 dan sonra sağ cenahımız da düşmanı tazyika başladı, ricate mecbur etti. Ve takibe koyuldu. Zeval sıralarında idi ki düşmanın *Kanlısırt*'ta ricat eden aksamından bâki kalmış olanlar *Kırmızısırt*'ta da en son ricat ettikleri avcı hendekli mevziinde tüfenklerini bırakarak hemen heyeti kâmileleriyle siperlerinin önüne çıkmış, şapka, beyaz mendil, bayrak sallayarak teslim olmak istiyorlardı! Bütün bu manzaraları *Kemalyeri*'nden ben ve tek mil maiyetim dürbünsüz olarak seyrediyorduk.,,

“Bu aralık gerek fırka erkânı İzzettin Bey'den aldığı raporlardan, gerekse bizzat müşahedelerimden anlıyordum ki düşmanın *Arıburnu* şarkındaki sırtlarda hiç bir faaliyeti kalmamıştır. Sağ cenahımız karşısında düşman efradı sahile iltica etmiştir.,,

“Yalnız ricat noktasına uzak kalan düşmanlar *Kanlısırt*'la *Kır-*

*mızısirt'*taki vaziyetlerinden dolayı, *Merkeztepe'*de kalmış olan aksamı da sağ cenahımızın *Kömürkapıderesi* ve *Bombasırtları'*na kadar ilerliyerek bilhassa *Yükseksirt'*ta aldıkları hâkim vaziyetten dolayı çekilmiyorlar, ister istemez sebat gösteriyorlardı.,,

“Düşmanın asıl sebatı *Yükseksirt'*ın garbında ve *Hâintepe'*de görülüyordu. En nihayet gece hulûl edince, kıtaatın fevkalâde yorgun olduğu da anlaşılınca kazanılan muvaffakiyetle iktifa olundu. Muharebe tevkif edildi, tutulan, kazanılan hatlarda tahkimat icra etmeleri emri verildi.,,

“15 Nisan günü görülen vaziyet şu :

“Düşman sağ cenahımız karşısında *Yükseksirt'*ın sahile müteveccih kısmında *Kömürkapıderesi* içinde yamaçlara tutunmuş bir halde; buna mukabil bizim kıt'alarımız *Cesarettepe'*deki düşman hattı balâsında; bunun karşısındaki kıt'alarımız da *Edirnesirt'*nda *Kırmızısirt'*ta ve *Kanlısirt'*ta imiş. Hattı balâ tekrar tekrar düşman tarafından işgal edilmiş ve buna mukabil kıt'alarımız mezkûr hattı balânın şarkında ve karşısında mevki tutmuş. Düşman gündüz de ihraca devam ediyormuş. Karaya çıkarılan düşman kuvvetleri ileriye sevk edilerek ön hatlar takviye ediliyor, hatlar takviye edildikçe de umumî vaziyetini tashih edebilmek için cephenin bazı noktalarında faaliyette bulunuyormuş. Bu faaliyetler sırasında, *Kanlısirt* cihetinden düşman sol cenahımızı sabahtanberi tazyik etmekte imiş. Bu taarruzu tevkif edilmiş. O gün düşmanın dokuz nakliye gemisinden karaya dökülen askerlerinden başka sekiz nakliye gemisi daha ufuktan kıyılara doğru yaklaşıp büyümekte olduğu görülüyormuş. Bizim birinci hattımız düşmanın iki yüz, üç yüz metre karşısında bulunuyormuş. Bu suretle gittikçe tekâsüf eden düşmanın karşısında beklemektense kat'ı neticeyi kazanmağa kifayet edecek kadar kuvvet celbi için *Mustafa Kemal Bey* mafevk kumandanlara maruzatta bulunmuş. İsteddiği kuvvetleri alınca cephesi genişlediğinden muhtelif kumandanlarla daimî münasebatta bulunmak zorlaşmış. Onun için cephesini muhtelif mıntake kumandanlıklarına ayırmış.,,

“16 Nisan:

“Düşman sağ cenahımıza taarruz teşebbüsünde bulunmuşsa da durdurulmuş.,,

“17 Nisan:

“Sağ cenahımızdaki siperlerimize düşman taarruz etmiş. Fa-

kat kıt'alarımızın mukabil süngü hücumları ile geri püskürtülmüş: Fakat tamamiyle yerleşen düşmanın yeniden mühim bir hücumla kalkışacağını muhtemel gören *Mustafa Kemal Bey* taze kuvvetlerle düşmandan evvel düşmana vurmağı kararlaştırmış. O zaman mintaka kumandanlarını *Kemalyeri*'ne nezdine celbedip şifahi talimatta bulunmuş.,

"O gün maiyetinde bulunan erkâna karşı söylediği sözlerden bâzı kısımlarını bize vermesini kumandanı rica ettim, ve şunları aldım: Zira taarruz emri vermeden evvel *Mustafa Kemal Bey* ruhlarla hitap etmekten pek kuvvetli neticeler bekliyor. Onun için diyor ki:

"*Düşmanın, altı gündenberi iki defa taarruz ederek sarstığımız ve arazinin menaatinden dolayı neticeye kadar şiddetli takip edememek yüzünden barınabilen aksamı himayesinde çıkarmakta olduğu ve fakat şimdiye kadar mahvettiğimiz kuvvetlerinin iki fırkadan fazla olduğu anlaşılmıştır. Seddülbahir'de Kumkale cihetinde de hal hemen aynı olmuştur.,*

"*Karşımızda bulunan düşmanı bire kadar hepimiz ölerek behemhal denize dökmek lâzım olduğu kanaati vicdaniyesindeyim. Vaziyetimiz düşmana nazaran zayıf değildir. Düşmanın kuvvei maneviyesi tamamen mahvolmuştur. Mütemadiyen siper yapmakla kendisine bir melce aramaktadır. Siperleri civarına bir kaç mermi düşmekle derhal kaçtığını kendi gözlerinizle gördünüz.,*

"*Düşmanı büsbütün kaçırmak için daha çok teemmüle lüzum yoktur.,*

"*İçimizde ve kumanda ettiğimiz askerlerde Balkan hacaletinin ikinci bir safhasını görmektense burada ölmeği tercih etmişlerin bulunacağını kat'iyyen kabul etmem. Şayet böyleleri olduğunu hissederseniz derhal onları kendi ellerimizle kurşuna dizelim.,*

"*Şimdiye kadar ihraz ettiğimiz muvaffakiyeti tamamlamak için emrime verilen taze kuvvetler hattı harbe vasıl olmaktadır.,*

"*Ve ruhları bu hitapla dolan kumandanlara, edecekleri taarruz hakkında lâzımgelen emirleri veriyor, tertibatını da kolordu kumandanlığına arz ediyor. Kararı oraca da tasvip görüyor.,*

"*Bunun üzerine 18 Nisan taarruzu vukubuluyor ki onun neticesinde husule gelen vaziyet, Paşaya nazaran o günden sonraki hareketlerin hiç birisiyle kabili tebeddül olmıyan vaziyettir.,*

“Şöyle ki: “Saat beş evvelden itibaren bir taraftan topçularımızın ateş açması ile, diğer taraftan müteakiben yeni gelmiş olan 14 üncü alayın *Boğun* ve *Merkeztepe*’ye doğru ilerlemeğe koyulmasıyla bütün cephe üzerinde topçu ve piyade muharebesi başlamış oluyor. Düşmanın karada yalnız bataryası varmış, Kıt’alarımızla düşman hatları arasında mesafe pek az olduğu için düşman bataryaları piyademiz üzerine hiç bir tesir yapamıyorlarmış..”

“Yalnız düşmanın harp gemileri, bilhassa *Kabatepe* cihetinden muharebe hatlarımızın gerilerini şiddetli ve devamlı ateşler altında bulundurmaktan bir an hâli kalmıyormuş..”

“Paşadan kendisinin bu muharebeyi nereden idare ettiğini sordum :

“— Ben bu muharebeyi *Kemalyeri*’nden idare ediyorum dedi.

“Çünkü o yerden bütün düşman mevzilerini, sağ cenahtaki bazı kısımlar müstesna olmak üzere, bütün düşman mevzilerini, sonra da hemen bütün kıt’alarımızın hareketlerini göz altında bulundurabilmesi mümkünmüş..”

“Paşa dedi ki : Düşmanın şiddetli piyade ve mitralyöz ateşleri karşısında 14 üncü alayın taarruzu betaetle ilerilemekte idi. Yalnız cebelden ibaret olan topçumuz düşman siperleri üzerine endah ederek piyademin ilerlemesini himaye hususunda pek ziyade, amma fevkalâde ziyade çalışmakta idi. Sol cenah kuvvetlerimizin taarruzları da görülmeğe başladı. Saat 6.45 evvelde 14 üncü alayın gerisinde bulundurulmuş 125 inci alayın kısmı küllîsi *Merkeztepe* istikametinde 14 üncü alaya takrip edilmişti. Sol cenah kuvvetlerimizin daha ciddi taarruz etmesini, sağ cenah kuvvetlerimizin de taarruzla 14 üncü alaya muavenette bulunmasını emrettim. Fakat saat 10.30 evvele kadar devam eden safhada düşmana pek müessir olmamakta bulunduğumuzu görüyordum..”

“Bunun üzerine tertibatta bir çok teferruata müdahaleye lüzum görmüş. Bu bapta emirlerinin kumandanlara vusulüne kadar, geriden sevkolunan takviye kıtalarının muharebe cephesine muvazalatına kadar geçen zaman zarfında taarruzlarımızda bir durgunluk peyda olmuş, kumandanlardan bazıları taarruzun tevkifini, yahut hiç olmazsa geceye tâlikini rica etmekte imişler. Halbuki *Mustafa Kemal Bey* düşmanın hakikaten büyük bir tazyik karşısında bulunduğunu bildiği için mutlaka taarruza karar veriyor..”

“ — Bu tazyığın mevcut olduğunu ne suretle takdir edebiliyordunuz efendim?,”

“ — Bir defa bulunduğum yer pek müsaitti. Bütün vaziyeti tek mil cüzütam kumandanlarından daha iyi görebiliyordum. Sonra da muhtelif membalardan malûmat alabiliyordum. Meselâ düşman kumandanının “buraya imdat yetiştiriniz,” tarzındaki bir telsiz telgrafını mevkiî müstahkemde bulunan telsiz telgrafımız kapmış. Bunu bana bildirdilerdi. Binaenaleyh başlanılan taarruza devam etmek lüzumlu idi. Düşmanın imdat kuvvetleri yetişmeden evvel taarruzumuzu kat’î bir neticeye iktiran ettirmek lüzumu aşıkardı. Sonra düşmanı bir an evvel sahillerimizden atmak gayet vatanî bir vazife idi.,”

“Maksadımı cüzütam kumandanlarına bildirdim. Bu maksadın tatbiki için askerlerimizin süngüsünden başka güvenilecek hiçbir çare yoktu. Elimde bulunan bütün kuvvetler ileriye yaklaşmış bir halde idi. Bir hücum savletiyle düşman mevzilerine girmeleri için borazanlarla, trampetelerle geriden şiddetli bir hücum emri verdirdim. Saat 4 sonra idi. Umum cepheye ileri hareketi canlandı. Bilhassa merkez gurubu savletle ilerlemeğe başladı. Doğrusu bütün kıt’alarımız şayanı takdir bir surette ilerliyordu.,”

“...Birçok efrat bazı yerlerde düşman siperlerine kadar girmeğe muvaffak oldu. Fakat asıl keşif avcı hatlarımız düşman siperlerinin yirmi — otuz, hattâ sekiz — on metrosunda durdu.,”

“Bizim askerlikçe bu mesafede hâlâ muharebenin bitmemiş olması şayanı istiğraptır. Çünkü eski nazariyata göre bu mesafenin pek çok fevkindeki bir mesafede muharebe neticesi taayyün etmiş olmak lâzımgelir. Halbuki düşmanın sebat ve ısrarı, kahraman askerimizin ölümden yılmaması böyle burun buruna gelindikten sonra da daha aylarca müddet pek kanlı muharebe safhaları görmek imkânını muhafaza etmiş oluyor.,”

“Bu muharebe böyle saat dördte burun buruna gelmekle taarruz durdu. Fakat muharebe olanca şiddetle devam ediyordu. Ben kemali ciddiyet ve şiddetle taarruz edilmek, bu taarruz ihtiyat ve istinat kuvvetleriyle iyi takip olunmak şartile netice katıyyenin kazanılacağına kanidim ve bu kanaatimde musırdım. Bilhassa düşmana bu kadar yaklaşıldıktan sonra gecenin zulmetinden istifade edilerek düşman siperlerine atılmak pek mümkün ola-

caktı. Gece yarısına kadar bazı tertibatla iştigal edildi. Sonra bir gece hücumu yapılmasını emrettim. Fakat sabaha kadar cereyan eden ahvale, hâsıl olan vaziyete nazaran düşman mevzii asliyesine girilemediği anlaşıldı. „

“Yirmi dört saatten beri devam eden muharebe askerin pek ziyade yorgunluğunu mucip olmuştu. Onun için verdiğim bir emirle taarruzu kestim. Fakat kazanılmış olan hattı tahkim etmekten, orada mihlanıp kalmaktan başka vatani kurtaracak çare yoktu. Binaenaleyh lâzımgelen emri verdim. „

“Kıymetli bir harp tarihi vesikası olmak üzere Paşadan bu emrin son sözlerini aldım. Diyor ki :

“ Benimle beraber burada muharebe eden bilcümle askerler kat’iyyen bilmelidir ki uhdemize tevdi edilen namus vazifesini tamamen ifa etmek için bir adım geri gitmek yoktur. Hâbü istirahat aramanın bu istirahatten yalnız bizim değil, bütün milletimizin ebediyyen mahrum kalmasına sebebiyet verebileceğini cümlenize hatırlatırım. Bütün arkadaşlarımla hemfikir olduklarına ve düşmanı tamamen denize dökmedikçe yorgunluk âsârı göstermiyeceklerine şüphe yoktur. „

“ *Mustafa Kemal Paşa'nın* umum Arıburnu kuvvetlerine şâmil olan kumandanlığı 4 Mayıs 1331 gününe kadar devam etmiş, bu müddet zarfında cereyan eden vak'alar içinde öyle mevzif müteakabil taarruzlardan başka hiç büyük muharebe yok. Fakat cidden kahramanlık sahneleri var. Meselâ bakınız Paşa ne anlattı : „

“ — Biz ferdt kahramanlık sahneleriyle meşgul olmuyoruz. Yalnız size *Bombasırtı* vak'asını anlatmadan geçemiyeceğim. Müteakabil siperler arasında mesafeniz sekiz metro, yani ölüm muhakkak, muhakkak.... Birinci siperdekiler, hiçbiri kurtulmamacasına kâmilan düşüyor, ikincidekiler, onların yerine gidiyor. Fakat ne kadar şayanı gıpta bir itidal ve tevekkülle biliyor musunuz ! Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini biliyor, hiç ufak bir fütür bile göstermiyor; sarsılmak yok ! Okumak bilenler ellerinde Kuranı Kerim, cennete girmeğe hazırlanıyorlar. Bilmiyenler kelime-i şehadet çekerek yürüyorlar. *Bu, Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren şayanı hayret ve tebrik bir misaldir. Emin olmalısınız ki Çanakkale muharebesini kazandıran, bu yüksek ruhtur. „*

MUSTAFA KEMAL

ANAFARTALAR MUHAREBATINA AİT
T A R İ H Ç E

ANAFARTALAR MUHAREBATINA AİT TARİHÇE

M E T H A L

Anafartalar hâdisatı *Arıburnu* cephesindeki muharebat ile alâ-kadardır. Bu sebeple, *Anafartalar* mıntakasının cenubunda ve *Arıburnu* muharebe cephesinin sağ cenahında bulunan 19 uncu fırka'nın (doğrudan doğruya *Anafartalar* muharebatiyle münasebet-tar) bazı tedabir ve tertibatından bahsedeceğim. Mezkûr fırkanın kumandanlığı 26/27 Temmuz 1331¹ gecesine kadar uhdemde idi.

Bahsedeceğim hususat 19 uncu fırka ve *Arıburnu* kuvvetleri kumandanı sıfatıyla *Arıburnu* cephesinde cereyan eden muhareba-ta dair yazdığım ve Harbiye Nezareti'ne takdim eylediğim raporda dâhi tafsil edilmiştir.

20 Mayıs 1331² günü 19 uncu fırkanın cephesi tevsi edilmiş idi. Bunun sebebi fırkanın sol cenahında bulunan beşinci fırka *Arıburnu* cephesinden geriye alınmıştı. 19 uncu fırkanın sol cena-hı *Gedikdere*'ye kadar temdit edildi. Bundan başka *Anafartalar mıntakası*'na ait olan, (*Sazlıdere* ile *Anafartalar Azmağ*ı arasın-daki) mıntaka dahi 19 uncu fırkanın tahtı emrine verildi. Bu mü-nasebetle mezkûr mıntakada bulunan 45 inci alayın 3 üncü tabu-ru ile bir süvari bölüğü de fırkanın emrine geçti.

21 Mayıs günü yeni cepheye nazaran 19 uncu fırkaca alınan tertibatta, beşinci fırkanın cephesini 57 nci alaya teslim ettirdim. *Ağıldere* mıntakası'nda da 45 inci alayın üçüncü taburuna ve süvari bölüğüne aldığım tertibat şu idi: *Azmağ*'la *Ağıldere* arasındaki sahayı süvari bölüğü tarassut ve temin edecek, ve *Ağıldere* ile *Sazlıdere* arasındaki kısmı da piyade taburu temin edecekti.

Taburun işgal ettiği mıntakada, bir bölükle *Halit ve Rızatepesi*, *Mahmuztepe*'ye karşı tutulmuş, buna istinat olmak üzere de bir bölük *Çatlakderesi*'nde yerleştirilmiş, taburun diğer iki bölüğü de *Yaylatepe* şimalinde ikame edilmişti.

Tabur efradı, bu tabura verilen, (bidayette 11 inci fırka ve

¹ 8/9 Ağustos 1915

² 2 Haziran 1915

müteakiben^f Edirne kale) istihkâm bölüğü tarafından *Halit ve Rıza tepesi*'nde, *Pilav ve Yayla* tepelerde muntazam nıkatı istinadiye vücade getirildi. *Şahinsirt*, *Damakçılık bayırı* cihetlerinde de icap eden tahkimat yapıldı.

Alınan yeni tertibata göre ve bilhassa *Ağıldere mıntakası*'nın tahtı emir ve mesuliyetime verilmiş olması hasebiyle 22 Mayıs günü 19 uncu fırka karargâhını *Düztepe*'ye naklettim.

Ş İşbu tevsii cephe ve bu tevsii cephenin istilzam ettiği yeni tertibat neticesinde hasil olan şekle göre fırka mıntakası, emir ve kumanda ve tâbiye noktai nazarından iki mühim parçaya ayrılmış bulunuyordu. Bu kısımlardan biri, *Arıburnu mıntakası*'ndaki faal cephe olup, fırka, kuvayı külliyesiyle mezkûr cepheye merbut bulunuyordu. Diğeri, *Ağıldere* kısmı idi. Halen burada mühim düşman kuvvetleri yoktu. Fakat bu kısımda düşman *Mahmuztepe*'ye yerleşmiş bulunuyordu. Binaenaleyh mezkûr kısım gerek *Arıburnu*'ndan geceleyin mesturen gelmesi ve gerek doğrudan doğruya sahile çıkması daima mümkün olan düşman kuvvetlerinin tahtı tesir ve tehdidinde bulunmakta idi.

Bu mıntaka haddi zatında arızalı görülüyordu. Fakat 17 ve 18 Mayıs günleri cereyan eden *Ağıldere* muharebesi, burasının muharebe ve harekete mani teşkil edemediğini gösterdi. Bu mıntaka bilhassa *Conkbayırı*'na temas etmek dolayısıyla *Arıburnu* cephesi için bir kıymeti mahsusayı haizdi. *Anafartalar* mıntakası kumandanı tarafından başlanan bu *Ağıldere* muharebesinin idare ve intacı bana tevdi edildi.

İşte bu sebeplere binaen *Arıburnu* faal cephesinde vuku bulabilecek mühim ve vâsi bir hareketin *Ağılderesi*'ne de intikali pek ziyade muhtemel idi. Buna nazaran her iki kısmın, yani *Arıburnu* ve *Anafartalar* kısımlarının başında ayrı ayrı şayanı itimat kumandan bulundurmak lüzumuna kani idim.

Bu münasebetle, 19 Mayıs 1331¹ günü 180 râkımlı tepe civarındaki karargâhıma gelen ordu erkânıharbiye reisine, Şimal Gurubu cephesinin emir ve kumanda noktai nazarından inkısamına dair dermeyan eylediğim mütaleatı serdedeceğim:

Benim tetkikatıma göre, *Kumtepe*'den *Anafartalar*'a kadar olan sahada:

¹ 1 Haziran 1915

Evvel emirde, düşmanın karadaki kuvvetleriyle hali temas ve faaliyette olan *Arıburnu* kuvvetleri, karargâhı *Kemalyeri*'nde bulunacak müstakil ve mesul bir kumandanın tahtı emrinde bulunmak,

Saniyen; düşmanın, yeni kuvvetler ihracı mümkün ve buna müsait olan *Kabatepe* mıntakası ile,

Salisen; kezalik düşmanın yeni kuvvetler ihracı pek muhtemel ve mümkün olan *Ağıldere* ve *Anafartalar* mıntakasını emin ve müstakil birer kumanda heyetinin uhdei mesuliyetine tevdi etmek;

Bu üç mühim mıntakanın heyeti umumiyesi bir gurub vücade getirir ki, bunun da başına (Karagâhı *Bigalı* veyahut *Maltepe*'de bulunacak) Şimal Gurubu kumandanı geçmek lâzımdı. Bence umum Şimal Gurubu cephesinin en emin ve en salim bir tarzda idaresi, ancak izak ettiğim veçhile olabilirdi. Başka türlü bir şekil; ve irtibat gevşek olurdu ve mahzurdan sâlim kalamazdı.

Ordu erkânıharbiye reisi, bu mütaleatımı muvafık bulduğunu ve ordu kumandanına da arz ederek emir ve kumandanın bu şekilde tesbit edileceğini söylemişti. Fakat buna rağmen maatteessüf tasvip ve ittihaz edilen şekil ve vaziyet serdeyletiğim mütaleata muğayir olmuş ve izah etmeğe çalıştığım ruhu meseleyi ihatadan uzak kalmıştı.

Ordunun, kabul ve tatbikini emreylediği vaziyet, 20 Mayıs gününe ait icraat sırasında beyan ettiğim veçhile bir piyade taburiyle bir süvari bölüğüne malik olan *Ağıldere* mıntakasını 19 uncu fırka mıntakası'na ilâve etmekten ibaret olmuştur.

Diğer taraftan ordu erkânıharbiye reisi telefonla verdiği bazı malûmat ve izahata göre; Şimal Gurubu Kumandanlığı vasıtasıyla tatbiki emrolunan işbu yeni vaziyetin şimdilik hüsnü telâkki edilmesini ve tertibatın benim serdeyletiğim mütaleata göre ıslah ve ikmal edileceğini ve her halde *Anafartalar* mıntakasına lüzumu kadar kuvvet dahi tahsis olunacağını bildirdi. Bunun üzerine mümkün mertebe intizar etmeği münasip gördüm. Lâkin günler geçmekte ve vaziyetin nezaketi beni tazip etmekte idi.

Ş *Sazlıdere* ile *Anafarta azmağı* arasındaki *Ağıldere* mıntakasının da tahtı emir ve mesuliyetime verilmesi fırka karargâhınının 180 râkımlı tepeden *Düztepe*'ye naklini istilzam eylemişti.

Düztepe, bir fırka karargâhına nazaran, fırkanın *Arıburnu*

cephesinden, uzak bir mevki addedilemezdi. Fakat *Arıburnu* cephesinde vukua gelecek mühim bir hal ve harekette muharebe meydanını görmek ve muharebeyi idare etmek noktai nazarından gayri muvafık idi. Filhakika *Düztepe*'de yapılacak bir tarassut mahallinden fırka cephesini görmek mümkün olmuyordu. Halbuki fırkanın *Arıburnu* cephesinde, düşmanın vaziyeti daima mühim ve faaliyeti mütemadi idi.

Mezkûr cephede düşman 22/23 Mayıs gecesi bâzı siperlerimize girmeğe muvaffak olmuştu. Mukabil hareketleri tanzim ve idare etmek için yine bizzat fırka cephesine gitmek zarureti hasıl oldu. Siperler istirdat olunduktan sonra tekrar yeni Karargâha döndüm. Bir kaç gün sonra düşmanın hücumları tekerrür etti.

Bu şerait dahilinde *Ağıldere* mıntakasına da emir ve kumanda etmek bittakî müstahil değildi. Fakat, beni, fırkanın *Arıburnu* cephesinde bağlı bulundurabilecek mühim bir düşman hareketi vukua gelirse *Ağıldere* mıntakasında, aynı zamanda vukubulacak hâdisatı, doğrudan doğruya, bizzat, emniyetle takip ve idare etmeliğim mümkün olamazdı. Mezkûr mıntakanın mukadderatını herhangi bir kıta kumandanına terketmekle de müsterih olamıyordum. Çünkü *Conkbağırı*'ni ihtiva eden bu mıntakayı herhalde bütün ta'biye icabatını müdrük ve tatbiki muktadir, nufuzu nazarı askeri ve karar sahibi bir kumandanın uhdei mesuliyet ve ihtimamında bulundurmamak lüzumu kat'isine kanidim. Bundan başka bu mıntakanın teminine tahsis edilen kuvveti de hiç bir vakit kâfi bulamıyordum.

Arıburnu ve *Seddülbahir* mıntakalarına vuku bulan ilk ihraç hareketinden sonra düşmanın, maksadı aslisini, istihsal için yeni harekâtını düşündüğüm zaman bana kanaat gelmişti, ki hasmın yeni teşebbüsâtı ancak *Arıburnu* cephesini şimale doğru temdit etmek suretiyle *Kocaçimen* silsilesine hâkim olmak gayesine mâtuf bulunacaktır. *Anadolu* cihetinden veya *Bolayır* taraflarından hiç bir harekete intizar etmiyordum. Buna dair mütaleatım *Arıburnu* muharebatı hakkındaki raporumda münderiçtir. Bu fikir ve telâkimi 19 uncu fırkanın alay kumandanlarına da, erkânıharbiyeme de bildirmiştim. Hattâ muharebesiz geçen bazı sükûnetli gecelerde, bu noktai nazardan harita üzerinde, alay kumandanlarıyla kısa harp oyunları da yapardım. Binaenaleyh bu derece büyük bir ehemmiyet atfettiğim, mevzuubahs mıntakayı bir piyade taburu ve

bir süvari bölüğü gibi zayıf bir kuvvetle tahtı mesuliyetimde emin göstermeği muvafık bulmüyordum. Ordu erkânıharbiye riyasetinin şıfaht mevaiddinin yapılmamakta olduğunu da gördüğüm için Şimal Gurubu Kumandanlığına mütaleatımı dermeyan ederek *Sazlıdere* — *Azma*k mıntakasının fırkadan fekki irtibatını rica ettim.

Bu baptaki iş'aratıma müşarünileyhin verdiği cevap aynen şudur:
" C 26-3-331 tarih ve 1914 numaralı tahrirata :

*Azma*k munsabına kadar sahil kısmının setr ve tarassudu vazifesinin de on dokuzuncu fırkaya itası ordu kumandanlığının iş'arı üzerine olmuştur. Fırkanın bu işle de iştigalinde beyan edilen müşkilât nazarı dikkate alındı. Ordu kumandanlığının rey ve muvafakati istihsal olunursa mezkûr mıntaka sizden tefrik olunacaktır. Şimdilik kemakân vazifeye devam olunması lâzımdır. *Sazlıdere*'deki *tabura kumanda etmek* asıl cephedeki düşmana karşı faal bulunmağa mani teşkil etmiyeceğini zannedirim. „

Şimal Gurubu Kumandanı
ESAT

Bu emre nazaran, Şimal Gurubu kumandanlığınca, mevzuubahis mıntakaya benim atfettiğim ehemmiyet derecesi takdir edilmekte olduğuna zahip oldum. Çünkü *Sazlıdere* cihetinin fekki irtibatı meselesinde mezkûr mıntakaya memur olan 45 inci alayın 3 üncü taburuna kumanda etmek veya edememek ciheti bittabi şayanı ehemmiyet değildi. 23 gün *Arıburnu* umum cephesinde ve en mühim safahat içinde bir kolordudan fazla bir kuvvet muvaffakiyetle kumanda ve idare edildikten sonra başında bir kumandanı bulunan ve kumandası mumaileyhe ait olan bir taburun kumandası gayet basit bir mesele idi. Esas maksat yalnız bir tabura kumanda etmek olunca bunda hiç bir müşkül ve mahzur olmayacağı tabii idi. Herhalde gurup kumandanı ile aramızda nazar ve telâkkice ihtilâflar büyük idi. Bu sebeple, mezkûr *Ağıldere* mıntakasına atfettiğim ehemmiyeti tekrar ve teyit etmeğe lüzum gördüm ve Şimal Gurubu erkânıharbiye riyasetinin şu suretle nazarı dikkatini celbettim:

Düztepe'den
27 - 3 - 331

Şimal Gurubu Erkânıharbiye Riyasetine

Olbaptaki maruzatıma cevaben Kumandan Paşa Hazretlerinin 27-3-331 tarih ve 1179 numaralı emirnamelerinde on dokuzuncu

fırkanın *Azrak* munsabına kadar olan sahil kısmının setir ve tarassudu vazifesiyle de iştiğalinde arzedilen müşkilâtın nazarı dikkate alındığı beyan buyrulmakla beraber emirnamenin nihayetinde "*Sazlıdere*'deki tabura kumanda etmek asıl cephedeki düşmana karşı faal bulunmağa mani teşkil etmiyeceğini zannederim,, buyuruyorlar. Vakıa mesele bir tabura kumanda etmek derecesinde basit olsa bunun hiç bir mahzuru olmayacağı tabiidir.

Sazlıdere ile *Azrak* arasındaki mıntakanın bendenizce görülen ehemmiyeti ve buna nazaran sureti setr ve temini hakkında 26-3-331 tarih ve 1914 numaralı tahriratta tamamen arz ve izahı maksat edememiş olduğuma hükmederek tekrar ederim,ki düşman ilk malik olacağı fazla kuvvetlerini buraya çıkaracak ve *Kocaçimen* silsilesini tutmağa teşebbüs edecektir !

Bu itikatta bulunulduktan sonra bir tabura kumanda etmekle burasının tahtı teminde bulundurulduğuna iman etmek ve yalnız on dokuzuncu fırka cephesindeki faaliyete hasrı iştiğal eylemek bilmem ne dereceye kadar mümkün olabilir. Bu sebeple şeraiti hâzıra dahilinde *Sazlıdere* (dahil) olmak üzere *Azrak*'a kadar olan mıntakanın temini mesuliyetini kabul etmekte mazur olduğumu ve buna nazaran iktizasının ifasına lûtfen müsaade buyurmalarını Kumandan Paşa Hazretlerin'den istirham eylemenizi hassaten rica ederim.

F. 19 Kumandanı
Miralay
M. KEMAL

Bunun üzerine mezkûr mıntaka 19 uncu fırkadan alındı ve "*Ağıldere* mıntakası,, namiyle doğrudan doğruya kolorduya ilhak edildi. Bu yeni tertibe nazaran *Ağıldere* mıntakası'ndaki tabura kumanda etmek vazifesi 19 uncu fırka kumandanından kolordu kumandanına intikal eylemiş oluyordu.

Bu yarım ve nâ kâfi tedbirin, Almanya'dan vüruduna intizar edilen bir alman kumandanının muvasalatına kadar muvakkat olduğu beş—on gün sonra taayyün etti.

19 UNCU FIRKA MINTAKASI İLE ANAFARTALAR MINTAKASI HUDUDU HAKKINDA MÜNAKAŞAT

Âtide, aynen dercettiğim emir muhteviyatına nazaran, *Arıburnu* mıntakası'nın şimalindeki sahaya atfolunan ehemmiyetin mezkûr

mıntakaya Almanya ordusunda süvari binbaşı olan Vilmer'in ordumuzda kaymakam olmak üzere kumandanlığa celbini istilzam eylediği anlaşılıyordu.

Bahsettiğim emir şudur :

5 - 4 - 331

On dokuzuncu Fırka Kumandanlığına

Anafartalar mıntakası *Ece* limanı'ndan *Sazlıdere* ve *Şahinsirt*'a kadar temdit ve kumandanlığına kaymakam Vilmer ve erkânî-harbiyesine binbaşı Haydar Beyler tayin edilmiştir. Sizinle irtibatla bulunacak ve bir kısım topçusuyla *Arıburnu*'ndan münasip hedefleri ateş altında bulunduracağı gibi siz de iş'arı sabık veçhile mezkûr mıntaka ile itribatı muhafaza ve ledelhace topçunuzla onlara muavenet edeceksiniz.

Sazlıdere'deki istihkâm bölüğünü celbedebilirsiniz.

Şimal Gurubu Kumandanı
ESAT

Bu emirde iki mıntaka hududu sarih ve katî olarak irae edilmemektedir. Halbuki mezkûr hududu teşkil eden *Sazlıdere*'ye tarafımdan atfedilen ehemmiyet o kadar azîm idi ki, mezkûr derenin sahibi kat'isinin müphem bırakılmasına sükûtü gayri caiz gördüm. Bu ciheti münasip surette hatırlatmak maksadiyle berveçhi âti müracaatta bulundum :

Düztepe'den

5 - 4 - 331

Şimal Gurubu Kumandanlığına

Anafartalar mıntakasının cenup hududunun *Sazlıdere* (dahil) olarak temdit buyrulmuş olduğu fırkaca malûm ise de *Anafartalar* mıntakası kumandanlığına yeni tayin edilen Kaymakam Vilmer Bey tarafından malûm olup olmadığı bilinemediğinden mezkûr mıntaka ile aramızda bir gûna sui tefehhüme mahal bırakılmamak ve ana göre tedabiri irtibat ittihaz olunabilmek üzere keyfiyetin tasrihen emir buyrulması müsterhamdır.

On dokuzuncu Fırka Kumandanı
Miralay
M. KEMAL

Lüzümü istimalini ima etmek istediğim "dahil,, tabiri nizamisinin medlülünün ve burada vücubı istimalinin gurubca haizi ehemmiyet görülmemekte olduğu âtideki cevaptan müsteban oldu:

On dokuzuncu Fırka Kumandanlığına

İki mıntaka arasında hudut evvelce *Sazlıdere* olarak gösterilmiş ve fırkanızdan bir irtibat postasının *Sazlıdere* şimalindeki *Şahinsırt*'ta bulundurulması bildirilmiş idi. Bu gibi küçük dereler bir tarafa dahil veyahut hariç olamaz. Dere cenup maileleri on dokuzuncu fırkanın, şimal maileleri *Anafarta* mıntakası'nındır. *Sazlıdere*'nin memba cihetleri doğrudan doğruya sizin tahtı işgalinizdeki mıntaka dahilindedir. Munsap ciheti ise düşmanın elindedir. Bu dere her iki mıntakanın hattı fâsılıdır ve derenin yatağı istikametini her iki taraf tarassut eder. Yekdiğeriyle irtibat hasıl ederler. Eğer *Sazlıdere*'ye dahil demekle başka bir mâna murat olunuyorsa izahı matluptur.

Şimal Gurubu Kumandanı
ESAT

Şimal Gurubu Kumandanlığına *Sazlıdere* ve bunun şark ve şimalindeki mıntakaya atfolunması lâzımgelen ehemmiyet ve bu hususta ittihazı icabeden tedabire sarfı elzem olan dikkat ve işin takdiri için ihtiyaç görülen vukuf ve nüfuz derecesini anlata-mamaktan mütehasıl teessürat içinde âtideki tahriratı yazdım :

Düztepe'den
5 - 4 - 331

Şimal Gurubu Kumandanlığına

5 - 4 - 331 tarihli emirnameleri arizai cevabiyesidir :

Sazlıderesi düşman cihetinde bulunan 500 metrelik munsap kısmı hariç olduğu halde menbaı *Conkbayırı*'ndan başlayan takriben iki kilometre imtidadında bir deredir.

Conkbayırı — *Şahinsırtı* — *Keskintepe* ve bunun garbındaki tepelik mezkûr derenin payelerini teşkil eder. Ve ahiren *Ağıldere* mıntakası namı verilmiş olan mıntaka ile tabiyece münasebettardır.

Suyatağı, 161, *Düztepe*, *Kabaksırt*, *Sazlıdere*'nin cenubundan başlayan maileidir. Ve on dokuzuncu fırka kuvvetlerini ihtiva eden mıntaka ile alâkadardır.

Düşman *Sazlıdere* içinden yürüteceği bir baskın koluyla (bizim bu gece düşman mevziine karşı yürüttüğümüz baskın kolu gibi) *Keskintepe*'ye *Şahinsırt*'a ve onun daha şarkındaki *Conkbayırı*'na gece hücum teşebbüsünde bulunabilir. Veyahut on doku-

zuncu fırka bütün kuvvetiyle *Arıburnu* cephesinde ciddi bir surette meşgul olduğu her hangi bir sırada düşman *Sazlıdere* istikameti asliyesinden *Conkbayırı*'na mühim bir harekete kıyam edebilir.

Düşmanın böyle bir hareketi *Conkbayırı*, *Ağıl* ve *Pilavtepe* şimalinde bulunacak olan yakın ihtiyatlarla karşılanmak iktiza eder. Düşmanın böyle bir hareketine maruz kalacak olan *Şahinsirt* ve garbindeki tarassut ve irtibat küçük müfrezeleri *Düztepe* cenubundaki derelerde bulunan on dokuzuncu fırka ihtiyatlarının muavenetine mazhar olamaz. Bu ihtiyatlar ancak *Kabaksirt* ve *Düztepe*'ye *Çataltepe* istikametinden tevcih edilecek düşman teşebbüsünü men'e muktedirdir. Ve buna nazaran on dokuzuncu fırka *Sazlıderesi*'nin cenubunu tamamen tahtı emniyette bulundurduğu halde *Sazlıderesi*'ni tahtı emniyette bulundurmuş olmuyor. Olbaptaki emri devletinize ittibaen *Şahinsirt*'ta bulundurmakta olduğu bir irtibat postasının vakıa irtibat vazifesini ifa edeceğine şüphe yok ise de, bu postanın *Sazlıdere*'yi ve *Şahinsirt*'ni tahtı emniyette bulundurmuş olacağını kabul etmek muvafıkı ihtiyat olamaz.

Binaenaleyh *Sazlıderesi*'ni mevhum bir hattı fâsıl gibi telâkki etmeyip, dahilinden küçük ve fakat cesur keşşâflardan itibaren esaslı bir maksadın istihsali için gece karanlıktan bilistifade ilerileyebilecek bir hücum kolunun hareketine müsait bir dere olarak nazarı dikkate almağı ve bunu ehemmiyetle mes'ul olacağı sarahatiyle bir kumandanın uhdesine tevdi etmeğı lâzım addederim. Bu derenin teminini deruhde edecek kumandandır ki *Conkbayırı*, *Ağıl* ve *Çatlakdere* membaında kâfi ihtiyat kuvvetleri bulunduracaktır. Mezkûr derenin sâhibi taayyün etmezse arzettiğim noktalarda ihtiyat kuvveti bulundurmak lüzumu dahi taayyün edemez. "Anafartalar mıntakası *Ece* limanından *Sazlıdere* ve *Şahinsirt*'a kadar temdit edilmiştir.,, ifadesinden *Sazlıdere*'yi,-bendenizin telâkki ettiğim surette - tahtı emniyette, hangi mıntaka kumandanının bulunduracağı anlaşılabilir. *Sazlıdere*'ye dahil demekle bendenizin murat ettiğim mana, mezkûr derenin arzettiğim nıkati nazardan temini için iktiza eden bilcümle tertibât ve tedabirin kimin tarafından ahzedileceğinin anlaşılması olabileceğidir. Ve bu noktayı mükerreren arza cür'etyap oluşumun esbabı berveçhi âtidir:

1 — Muhtelif kumanda altında bulunan kıtaatın setir ve temine ve müdafaa ve muhafazaya memur oldukları mıntakaların

hudutları tayin edilirken o hudutları pek büyük dikkat ve sarahtla tefrik ve tahdit etmek ve hiç bir vakit iki hükûmet hududu gibi bitaraf bir hat telâkki etmeyip behemhal mıntakalardan birisine ithal etmek elzem olduğuna ilmen ve tecrübeten kani bulunuyorum.

2 — *Anafartalar* mıntakasiyle fırka mıntakası ilk defa tefrik olunurken dahi mebhüs *Sazlıdere*'nin hangi mıntakaya dahil veya hariç olduğu tasrih edilmemiş olduğundan idi ki düşman sühuletle *Mahmuzsirt*, ve *Çataltepe*'yi işgal etmiş ve maatteessüf derecei mevcudiyetinden bir çok zamanlar haberdar bile olunamamıştı. *Sazlıdere*'nin temini için elyevm ittihaz edilmiş bulunan tertibata nazaran *Anafartalar* mıntakasiyle on dokuzuncu fırka mıntakasının hattı fâsılı *Sazlıderesi* değildir, *Göksu* ve bunun *Pilavtepe* cenubundan geçen şubesidir. Bunu tasrihen ifade etmek lâzımgelirse on dokuzuncu fırka mıntakasının sağ cenahı *Şahinsirt*'ı — *Keskin-tepe* hattı bâlâsı (dahil) demek lâzımdır. Maksut, matlup bu ise *Şahinsirt*'ta bir irtibat postası bulundurmakla iktifa edilemez. Bu hattı bâlânın şamil olduğu sırtı ve istikameti umumiyesini doğrudan doğruya *Conkbayırı* ve *Ağıl*'da bulundurulacak bir kuvvetle temin etmek lâzımdır. Halbuki bendenizce on dokuzuncu fırkanın mevcut kuvayı ihtiyatıyesinden oraya kuvvet tefrik ve izamı caiz değildir. Telâkkıyât ve mütâleatı âcizaneme nazaran iktizayı hâlin emir ve ifası menutu reyî devletleridir.

On dokuzuncu Fırka Kumandanı
Miralay
M. KEMAL

Ş Bu lüzumundan ziyade izahatlı tahriratımla da iraei hakikate muvaffakiyet hâsil olamadı. Fazla olarak tasavvurrâtımda isabet olmadığı kanaatine sapılmış ve beni de bu sakim gördükleri telâkkilerden vaz geçirmek üzere kolordu kumandanı erkânıharbiye reisiyle birlikte karargâhıma geldiler ve yazılarımla anlatmak istediğim hususatın bilfiil arazi üzerinde irae ve izahını talep eylediler.

Hep birlikte *Düztepe*'ye çıktık. Buradan *Sazlıdere* ve bunun şimal ve cenubundaki arazi ve daha ileride deniz sahili ve şimale doğru *Suvla limanı* ve oraya müntehi olan düz ova içinde *Tuzla gölü* ve oradan şarka doğru yükselen tepeler ve en yüksekte *Kocaçimen* tepesi bir panorama gibi görülüyordu. Bütün bu saha

bulduğumuz yüksek *Düztepe*'den kartal bakışıyle küçük bir siai nazar içine sığdırılabiliyordu. Filhakika bütün sahil ve ona münthehi olan ova kısmı tamamen hâkim nazarlarımız altında küçülmüş ve bize doğru olduğu gibi şimali—şarkiye doğru da kademe kademe yükselen manialı arazi, teferruatı gölgelere karışarak, heyeti umumiyesiyle çıkılmaz bir sathı mail halinde görülüyordu.

Bu manzara karşısında, kolordu erkânıharbiye reisi: “Bu arazide ancak çeteler yürüeyebilir,, dedi. Kolordu kumandanı bana tevcihi hitap ederek dedi, ki:

— Düşman nereden gelecek?

— (Elimle *Arıburnu* cihetini ve *Suvla*'ya kadar bütün sahili göstererekten) buradan! dedim.

— Peki, farzedelim, ki oralardan gelsin! nereden hareket edebilecek?

— (Tekrar elimle *Arıburnu* cihetinden başlayarak *Kocaçimen* tepesine doğru bir nısıf daire işaret ettim) buradan hareket edecek! dedim.

Kolordu kumandanı gülererek omuzumu okşadı ve:

— Merak etme Beyefendi gelemez! dedi.

Tefhimi meramın gayrı mümkün olduğunu görünce, artık tatvili münakaşaya lüzum görmedim. Yalnız “inşallah efendim sizin takdiriniz veçhile olur,, demekle iktifa ettim.

[Tasavvur ettiğim ve tasvirine çalıştığım hasım teşebbüsâtı 24 Temmuzdan itibaren aynen vaki olmağa başladığı zaman, iki ay evvel maruzatımı takdir etmemekte ısrar edenlerin nasıl müte-hassis olduğunu bilemem. Yalnız fikren hazırlanmamış oldukları harekâtı hasmane karşısında pek nakıs tedbirlerle vaziyeti umumiyeyi ve vatani pek büyük tehlikeye maruz bıraktıklarına vekayi şahit oldu.]¹

* * *

Ş 24 Temmuz 331 tarihine kadar 19 uncu fırka cephesinde mühim hâdiseler olmamıştır. Bu müddet zarfında *Anafartalar* mıntakası'yle de doğrudan doğruya alâkadar bulunuyordum.

Şimal Gurubu kumandanlığına merbut olan *Anafartalar* mıntakası kumandanı Vilmer Bey'in malik olduğu kuvvet ve aldığı

¹ Parantez içine aldığım bu kısım sonradan kırmızı kalemle çizilmiştir.

tedabir ve tertibatın teferuatından dahi haberdar değildim.

Mücaveret itibariyle edindiğim malûmata göre:

Agildere mıntakası'nda beşinci fırkaya mensup 14 üncü alay vardı. *Mestantepe* ve *Kireçtepe* mıntakaları'nda bir iki jandarma taburu bulunuyordu.

* * *

MÜHİM HABER

Düşmanın Temmuz ayının nihayetlerine doğru, yani, efrenci Ağustos iptidalarında büyük mikyasta umumî bir taarruz hareketi yapmağa hezırlanmış haberi alındı. Ordu ve kolordu kumandanlıklarınca, bu hareketin *Saros* körfezi veya *Asya* cihetinde yapılacak bir ihraç hareketiyle tevhit edileceği muhtemel görülüyordu.

Fırka cephesinde vukuu muhtemel düşman taarruzuna karşı iktiza eden tedabiri aldurdım. Kıtaat günlerce gayet müteyakkız ve muharebeye hazır bulunduruldu. Bu sayede, bilâhare, fırka cephesine tevcih edilen düşman taarruzlarının büyük telefata akim kalması temin edildi.

* * *

ARIBURNU — ANAFARTALAR MUHAREBATI

[24 TEMMUZ 1331 — 6 AĞUSTOS 1915]

Ş 24 Temmuz 1331 günü, düşman *Arıburnu* cephesine topçu ateşine başladı. Öğleden sonra ateşin şiddeti peyderpey arttı. 19 uncu fırkanın solunda 16 ncı fırka bulunuyordu. Düşman bilhassa bu fırka cephesine ve 19 uncu fırkanın sol cenahına, bir taarruz hazırlığı ima eder surette, obüs topçusuyla ateş ediyordu. Filhakika, müteakiben *Kanlısirt*'a taarruza geçti. Düşman bu teşebbüste sühuletle muvaffak oldu. Bu manzaraya, 19 uncu fırkanın tarassut mahalliden, bizzat şahit oluyordum. Fırka topçusuyla ve mümkün olan mitralyözlerle *Kanlısirt*'i derhal yandan ateş altına aldurdım. Elli yedinci alaydan bir tabur göndermek suretiyle 16 ncı fırkaya muavenete şitap ettim.

Düşman 19 uncu fırkanın sol cenahındaki siperlere de müteaddit ve cesim lâğımlar attıktan sonra hücumu kalkmış ise de telefata püskürtülmüştür.

Düşmanın 16 ncı fırka cephesinde, *Kanlısirt*'i sühuletle zapta muvaffak olması sebebine bilâhare muttali oldum. Oradaki kumandanlar, düşmanın topçu ateşi icra ettiği zamanlar siperlerde, yalnız, müterassıtlar bırakıp askeri zayıttan vikaye maksadile, geriye almağı usul ittihaz etmişler. Bu gün de, düşman topçu ateşi esnasında, ilk siperler âdeta boş bulunuyordu. Düşmanın ilk hücumu kalkan, ve onu takviye için arkadan sevkolunan avcı hatlarının cepheden hemen ateşe maruz kalmaksızın ileri atıldıklarını gördüm. İki taraf siperleri arasındaki mesafe o kadar az idi, ki açıktan koşarak gelen muhacimlerin geride bulunup bir takım rahî mes-turlardan gelmeğe çalışan müdafilerden evvel *Kanlısirt* siperlerine vasıl olacakları tabii idi.

16 ncı fırka cephesinde cereyan eden bu muharebatın safahatı mezkûr fırka ve Şimal Gurubu kumandanlıklarınca malûmdur.

$\frac{24}{25}$ TEMMUZ 331 — $\frac{6}{7}$ AĞUSTOS 1915 GECESİ

Ş Fırka cephesi bütün gece şedit düşman topçu ateşi altına alındı. *Anafartalar* mntakasına ait *Ağıldere* cihetlerinden de sürekli piyade ateşi işdiliyordu. Düşmanın işbu mntakaya taarruza geçtiği anlaşılıyordu. Gece vakti veya fecirle beraber düşmanın 19 uncu fırka cephesine taarruza geçeceğine katiyen hüküm verdim.

Bu sebeple, bütün kıtaat müteyakkız ve kumandanlar, zabitler muharebe mevzilerinde istinat ve ihtiyatlar uyanık ve cepheye yanaşmış olarak bulunduruluyordu. Ben de maiyetimle beraber tarassut mevkiinde ve telefon başında geceyi geçirmekte idim.

Düşman gece yarısından yarım saat sonra fırkanın sol cenahına taarruza geçti. Bütün cephemize ve gerilere doğru da vesaitinin âzamî derecesini istimal ediyordu. Yağlı paçavralar, tahtezemin lâgım infilâkları, envai bombalar, kara ve deniz topları fırkanın cephesini sarsmakta idi.

Gece yarısından sonra saat 1.10 da şu kısa emri verdim:

“Vaziyeti umumiye pek mühimdir. Kumandanlar ve zabitanın her vakitten ziyade fevkalâde intibah ve mesaiî fedakârane talep ederim.,,

Gece yarısından sonra saat 3.30 da da âtideki emirle kıtaatın teyakkuzunu teşdit ettim:

“Düşmanın sabahleyin cephemize bir hücumla kalkması muhtemeldir. Mesafenin yakınlığı cihetiyle âni olan hücumlara derhal mukabele etmek için kıtaatın uyanık ve efradın silâhını kullanmağa âmade bulunması lâzımdır. Buna göre zabitan, efradı, uykularına galebe çalmağa sevk ve teşvik ve tabiye vaziyetinin nezaketiyle mütenasip hazırlık derecesinin her an ve zaman mükemmel tutulması hususunu rica ederim.,”

Ş Fırka cephesinde geçen bu anlar pek mühim idi. Şimal Gurubu kumandanlığından verilen malûmatta, *Ağıldere* mıntakası'nda düşmanın takviye kıtaatı almakta ve taarruzlarında şiddetle ısrar eylemekte olduğu bildiriliyordu. On dördüncü alaydan bazı efrat ile bir zabıt karargâhıma kadar gelmişlerdi. Bunların kâffesi süngü ile mecruh edilmişlerdi. Bunların ifadelerine nazaran, *Ağıldere* mıntakasında, kuvvetli düşman kıtaatı baskın icra ve on dördüncü alayı kısmen esir ve kısmen geriye tart etmişti.

Herhalde, fırkanın ve bütün *Arıburnu* kuvvetlerinin vaziyeti pek ziyade nezaket kesbediyordu. 24 temmuz günü 16 ncı fırkaya verilen bir tabura mukabil, Şimal Gurubu kumandanı 14 üncü alayın birinci taburunu fırkanın emrine vermişti. Bu tabur fırkaya iltihak etti. Ancak *Ağıldere* mıntakası'ndaki vaziyet şayanı dikkat görüldüğünden bu taburun tekrar iadesi emrolunmuştu. İşbu taburun, bidayette, iki bölüğü *Conkbayırı*'ni tutmak üzere oraya sevk ve diğer iki bölüğü *Düztepe*'ye yakın tutulmuştu.

DÜŞMANIN, 19 UNCU FIRKA CEPHESİNDEN, CONKBAYIRI İSTİKAMETİNDE TAARRUZU

25 temmuz 1331—7 Ağustos 1915 günü saat 4 evvelden itibaren düşman topçusu âzamî faaliyetle ateşe başladı. Siperlerimiz ve rahî mesturlarımız ehemmiyetli bir surette yıkılıyorlardı. 45 dakika sonra, düşman tekmil fırka cebhesine hücumla kalktı. Bu şedit ve katî hücumlar, askerimizin metaneti sayesinde kâmilan ve pek büyük telefata derhal bertaraf edildi. Düşmanın bir kısmını sağ cenah ve merkezdeki alaylarımızın bazı siperlerine girmeğe muvaffak olmuş ise de anlar da siperler içinde imha edildi.

Saat 5 e doğru, düşman fırkanın sağ cenahına, *Cesarettepesi*'

ne, ikinci bir hücum tevcih etti. Bu da pek çok telefata püskürtüldü. Bundan sonra da düşman, siperlerinden bize atılmak üzere musirrane teşebbüslerde devam ediyordu. Fakat, bütün bu teşebbüsler, ateşlerimizle, kendi siperleri üzerinde erimekte idi.

Ş Düşmanın fırka cephesine, yaptığı bu hücumlardan maksadı: bu cihetteki kuvvetlerimizi tesbit edip *Ağıldere* mıntakası'na muavenetten men'etmek gibi bir nümayiş hareketinden ibaret değildi. Düşmanın asıl maksadı, harekâtı umumiyesinde hedefi kattı ittihaz eylediği *Kocaçimen silsilesi*'ne 19 uncu fırkayı da ezerek vasıl olmaktan ibaretti. Bu hakikat, fırka cephesinin, vaziyeti umumiyeye nazaran *Arıburnu — Kocaçimen* istikametini, doğrudan doğruya seddetmesinden zaten ötedenberi, firkaca, tahmin edilmekte idi. Bugün, düşmanın, icra eylediği musirrane hücumlar da bu tahmini teyit etti.

* * *

Fırka cephesine tevcih olunan hücumlar, izah edildiği veçhile, tardedildi. Ancak, fırka için, daha azim bir tehlike vardı. Düşman *Ağıldere* ve *Şahinsirt* üzerlerinden *Conkbayırı*'na, firkanın tamamen arkasına ilerliyordu. Bu vaziyet, tekmi *Arıburnu* cephesinin sukutunu intaç edebilecek mâhiyette idi.

Fırka cephesinde, düşmanın eksik olmyan ateş faaliyeti, zaten ancak bu cepheye kâfi gelebilen fırka kuvvetlerini kâmilan cezbetmiş idi. *Conkbayırı*'na yetiştirilecek firkada kuvvet yoktu. Yalnız, 72 nci alayın birinci taburundan iki bölük *Sazlıdere*'nin memba taraflarına sevkedilebilmiştir.

Tahtı emrime verilmiş iken tekrar alındığını beyan ettiğim 14 üncü alayın birinci taburu kumandanı binbaşı Reşit Efendi'den en son, saat 8.5 evvelde alınan raporda: taburiyle *Conkbayırı*'nı işgal eylediği, 72 nci alaydan giden bölüklerin de bunun solunda bulunduğu bildirilmişti. Firkadan, istihkâm bölüğünü de bu tabura terfik etmiştim.

Bu kuvvetler, Şimal Gurubu kumandanlığınca sevk ve tahrik edilen dokuzuncu firkanın muvasalatına kadar, *Conkbayırı* ile *Şahinsirt*'ta mümkün mertebe düşmanı tevkife muvaffak olmuşlardır. *Sazlıdere* cenup yamaçlarında bulunan 72 nci alayın üçüncü taburu dahi *Sazlıdere* dahilinden ve *Keskinsirt* ile *Şahinsirt*'in cenup yamaçlarından ilerlemek isteyen düşman aksamını tüfenk

ve mitralyöz ateşi altında tutarak hareketlerini akim bırakmakta idi.

Ş *Conkbayırı*'na göndermiş olduğum, fırka mülhaki, mülâzım Hayri Efendi'den saat 9 evvelde âtideki raporu aldım:

"1 — Tahkimatla meşgul olan düşman *Conkbayırı*'na 2,5 kilometre mesafededir.

2 — Alay 14, T. 1'i buraya (*Conkbayırı*'na) getirdim.

3 — Alay 25 den iki tabur da *Conkbayırı*'nı tutmak üzere geliyor. Aynı zamanda burada bulunan 64 üncü alay, 9 uncu fırka kumandanının emriyle *Kocaçimen*'i tutmak üzere yaklaşıyor.,,

Artık *Conkbayırı*'ı ve *Kocaçimen*'de kumandayı dokuzuncu fırkanın deruhte ettiğini anlıyordum. Bu fırkanın kumandanı miralay Kaninkiser Bey idi. Mumaileyh bilâhare kolordu kumandanı olarak maiyetimde bulundu. Kendisi ordumuzda bulunan Alman zabitanının en muktedirlerindendi. *Conkbayırı* muharebata yaralanıp geriye gitmeğe mecbur olmuştur.

Ş Zevale doğru idi, ki düşmanın devam ettiği topçu ateşlerinden maada, fırka cephesi karşısında, bazı mahallerde tel örgülerini kaldırdığı bildiriliyordu. Bu hazırlık yeni bir taarruza delâlet ederdi. Bu sebeple fırka cephesine çok dikkat sarfetmeğe mecbur bulunuyordum. Bununla beraber, fırkaya alâkai katiyesi itibariyle *Conkbayırı* cihetiyle de uğraşmaktan hâli kalamıyordum.

Conkbayırı'nda dokuzuncu fırka kumandanına:

"*Conkbayırı* — *Sazlıdere* cephesinin mühim olduğunu, 19 uncu fırka cephesindeki düşmanın taarruz ihtimalini ve fırkanın ihtiyat kuvveti kalmadığını, düşmanın *Şahinsirt*'tan atılmasının cidden pek mühim olduğunu,, bildirdim.

Zevalden sonra, dokuzuncu fırkanın 64 üncü ve 25 inci alaylarla ve 14 üncü alay aksamı mevcudesiyle *Conkbayırı* cephesini tuttuğu anlaşılmakta idi.

25/26 Temmuz gecesi, düşman fırka cephesinde saat 8.40 sonradan itibaren şiddetli piyade ve mitralyöz ateşi açtı. Sol cenahımıza karşı taarruz teşebbüsleri de izhar etti. Mütelyakkız askerlerimiz ateşleri karşısında her düşman teşebbüsü akamete duçar ediliyordu. Düşman topçusu ise bütün kesafetiyle cephedeki siperlerimizle, rahî mesturları ve gerileri ateş altında tutuyordu. İki gündenberi devam eden muharebe sebebiyle mühim zayıat verdik. Fırkada tüfenk adedi azaldı. Binaenaleyh gerek 19 uncu fırka ve

gerek *Conkbayırı* cephesi şayanı teemmül bir halde bulunuyordu. Buna binaen, fırka cephesinde, istihdamına lüzum hasıl olmazsa *Conkbayırı*'na sevk edilmek üzere, 25 Temmuz günü saat 7.10 sonrada Şimal Gurubu kumandanlığına yazılan bir raporda "sağ cenahdaki vaziyeti mühim gördüğümden fırkaya ihtiyat olarak münasip kuvvetin gönderilmesi maruzdur.,, dedim.

26 TEMMUZ 1331 — 8 AĞUSTOS 1915 GÜNÜ

Düşman, Bugün, pek erkenden, tasviri mümkün olmıyan bir şiddetle *Arıburnu* mıntakasındaki obüs ve sahra toplarıyla ve *Ağıldere* sahili açıklarındaki harp gemileriyle *Düztepe*'den itibaren *Conkbayırı*'nı ateş altına aldı.

Bu sırada, dokuzuncu fırka kumandanının tahtı emrinde olan bâzı kıtaat kumandanlarının, raporlarını bana göndermekte olmaları nazarı dikkatimi celbetti. Bundan başka bu raporlar muhteviyatı *Conkbayırı* vaziyetini, oradaki emir ve kumandayı şayanı memnuniyet olarak tasvir etmiyordu. Meselâ:

1) "*Conkbayırı*'na taarruz emrolunmuş, bu emri kime vereyim. Tabur kumandanlarını arıyorum bulamıyorum. İş karışiktır. Vaziyet fenadır. Herhalde araziye vâkîf bir zatın tayini lâzımdır. Rapor yok, haber yok. Ben de ne yapacağımı şaşır-dım. Bu bapta en kıdemli alay 64 kumandanına da emir verilebilir. Olursa teşriki mesaf edelim.,,

2) "Cephede alay 14 den, alay 64 den, alay 25 ten, hülâsa muhtelif taburlardan asker var. Cümlesi biribirine karışmıştır. Zabitan-dan kimseye tesadüf edilmiyor. Sabık alay kumandanının vurulduğu mahalde bulunuyorum. Ahval hakkında hiç bir malûmat alamadım. Zabitanın kısmı küllisi şehit ve yaralıdır. Hattâ bulunduğum mevkiin ismini bile bilmiyorum. Tarassudattan bir şey göremiyorum. Mıntakayı iyi bilir bir zatın tayinini selâ-meti vatan namına rica ederim.,,

Bu gibi raporlardan maada, *Düztepe*'de bulunan, fırka istihkâm taburu kumandanı tarafından saat 5.40 evvelde gelen bir raporda "fecirle *Şahinsirt*'tan, *Conkbayırı*'na doğru bir askerin çekildiği ve *Conkbayırı*'nda bir tahkimat yapılmakta ise de bunu yapanların dost veya düşman olduğunun belli olmadığı,, zikre-diliyordu.

Tahkimat yapanların düşman olmasına pek ziyade ihtimal veriyordum. *Conkbayırı*'ndaki vaziyeti yakından tetkik ve bana bildirmek üzere fırka mülhâkı mülâzım Hayri Efendi'den başka yaverim mülâzım Kâzım Efendi'yi de göndermişim. Bu kahraman zabıt, avcı hatlarına kadar girerek şehit olmuştu. Fırka erkânıharbi İzzettin Beyi de *Düztepe* taraflarına göndermişim. İzzettin Bey hem vaziyeti tetkik edecek ve hem de orada icap eden tedabiri bizzat aldıracaktı. Mumaileyhin verdiği malûmat ta *Conkbayırı*'ndaki ahvalin şayanı memnuniyet olmadığını teyit ediyordu.

Ben de, bizzat, 180 râkımlı tepe civarında bulunan karargâhımdan *Conkbayırı* ve civarında tarafeynin karıştığını görüyordum. *Conkbayırı* istikametinden, benim karargâhım istikametinde piyade mermileri geliyordu. Hattâ karargâh mensubininden vurulanlar olduğu haber verildi.

Şimal Gurubu kumandanlığından 25 Temmuz günü ihtiyat kuvveti talep etmişim. Bunun üzerine tahtı emrime verilen 10 uncu alay bugün saat 7.30 evvelde *Düztepe*'ye geldi. Fırka erkânıharbi İzzettin Bey'in delâletiyle, bu alayın iki taburu alay kumandanı erkânıharbiye kaymakamı Kemal Bey'in kumandasında olarak *Conkbayırı* istikametinde gönderildi. Bazı telefon muhaberatından, Cenup Gurubundan ve *Gelibolu*'dan kuvvetler celbedilmekte olduğu anlaşılıyordu.

Bir aralık, Şimal Gurubu kumandanlığı karargâhından telefon başına çağırıldım. Cenup Gurubundan celbedilen sekizinci fırkanın 24 üncü alayı kumandanı Nuri Bey¹:

“Gurub kumandanından, *Conkbayırı*'na hareket ve orada düşmana taarruz emrini aldım. Anladığıma göre orada muhtelif kıtaat varmış. Buna ve bilhassa kumanda hususuna dair malûmat rica ettim. Asabî bir halde bulunan kumandan Paşa ve erkânıharbiye reisi fazla söze lüzum yok dediler. Oradaki vaziyet hakkında beni tenvir et! ortada kumandan yok!, dedi.

Nuri Bey pek eski bir arkadaşımıdır. Kendisine: “serian *Conkbayırı*'na hareket et. Hâdisat kumandanı tayin edecektir.” dedim.

¹ Merhum Nuri Conker.

Filhakika *Conkbayırı*'nda emir ve kumandanın mefkudiyetini ben de anlıyordum. *Conkbayırı*'na, 9 uncu, 4 üncü ve 8 inci fırkalara mensup alaylar gönderildi. Her taraftan mümkün olan kuvvetler yetiştirildi. Bir müddet, *Kocaçimen* ve *Conkbayırı* mıntakası *Anafartalar* mıntakası kumandanı Vilmer Bey'den alınarak doğrudan doğruya, *Arıburnu* cephesinde *Kemalyeri*'ndeki krargâhında bulunan Şimal Gurubu kumandanı tarafından deruhte edilmiş, sonra 9 uncu fırka kumandanı *Kocaçimen mıntakası* kumandanı sıfatıyla muharebe meydanında kumandaya başlamış. Bu vurulmuş, bir zaman bunun erkânıharbi Hulûsi Bey ana vekâleten vazife ifa etmiş, o da vurulmuş, dördüncü fırka kumandanı Cemil Bey vazifeyi deruhte etmiş, sekizinci fırka kumandanının muvasalatıyla kumanda ana intikal ettirilmiş, bittesadüf karrargâhı umumî şömendöfer şübesi müdürü kaymakam Potrih ve erkânıharbi Refik Bey İstanbul'dan *Akbaş*'a gelmişler, Liman Paşa bunları dokuzuncu fırka kumandan ve erkânıharpliğine tayin ile *Kocaçimen*'e göndermiş, bu defa da Potrih Bey daha büyük rütbelileri tahtı emrine almak suretiyle kumandanlığa kalkışmış . .

Bir taraftan da *Gelibolu*'dan gelen 16 ncı kolordu kumandanı Miralay Feyzi Bey'e "Anafartalar Gurubu Kumandanı," ünvanıyla umum *Anafartalar* ve *Kocaçimen* mıntakaları kumandanlığı tevdi olunmuş, *Conkbayırı* 8 inci fırka kumandanına ait olarak Şimal Gurubu'na merbut bırakılmış.

Ş Herhalde *Conkbayırı*'na lüzumundan fazla kuvvetler yığılmıştı. Fakat, toplanan kuvvetler intizam ve maksat dahilinde sevk ve idare edilmemek yüzünden kâffesi mağlûp ve perişan olmuşlardı.

Muharebede kuvvetten ziyade, kuvveti maksada muvafık sevk ve idare etmek mühim olduğu düşünülüyordu.

Ben aldığım malûmatı ve gördüğüm menazırı alelusul raporlarımla Şimal Gurubu kumandanına bildiriyordum. Bir aralık Gurup erkânıharbiye reisiyle bizzat telefonla görüşerek kumanda hususunun tanzimine nazarı dikkati celbetmek istedim. İmkânın müsaade ettiği her şeyin yapıldığını söyledi.

Şimal Gurubu kumandanına da resmen âtideki istirhamda bulundum :

"*Conkbayırı*'ndaki vaziyetin henüz şayanı dikkat ve na-

zik olduğu anlaşılıyor. Bu hususta ordu kumandanının ciddi surette nazarı dikkatlerini celbe delâlet buyurmanızı selâmeti memleket namına istirham eylerim.,,

Ş Bütün telefon muhaberatından ve hattâ tahrirî emirler ve raporlardan, artık umum kumandanlarda büyük bir asabiyetin hükümferma olduğu anlaşılıyordu. Bazı kumandanlarca mesuliyet yükünü başkalarına yüklemek cihetlerine sapılmağa başlandığı zehabına bile düşüldü. Hakikaten mesuliyet yükü her şeyden, ölümden de ağırdır.

Saat 5 sonra da Şimal Gurubu Kumandanlığından âtideki emri aldım :

“Fırkanızın sağ cenahı size ilhak olunan onuncu alayın sağ cenahıdır. Bu alayın solunda yirmi beşinci alaydan kalan guruplar sizin fırkanıza merbuttur.,,

Vakıa onuncu alay benim tahtı emrime verilmişti; fakat *Conkbayırı*'ndaki hâdisat alayı oraya göndertmişti. Ve orada bulunan kıtaatla muharebeye girmişti. *Conkbayırı*'nda onuncu alayla beraber bir çok kıtaatın muharebesini idareye memur kumandanlar tayin ediliyordu. *Conkbayırı*'nda boğaz boğaza yapılan hücum ve mukabil hücumlarla ve parça parça gönderilen takviye kıtaatının kendinden evvelkilerin aralarına girmesinden oradaki kıtaatın karma karışık olduğuna şüphe yoktu. Bu sebeple Şimal Gurubu Kumandanına âtideki cevabı vermeğe lüzum ve mecburiyet hissettim :

“Bu anda temdit olunan fırka 19 un sağ cenah noktası meçhuldür. Bunun tahdidini rica ederim.,,

Şimal Gurubu Kumandanının verdiği cevap aynen şudur :

19 uncu Fırka Kumandanlığına

“C — Cenahnızın temdidi meselesi mevzuubahs değildir. Ancak sizin emrinize verilmiş olan bir kıtanın işgal ettiği yer bittabi size aittir. Alayın sağ cenahını her halde siz oradan daha seri tahkik ve tayin edebilirsiniz. Mâmafih sağ cenahnızın haritada 261 râkımlı mahallin 200 metre kadar cenubi-garbisinde kalın münhanın noktalı yolu kat'eylediği mahalde tahdidini münasip görürüm.,,

Bu cevabı emrin ilk cümlesi pek doğrudur. Hakikaten *Arıbur-nu* cephesinin sağ cenahında bulunan on dokuzuncu fırkanın be-
rayi muavenet onuncu alayı *Conkbayırı*'na gönderilmiş olduğu için
cenahın oraya kadar temdidi mevzuubahs olamazdı. İkinci cümle-
de ise mademki onuncu alay *Conkbayırı*'na gitmeden evvel on do-
kuzuncu fırka emrine verilmiştir. Ve *Conkbayırı*'na bu fırka tara-
findan imdada koşturulmuştur, öyle ise onun işgal ettiği yer on
dokuzuncu fırkaya aittir denilmek isteniliyor. Fakat unutuluyor ki
Conkbayırı'nda doğrudan doğruya Şimal Gurubu Kumandanına
merbut müstakil bir kumanda caridir. Dördüncü cümlesinde fırka-
nın sağ cenahı haritada 261 râkımlı mahallin 200 metre kadar
Cenubî-Garbisinde kalın münhaninin noktalı yolu kat'eylediği
mahal olmak üzere tensip ediliyor. Bu, ne demektir?! Bu ifadenin
delâlet ettiği zihniyet ve muharebe idare etmek sıfatıyla olan mü-
nasebet hakkında fazla izahat vermeğe lüzum görmüyorum. Yalnız
burada şunu ilâve etmeden geçemiyeceğim ki, bu emir muhteviyatı
o zaman beni cidden müteessir ve mütehayyir bıraktı.

[On dokuzuncu fırkanın sağ cenahını karma karışık bir takım
kıtaatı cami olan kısımla böyle sümmettedarik temdit etmek ve
zaten tedbirsizlik ve kumandansızlık yüzünden zaptedilmek üzere
bulunan *Conkbayırı*'na karşı fırkanın vaziyetini temin hususunu
emreylemek bence mesuliyeti başkasına yükletmek için düşünül-
müş bir çareden başka bir şey değildi. Bu fikrimi telefonla ale-
nen Üçüncü Kolordu erkânıharbiye reisine söyledim. Ve ilâve
ettim ki, böyle bir emir vermekle mesuliyetten kurtulmuş oluna-
cağı zannolunuyorsa, benim de mezkûr emre istinaden ve imtisa-
len yirminci alay kumandanına verdiğim emirle iktifa etmek lâzım
gelebilir; fakat bu gibi âdi tedbirler vatani kurtaramaz. Ciddî tedbir almak lâzımdır.]¹

§ 26 Temmuz—8 Ağustos günü sabahtan akşama kadar aldığım
muhtelif malûmattan ve 180 râkımlı tepe civarındaki karargâhım-
dan bizzat vukubulan müşahadatımdan *Conkbayırı*'nın tehlikeli
vaziyette olduğu anlaşılmağa beraber *Conkbayırı* tepesinin haki-
katen düşman eline geçip geçmediğinde tereddüt devam ediyordu.
Yevmi mezkûrda saat 4 sonrada üçüncü istihkâm taburu kuman-

¹ Parantez içine aldığım bu kısım sonradan kırmızı kurşun kalemle çizilmiştir.

danı binbaşı İsmail Hakkı Bey'den vürut eden raporda "düşman *Conkbayırı*'nda siper hafriyatına devam etmektedir. Siperler derununda düşman efradı gezmekte ve kum torbaları vaz-etmektedir ilâh.," denilmekte idi.

Conkbayırı'nda bulundurduğum yaverim mülâzımı evvel Kâzım Efendi'nin saat 5.30 sonrada verdiği malûmattan da düşmanın askerimizle yirmi beş—otuz metre mesafede karşı karşıya bulunduğu, 64 üncü alayın ikinci taburunun icra eylediği hücumda muvaffak olamadığı, 32 nci alaydân gelen üçüncü taburun ile riletilemediği bildiriliyordu.

Vaziyetin ehemmiyet ve nezaketi büyük olduğundan *Conkbayırı* emir ve kumandası için mafevk karargâhların nazarı dikkatlerini celbetmekten hâli kalamıyordum.

Ordu erkânıharbiye reisi¹, ordu kumandanı Liman Von Sanders Paşa hazretleri tarafından beni telefon başına çağırdı. Müşarünileyhin ahvali nasıl gördüğümü ve mütaleamı sorduğunu bildirdi. Kendisine *Conkbayırı* vaziyetinin nezaketini izah ettim ve ıslahı vaziyet için daha bir ân kaldığını ve bu ânın ziyâ halinde felâketin pek muhtemel olduğunu söyledim.

Vaziyet umumileşmiş, *Anafartalar*'a çıkmış ve çıkmakta olan büyük düşman kuvvetlerini nazarı dikkate almak ve ana göre umumî tedbirler ittihaz ederek sevk ve idareyi tevhit ve temin etmek lâzımdı. Bu sebeple erkânıharbiye reisinin çare kalmadı mı? Sualine verdiğim cevapta, bütün mevcut kuvvetlerin tahtı kumandama verilmesinden başka çare kalmadığını söyledim.

— Çok gelmez mi? dedi.

— Az gelir! dedim.

[Tarih ne güzel aynadır. İnsanlar, bahusus ahlâkta müttekâmil olmayan kavimler en büyük mukaddesat karşısında bile hasis hissiyata tâbi olmaktan men'i nefis edemiyor. Tarihin sinesine geçen büyük hâdisatta, bu hâdiseler içinde âmil ve fâil olanların

¹ Eski Samsun vâlisi Kâzım Paşa.

etvar ve harekât ve muamelâtı onların ahlâk seciyelerini ne bariz gösterir.]¹

Ş *Kocaçimen* mıntakasında tecemmü eden kuvvetler, *Anafartalar* mıntakasının aksamı sairesinde kalan kıtaat ve *Saros* mıntakası'ndan gelmiş olan 7 nci ve 12 nci fırkalar *Anafartalar Gurubu* namı altında, *Saros Gurubu* kumandanı miralay Feyzi Bey'in tahtı emrine verilmişti. Bu, ordu kumandanının tamiminden anlaşılıyordu. Ordu kumandanı tamiminde, *Conkbayırı*'na hareketi için Feyzi Bey'e emir ve talimatı lâzıme verdiğini de zikreliyordu.

26 Temmuz 331 saat 5.55 raddelerinde Şimal Gurubu kumandanı, Esat Paşa Hazretleri, "7 nci fırkanın şimdi *Anafarta* cunbundan *Damakçılık* istikametine taarruz edeceğini," ordu kumandanlığının iş'arına atfen tebliğ ediyordu.

Böyle bir taarruz vuku bulmadı. Bunun sebebi hakkında muhtelif rivayetler işittik. Bazı menabiin verdiği malûmata nazaran, *Anafartalar Gurubu* kumandanı olan Feyzi Bey, ordu kumandanı Liman Von Sanders Paşa'dan *Gelibolu*'dan gelmekte olan kolordusuyla düşmana taarruz etmek emrini almış ve fırkalarına taarruz emri dahi vermiştir. Fakat sahnei muharebeye giren fırka kumandanları, vaziyeti gördükten sonra, gurup kumandanı Feyzi Bey'e "taarruz edilemez," demişler, Feyzi Bey de telefonla ordu kumandanına, fırka kumandanları "taarruz edilemez," diyor diye maruzatta bulunmuş. Liman Paşa cevaben gurup kumandanı sizersiniz. Siz ne diyorsunuz? demiş. Feyzi Bey, ben de bu mütaleadayım. Cevabında bulunmuş. Bunun üzerine, derhal, kumandadan iskat edilmiş.

Diğer bazılarının, beyanatına göre, Liman Paşa taarruzun 26/27 Temmuz gecesinde icrasını talep etmiş. Feyzi Bey, taarruzun ertesi güne talikini münasip görmüş ve bunun için askerinin yorgunluğu ve araziye tanımadığı esbabını dermeyan etmiş. Bu ihtilâftan dolayı kumandadan iskat olunmuş.

Hakikati hal, ordu karargâhınca malûm olan bir keyfiyettir. Benim, bunu tahkik ve teyide zamanım olmadı. Bilâhare, merak edip Liman Paşa'ya da sormadım. Bu bapta, beyanı mütalea

¹ Parantez içindeki kısımlar sonradan kırmızı kurşun kalemle çizilmiştir.

edebilmek için, buna dair, ordu ve Feyzi Bey nezdindeki ve-saika muttali olmak lâzımdır.

* * *

Ş 26/27 Temmuz 1331 de gece yarısından takriben bir iki saat evvel Şimal Gurubu kumandanlığı vasıtasıyla aldığım ordu emrinde : *Anafartalar* Gurubu kumandasını deruhde etmek üzere hemen *Camlitekke*'ye hareketim ve 27 Temmuz günü fecirle beraber taarruz icra etmeğliğim lüzumu bildiriliyordu. Bu taarruz hakkındaki malûmatın *Anafartalar* Gurubu erkânıharbiye riyasetinden alınacağı ilâve ediliyordu.

Ş Böyle, zulmet ve müphemiyet içinde tanımadığımız kuvvetlerle yeni bir işin - üç gündenberi deruhde eden her kumandan ve kıtanın mağlûbiyet ve perişanisini intac eden [ve vatanın ya hayat veya ölümüne sebep olunabilecek mühim bir işin - başkaları tarafından başlanmış kanlı ve kaybedilmiş] ¹ bir mârekenin mesuliyetini deruhde etmek o kadar basit bir keyfiyet olmasa gerek. Fakat, ben, kemali iftiharla bu mesuliyeti kabul ettim.

Yirmi yedinci alay kumandanı Kaymakam Şefik Bey'i yerime tevkil ettim. Ona fırka cephesine ait icap eden noktai nazarlarını söyledim. 24 Temmuzdan beri devam eden muharebat, beni üç gün ve üç gece uykusuzluğa ve mütemadî mesafye mecbur etmişti. Âdeta hasta bir halde idim. Zaten üç dört aydanberi *Arıburnu* cephesinin kanlı muharebatı beni o kadar yormuş, o kadar zayıf düşürmüş idi, ki, bu son günlerin yorgunluğu olmasaydı da gene hasta denecek bir halde idim. Bunun için, fakat bundan daha mühim bir sebep için, fırka sertabibi Hüseyin Bey'i beraber almak istedim. Bu sebep şu idi: Hüseyin Bey gayet metin, muktedir, vazifeşinas, emsalsiz gayyur ve muakkip bir asker doktorudur. Pek âlâ tahmin ediyordum, ki *Anafartalar* Gurubu'nda cereyan eden ve edecek olan muharebattan fevkalâde mecruhimiz muharebe meydanlarında yığılmış ve yığılacaktır. İşte, bu kahraman mecruhinin derhal hayatını kurtarmak ve onları izhar eyledikleri kahramanlıklarına nadim etmemek için fevkalâde bir sıhhiye reisine ihtiyacım derkâr idi. Bu zat ta bence Hüseyin Bey olabilirdi.

¹ Parantez içindeki cümleler sonradan kırmızı kurşun kalemle çizilmiştir.

Binaenaleyh Hüseyin Bey'i ve bir de o gün şehit olan kahraman yaverim mülâzım Kâzım Efendi'nin yerine bir süvari zâbiti olarak gece yarısından yarım saat evvel 19 uncu fırka karargâhından *Çamlıtekke*'ye hareket ettim. Hareketimi *Anafartalar* Gurubu erkânıharbiye riyasetine telefonla bildirdim.

Hareketimden evvel 19 uncu fırkaya âtideki vedanameyi tamim ettim :

"*Anafartalar* Gurubu kumandanlığını deruhte etmek üzere şimdi hareket ediyorum. 27 nci alay kumandanı Şefik Bey fırka kumandanlık vekâletine tayin edilmiştir.

Bugüne kadar bana, gayret ve fedakârlığınızla kazandırdığınız muvaffakiyatı, işbu yeni deruhte ettiğim vazifede dahi bana olan muhabbet ve itimadınızla itmam edeceğime büyük itminan ile sizinle veda ediyorum.,,

İKİNCİ FASIL

ANAFARTALAR MUHAREBATI

Bu fasla “*Anafartalar* muharebatı,, serlevhasıyla başlıyorum. Vakıa, 24 Temmuz’dan beri *Anafartalar* mıntakası’nda muharebe cereyan etmekte idi. Fakat, bu muharebat, *Arıburnu* ve *Anafartalar* yekpare bir cephe imiş gibi müttehit düşman taarruz ve hücumlarından mürekkeptir. Bu sebeple bugüne kadar cereyan eden muharebata *Arıburnu — Anafartalar* muharebatı namını verdim.

24 Temmuz gününden başlayan muharebe silsilesini bu suretle iki fasla ayırmak için, bence, başka sebepler de vardır. 24 Temmuz’dan 26/27 Temmuz’a kadar, ben, bizzat *Arıburnu* cephesinde vazifedardım. *Anafartalar* mıntakası’nda bir kumanda tezebzübü devam edip duruyordu. Bu sahada cereyan eden hâdisattan gayrı mesul idim. Ahval hakkındaki malûmatım mücaveret münasebetiyle olabilecek dereceyi geçemez. Binaenaleyh, *Anafartalar* muharebatını tafsile, ancak kumandayı deruhde eylediğim 26/27 Temmuz saat 9.50 sonradan itibaren başlamak salâhiyetine malikim.

ARIBURNU CEPHESİNDEN ANAFARTALAR GURUBU KARARGÂHINA HAREKETİM

Bu hareketimi ve gurup karargâhına muvasalatımı zikretmeden geçemiyeceğim. Çünkü, bende, buna dair kalan hâtıranın ruhî, ahlâkî ve vatanî noktâi nazarlardan, yalnız Osmanlı tarihi için değil, tarihi umumî için de ibrete şayan cihetleri vardır.

§ 26/27 Temmuz gece yarısından evvel saat 11.30 da, gecenin karanlıkları içinde, on dokuzuncu fırka karargâhından hareket ettim. *Kemalyeri* civarından *Kocadereköy* şimaline çıktım. Dört aydanberi, ilk defa bir dereceye kadar saf hava teneffüs ediyordum. Filhakika *Arıburnu* mıntakası’nın ateş hattında ve o hatta muttasıl karargâhlarda yaşayanların teneffüs ettikleri hava, insan ecsadının taaffüniyle mahiyeti kimyeviyesini zayi etmiş bir hava idi.

Güzergâhımda evvelâ *Matik* deresinde beşinci fırka karargâ-

hına tesadüf ettim. Bu fırkanın 14 üncü alayı *Ağıldere* mıntakası'nda yalnız başına baskına uğrayan alaydı. Diğer kitaatı, düşmanın *Kanlısırt'ta* yaptığı nümayiş hareketinin tesiriyle oraya celbedilmiş idi.

Fırkanın kumandanı, erkânıharbiyesi ve umum karargâhı burada ne yapıyordu? *Vatanın bağına hançer saplandığı* bu sırada, ötedenberi uhdesine mevdu fırkasiyle meydanı kâruzarda bulunmak lâzım gelen bu kumanda heyeti burada nasıl işsiz bırakılmıştı? Bilâhare bu karargâhı *Anafartalar* sağ cenahına celbederek hali faaliyete koydum.

Bu karargâhta, kısa bir tevakkufu müteakip yoluma devam ettim. Ordu kumandanlığı emrinde, *Anafartalar* Gurubu karargâhı diye tayin edilen *Çamlıtekke'*ye vasil oldum. Zûlmetlerin koyu kesafet kesbettiği bir dere.. Hayata eser olacak ne bir ışık, ne bir ses.. Herkes derin uykuda! Etrafa seslendik! Gecelik entarisi ile çadırından çıkmış bir şahıs seslenerek cevap verdi. Burasının ne olduğunu, sordum. Vilmer Bey'in karargâhı olduğunu söyledi, fazla bir şey bilmiyordu. Kumandanın yanına, beni, götürmesini istedim. Benim kim olduğumu bilmeyen, bu şahıs bu işi zahmetli gördü. Eliyle karanlıkları göstererek işaretle iktifa etmek istedi. İcbar ettim. Bizi Vilmer Bey'in yattığı barakamsı bir odanın yanına götürdü.

Vilmer Bey uyuyordu. Erkânıharbi Haydar Bey'le görüştüm. *Anafartalar* Gurubu kumandanı karargâhının nerede olduğunu sordum. Cevaben :

— Bugün burada idi, fakat sonra, -eliyle şimali göstererek- şu istikamette bir tarafa naklettiler, *Gümbürdekbayırı* civarında bir dere...

Bu ismi ilk defa işitiyordum. Fazla tevakkufa zamanım müsait değildi. Hemen gösterilen istikamette yürüdük. Karanlığın müsaade ettiği derecede hayvanlarımızı sürüyorduk.

Gece yarısından sonra saat 1.30 da *Gümbürdekbayırı'nın* bir buçuk kilometre cenubundaki bir mahalde *Anafartalar* Gurubu karargâhını bulabildim.

Gurup erkânıharbiye reisi, Hayri Bey, ve bütün erkânıharbiye muvasalatıma intizar ediyordu.

Derhal Hayri Bey'den: 1) düşman nerede, kuvvetini anlayabildiniz mi, 2) 7 nci ve 12 nci fırkalar şimdi nerelerde ve ne vaziyette bulunuyorlar, 3) gurupça fırkalara verilen en son emir nedir? dedim.

Hayri Bey, sorduğum şeylerin hiç birinde beni katî bir surette tenvir edemedi.

Sabık kumandan Feyzi Bey'in nerede olduğunu sordum. Çadırında uyuyor dediler. Uyandırılıp kendisinden, verdiği en son emrin alınmasını söyledim. Biraz sonra erkâniharbiye reisi, o anda yazmış olduğu imzasız bir notu gösterdi. Verdiği emir bu ise, Feyzi Bey imza etsin, dedim. Erkâniharbiye reisi gitti, geldi. Feyzi Bey emir diye gösterilen notu imza etmiyordu.

Bunun üzerine, ben de, erkâniharbiye reisinin bana gurup kumandanının emri diye verdiği notu bir tarafa bıraktım. Derhal tekmil erkâniharbiye zabitanını nezdime celbettim ve cümlesinden, fırkalar nerelerde ve nerelere taarruz etmek için emir almış olduklarını bilip bilmediklerini sordum. Her biri bir dereceye kadar malûmat verdi. Bilhassa, ordu karargâhından haber zabiti sıfatıyla gurup karargâhında bulunan erkâniharbiye yüzbaşısı Neşet Efendi berveçhi âti malûmatı verdi :

“Efendim, haber zabiti sıfatıyla bulunuyorum. Bu münasebetle vaziyeti takip ettim. Benim bildiğime göre, 12 nci piyade fırkası *Turşun köyü*'ne gelmişti. Şimdi onun garbındaki sırtlarda olacaktır. Anafartalar müfrezesini teşkil eden kuvvetler de muvakkaten bu fırkanın emrine verildi. Bugün saat 5 sonrada mezkûr fırka kumandanı, gurup kumandaniyle görüştüğü zaman *Mestantepe* istikametinde taarruz emri almıştı.

Yedinci fırkanın *Büyük Anafarta* istikametinde yürüdüğünü ve *Kocaçimen*'e taarruz eden düşman kuvvetlerinin sol cenahına taarruz etmesi emrolunduğunu söyledi. Bu istikamet *Damakçılık bayırı*'na muntehî olur.

Kocaçimen mıntakasındaki kuvvetlerimizin mikdarını tamamen bilmiyorum. Yalnız 4 üncü, 9 uncu, 8 nci fırka karargâhları mezkûr mıntakada bulunmaktadırlar. „

Bu malûmatta kıtaatımızın vaziyetlerini vazih öğrenmek mümkün olmadığı gibi, düşman hakkında da hiç malûmat verilmiyordu.

Neşet Efendi'nin düşman hakkında verdiği malûmat ta şu

idi ; “ Düşman zayıf kıtaatla *Kireçtepe — Kükürtlü — Mestantepe* hattında ve kuvayı külliyesiyle *Kocaçimen* dağı eteklerinde bulunuyor. *Mestantepe* düşman tarafından takviye olunmuştur. Mâmafih düşman piyade kuvveti henüz tahmin edilemedi. „

Ş İşte 27 Temmuz günü icra edilen taarruzu idare etmek için saat 1.30 zarfında edinebildiğim malûmat bundan ibaret kalmıştır. Saat dörde geliyor, fecir yaklaşıyordu. Daha fazla tamika zaman ve imkân kalmamıştı. 27 Temmuz sabah saat 4 evvelde kitaata âtideki emri verdim :

Telefonla { **Beşinci Ordu Kumandanlığına** }
 { **Şimal Gurubu Kumandanlığına** } berayı malûmat

Koçaçimen dağında F. 4, 8, 9 (telefonla)

F. 7, 12 (tahriratla , Henüz telefon tertibatı yapılmamıştı.)

Gümbürdekbayırı cenubundan
 26/27 Temmuz 331 saat 4 evvel

1 — *Anafartalar* Gurubu kumandanlığına tayin edildim. Şimdi kumandayı deruhte ettim.

2 — On ikinci fırkanın *Mestantepe*, ve yedinci fırkanın *Damakçılıkbayırı* istikametlerinden taarruzuna dair 26 Temmuz 331 öğleden sonra saat 5 de sabık gurup kumandanlığı tarafından taarruz emri verilmiş olduğuna nazaran *Kocaçimen—Conkbayırı* hattında bulunan fırkalar bidayette mezkûr taarruzu temin ve teshil edeceklerdir.

3 — Kumandanlar bu emrin vusulü ânındaki vaziyetlerini ve tertibatlarıyla buldukları mıntakaları bana bildireceklerdir.

4 — Raporlar *Anafartai kebir* kariyesinin iki kilometre kadar şarki - şimalisindeki *Çamltekke*'ye gönderilecektir.

Anafartalar Gurubu Kumandanı
 M. KEMAL

Ş Bu yazdığım emrin suretlerini birer zâbitle 7 nci ve 12 nci fırka kumandanlarına gönderdim. Bu zâbitleri mezkûr fırkalar nezdinde bir müddet haber zâbiti sıfatıyla kalarak doğrudan doğruya bana vaziyet hakkında malûmat vermekle tavzif etmiştim. 7 nci

fırka nezdine giden mülâzımı evvel Cevat Efendi idi.¹

Mumaileyh o günkü vazifesini cansipârâne ifa etmiş ve o günden sonra da nihayete kadar refakatimde kalmıştır. Elyevm dahi yüzbaşı olarak yaverimdir.

12 nci fırka nezdine gönderilen erkânıharp yüzbaşı Hidayet Efendi idi. Mumaileyh gerek bugün ve gerek bundan sonraki günlerde büyük mehalik içinde emirlerimi tatbik ettirmek hususunda fedakârâne vazifeler ifa etmiştir.

* * *

Ş İcra edilecek taarruz esnasında hidematı sıhhiye ve iaşe ve muhabere noktai nazarlarından da müstacel tedbirler almak lâzımdı.

Beraber getirdiğim 19 uncu fırka sertabibi Hüseyin Bey'i gurup sıhhiye reisliği ile tadviz ettim. Kendisine icap eden talimatı verip hemen işe başlattım.

Gurubun henüz bir iaşe heyeti yoktu. Feyzi Bey'in beraber getirdiği on altıncı kolordunun iaşe heyeti de Gelibolu'dan daha gelmemişti. Bu kolordunun yalnız idare reisi Arif Bey mevcut idi. Mumaileyhe mümkün olan şeyleri bizzat yapmasını ve icabında Şimal Gurubu ve Orduya müracaat etmesini emrettim. İaşe hususunda muavenet etmesini Şimal Gurub kumandanından rica ettim.

Taarruz edecek fırkalarla henüz telefon muhaberesi de tesis edilmemişti. Miktarı kâfi telefon malzemesi yokmuş. Derhal orduya müracaatla icap eden malzemeyi talep ve serian guruba göndermesini rica ettim. Gurup telgraf zabıtine de hemen 7 nci ve 12 nci fırkalarla telefon irtibatı tesisi için emir verdim.

Bu kadar dar ve mühim bir zamanda bu gibi işlerle de bizzat iştigale lüzum ve mecburiyet görmekten cidden müteessir oluyordum. Nihayet saat 4.30 da, muharebeyi bizzat idare etmek üzere *Çamlıtekke* şimalinde *Anafartalar* mıntakasının tarassut mahalli olan bir tepeye hareket ettim. Karargâhtan icap edenler refakatimde bulunuyordu. Anafartalar müfrezesi kumandanı da orada yanıma geldi.

¹ Merhum Cevat Abbas Gürer.

27 TEMMUZ 1331—9 AĞUSTOS 1915 GÜNÜ

§ 12 nci, 7 nci fırkalarla Anafartalar müfrezesi'nin 27 Temmuz günkü nizamı harpleriyle taarruza geçmeden evvel ve taarruzun neticesinde aldıkları vaziyeti gösterir kroki merbuttur.¹

Muharebeyi idare etmek üzere geldiğim tarassut mahallinden saat 6 evvel raddelerinde gördüğüm manzara şu idi:

Küçük Anafarta'nın şark ve cenup sırtlarındaki bataryalarımız düşmanın ilerleyen kolları üzerine ateş etmekte.

12 nci fırka kıtaatı *Teketepe* ve *Kavaktepe* sırtlarında düşmanla muharebeye başlamış. *Teketepe* üzerinde ileri geri bir takım dalgalar oluyor. Kendi askerlerimizi gördüğüm gibi düşman efradını da görüyorum.

Bir aralık gördüğüm bütün askerlerin düşman efradı olduğuna ve şimale doğru tepenin hattı bâlâsını aştıklarına hükmettim, bu vaziyetin devamlı surette dürbünle takibini erkâniharbiyeme emrettim. Fırkanın heyeti umumiyesini görmeğe arazi müsâde etmiyordu.

Küçük Anafarta'nın garbında, münhat arazide kalan düşman aksamını da göremiyordum.

7 nci fırkayı iki alayı yan yana açılmış ve yayılmış olduğu halde *Büyük Anafarta* cenubı-garbisinden *Damakçılık* sırtlarına doğru taarruza geçmiş gördüm.

Kocaçimen mıntakasındaki kuvvetlerimiz karşılarındaki düşmanla ateş teati ediyor. Ve bu mıntakadaki topçularımız bilhassa 7 nci fırkanın karşısındaki düşmanı ateş altında bulunduruyor.

* * *

§ 7 nci fırka kumandanının saat 5.50 evvelde yazılıp emir atlasıyla gönderdiği ilk raporunu aldım. Bu raporda taarruza saat 4.30 da başladığı ve taarruzun muvaffakiyetle ilerilemekte olduğu bildiriliyordu. Tertibatından da bahsederek: Alay 20 sağda, alay 21 solda olarak *Kayacıkderesi*'ne doğru ilerilemekte oldukları, ihtiyat olarak bir taburun *Asmadere*'de bulundurulduğu ve fırka karargâhının *Dağçeşmesi* civarındaki 91 râkımlı tepenin garbında top-

¹ Bu kroki defterin içinde bulunamamıştır.

çu tarassut mevkiinde olduğu zikrediliyordu.

Saat 6.30 evvelde yazılan 7 nci fırkanın diğer bir raporunda düşmanın *Lâlebaba* civarında karaya çıkardığı tahminen 2—3 tabur kadar piyadesinin *Lâlebaba tepesi*'nin cenubunda müçtemi bir halde durduğu haber verildi.

7 nci fırka nezdine göndermiş olduğum Cevat Efendi 7 evvelde nezdime avdet etti. Mumaileyh bizzat müşahedatını ve fırkanın tertibatını arazi üzerinde irae ederek raporlarla aldığım malûmatı teyit etti. Tekrar vaziyetin takibine memuren fırka nezdine iade ettim. Bir müddet sonra tekrar avdet ederek fırka taarruzunun muvaffakiyetle ilerilemekte olduğunu haber verdi ve artık yanımda kaldı.

Yalnız saat 7.55 evvelde fırkaya âtideki emri vermeğe lüzum gördüm : “ Fırkanın ve karşınızdaki düşmanın vaziyet ve kuvveti hakkında son malûmatı ita ediniz ve bundan sonra uzun müddet aynı vaziyette kalındığı halde tebeddül olmadığını dahi bildirmeli.,”

Fırkalarla henüz doğrudan doğruya telefon irtibatı tesis edilememişti. Emirler ve raporlar mahallerine pek geç isal edilebiliyordu. Bu sebeple muharebenin idaresi müşkül oluyordu.

7 nci fırkadan saat 8.15 de aldığım bir raporda *Lâletepe* cenubunda müçtemi bulunduğu evvelce bildirilen düşman kuvvetinin *Mestantepe* ve *Damakçılık* sırtları arasına doğru ilerilediği haber veriliyordu. Bu rapor saat 7.5 evvelde yazılmış idi.

Bu babta 12 nci fırka kumandanına malûmat verilip nazarı dikkati celbedildiği gibi, yanımda bulunan Anafartalar müfrezesi kumandanına da malûmat verildi. Bu müfrezenin *İsmailoğlu tepesi* civarındaki kıtaatının 12 nci fırkaca müessir bir surette istihdam edilememekte olduğunu gördüğümden *İsmailoğlu tepesi*'nin sureti mutlakada elde tutulması lüzumunu doğrudan doğruya mezkûr müfreze kumandanına emrettim.

12 nci fırka kumandanından aldığım ilk raporda kıtaata vermiş olduğu taarruz emri suretini raptettiği ve fakat bu emrin alaylarca nasıl tatbik edilmekte bulunduğunu henüz bilmediği zikrediliyordu.

Mezkûr fırka kumandanı tarafından saat 5.15 evvelde yazılmış olan bir raporda da :

“ Düşmanın dün akşam *Ece* limanı'ndaki harp sefaini ile *Tur-*

şun köyü ve civarını bombardıman etmesi, balon ve tayyarelerinin mütemadî istikşafatı hasebiyle guruptan evvel hareket kabil olamamış ve mâmafih bugün saat 4 evvelden itibaren kıtaat açılarak taarruza iptidar olunmuştur.

Düşmanın bazı küçük kıtalarının *Teketepe* ve *Anafarta* sırtları eteklerine doğru ileriledikleri görülmüştür. Düşmanın *İsmailoğlu tepesi*'ni ve *Küçük Anafartalar* civarını topçusuyla döğmekte olduğu „ denilmekte idi.

12 nci fırka nezdine gönderdiğim haber zabiti erkânıharp yüzbaşı *Hidayet Efendi*'den de saat 9.15 evvelde aldığım bir raporda kıtaatin ilerilemekte olduğu ve fakat ileriden henüz haber alınmadığı bildiriliyordu.

On ikinci fırkanın 26 Temmuzda aldığı tertibatın, *Ece limanı*'ni ve *Kireçtepe*'yi nazarı dikkate almak yüzünden biraz dağınık olduğunu anladım. Fırka kumandanının da bizzat kıtaatını görecektir mahalde bulunup bulunmadığında tereddüt ettim. Bu sebeple kendisine verdiğim emirde :

“Kıtaatinızın teferrüatı icraiyelerine dair malûmat itasını alacağınız raporlara taliken, şimdiden düşmana ve kendi kıtaatımıza dair malûmat veriniz. Ne görüyorsanız ve taarruzunuzun ne dereceye kadar ilerilemekte olduğunu ve nasıl bir şekil aldığını serian bildiriniz. Bulduğunuz yerden bu malûmatın bilmüşahede husulü mümkün değilse münasip bir nokta bulunmasını rica ederim..” dedim.

Ş Düşman, denizden gemi topları vasıtasıyla ve karaya çıkarıldığı bataryalarıyla *Küçük Anafarta* civarını ve *Büyük Anafarta* gerilerini ve *Ağıldere* mıntakası'na yerleştirdiği bataryalarla da 7 nci fırka cephesinin yan ve gerilerini şiddetli ateş altına aldı.

12 nci fırkadan henüz malûmat alamadığımdan, *Hidayet Efendi*'den başka bir zabıt daha gönderdim.

Nihayet 12 nci fırka nezdindeki haber zabiti yüzbaşı *Hidayet Efendi*'nin saat 8.40 evvelde yazdığı bir raporu saat 9.43 evvelde aldım. Bu raporda 12 nci fırka vaziyeti berveçhi âti tasvir olunuyordu :

“34 üncü alayın bir taburu 12 nci fırka ile 7 nci fırka arasındaki irtibatı muhafaza etmek üzere *İsmailoğlu tepesi*'nin cenubun-

da; bu alayın kısmı küllisi 2 tabur, *Mestantepe*'nin şarkındaki *Ibrikçe* tepelerini zaptetmiş.

(Gerek haber zabitanın bu raporunda ve gerek ondan sonra fırka kumandanının verdiği malûmatta yanlış olarak *Mestantepe*'nin zaptı bildirilmiş ve bunda ısrar edilmiştir. Bilâhare 31 inci alayın ikinci taburu kumandanının verdiği raporla hakikat anlaşılmıştır.)

35 inci alay kıtaatı *Kanlı köprü* deresini geçmekte.

36 ncı alaydan yalnız iki bölük *Kanlıdere* köprüsü'nün şimalinde *Bakababa* tepelerinin 500 metre garbında.

36 ncı alaydan diğer iki bölük *Teketepe* sırtlarında.

36 ncı alayın bir taburu *Teketepe—Kapanca* arasında.

Bu alayın birinci taburu henüz fırkaya iltihak etmemiş.,

(Bu taburun *Kireçtepe* civarında Anafartalar müfrezesi kumandanının emrine evvelce terkedilmiş olduğu da ayrıca bildirildi. Fırkaca taburun celbine tevessül olunmuş.)

Bu raporda düşmandan alınan 35 esirin gurub karargâhına izam edildiği ve *Büyük Kemikli* ile *Küçük Kemikli* arasında 30 kadar muhtelif düşman sefaini bulunduğu da zikrediliyordu.

Yedinci fırkanın saat 8.55 evvelde yazılıp saat 9.55 evvelde vasil olan bir raporuna nazaran mezkûr fırkanın vaziyeti de şu idi :

“20 nci alay *Kayacıkderesi* şimali-şarkî eteklerine kadar ilerlemiş. Sağ cenahı takriben *Kabakkuyusu* civarında bulunuyor.

21 inci alay *Kayacıkderesi* şimali-garbisindeki yamaçlarda.,

Bu raporda, *Damakçılık* sırtlarının düşman tarafından iyice tahkim ve mitralyözlerle teçhiz edildiği bildiriliyor. Ve düşman piyadesi hakkında henüz esaslı malûmat alınmadığı ilâve ediliyordu.

7 nci fırkadan saat 10.15 evvelde alınan diğer bir raporda da düşmanın *Damakçılık*'taki tahkimatı ve bir çok mitralyözler yerleştirdiği ve fazla olarak bir ganbotla yandan ateş ettiği ve bir çok zabitanın şehadeti yüzünden taarruzun betaatle devam edebildiği bildiriliyordu.

* * *

Öğlenden evvel saat 10 raddelerinde bence taayyün eden vaziyet şu idi :

Kireçtepe'de, düşmanın mahsus bir tazyiki yoktur. *Kükürtlü-pınar—Sülecek—Mestantepe* hattı umumisine ve bilhassa *Mestantepe* mevziine taarruz eden 12 nci fırkanın henüz tekmil kuvveti istimal edilmediği halde *Küçük Anafarta*'yı geçip *Teketepe* sırtlarına kadar ilerlemeğe muvaffak olan düşman kuvvetleri mağlûp ve ricate mecbur edilmiştir.

İsmailoğlu tepesi'nde bulunan, Anafartalar müfrezesi kıtaatı on ikinci fırka ile faalâne ve fedakârane bir surette teşrik ve tevhidi mesaf edebilmektedir.

7 nci fırkaya gelince; zaten iki alaydan ibaret olan bu fırkanın *Damakçılık* sırtlarında mühim mukavemete tesadüf ettiği anlaşılıyordu. Binaenaleyh bu fırkaya muavenet lüzumu aşikâr idi. Bu sebeple 12 nci fırka kumandanına: "*Damakçılık*'taki düşmanın katî olarak sarsılması fırkanızın mezkûr istikamette taarruz ederek ibrazı himmet etmesine mütevakıf bulunduğu anlaşılıyor. Sağ cenahınızın *Kireçtepe* istikametine karşı temini Anafartalar mıntakası kumandanlığına emrolunmuştur. Mamafih gerek bu istikamete karşı ve gerek *Lâletepe*'de mevcut olduğu bildirilen bazı düşman kıtaatına karşı ittihazı tedabir buyurmanız münasip olur.,,

On ikinci fırka kumandanı "34 üncü alayın, düşmanın takviye kıtaatı alması üzerine, sıkı bir vaziyette olduğunu ve 35 inci alayın birinci taburu henüz iltihak etmediğinden ve 36 ncı alay *Teketepe—Kireçtepe* arasına açılmış olduğundan fırkanın elinde ihtiyat kuvveti bulunmadığını ve binaenaleyh şimdilik yedinci fırkaya doğrudan doğruya muavenet mümkün olamayacağını,, bildirdi. Bunun üzerine dördüncü ve dokuzuncu fırka kumandanlarına: "Mıntakalarında bulunan bütün topçularla yedinci fırkanın hücum cephesine müsadif *Damakçılık* bayırını şiddetle ateş altına alarak mezkûr fırkanın taarruzunu himaye ve teshil,, etmelerini emrettim.

Yedinci fırka kumandanına, taarruzunun kesbi betaat etmesine mani olacağını ümit ettiğimi ve kendisine muavenet için icap edenlere verdiğim emirleri bildirdim. Kuvvei mâneviyece hüsnü tesir edeceği cihetle "Cenup Gurubu'ndan gelmekte olan üç bataryayı emrine vereceğimi ve gurup emrine bugün verilen obüs bataryalarını da fırkayı ateşle himaye etmek üzere *Çamlıtekke* civarında mevzie yerleştireceğimi,, haber verdim.

§ Öğlenden sonra saat 3 'e kadar vürut eden raporlardan

ve müşahede olunan ahvalden vaziyetin berveçhi âti olduğu anlaşıldı :

12 nci fırka; 34 üncü alay kâmilen *Azmağ*'tan itibaren *İsmailoğlu tepesi* — *Yusufoğlu tepesi* hattını işgal etmiş. Anafartalar müfrezesi'nin *İsmailoğlu tepesindeki* kıtaatı da bu meyanda bulunuyor.

35 inci alay; 2 nci ve 3 üncü taburlarıyla takriben *Yusufoğlutepe* — *Sülecek* hattında. Bu alayın birinci taburu kısmen *Kireçtepe*'de muharebeye iştirâk etmiş ve tabur oradaki kumandanın emrine girmiş.

36 ncı alay; bu alayın yalnız birinci taburundan iki bölük 35 inci alayın sağında muharebeye iştirâk etmiş. Bu taburun diğer iki bölüğünden biri fırka istihkâm bölüğüyle beraber 34 üncü alayın takviyesine gönderilmiş. Diğer iki bölüğü de *Teketepe*'de.

Alayın ikinci taburu *Ece* limanında terk edilmiş. Üçüncü taburu öğleden sonra saat 1 raddelerinde 3 bölüğüyle *Kavaktepe*'de toplanmak emrini almış. Bu taburun bir bölüğü *Kireçtepe* mın-takasında kalıyor. Tabur *Kavaktepe* — *Kapancalar* — *Kireçtepe* hattında bulunuyormuş.

Bu vaziyete nazaran 12 nci fırkanın taarruz eden kuvveti 5—6 tabur kadar olup mütebaki 3—4 taburu taarruza iştirak edememiş bulunuyor. Fırkanın o günkü silâh kuvveti 7.000 kaddı. Fırka, 5 kilometreden aşağı olmyan bir cephe üzerinde yayılmağa ve taarruz etmeğe mecbur olmuştu. Bu cephe üzerindeki taarruz kuvveti 4.000 i tecavüz etmiyordu. Makineli tüfenk te dört adet idi.

Kireçtepe ve *İsmailoğlu* civarında bulunan Anafartalar müfrezesi zaten pek zayıf olduktan başka düşmanın ihracında yalnız başlarına icra eyledikleri mukavemet yüzünden büsbütün erimişlerdi.

O halde *Kireçtepe* — *İsmailoğlutepe* her ikisi dahil olmak üzere 9—10 kilometrelik bir cephe üzerinde muharebe eden bütün piyade kuvvetimiz âzamî 8.000 tufengi tecavüz etmiyordu. Bu sahada iş gören topçu kuvveti dahi 7 sahra bataryasından ibaretti.

* * *

Fırkanın *Kireçtepe*'de muharebeye giren kuvvetlerini tabia-

tiyle elden çıkmış kabul etmek lâzımdı. Alayların bu âna kadar uzakta kalmış kıtalarının muharebe hattına girebilmelerini akşama kadar mümkün görmüyordum. Bundan başka düşmanın inkişaf eden kuvvetine karşı zayıf kıtaatımızın istihsal eylediği muvaffakiyeti pek parlak ve kâfi buluyor ve efrat ve zabitlerimizin savletteki besalet ve kahramanlığını takdir ediyordum.

§ 7 nci fırkanın vaziyetinde daha ziyade müşkülât görülüyordu: 20 nci alaydan bir kısım kuvvet *Kabakkuyusu*'nun ilerisine geçmiş ise de faik düşman kuvvetleri karşısında mezkûr kuvvetin şimalindeki sırtlarda kalmağa mecburiyet görülmüş.

Düşman *Damakçılık bayırı* sırtlarında kuvvetli tahkimata malik olduktan başka piyade ve çok miktarda mitralyöz ateşleriyle 7 nci fırkanın daha ileri taarruzuna mümaneat ediyordu.

Fırka her iki alayı ile *Kayacık ağılı* sırtlarını işgal ettikten sonra ilerileyememekte idi.

§ Düşmanın, taarruzumuzla mağlûp ve ricat eden kuvvetleri öğlenden sonra *Tuzla gölü* şarkında tutunarak müdafaaya başlamışlardı. *Suola* limanından gelen kıtaatla bozgun kıtaat takviye olunuyordu. *Lâlebaba* taraflarında yeni düşman bataryalarının mevcudiyeti haber veriliyordu.

7 nci fırkanın cephesindeki düşman dahi mütemadiyen takviye ediliyordu.

Kıtaatımız *Anafartalar ovası*'na ve *Azmac* cenubuna indikten sonra düşmanın denizden ve karadan mütemadiyen icra eylediği büyük çaplı vesair top ateşlerinden daha ziyade müteessir oluyordu.

§ Elde edilen üseranın ifadesinden yalnız *Suola* limanına ihraç edilmiş kuvvetin 10 uncu ve 11 inci fırkalardan mürekkep bir kolordu olduğu ve 7 inci fırka ile *Kocaçimen* mntakasındaki diğer fırkalarımızın karşısındaki kuvvetin başkaca *Avustralya* ve *Yeni Zeland* kıtaatı bulunduğu anlaşıldı.

Düşmanın fevkalâde tefevvukı adedîsi ve muharebe vesaitinin bizimkilerle kıyas olunamayacak derecede kesret ve mükemmeliyeti karşısında bugün istihsal eylediğim muvaffakiyet maksadımı tamamen temin etmişti.

Filkakika düşmanın bir kolordusunu zayıf bir fırkamla, *Kireçtepe—Azmac* arasında mağlûp ve

Tuzla gölüne kadar takip ve orada tesbit etmiştim.

7 nci fırka da *Damakçılık* istikametindeki taarruzıyla düşmanın ilerilemiş bazı aksamını geriye attıktan maada *Conkbayırı* ve *Kocaçimen* sırtlarına müteveccih olan düşman kuvvetlerini üzerine celbederek oraya tesbit etmiş bulunuyordu.

Bu suretle düşmanın hedefi asli ittihaz eylemiş olduğuna şüphe kalmayan *Conkbayırı* ve *Kocaçimen* silsilesine tamamen sahip olması tehir edilmiş oldu. *Conkbayırı* elinde bulunan düşman bugün orada faaliyetine devam edebilseydi, şüphesiz bizim için vaziyet tamiri müşkül bir şekil alırdı.

Fakat bugünkü muvaffakiyetle, *Conkbayırı* düşman elinde kaldıkça melhuz tehlike bertaraf edilmiş sayılamazdı. Binaenaleyh 12 nci ve 7 nci fırkalarla başladığım taarruzu tevkif ve *Conkbayırı* cihetinde ciddi tedbir ittihazına karar verdim.

12 nci ve 7 nci fırkalara kazandıkları hattı tahkim ederek elden çıkarmamaları lüzumu bildirildi ve bilâhare verilen gurup emriyle de bu husus teyit edildi.

Kireçtepe'de muharebe devam etmekte ve bazı düşman nakliye gemileri *Ece* limanı civarında görüldüğü cihetle 12 nci fırkanın sağ cenah ve gerisinde bulunan bu mıntakanın daha ciddi olarak temini için o zamana kadar *İsmailoğlu tepesi* civarındaki kuvvetleriyle alâkadar bulunan Anafartalar müfrezesi kumandanını yalnız mezkûr mıntakanın muhafaza ve müdafaasıyla tavzif ettim.

*
* *

Yeni kuvvet: Cenup Gurubuna (*Seddülbahir mıntakası*) mensup 28 inci ve 41 inci piyade alaylarının tahtı emrime verildiği ve iki topçu bataryasının da mezkûr mıntakadan gönderileceği ordudan haber verilmişti. Bu kuvvetler *Conkbayırı* istikametinde hareket ettirildi.

Conkbayırı'nda icrasını tasavvur ettiğim harekette bu yeni gelecek olan iki piyade alayına güveniyordum. Bu alayların yorulmuşluğunu izale ve zindegisini muhafaza pek mühim idi. Bunun için *Kocaçimen* ve *Conkbayırı* mıntakasında bulunan sekizinci ve dokuzuncu fırka kumandanlarına âtideki emri verdim. Bu iki fırka kumandanından hangisi *Kocaçimen* mıntakası kumandanlığını deruhte ettiğini kat'i olarak henüz anlayamamıştım. Sekizinci fırka

kumandanı miralay Ali Rıza Bey, dokuzuncu fırka kumandanı kaymakam Potrih Bey idi. Buna nazaran Ali Rıza Bey'in mıntakanın kumandasını deruhte etmiş olması tabii görülür. Fakat kaymakam Potrih Bey bir raporunda "*Kurt geçidi*'nden gurubun sol cenahına kadar olan mıntakayı tahtı kumandama aldım., "Mıntakamın emir ve kumandası için bugün sabahleyin (27 Temmuz) sekizinci fırka kumandaniyle itilaf peyda ettim.," diyordu.

Bu kumanda hususunu bizzat mahallinde halledecektim, fakat istediğim şeyin her halde yapılmasını temin için aynı emri her iki fırka kumandanına verdim:

Çamlıtekke tarassudundan

27 - 5 - 331

Saat 3 sonra (telefonla)

"Bu gece *Conkbayırı*'nda kendilerinden büyük faaliyet talep edeceğim iki piyade alayı için orada bulunan kıtaat vasıtasıyla hiç olmazsa sıcak bir çorba hazırlatmağa imkân bulmanız çok muvafık olur.,"

Anafartalar Gurubu Kumandanı
M. KEMAL

CONKBAYIRI MINTAKASINA HAREKETİM

12 nci ve 7 nci fırkaların taarruzunu tevkif ettikten sonra *Conkbayırı* mıntakası'na gitmek üzere bulunduğum tarassut mahallini terkettim. Evvelâ yolumuz üzerinde bulunan *Çamlıtekke*'ye uğradım.

Yeni taarruz hakkında müdavelei efkâr

Ordu kumandanı Liman Von Sanders Paşa da oraya gelmişti. Kendisiyle kısa bir müdavelei efkârda bulduk. Müşarünileyh bu yeni gelecek alaylarla iki suretle hareket olunabileceğini düşünüyordu.

1) 7 nci fırkayı takviye ederek *Ağıl* ve *Conkbayırı*, *Kocaçimen* mıntakalarında bulunan düşman kuvvetlerinin nevama yan ve gerisine taarruz etmek.

2) *Conkbayırı*'ndan taarruz etmek.

Ben birinci tarzda hareketin münteci muyaffakiyet olacağını

memul etmiyordum. Çünkü 7 nci fırkanın karşısındaki düşman *Damakçılık* sırtlarında muhkem bir surette yerleşmişti. Ve bu mevzi düşman tarafından sühuletle takviye olunabilirdi. Bundan başka, bu taarruzumuz âdetâ denize, düşman donanmasına karşı yanını vermiş olurdu. Bir de *Mestantepe* düşmanın kuvvetli piyade ve topçusu tarafından tutulmuş olduğuna göre, bu cihetten de taarruzumuz yan ve geriden tahtı tesirde kalacaktı. Bu taarruzda muvaffak olunmadığı takdirde elimizdeki son kuvvet te israf olunduğu halde *Conkbayırı*'ndan gelecek mühlik ve gayrı kabili telâfi darbenin önüne geçilmiş olmayacaktı.

Conkbayırı'ndan taarruzda; vakıa düşmanın cephesine karşı hareket olunacaktı. Ve bunun neticesinde *Kocaçimen* mıntakası'nda bulunan teknil düşman kuvvetlerini kâmile denize dökmek veya imha etmek müşkül idi. Fakat böyle bir neticeden evvel vaziyetimizin tahtı emniyete alınması mevzuubahs idi. *Kocaçimen* mıntakasındaki kuvvetlerimizin izmihlal ve perişanlığı ve bunların karşısındaki düşman kuvvet ve vesaitinin tefevvukı katisi artık malûmumuz olmuştu. Binaenaleyh bu taarruzda düşmanı mağlûp etmeğe muvaffakiyet hasıl olmadığı takdirde de en mühim olan bu cephe yeni kuvvetlerimizle takviye edilmiş olacaktı. Muvaffakiyet halinde hâkim sırtlar elimize geçecek ve *Ağıldere* sahasında bulunan düşman kuvvetleri tamamen mahkûm bir vaziyete düşecekti.

Binaenaleyh taarruzun *Conkbayırı*'ndan yapılmasını elzem buluyordum. Bu taarruza pek çok ehemmiyet verdiğim için ve benden evvel muhtelif kumandanların burada yaptıkları taarruzlarla netice alamadıklarını bildiğim için işbu yeni taarruzu bizzat başında bulunarak kendim idare etmeğe karar vermiştim.

Liman Paşa; "*Harekâtın mesuliyetini kabul eden sizsiniz. Katiyen tasminatınız üzerinde tesir yapmak istemem. Vâridi hâtırım olan hususâtı mütalea olarak söyledim.*", sözleriyle ibrazı nezaket eyledi.

Çamlıtekke ile Conkbayırı arasında

Saat 5.30 sonrada bütün erkânıharbiyemle *Çamlıtekke*'den atlı olarak hareket olundu. Nazarı dikkati calıp küçük bir kol halinde idik. *Büyük Anafarta* kariyesinin şark hizalarında idi, bir

düşman tayyaresi semtürre'simizde uçmağa başladı. Erkânıharbiyem heyeti yolun sağ ve soluna açılıp dağılmak suretiyle, düşman tayyaresine hedef teşkil etmemeğe mecbur oldular. Ben, yol üzerinde kaldım. Süvari zabıt vekili Zeki Efedî¹ namında kıymetli bir genç yanımdan ayrılmamıştı.

Düşman tayyaresinin takibi altında hayvanlarımızı dört nal sürerek *Kocaçimentepesi* yolunu takip ettik. *Kocaçimentepesi*'nin cenup yamaçlarından, *Kurtgeçidi*'ni geçerek *Conkbayırı* tepesine gitmek istiyordum. *Kurtgeçidi*'ne tekarrüp ettiğimiz zaman, *Conkbayırı* tepesinden ve onun daha şimalindeki *Boyun noktası* civarından düşmanın piyade ateşiyle karşılandık. Düşman buraları tahtı işgalinde bulunduruyordu. *Kocaçimentepesi*'nde bize mensup hiç bir muntazam kıta yoktu. Derelerde, şurada burada bir takım perakende, bozgun efrat görüyordum.

Kurtderesi'ne cenuba saptım. *Besimsirt*'i şarktan dolaştıktan sonra *Kördere* boyunca garba yürüyerek *Conkbayırı* ile *Suyatağı* arasında sekizinci fırka karargâhına vasil oldum. Erkânıharbiyemden ve yaverlerimden hiç biri mülâki olamamıştı. Yolların mefkudiyeti, arazinin fevkalâde ârizası, düşmanın topçu ateşi ve tayyare takibatı yüzünden ancak kısmen gece yarısına doğru, kısmen de ertesi gün bulunduğum yere gelebilmişlerdi.

SEKİZİNCİ FIRKA KARARGÂHINDA VAZİYETİN TETKİKİ

Conkbayırı ve *Kocaçimen* muntakalarında 27 Temmuz akşam üzeri bulduğum vaziyet şu idi :

Düşman vaziyeti. — Düşman *Şahinsirt*'i en yüksek zirvesi dahil olmak üzere ve *Sazlıdere* memba cihetlerini kâmilen ve *Conkbayırı* pilâtosunun en yüksek kısmını işgal etmişti. Düşmanın *Conkbayırı*'ndaki muharebe hattı, pilâtonun şark versanını yalayıcı ateş altında bulundurabilecek kadar ileri sürülmemişti. Binaenaleyh, *Conkbayırı* ile *Suyatağı* arasındaki derecikler zaviyei meyyitede kalmışlardı. Sekizinci fırkanın muharebe karargâhı da burada bulunuyordu.

Düşman ateş hattı, *Conkbayırı* tepesinden sonra *Kurtgeçidi*'ne doğru *Boyun noktası*'ni takip ediyordu. Burada da düşman avcı

¹ Milli Müdafaa Vekâleti Hava Müsteşarı General Zeki Doğan.

hatları *Kördere* istikameti umumiyesini müessir ateş altına alacak surette değil idi.

Kurtgeçidi'nden sonra düşman hattı *Çamcıkpınarı* sırtlarından bir mikdar şimali-garbi istikametini takip ediyor, sonra da, *Kara-ağılderesi* şimalindeki sırtlardan *Damakçılık bayırı*'na doğru garba gidiyordu.

Bu mıntakadaki düşman kuvvetinin mecmuu iki fırkadan fazla tahmin ediliyordu.

Bizim vaziyetimiz. — Düşmanın ilk taarruzunda bu mıntakada yalnız 14 üncü alay varmış. Bu alay bir çok esir ve şehit verdiği için enkaz halinde kalmış. 25 inci ve 26 ncı Temmuz günlerinde muhtelif alaylar vürut etmiş. Alayların bazıları *Şahinsirt*'a, bazıları *Kurtgeçidi* cenubundaki *Boyun noktası*'na 25 ve 64 üncü alaylar dokuzuncu fırka kumandanının emrinde *Conkbayırı*'na taarruz etmişler. Bu fırka evvelâ muvaffak olmuş, sonra düşmanın mukabil taarruzıyla zayıtı külliyeye duçar olarak kâmilen dağılmış ve *Conkbayırı* düşmanın elinde kalmış.

Sekizinci fırka 24 üncü alay ile 26/27 Temmuz gecesi *Conkbayırı*'ndaki düşmana taarruz eylemiş ise de muvaffak olamamış. Mâhâza diğer alaylardan bazı enkaz ile *Conkbayırı* ve *Şahinsirt*'ta bulunan düşmana karşı bir cephe muhafaza edebilmiş olduğu halde duruyordu.

Yirmi üçüncü alay 24 üncü alayın gerisinde henüz muharebeye girmemiş olduğu halde duruyordu.

Bütün bu taarruzlarla düşmanı tamamen *Conkbayırı*'ndan atmağa muvaffakiyet hasıl olmamakla beraber, düşmana da zayıt verdirilmiş ve düşmanın *Conkbayırı* pilâtosunu kâmilen ve şark istikametine tamamen hâkim olacak surette işgaline mümaneat edilmiş olduğu anlaşılıyordu.

Benim muvasalatımda, bu saydığım alaylar âtideki vaziyette bulunuyorlardı.

23 üncü ve 24 üncü alaylar sekizinci fırka kumandanının tahtı emrinde olarak, *Conkbayırı* — *Şahinsirt* hattında bulunan düşmanın yirmi otuz hatve karşısında muharebe etmekte.

Sahra topçu 14 üncü alaydan vürudüne intizar olunan iki batarya da bu fırkanın emrine verildi. Henüz gelmemişlerdi. Yalnız *Besimsirt*'ta iki top vardı. (Y. 5 T. 1 Batar. 2)

Sekizinci fırkanın sol cenahında 261 râkımlı tepe civarında 10 uncu alay bulunuyordu.

9 uncu fırka nizamı harbine dahil olan 64 üncü, iki tabur halinde 33 üncü, bir tabur halinde yirmi beşinci alaylar kâmilen *Kocaçimen* ile *Suyatağı* arasındaki derelerde dağılmış, kumandan çıkış bir halde. Alay kumandanları tek başına kalmışlar. Fırka kumandanı olan Kaymakam Potrih Bey ve erkânıharbiyesi karargâhlarının düşman topçu ateşi ile tarumar edilmesi yüzünden geride bir tarafa gitmiş. Mumaileyhi ertesi gün muharebeden sonra buldurup yanıma celbedebildim.

4 üncü fırka kumandanı 14 üncü ve 11 inci alayların ikişer tabur enkaziyle ve 33 üncü alaydan bir tabur ve 32 nci alaydan bir bölük halindeki bir taburu tahtı emrine almış. Bu kuvvet *Kurtgeçidi*'nden itibaren 7 nci fırkanın sağ cenahına kadar *Abdurrahman bayırı* ile *Asmaderesi* cenubundaki sırtlarda bulunuyordu. Sağda 11 inci, solda 14 üncü alay kıtaatı birinci hatta idi. Topçu cebel 5 inci ve 7 nci alaylardan birer ve bir de âdi cebel batarya bu fırkanın tahtı emrinde olarak *Abdurrahman bayırı* sırtlarında yerleştirilmiş idi.

Ş Ekser kıtaat *Conkbayırı* civarında birbirini müteakiben ve yekdiğerini takviye suretiyle muharebeye girmiş oldukları için üç muhtelif fırka nizamı harbinde gösterilen alaylar efradı karma karışık bir halde bulunuyordu. *Conkbayırı*'nda, cephe muhafaza eden ve kumandanları başında bulunan kıtaat en son taarruz eden sekisinci fırkanın 23 üncü ve 24 üncü alayları idi. Bu alaylar meyanında 11 inci alayın buradaki perakendelerinden mürettep bir tabur ile bu alayın iki mitralyöz tüfengi vardı. Alay 23 iki ve alay 24 üç tüfenkli birer mitralyöz bölüğüne malik idi.

Ş İşte taarruzu tasmim ettiğim, *Conkbayırı* cephesinde bulunan kuvvet, 23 üncü ve 24 üncü alaylardan ibaret idi. Taarruz için istinat ettiğim iki alay da henüz gelmemişti.

Gece hulûl etmişti. Bu alayların yollarını şaşırıp hiç gelmemeleri ihtimal dahilinde idi.

Ş Nezdinde bulunduğum fırka kumandanının yeri ateş hattına o kadar yakın idi ki, münasebettar olan alay ve hattâ tabur kumandanları için de orası tabif olarak durabilecekleri bir yerdi. Bi-naenaleyh bu kumandanlarla dahi görüşüyordum.

Vakıa kıta namına elde henüz muharebeye girmemiş olan 23 üncü alaydan başka sağlam bir şey yoktu. Fakat, temasa geldiğim büyük küçük kumandan ve zabitlerde fevkalâde yüksek bir kuvvei maneviye, sarsılmaz bir metanet eseri görüyordum. Herkes düçar oldukları felâketin kumandadaki inzibatsızlıktan ileri geldiğine kani idi.

Öğlenden sonra saat 10'a geliyordu. 28 inci alayın gelmekte olduğu bildirildi. 41 inci alaydan haber yoktu. Başka kuvvet gelmediği halde dahi muvaffak olabileceğime hükmetmiştim.

Fırka kumandanının benim için ihzarını emrettiği bir nefer çadırının içine girdim. O zamana kadar kıta kumandanlarının dağılmış olan kıtalarını toplamak ve kabili istimal bir hale getirmek için her türlü tedabire tevessül ve en son gayret ve fekakârlıklarını sarfetmeleri lüzumunu bildirdim. Her rütbe sahibi, cidden bütün mevcudiyetiyle çalıştı. Fakat arazinin insanları bel'eden ve sühuleti harekete mani olan sert kayalıklı, dik yamaçlı dere ve tepeleri ve buna inzimam eden düşman topçu ateşi ve daha sonra zülmeti leyl her türlü mesafyi semeresiz bırakıyordu.

Sekizinci fırka kumandanı miralay Ali Rıza Bey'e (elyevm kolordu kumandanı Ali Rıza Paşa): "yarın fecirle beraber *Conkbayırı—Şahinsirt* hattında bulunan düşmana taarruz edeceğimi ve bu maksat için muvasalatına intizar eylediğim 28 inci ve 41 inci alaylarla sekizinci fırkayı takviye edeceğimi ve bu noktai nazardan icabeden tertibatın alınmasını ve bunun için sabaha kadar bütün gece alâkadaranın ciddiyet ve fedakârlıkla çalışması lâzım olduğunu ve benim de bizzat burada kalacağımı,, söyledim. Bir aralık fırka kumandanı, erkâniharbi Galip Bey'le¹ beraber yanıma geldiler. Fırka erkâniharbinin bazı mütaleatı olduğunu ve bu mütaleatını bana da söylemeğe müsaade olunmasını beyan etti.

Bu tarzdan memnun olmamakla beraber Galip Bey'in mütaleasını da anlamak istedim. Galip Bey iki gündenberi *Conkbayırı*'na mütemediyen ve müteakiben taarruz edildiği halde muvaffak olunamadığını ve bu yüzden kıtaatın azim zayiata düçar olduklarını ve el'an gayrı kabili istifade perişan bir halde bulun-

¹ Korgeneral Galip Türker

duklarını, yeni bir taarruzda kuvayı mevcudenin dahili hesap edilemeyeceğini, yeni gelmekte olan yalnız iki alayın bugüne kadar daha çok alayların başaramadığı bir taarruzda muvaffak olacağına hükmedilemeyeceğini (ve bahusus bu iki alaydan biri meydanda yoktur), o halde yalnız yeni bir alayla bu taarruza kalkışmanın neticesini vahim gördüğünü beyan ve izah etti.

Galip Bey en kıymetli erkânıharbiyemizdendir. Cesaret ve metaneti tab'ına ateş altında bizzat şahit oldum. Mütaleatı da hesap ve mantığa göre gayri kabili red idi. Bu sebeple idi, ki kumandanı dahi bu mütaleatı dinlemiş ve bizzat bir kerre de bana söyletmeği muvafık bulmuştu.

§ Bazı kanaatler vardır ki anların hesap ve mantıkla izahı pek güçtür. Bahusus muharebenin kanlı ve ateşli safhasındaki duyguların tevlit ettiği kanaatler... Bittabi her kanaat ve karar içinde bulunulan ahval ve şeraiti tetkik ve bu tetkikat netayicini tefer-rüs ve takdir sayesinde tevellüt eder.

Galip Bey'in dermeyeran eylediği mütaleat hakikaten vaziyeti ve kıtaatin halini olduğu gibi tasvir ediyordu. Fakat bu mütaleatı beni tebdili karar ettirecek mahiyette bulmadım. Çünkü ben düşmanı şedit ve seri bir baskın ile mağlûp edebileceğimize kanaat hasıl etmiştim. Bunun için çok kuvvetten ziyade çok dikkatli ve fedakârane bir sevk ve idarenin maksadı temin edeceğine hükmetmiştim. Bu kanaatimi isbat için bu işin bizzat başında bulunmayı da zarurî gördüğüm içindi, ki geceyi sekizinci fırka karar-gâhında geçiriyordum.

§ Fırka kumandanı ve erkânıharbine kararımın katî olduğunu ve hattâ 41 inci alay gelmediği takdirde dahi yine tatbik edeceğimi beyan ettim. Zaman geçirmeksizin kıtaatı taarruz için ihzar ve tertipten başka düşüncecek ve yapacak bir şeyimiz olmadığını beyan ettim.

Bence, yapılacak iş gayet basit idi. Şöyle, ki: hücum cephesinde 24 üncü alayla bazı perakende efraddan bir avcı hattı vardı. Bu hattın düşmana mesafesi azamî 20—30 hatve idi. İhtiyatta bulunan 23 üncü alay *Conkbayırı*'na karşı ve yeni gelmekte olan 28 inci

alay bunun solunda olarak *Şahinsirt*'a karşı karanlıkta fevkalâde sükûnet ve intizam ile avcı hattının 20—30 hatve kadar gerisinde taarruz cephesi imtidadınca saffı harp nizamında bir vaziyet alacaktı. Gecikmiş olan 41 inci alay da muvasalatındaki vaziyete göre istimal olunacaktı. Düşmana katiyen tüfenk ve bittabi top ateşi yapılmıyacaktı. Efrat süngü takacaklardı. Tekarrür edecek anda, saffı harp nizamındaki asker hücum yürüyüşüyle düşmana atılacak ve önündeki avcı hattı da ana iştirak edecekti.

Bir dakika sonra mesele halledilmiş olacaktı. Ondan sonraki safha için şimdiden bir karar veremezdim.

Ş Fırka kumandanına, tertibatın hitam bulduğunu haber vermesine intizar eyliyeceğimi söyledim.

*
* *

Fırka kumandanı, erkânıharbiyesi ve bütün kumandan ve zabıter şayanı takdir bir gayret ve himmetle hücum tertibatı ve hazırlığıyla bütün gece uğraştılar.

Taarruz için verdiğim gurup emri şu idi:

Conkbayırı'nda sekizinci
fırka taarruzundan
27 - 5 - 331

1 — Sekizinci fırka, kendine ilhak olunan taze kuvvetlerle yarın fecirle beraber *Conkbayırı* — *Şahinsirt*'taki düşmanı tart ve teb'it edecektir.

Diğer fırkalar, bidayette, piyade ve topçulariye ateş etmeyüp sekizinci fırkanın hücumundan sonraki taarruzunu teshil edeceklerdir.

2 — Yedinci ve on ikinci fırkalar bugün ileriledikleri hatları tahkim ve muhafaza edeceklerdir.

On ikinci fırkanın *Kireçtepesi* istikametinde cenahının temini hususunu hatırlatırım.

3 — Ben bu geceyi *Conkbayırı*'nda ve sekizinci fırka karargâhında geçireceğim. 7 nci ve 12 nci fırkalarla Anafartalar mıntakası kumandanı raporlarını kemakân *Çamlıtekke*'ye, diğer fırkalar *Conkbayırı*'na göndereceklerdir.

Anafartalar Gurubu Kumandanı
M. KEMAL

Saat 10.20 sonra da berveçhi âti tamimen tebliğ edilmişti:
 4 üncü fırka kumandanlığına (telefonla)
 7 " " " (emir atlısı ile)
 8 " " " (not ettirilmiştir)
 12 " " " }
 9 " " " } telefonla
 Anafartalar mıntakası „ }

ANAFARTALAR CİHETİNE BİR NAZAR

Anafartalar cihetindeki kumandanlardan vürut eden raporlarda: Düşmanın *Suvla* limanında üç noktadan ihracata devam ettiği ve düşman kuvvetlerinin kısmı küllisinin *Kireç* ve *Karakol* tepelerin cenup mailesinin ovaya münthehi olduğu mahalde denizden 1000 — 1500 metre kadar mesafede bulunduğu bildiriliyordu. Düşman *Kireçtepe* ve *Damakçılık bayırı*'ndaki kıtaatını takviye ediyordu.

Dördüncü fırka, 7 nci fırkanın taarruzunu teshil maksadiyle *Asmadere* garp sırtlarından teşebbüs ettiği taarruz ileri gidemedi.

Conkbayırı cihetine takarrüp etmek isteyen düşman kıtaatı, dördüncü fırkanın bataryaları tarafından müessir ateş altına alınarak telefâtı külliyeye verdirilmişti.

Yanlış malûmat. — Saat 12.30 da on ikinci fırkadan gelen bir raporda düşmanın *Ece* limanına asker çıkarmakta olduğundan bahsediliyordu.

Anafartalar mıntakası kumandaniyle bizzat telefonla görüşerek, düşmanın boş nakliye gemilerinin limana geldiğini ve tekrar gittiklerini anladım. Mezkûr mıntaka kumandanına, *Ece* limanının ehemmiyetli bir surette nazarı dikkatte bulundurulmasını ve bu babda sık sık malûmat vermesini emir ve talep ettim. 12 nci fırka kumandanına da varit malûmatın sahih olmadığını bildirdim.

27/28 gecesı, bütün gurup mıntakasında hâdisesiz geçti.

28 TEMMUZ 1331 — 10 AĞUSTOS 1915

Conkbayırı Taarruzu

Bütün geceyi pek rahatsız ve uykusuz geçirdim. Bir taraftan *Anafartalar* mıntakasından gelen raporlar ve bahusus

Belleten: C. VII², F: 5

yanlış fakat mühim haberler beni bizzat işgal ettiği gibi, bir taraftan da evvelki günlerin neketli neticelerinde kıtasını, âmirini kaybetmiş ve hâlâ bulamamış bir takım kumandanların doğrudan doğruya bana müracaatı bir dakika bile istirahate imkân bırakmadı. Karargâhımdan bana mülâki olabilen bazı zabıtları sekizinci fırkanın işğal ve tertibatını anlamak üzere gönderdim. Bu zabıtlardan bilhassa erkânharbiye yüzbaşısı Hidayet Efendi hücum istihzaratını tetkik için fedakârane ifayı hizmet etti.

41 inci alay hücum ânına kadar gelmedi. Yanlış yere gitmiş. Badehu gelebildi. 8 inci fırka tertibatını almıştı: 23 üncü alay iki taburu birinci hatta saffı harp nizamında, bir taburu da bu hattın gerisinde olmak üzere *Conkbayırı*'na taarruza hazırlanmıştı. 28 inci alay da aynı hizada *Şahinsirt*'a hücum tertibatını ikmal etmişti. Fecir olmak üzere idi.

Çadırımın önüne çıktım. Hücum edecek askeri görüyordum. Oradan hücumun icrasına intizar edecektim.

Şayanı endişe bir ân

Gecenin perdei zalâmı tamamen kalkmıştı. Artık hücum ânı idi. Saatime baktım. Dört buçuğa geliyordu. Birkaç dakika sonra, ortalık tamamen ağaracak ve düşman askerlerimizi görebilecekti.

Düşmanın piyade, mitralyöz ateşi başlarsa ve kara ve deniz toplarının mermileri bu sıkı nizamda duran askerimiz üzerinde bir defa patlarsa hücumun ademi imkânına şüphe etmiyordum. Hemen ileri koştum. Fırka kumandanına tesadüf ettim. O da ve her ikimizin refakatimizde bulunanlar beraber olduğu halde hücum safının önüne geçtik. Gayet seri ve kısa bir teftiş yaptım. Önünden geçerek yüksek sesle askerlere selâm verdim ve dedim, ki:

"Askerler! karşımızdaki düşmanı mağlûp edeceğimize hiç şüphe yoktur. Fakat siz acele etmeyin. Evvelâ ben ileri gideyim. Siz, ben kırbacımla işaret verdiğim zaman hep birden atılırsınız!,"

Kumandan ve zabıtlara de işaretime askerlerin nazarı dikkatini celbetmelerini emrettim.

Ondan sonra hücum safının önünde bir yere kadar gidildi ve

oradan kırbacımı havaya kaldırarak hücum işaretini verdim.

Bütün askerler, zabitler, artık her şeyi unutmuşlar, nazarlarını, kalplerini verilecek işarete merkez bulunduyorlardı. Süngüleri ve bir ayakları ileri uzatılmış olan askerlerimiz ve onların önünde tabancaları, kılınçları ellerinde zabitlerimiz kırbacımın aşağı inmesiyle ahenin bir kitle halinde şîrâne bir savletle ileri atıldılar. Bir saniye sonra düşman siperleri içinde âsumâni bir gulguleden başka bir şey işidilmiyordu: Allah Allah Allah!...

Düşman silâh istimaline vakit bulamadı. Boğaz boğaza kahramanca mücadele neticesinde ilk hatta bulunan düşman kâmilten imha edildi.

Dört saat mücadeleden sonra 23 üncü ve 24 üncü alaylarımız *Conkbayırı*'ni kâmilten düşmandan tathir ve 28 inci alay dahi *Şahinsirt*'in en yüksek sırtını istirdat eyledikten sonra *Sarıtarla*, *Ağıl* üzerine garba saldırdılar. Önüne tesadüf eden düşman kıtaatını mağlûp ve münhezim ediyordu.

28 inci alayın bir kısmı *Şahinsirt*'in *Boyun noktası*'nda yerleştirilmiş olan düşman mitralyözlerinin müessir ateşinden daha ileri gidememişti.

Conkbayırı tepesi askerlerimizin eline geçtikten sonra düşman karadan ve denizden tevcih ettiği seri' ve kesif topçu ateşiyle *Conkbayırı*'ni cehenneme çevirmişti.

Semadan şarapnel, demir parçaları yağmuru yağıyordu. Büyük çaplı deniz toplarının tam isabetli daneleri yerin içine girdikten sonra, patlıyor, yanımızda, kenarımızda büyük lâğımlar açıyordu. Bütün *Conkbayırı* kesif dumanlar ve ateşler içinde kaldı. Herkes mütevekkilâne akıbete muntazır duruyordu. Etrafımız şüheda ve mecruhin ile doldu.

Muharebe meydanında cereyan eden hali temaşa ederken bir şarapnel parçası göğsümün sağ tarafına çarptı. Cebimde bulunan saati parça parça etti. Vücutuma nüfuz edemedi. Yalnız derince bir kan lekesi bıraktı. (Bu saat enkazını bilâhare, bugünün hâtırası olmak üzere, Liman Paşa'ya verdim. O da, aile asalet armasını hâvi, kendi saatini bana verdi.)

Ş *Büyük Anafarta* civarında mevzi alan obüslerimizden lü-

zumu kadar istifade edilemedi. Sekizinci fırka emrine verilen iki sahra bataryasından biri *Suyatağı* civarında faaliyete geçebildi. Hücumdan sonra *Kocaçimen* mıntakasında bulunan topçularımız düşmana ateş ediyorlardı.

Pek geç vasıl olan 41 inci alaydan cüz'i bir kuvvetle *Conkba-yırı* ile *Boyon noktası* arasını takviyeye lüzum gördüm.

Düşman *Mestantepe* cihetini takviye ediyordu. 12 nci fırkaca buna karşı mukabil tedbir alınıyordu.

Kireçtepe civarında da faik düşman kuvvetleri faaliyet gösteriyordu.

Sekizinci fırkanın taarruzunu teshil maksadiyle 4 üncü fırkadan 14 üncü alay efradiyle 7 nci fırkadan 21 inci alayın ikinci taburu müttehiden karşılardaki *Kayacıkdere*si cenubı-garbf sırtlarına taarruz ederek kısmen mezkûr derenin cenup yamaçlarına çıkmışlardır.

Son karar

Düşmanın, *Ağıldere* mıntakasında, *Pilâvtepe*, *Yaylatepe*, *Damakçılık bayırı* mevaziiyle deniz arasındaki kuvvetleri, bizim hücum eden askerlerimizden pek çoktu. Düşmanın denizden ve karadan icra eylediği topçu ateşi faikiyeti bizim cüz'i topçumuzla mukayese kabul etmiyecek derecede idi. Düşmanın *Şahinsirt'*in garp dilinde tutunabilen mitralyözlerinin hücum eden efradımıza yaptıkları yan ateşleri pek müessirdi.

Vakıa, arslanlar gibi köpürmüş olan askerlerimizi durdurmak güçtü. Kısım kısım deniz sahiline kadar ilerleyenler bile vardı. Fakat muharebenin temadisi halinde askerlerimiz kâmilen düşman kıtaatına karışacak ve o kesif faikiyet içinde kaybolacaklardı.

Saat zevale yaklaşıyordu. Askerlerimiz sekiz saatten beri ölümle pençeleşmekten bittabi yorulmuşlardı. Arazinin vaziyeti, düşmanın göz açtırmayan kesif ateşleri boğuşan askerlerimize geriden her türlü muaveneti adimülîmân kılıyordu. Zayıyatımız da mühim idi.

Düşmanı mağlûp eden faikiyetimiz olmayıp müthiş ve seri' bir darbe halinde vuku bulan savletimiz olduğunu takdir ediyordum. Binaenaleyh saat 12.15 de sekizinci fırka kumandanına âti-

deki emri verdim:

“Taarruzu kat’ediniz. Conkbayırı ve Şahinsırtı’nın garba en hâkim noktası daima elde bulundurulacak surette kışkırtınızla işgal ettiğiniz hattı tahkim ediniz.”

Anafartalar Gurubu Kumandanı
M. KEMAL

Sekizinci fırka kumandanı derhal cephesini mıntakalara ayırdı. Cepheye sağdan itibaren 23, 24, 28 inci alayları birinci hatta ve 41 inci alayı sağ ve sol cenah gerilerinde ihtiyatta bulundurdu.

Conkbayırı’nda ve 261 râkımlı tepe’de birer noktai istinat inşasına teşebbüs etti.

Her tarafa ateş ve demir yağdığı ve mermiler iğne gibi etrafa saplandığı bir hengâmede arzu edildiği gibi tahkimat icrası elbette mümkün değildi. Mevziin asıl tahkimatı gece olacaktı.

Bundan sonraki tedabiri umumiyeyi derpiş ve ittihaz etmek için, gurup karargâhına gitmek üzere sekizinci fırkaya veda ettim. Avdetim esnasında 28 inci alay kumandanı Hunker Beyi pek geride gördüğüm için memnun olmadığımı söyledim. Mumaileyh mıntaka kumandanı tayin edildiğinden oraya geldiğini ve bu mahallin, mezkûr kumanda mevkiile mütenasip bulunduğunu söyledi.

Mumaileyhe, nazariyat ile ameliyat arasında va bilhassa fevkalâde ahvaldeki farkı izaha mecbur oldum.¹

¹ Atatürk’ün el yazısı ile yazılmış olan defter burada bitmektedir. Bundan sonraki kısımlar başka bir yazı ile esericedit kâğıtlarına yazılmıştır.

3 AĞUSTOS MUHAREBESİ

Düşman 2 Ağustos günü akşam saat 6.30 sonrada bir liva kadar bir kuvvetle gurubun sağ cenahına taarruz ve *Kireçtepe*'nin bazı aksamını zaptetmişti. Fakat aynı gece beşinci fırkayı takviye eden kıtaatın mukabil taarruzlariyle bizzat *Kireçtepe* mevzii istirdat edilmiş bulunuyordu. Düşman 3 Ağustos günü daha faik kuvvetlerle tekrar *Kireçtepe*'yi tazyike başlamıştı. Düşmanın pek ciddi olduğu anlaşılan bu taarruzlarına karşı tedabir ittihaz etmek üzere *Turşun*'daki beşinci fırka karargâhına gittim. Ordu kumandanı da buraya gelmiş bulunuyordu. *Kireçtepe* ile *Turşun* arasında telefon hattı olmadığından irtibat ve haberlerin isali emir atlılariyle icra edilmekte idi.

127 nci alay kumandanı *Kireçtepe* muharebesini idare etmekte ve beşinci fırka kumandanı Kaymakam Vilmer Bey *Turşun*'da durmakta idi. Pek geç gelen haberler düşmanın *Kireçtepe*'ye ciddi taarruzlar icra etmekte olduğu ve takviye kıtaatının yetiştirilmesi lüzumundan bahsediyordu. Gurup cephesinin aksanı sairesinde bir tebeddül ve düşmanın taarruzuna delâlet edecek bir hal görülmüyordu. Fırka kumandanını, hemen ileriye giderek kıtaatını doğrudan doğruya idare etmesi için muharebe meydanına göndermekle beraber eldeki kuvayı ihtiyatıyeyi de *Turşun* istikametine tahrik ettirdim. Bir kısım kıtaatiyle *Kurtgeçidi* cephesinde ve iki alayıyla *Kördere*'de bulunan dokuzuncu fırkaya saat 7.20 evvelde telefonla âtideki emri gönderdim:

“Düşman *Kireçtepe*'ye kuvvetli taarruz ediyor. Birinci hatta bulunmayan tek mil kuvvetlerinizi bilistihsal en kısa yoldan *Turşun*'a hareket ve oradan beşinci fırka kumandanlığıyla irtibat peyda ederek anın gösterdiği istikamete hareket ediniz. Bundan sekizinci fırka kumandanını haberdar ediniz. Ve cephenizin mesuliyetini sekizinci fırkaya veriniz. Ve zamanı hareketinizi *Turşun*'a bildiriniz.”

Aynı zamanda yedinci, on ikinci, dördüncü, sekizinci fırkalara da fırka topçularının ve bilhassa obüslerin *Kireçtepe* istikametine ateş ettirilerek muavenet etmeleri emredildi. *Kireçtepe*'de ce-

reyan etmekte olan muharebe mühim idi. Bilhassa *Kireçtepe* mevzii gurup vaziyeti umumiyesine icrayı tesir edebilecek mahiyette bir noktai esasiye idi. Bu sebepten *Kireçtepe* muharebe meydanına kuvayı kâfiyenin serian toplanmasını nazarı ehemmiyete alarak en yakın olmak itibariyle *Ece* limanında tarassut vazifesini ifa eden 127 nci alayın birinci taburundan ihtiyatta bulunan iki bölüğün beşinci fırka karargâhında bulunan bir istihkâm takımının derhal sevki beşinci fırka kumandanlığına emredildiği gibi, gurup karargâh süvari bölüğü yedinci ve on ikinci fırka karargâh süvari takımları süratli ile celbedildi. Aynı zamanda altıncı firkadan *Sivli*'ye gelmiş olan on yedinci alayın birinci taburu da *Kireçtepe* istikametine sevk edildiği gibi *Asya* gurubundan saat 4.30 da *Akbaş*'a geçmiş olan birinci alayın ikinci ve üçüncü taburlarının hareketleri tesri ve yürüyüş kabiliyetlerini tezyit için çantaların geride bırakılması emrolundu. Bu iki tabur saat 10 evvelde kolbaşisiyle *Turşun*'a yaklaşmış bulunuyordu. Bu kuvvetlerden maada ordu kumandanına da Şimal Gurubu'ndan 126 nci alayın celbi lüzumu arz ve teklif edildi. Bu suretle gurubun sağ cenahına *Kireçtepe* cephesinde mevcut olan 127 nci alayın birinci, ikinci, üçüncü; 39 uncu alayın birinci ve *Gelibolu* jandarma taburlarından maada marrülarz kıtaat yâni 64 ve 25 inci alaylardan ibaret altı taburlu dokuzuncu, 17 nci alaydan bir tabur, birinci alaydan iki tabur, 3 taburlu 126 nci alay ki ceman 12 taburdan ibaret bir kuvvet celbolunarak düşmanın harekâtı muhtemelesine karşı bu suretle kuvayı kâfiye ihzar edilmiş bulunuyordu.

Alınan haberler, düşmanın, ihraç ile meşgul olduğu ve bir taraftan *Büyük Kemikli* ve şarkında ve *Tuzgölü* şimalinde görülen kıtaatinın parça parça *Kireçtepe* eteklerine doğru çıktığı, *Büyük Kemikli*'de müçtemi kıtaatı bulunduğu haberlerinden ibaret idi. Balâdaki hususat temin olunduktan sonra saat 10.30 evvelde *Kireçtepe* vaziyetini yakından görmek üzere *Küçük Masırlık* cenubı-şarkisindeki 161 râkımlı tepeye gidildi. 190 râkımlı tepenin şimali-garbisinden itibaren 161'e kadar olan saha tamamiyle açık ve *Masırlıklar*'da bulunan düşman torpidolarının ateşi altında bulunduğundan buralardan yaya ve koşar adımla geçmek mecburiyeti hasıl oldu. 161'den görülen vaziyet, *Kireçtepe*'de hâkim nıkatın gerek şimale sahilden çıkan yamaçlara karşı ve gerek garba *Sivritepe*'ye karşı elimizde bulunmakta, muharebe bilhassa sahil ciheti

ile *Sivritepe* istikametinde şiddetle devam etmekte idi. Burada harp eden kitaatımız otuz dokuzuncu alayın birinci taburu ve *Gelibolu* seyyar jandarma taburu ile alay 127 aksamı idi. Vaziyetimizde mucibi tehlike bir hal görülmemekte, kitaatımız cesurane ve metinane harp etmekte oldukları anlaşılmaqla beraber evvelden mevcut kuvvetlere zevale kadar 17 nci alayın birinci ve birinci alayın ikinci ve üçüncü taburları ve *Ece*'deki 127 nci alayın birinci taburundan iki bölük muharebe meydanına gelmiş bulunuyordu.

Öğleden sonra saat 1.30 a kadar mevki muharebede nezdinde beşinci fırka kumandanı da olduğu halde kendisine tertibat ve sureti hareket hakkında icap eden evamir ve talimatı verdikten ve geri ile muhabereyi tesis için *Turşun*'dan itibaren *Masırlık* çeşmesine kadar telefon hattı temdit ettirdikten sonra *Turşun*'da bulunan ordu kumandanı ile vaziyet hakkında görüşmek ve vürut eden sair takviye kitaatını karşılamak üzere maiyetimle beraber *Turşun*'a avdet edildi. Saat 3 den sonra *Turşun*'a muvasalat edilmişti. Bu âna kadar gelen haberler çok müsait bulunuyordu. Bu saata kadar dokuzuncu fırka kumandanı da *Turşun*'a gelmişti. Dokuzuncu fırka kitaatı ve 126 ncı alay saat 6 sonraya kadar ancak kâmilen muvasalat edebilmişti. Bunun üzerine saat 3.40 sonrada şu emri verdim :

“ *Büyük Masırlık* dahil *Kireçtepe* ve *Kireçtepe*'nin cenub maiyesinin *Azmağ*'a kadar olan mıntaka beşinci fırkaya tevdi edilmiştir. Beşinci fırka karargâhı 161 râkımlı tepe civarında *Büyük Masırlık* çeşmesi yanındadır. Dokuzuncu fırka gurup ihtiyatı umumîsi olarak *Turşun*'un şimali-garbisinde 112 ile 67 râkımlılar arasındaki mıntakada bulunacak ve *Ece* limanını temin ve muhafaza eyliyecektir. *Ece* limanının fırkaya ilhak olunan 126 ncı alaydan şimdilik bir taburla muhafazası münasiptir. Elyevm *Ece* limanını temin eden iki bölük, mıntakanın 127 nci alayın taburu tarafından teslim edildiği mevazile iyice öğrenildikten sonra beşinci fırkaya gönderilecektir¹. Dokuzuncu fırka 241 râkımlı tepede sabit bir tarassut postası bulunduracak, mezkûr tepede istihkâm bölüğü marifetiyle bir taburluk tahkimat yapacaktır. „

Saat 7 sonraya kadar muharebe meydanına celbedilen yeni

¹ Bu cümle bozuktur.

kıtaatın emri iâşesi hakkında tedabiri mukteziye ittihaz ettikten sonra *Çamlıtekke*'ye avdet etmişim. Bu saate kadar alınan malûmattan düşmanın *Kireçtepe*'deki bütün taarruzlarının zayıtı külliye ile püskürtüldüğü, düşmanın buradaki kuvasının tahminen üç livadan ibarst olduğu (onuncu İngiliz fırkası) anlaşılmıştı.

Gurup cephesi *Ece* mıntakası hariç olduğu halde dahi 15—16 kilometreden ibaret vâsi bir cephe olduğundan emir ve kumandayı teshil etmek maksadiyle *Anafarta Azmağı*'nın cenubundaki cephe *Kocaçimen* mıntakası namıyla tevhit edilerek sekizinci fırka kumandanı miralay Ali Bey'in emrine verilmişti. Bu muharebede düşmanın telefâtı pek çok idi. Tarafımızdan kazanılan muvaffakiyet te o nisbette büyük idi. Çünkü düşmanın maksadı *Kireçtepe*'yi kâmilen elde ederek *Kapançalar* istikametine *Kavaktepe* silsilesine sahip olmaktan ibaret olup *Kireçtepe*'lerin düşman tarafından elde edilmesi beşinci ve on ikinci fırkaların cephelerinin sukutuna sebebiyet verebilirdi. Bugünkü muharebede bizim zayıyatımız 1636 neferden ibaret oldu.

* * *

4 Ağustos günü düşmanın istihzarat ile iştilal ettiği görüldü. 5 Ağustos'ta düşmanın yedinci fırka sağ cenahına öğleden sonra bazı piyadelerinin ileri hareketi görülmüş, bir alay kadar piyadesinin dahi beşinci fırka cephesinde on yedinci alayın birinci taburiyle 127 nci alay arasındaki boyun noktası istikametinde ilerlediği görülmüştü. Düşman faaliyet göstermekte olduğundan bizim tarafca dahi müteyakkız bulunulmakta idi. Mahaza beşinci fırka cephesine ilerleyen alayın açılan ateşlerle geriye atıldığı anlaşılmıştı. Ve düşmanın *Mestantepe* ile *Kayacıkağılı* arasındaki kısımdaki faaliyetine karşı da bir tedbir olmak üzere dördüncü fırka cephesinde bulunan otuz üçüncü alay, yedinci fırkanın sağ cenahına, *Dervişali kuyusu*'na doğru ilerletilmiş idi. Altıncı fırka dahi bugün akşamı sairesiyle (18 nci alay müstesna) *Sioli*'ye gelmiş ve gurup emrinde olarak orada kalmıştı. Bugün *Anafarta* Gurub'u kuvası 35 bin muharipten ibaret oluyordu.

Buna mukabil düşman kuvvetleri 10, 11, 13, 53, 54 üncü Kiçner fırkalarıyla Avustralya ve Zeland kolordusundan ibaret olmak üzere bugüne kadar vermiş oldukları zayıyat itibariyle 60 binden aşağı değildi. Bittbi elimizde bulunan hâkim nıkatta

kuvvetli nıkatı istinadiye vücade getirmek ve teknil cephe üzerinde tahkimat ve yollar vücade getirmek hususunda âzamî bir faaliyetle çalışılıyordu. 5/6 gecesı öğleden sonra saat 8—9 raddelelerinde kuvveti tamamıyie malûm olmayan bir düşman müfrezesi gurup cephesinin sol cenahı mıntakasında *Şahinsırtı*'taki siperimize taarruz etmiş ve pek çok bomba atarak üç neferi de mezkûr siperi girebilmiş ise de mukabil bir süngü hücumu ve bombalarıımızla girenler itlaf ve diğlerleri firar etmişlerdir. Taarruz eden düşman kuvvetinde iki zabıt görülmüş olmasından mütearrızın takımdan küçük bir kuvvet olmadığı anlaşılmıştı. Taarruz cephesinin darlığı mukabil süngü hücumu icra eden efradın kesafeti yüzünden tarafımızdan da 13 şehit ile 89 nefer mecruh verilmişti.

6 AĞUSTOS GÜNÜ

Düşman 12 nci fırka cephesinde sabahleyin 34 üncü alayın ikinci bölük mıntakasına iki bölük kadar bir kuvvetiyle hücum etmiş ise de bu hücumu muvaffakiyetle püskürtülmüş ve düşmana ikisi zabıt olmak üzere yüzü mütecaviz maktul bırakılmıştır.

Bugün *Despot* limanından *Koyun* limanına kadar olan ve dördüncü süvari alayı tarafından tarassut ve temin edilen *Tayfur* mıntakası dahi *Anafartalar* Gurub'u emrine verilmişti. Bu suretle gurup cephesi *Sazlıdere*'den *Despot* limanına kadar imtidat etmiş bulunuyordu ki, sol cenahtan *Kireçtepe*'ye kadar olan cephe faal cepheyi ve *Masırlıklar*'dan *Despot* limanına kadar olan kısım da sahil mıntakasını teşkil ediyordu. Yedinci günü düşmanın faaliyeti yalnız topçusunda idi. Öğleden evvel *Abdurrahmanbayırı*'na öğleden sonra *Kavaktepe* şimalindeki tarassut mahalline giderek cepheyi yakından bir daha tetkik ve bazı tedabir ve tadilât icra ettirmiştim. Ezcümle dördüncü fırka cephesindeki hâkimiyet nazarı dikkate alınarak 6 ncı fırkaya mensup bir sahra şınayder bataryası mezkûr mıntakaya tahsis ve tabiyesi emredilmiş ve oradaki topçuların muayyen hedefe karşı ateş tevcih etmeleri hususu da temin edilmişti. Bu meyanda kuvvetine nazaran cephesini vâsi gördüğüm (3,5 kilometre) on ikinci fırkayı daha toplu bir cephe dahiline almak hususunu kararlaştırdım. Filhakika bu fırkanın cephesi *Küçük Azmak* şimalinden itibaren *Büyük Anafarta Azmağı* (dahil) olan cephe idi. Bizzarur fırkanın her üç alayı cephe de bulundu-

ğundan bu cephe yakını gerisinde kâfi derecede ihtiyat kuvveti bulunmuyordu. Hattâ bugünlerde mezkûr fırkanın alayları üçer taburlu idi. Dördüncü taburları henüz gelmemiş idi. Yalnız burada 31 inci alayın ikinci taburu ve *Bursa* seyyar jandarma taburu bulunuyordu ki bunlar da fırkanın sol cenahında ova kısmında idi. On ikinci fırka ile altıncı fırka arasındaki saha bir az zayıf lutulmuştu. Halbuki *Anafarta* ovası dahilinden cepheyi yarmak üzere *İsmailoğlu tepesi*—*Kayacık ağılı* hattından düşmanın bir taarruzu daima mümkün olabilirdi. Bu sebepten dolayı dördüncü fırkadan 33 üncü alay yedinci fırkanın sağ cenahına yaklaştırılmış bulunmakla beraber dokuzuncu fırkayı da cepheye ithal etmeği nazarı dikkate aldım. Ve bu hususu bizzat ve daha yakından tetkik ve tesbit etmek üzere 8 inci günü sabahı 12 nci fırka cephesine gittim.

8 AĞUSTOS GÜNÜ VE MUHAREBESİ

Bugün sabahtan itibaren düşmanın bir taraftan diğer tarafa asker sevketmekte ve gemilerden bazı kıtaat ihraç eylemekte olduğu haber alınmakta idi. Cephede sureti umumiyede bir sükûnet mevcut idi. Dünkü kararım veçhile öğleden evvel 12 nci fırka cephesine gittim. Tetkikat neticesinde beşinci fırkanın sol cenahından *Kanlıköprü* deresine kadar olan kısmı dokuzuncu fırka kumandanının tahtı idaresinde 25 ve 64 üncü alaylara tevdi ve altıncı fırkayı *Sioli*'den *Turşu*'na celbe karar vermiştim.

Karargâhıma avdette orayı teşrif eden ordu kumandanı *Liman Paşa* hazretlerine hususî vakıı teklif ettim. Tasvip ettiler. Bu tâdilâta hazırlık olmak üzere öğleden sonra saat 1'e doğru dokuzuncu ve altıncı fırkalara telefonla silâh başına etmeleri emredildi. Bunun için muktazi emirler ihzar olunurken gittikçe mütezayit top sesleri işidiliyordu. Tam saat 2.30 sonrada birdenbire başlayan bu şiddetli top sedaları üzerine düşmanın taarruza geçtiği telefonla yapılan tahkikattan anlaşılmıştı.

Bu taarruz on ikinci ve yedinci fırkalar cephesine karşı vukubuluyordu. Taarruz istikametleri, 12 nci fırka cephesinden *Yusufoğlu* ve *İsmailoğlu tepesi*, yedinci fırka cephesinden fırkanın sağ cenahını teşkil eden 20 nci alay cephesi (*Azrak* ile *Kayacık ağılı* arasında) idi. Taarruz olunan cepheye sevkolunabilecek kuv-

vetler *Turşun* şimali-garbisindeki dokuzuncu fırka ile *Sioli* civarında bulunan 5 taburlu altıncı fırka ve sekizinci fırka ile dördüncü fırkaların ihtiyat taburlarından idi. Dokuzuncu fırka *İsmailoğlu tepesi*'ni dördüncü ve sekizinci fırkaların ihtiyatları yedinci fırkayı en seri ve en münasip olarak takviye edebiliyordu. Altıncı fırka uzakta idi. Düşmanın bir az sonra *Kireçtepe* mıntakasından da taarruza kıyam etmesi muhtemel idi. Böyle bir halde *Ece* limanı mnhafazasında bulunan alay 126 gönderilebilirse de bunun yerine başka kıta ikame etmek icap edecekti. Bu mülâhazata binaen altıncı fırkaya evvelâ *Turşun* istikameti verildi. Bunun üzerine saat 2.50 sonrada dokuzuncu firkanın 25 ve 64 üncü alaylarla on ikinci fırkayı *Sülecik* ve *İsmailoğlu tepesi* mıntakalarında takviye etmek üzere hemen *Küçük Anafarta*, ve altıncı firkanın *Turşun* istikametinde hareket etmesi ve beşinci fırka ile *Kocaçimen* mıntakası kumandanlığına topçularla bilhassa *İsmailoğlu tepesi* ve *Kayacık ağılı* istikametinde bu taarruzun def'ine muavenet etmeleri, ihtiyatların birinci hatta yanaştırılması emredildi. *Sioli*'de bulunan 11 inci süvari alayı da saat 3.37 sonrada mümkün olduğu süratle *İsmailoğlu tepesi* istikametinde hareket ve piyade takviye kıtaatı yetişinceye kadar en hafif noktayı işgal emrini aldı. Her ihtimale karşı *Ece* limanı muhafazasına memur olan alay 126 nın ileride bulunan taburundan maada diğer iki taburunun da harekete hazırlanması emrolundu. Düşmanın deniz ve kara topçuları *İsmailoğlu tepesi*'yle *Azmağ*'ın şimal ve cenubundaki mevaziimizi şiddetle ateş altına alıyor ve henüz natamam olan siperlerimizi barınılmaz bir hale getiriyordu. Bilhassa *Yusufçuk tepesi*'ne pek çok düşman bataryaları ateşlerini temerküz ettirmişlerdi. Bu suretle bir saat kadar şiddetli bir topçu ateşini müteakip düşman on ikinci firkanın sol cenahı karşısındaki muharebe hattını *Mestantepe*'nin garbından ilerlettiği ihtiyatlarla takviye ederek, on ikinci fırka cephesinde *Yusufçuk tepesi*'nden *Azmağ*'a kadar, ve yedinci fırka mıntakasında da yirminci alay cephesine taarruza başladı. Bunun üzerine topçularımız da ilerleyen düşman piyadesini şiddetle ateş altına alarak piyade ateşinin de inzimamiyle bütün zikrolunan cephelerde düşmanın bu ilk taarruzu telefâtı külliye ile püskürtülmüştür.

Bunun üzerine öğleden sonra dört ile dört buçuk arasında

tahminen bir fırka kadar kuvvetin birbirini müteakip bir kaç kade me olarak açılmış olduğu halde *Lâletepe*'den ilerlediği görülmüş ve her taraftan şiddetli topçu ateşi altına alınmıştır. Düşman açıktan *Mestantepe* ve yedinci fırka cephesine doğru yetişinceye kadar cepheden ve yandan, *Kocaçimen*'den topçu ateşlerimizle pek çok telefata verdirilmiş ve pek çok defa tevakkufa mecbur olmuş ve bazı düşman kıtalarının darma dağınık olduğu görülmüştür.

Düşman bu suretle takviye kıtaatı olarak aynı cephelere karşı taarruzunu ikinci defa olarak tekrar eylemiştir. Bu defa da *Yusufoçuk tepesi*'ne karşı vaki olan hücum defedilmiş ve yalnız alay 34 cephesinde bir jandarma bölüğü geri çekilmeğe mecbur olmuş ise de icra edilen bir süngü hücumuyla istirdat olunmuştur. Altıncı fırka saat 5.10 sonrada *Turşun* civarına takarrüp etmiş idi. Bu zamana kadar *Kireçtepe* mntakasında düşmanın bir taarruz teşebbüsü vukua gelmediğinden icabında *İsmailtepe* veya yedinci fırkayı takviye edebilmek üzere mezkûr fırka ile *Küçük Anafarta*'ya doğru tebdili istikamet edildi.

Düşman altıya doğru bu tarafa olan taarruzunu faik kuvvetlerle -efradı İngiliz asılladelerinden mürekkep ikinci süvari fırkasiyle- üçüncü defa olarak tekrar eyliyerek 34 üncü alayın sağ cenahından iki bölüğü geriye püskürtmüş ve *Yusufoçuk tepesi*'ne dahil olmuştu. 35 inci alayın ihtiyatı ve bu sırada henüz muvasalat eden 64 üncü alaydan bir bölükle mukabil taarruza geçilmiş ve düşman ikinci defa olarak dahil olduğu bu siperlerimizden yediye doğru def ve tardedilmiştir. Dokuzuncu fırkanın 25 inci alayı *İsmailoğlu tepesi* gerisinde ihtiyatta bırakılmıştır. Gerek 12 ve gerekse 7 nci fırka cephesinde düşmanın esas taarruzu kırılmış olduğundan *Küçük Anafarta* şarkına vasil olan altıncı fırka burada tevkif edilmiştir. Dörtten sonra vaki olan ikinci düşman taarruzunda *Azmağ*'ın cenubunda yirminci alay cephesinde vaki olan taarruz püskürtülmüş fakat 21 inci alayın üçüncü taburu mntakasında *Kayacık ağulu tepesi*'nin yamaçlarında bir kısım siperlerimize girmeğe muvaffak olmuştur.

Düşmanın ilk taarruzunda yedinci fırkanın sol cenahında ihtiyatta bulunan 33 üncü alayın 2, 3 üncü taburları fırkanın sağ cenahına yirminci alay emrine gönderilmiş olduğundan ikinci taarruzda bu taburlar alay 21 mntakasına vakit ve zamaniyle yeti-

şememiştir. Saat 4.30 sonrada hareket emrini alan on birinci süvari alayı(*) da saat 5.15 sonrada 34 üncü alay mıntakasına muvasalat etmiş ve bu sırada düşmanın iki hucumu da vukua gelmiş olduğundan alaya cepheye lüzum görülmiyerek ihtiyatta bırakılmıştır. Yedinci fırka kumandanı ilk taarruzda iki ihtiyat taburunu sağ cenaha sevk etmiş olduğundan *Kocaçimen* mıntakası ihtiyatından bu fırkaya sevki emrolunan iki tabur da ($\frac{1}{22}, \frac{4}{41}$) ancak saat 6.30 sonrada fırka karargâhı civarına muvasalat etmişlerdi. Gece on bire doğru 21 inci alay mıntakasına vürut eden ihtiyat kuvvetleriyle yapılan mukabil taarruzla siperlerin istirdadı mümkün olamamıştır. Bu sırada düşman efradı teslim olmak arzusunu izhar eyliyerek vakit kazanılmak hilesine müracaat etmiş ve takviye kıtaatı alır almaz ateş etmişlerdir. Aynı siperi istirdat için ikinci defa hücum edilmiş isede yine istirdat olunamamıştır.

Bu suretle 8 Ağustosta düşmanın lâakal biri taze olmak üzere üç fırka ile yaptığı taarruz neticesinde beş bin maktul ve bir buçuk misli mecruha mukabil yalnız yedinci fırka cephesinde 40—50 metrelik bir siper hattına girmeğe muvaffak olmuştur. Buna mukabil zayıyatımız iki bin beşyüz mikdarındadır. Düşmanın maksadı *Kayacıkagılı*, *İsmailoğlu* tepelerini, *Yusuçuk tepesi*'ni zaptederek gurubun cephesini yarmak ve bu hat dahilinden şarka ilerlemek idi. Düşman büyük bir azim ile ve pek muannidane taarruzlar yaptı. İngiliz asılzadegânından mürekkep süvari fırkasını bu uğurda feda etti. Düşmanın en ziyade müzdehim bir surette hücumlar icra eylediği cephe 12 nci fırka cephesi idi. Bu fırka kıtaatı ve bilhassa 34 üncü alay ile bunu serian yetişerek vakti lâzımında takviye eden 9 uncu fırkanın 64 üncü alayının aksanı, yaya süvari fırkasının son ve muannidane yaptığı hücumları göğüs göğüse, süngü süngüye karşılayarak imha etmiş ve neticei muvaffakiyeti ihraz etmişlerdi.

* * *

9 Ağustos günü düşmanın ahvalinde bir faaliyet meşhut olu-

(*) Kaymakam Esat Bey kumandasında bulunan 11 inci süvari alayı cidden büyük bir sürat ve çâlâki ile *Sivli*'den *Çamlıtekke* üzerinden ve düşman donanma ateşleri altından *Büyük Anafarta*'yı geçerek 12 ve 7 nci fırkaların arasına yetişmiş ve bir süvari kıtasından matlup olan sürat ve manevra hassasını şayanı takdir bir surette ibraz eylemiştir.

yordu. Öğleden evvel saat 6 raddelerinde *Küçük Kemikli*'den mavnalarla bir tabur kadar asker çıkardığı görüldü. Ve bu taburun *Damakçılık bayırı* istikametinde yedinci fırka cephesine gittiği anlaşıldı. Topçusu ile bilhassa *Kayacıkağılı* siperlerini bombardıman etti ve şayanı dikkat zayiata sebebiyet verdi.

Müteferrik düşman kuvvetlerinin guruba yakın *Mestantepe*'ye doğru ilerledikleri görüldü.

Gurup cephesinde *Yusufoçuk tepesi* (dahil) *Azmacık* (dahil) arasındaki mıntaka, on ikinci fırkadan alınarak dokuzuncu fırkaya bu cephe verildi. 126 ncı alay da dokuzuncu fırkaya iltihak ettirildi. *Ece* limanının muhafazası şimdiye kadar *Kireçtepe*'de bulunan *Gelibolu* ve *Büyük Anafarta Azmağtı* cihetlerinde bulunan *Bursa* seyyar jandarma taburlarıyla yine bu mevkie bulunan 31 ncı alayın ikinci taburundan mürekkep olan müfrezeeye tevdi ve kumandanlığına *Bursa* taburu kumandanı binbaşı Tahsin Bey tayin edilmiştir.

10, 11, 12, 13 Ağustos günlerinde mühim hâdisat yoktur. Mahaza düşmanın halinde faaliyet ve fevkalâdelikler meşhut olmakta idi.

14 AĞUSTOS KAYACIKAĞILI MUHAREBESİ

14 üncü günü düşman kesif topçu ateşiyle yedinci fırka cephesini bilhassa *Kayacıkağılı* siperlerimizi siddetle döğmeğe başladı. Bu ateş öğleden sonra saat 4 de büsbütün kesbi şiddet etmiş ve buna gemi topçuları da iştirâk etmişti. Düşmanın bir taarruz ihzâr eylemekte olduğu katî bir surette tahakkuk ediyordu. Saat 4.40 sonrada düşman piyadesinin taarruza geçmiş olduğu haberi alındı. Saat 4.45 de yedinci fırka kumandanlığına şu emri verdim :

“Avcı hatları teksif edilsin; istinat ve ihtiyatlar takviye edilsin; icap ederse fırka kumandanının taarruz cephesinde muharebeyi bizzat idare etmesi muvafıktır. „

Aynı zamanda *Kayacıkağılı* cihetini en ziyade tesirli ateş altına alabilen on ikinci fırka topçularına düşmanın *Damakçılık* ve *Kayacıkağılı*'ndaki topçularını ateş altına alması emri verildi. Bir taraftan *Küçük Anafarta* şarkında bulunan altıncı fırkaya da hazırlık emri verildi. Düşmanın taarruzu tekmil yedinci fırka cephesine

müteveccih idi. Yirminci alay cephesine tesadüf eden düşman taarruzu telefâtı külliye ile tardedildi. Fakat saat 5.20 sonrada gelen haberlerden düşmanın *Kayacıkağılı* ile bunun şimalindeki siperlerimize ve takriben üç bölüklük kadar bir cepheye girmeğe muvaffak olduğu anlaşılıyordu. Bu haber dokuzuncu fırka tarafından yapılan tarassudata nazaran mezkûr fırka tarafından veriliyordu. Yedinci fırka kumandanından sahih haberler alınamıyordu. Düşmanın kısa bir zaman içinde böyle bir kısım siperlerimize girmeğe muvaffak olması şayanı dikkat görüldü. Yedinci fırka kumandanının âtideki emir ile nazarı dikkati celbedildi:

Saat 5.20 sonra

“İlerideki kuvvetleri istimal edecek kimsenin orada bulunmadığını anlayarak müteessir oluyorum. Herhalde birinci hatlar tek-sif edilmeli ve düşmanın hücumu halinde derhal süngü ile karşılanacak surette ihtiyat taburları birinci hatta takrip edilmeli ve bunun yapıldığından ben emin olmalıyım. Rica ederim icraatınızı hemen bana bildiriniz.”

Bunu müteakip aynı saatte altıncı fırka kumandanlığına en ileride bulunan on yedinci alayın *Anafartaisagir* üzerinden ilerleyerek en kestirme tarik ile yedinci fırka merkezine doğru hareket etmesi ve hareketinin guruba bildirilmesi ve diğer alayın şimdilik yerinde kalarak intizar etmesi ve giden alayın kumandanının yedinci fırka karargâhında benimle telefonla irtibat peyda etmesi ve alay hakkında emir alması emrolundu.

Bu alay saat 5.30 da *Anafartaisagir* şarkından hareket etmiş bulunuyordu. Aynı zamanda altıncı fırkadan bir cebel bataryası da derhal *Kayacıkağılı* muharebesine iştirâk etmek üzere *İsmailoğlu tepesi*'ne dokuzuncu fırka kumandanının emrine gönderilmişti. Düşman umum cephedeki kuvvetlerini de takviye ederek nazarı dikkatimizi her tarafa celbetmeğe çalışıyordu. Yedinci fırka kumandanından vaziyet hakkında sahih bir malûmat alınamıyordu. Vakıa karargâhımdan erkânıharp yüzbaşısı Pertev Efendi'yi muharebe mevkiine koşturdum ise de o da bu saate kadar yetişememişti. Yedinci fırka mülhâkı saat 5.55 sonrada şöyle bir malûmat veriyordu. “Düşman *Kayacıkağılı*'ndaki tepeyi bombardıman etti. Beş dakika evvel piyadelerini ilerletti. Orada bizden evvelce zaptettiği siperin önündeki bir iki mangalık sipere girdi

ve orada kaldı. Şimdi gerileri bombardıman ediyor. Fırka kumandanı Şemseddin Bey'e emir verdi. Alay 33 ile düşmanın alay 21 den zaptettiği siper kısmını istirdat edecek ve 8 Ağustosta bizden aldığı bir kaç siperin de istirdadına çalışacak.,,

Bir az sonra yani saat 6 da yirmi birinci alay kumandanının verdiği haberlere atfen yedinci fırkadan şu malûmatı şifahiye gelmişti: bizim takviye kıtaatı siperlere yaklaştı. Bu siperlere hücum eden düşman serilmiştir. 41 inci alayın dördüncü taburunun işgal ettiği siperler, ki düşmanın geçende bizden işgal ettiği yani *Kaya-cıkağılı* tepesinin garbındaki sipere hücum eden düşmanın püs-kürtülmekte olduğu.

Bütün bu malûmat vaziyeti tenvir etmiyordu. Vaziyet meşkûk kalıyordu. Saat 6.15 sonrada fırka kumandanına uş emri verdim:

"Ben şu habere intizar ediyorum: Siperlere giren düşman mahvedilmiş, düşman siperlerine askerimiz girmiştir. Bundan başka hiç bir haber bence haizi ehemmiyet değildir.,"

Saat 6.30 sonrada fırka erkânıharbinden gelen malûmat yine vaziyetin şüpheli kalmasını intaç etmekte idi. Mezkûr saatte verdikleri raporda düşmanın taarruzunun durduğu zannedildiği, düşmanın takriben 20 dakika evvel bazı neferlerinin geriye gittiği görülmüş ise de tamamiyle çekildiği zannedilmediği, herhalde 21 inci alayın düşman elinde kalan siperlerini hava karardıktan sonra ihtiyat kuvveti ve bombalarla almak istenildiği, şimdi topçu ateşinin şiddetli olmasından muvaffakiyetin mümkün olmayıp havanın kararmasına intizar olunduğu, hususatından bahsolunuyordu. Bunun üzerine saat 6.40 da yedinci fırka kumandanına şu emri verdim:

"Düşmanın tardı için gecenin hulûlüne intizaren bir an dahi fevtetmek caiz değildir. Düşman dahi karanlıktan istifade ederek fazla takviye kıtaatı alır. Siperlerimizde bulunan düşmanı faalâne hareket ederek hemen tart etmeniz matlûptur. Altıncı fırkadan nedinize gönderilmiş iki taburla münasebet peyda ettiniz mi? Bu taburları yapacağınız taarruzları himaye etmek üzere cephe gerisine tekarrüp ettiriniz ve bana bildiriniz.,"

Fırkaca 33 üncü alayın iştirakiyle ilk bir mukabil taarruz yapılmış ise de düşman bu zamana kadar işgal ettiği siperlerde iyice yerleşmiş olduğundan icra ettiği makineli tüfenk ve bomba ateşleriyle taarruza muvaffak olunamadı. Bunu müteakip zaptettiği

siperlerin sağ ve solundan tazyik edilerek kısmen istirdat edilmiş ve yalnız merkezde bir bölüklük kısım düşman elinde kalmıştır. Her ne kadar fırkaya iltihak ettirilen on yedinci alaydan iki bölüğün iştirakiyle üçüncü defa olarak saat 9.30 sonrada bir mukabil taarruz daha yapılmış ise de düşmanın elindeki bir bölüklük siper istirdat olunamamıştı.

Düşman bugünkü muharebede istihdaf eylediği *Kayacıkağılı tepesi*'ni ve buradaki noktai istinadımızı elde etmeğe muvaffak olamamış ve yalnız noktai istinat ilerisinde bulunan mebus bir bölüklük siperimizde tamamen yerleşmeğe muvaffak olmuştu.

Düşmanın zapt ve işgale muvaffak olduğu siperler kırk birinci alayın dördüncü taburu tarafından muhafaza olunuyordu. Bu taburun talim ve terbiye ve zapt-u rapt hususunda kıymeti askeriyesi az idi. Esasen jandarmadan nizamiyeye kalbedilmiş olup efradı müsün askerlerden mürekkep idi. Mahaza fırkanın elindeki ihtiyat kuvvetleri vakit ve zamaniyle siperlere yetiştirilmiş ve yahut düşmanın işgal ettiği siperlere iyice yerleşmeden mukabil taarruz yaptırılmış olsa idi, düşmanın hiç bir muvaffakiyeti görülmeyecek idi. Bugünkü muharebenin yedinci fırkaca müdebbirane idare edilemediği ve fırka karargâhında vaziyetin daima meşkûk ve meçhul bulunduğu fırka kumandanına bâlâda verdiğim emirlerden vazihan anlaşılmaktadır.

* * *

14/15 gecesi nıfılleyleyden sonra düşman *Mestantepe*'den *Yusufçuk tepesi*'ne doğru taarruza teşebbüs etmiş ise de piyade ateşiyle tevkif edilmişti. Bu hareket münasebetiyle altıncı fırkanın on altıncı alayı bidayette dokuzuncu fırka cephesine takrip edilmiş ve fakat düşmanın *Yusufçuk tepesi*'ne doğru olan hareketinin akim bırakılması üzerine mezkûr alay fırka karargâhiyle beraber yedinci fırka cephesine tahrik edilmişti. *Kayacıkağılı* muharebesinde verdiğimiz zayıat mikdarı 576 nefere baliğ oluyordu. Bu muharebeyi müteakip zaten bidayettenberi yorulmuş olan yedinci fırka kıtaatının geriye alınması tensip edilerek cephe altıncı fırkaya tevdi edilmiş ve yedinci fırka 21 nci alayla *Büyük Anafarta* şarkına alınmıştır. Bugün 26 ncı fırka dahi gurup cephesine nakledilmiş ve bidayette *Sivli*'ye yerleştirilmiştir. Yalnız fırkanın başında bulunan 59 uncu alay cepheye daha yakın olmak üzere *Turşun*

köyü'ne nakledilmiştir. 16 ncı günü dahi üçüncü fırka gurup cephesine nakledilmiş ve bu fırka sol cenah gerisinde *Matik deresi*'ne yerleştirilmiştir. Gurup cephesi dahi *Masırlıklar*'dan *Büyük Anafarta Azmağ*'na kadar olan cephede beşinci, on ikinci, dokuzuncu fırkalardan müteşekkil olmak üzere ikinci kolorduya, (bu kolordu kumandanlığı vekâletine üçüncü fırka kumandanı miralay Nikola s Bey tayin edilmişti, kolordu karargâhında esas ikinci kolordu karargâhından ibaret idi)[?] *Büyük Anafarta Azmağ*'ndan *Sazlıdere*'ye kadar olan cephe dahi 6, 4, 8 inci fırkalardan ibaret olmak üzere 15 inci kolorduya, (kolordu kumandanlığına sekizinci fırka kumandanı miralay Ali Rıza Bey tayin olunmuştu.) verilmiş ve gurubun doğrudan doğruya tahtı emrinde olarak *Sioli* ve *Turşun*'da 26 ncı fırka, *Büyük Anafarta* şarkında 7 nci fırka ve *Matik deresi*'nde dahi 3 üncü fırka bulundurulmuştu.

Balâdaki *Kayacıkağ*lı muharebesinden sonra fllen *Anafartalar* Gurubu kumandanlığında bulunduğum 27 Teşrinisani tarihine kadar hiç bir muharebe vukubulmamıştır. Bu uzun müddet zarfında gerek biz ve gerekse düşman müteaddit hututu istihkâmiye ve nıkatı istinadiyeler ve batarya mevzileri vücade getirmek suretiyle geceli gündüzlü devam eden bir faaliyetle çalışılmış ve düşmanı artık tamamiyle ümitsizliğe düşür edecek kavi ve müstahkem bir cephe vücade getirilmişti. Bittabi bu müddet zarfında tafsilâtı gününü gününe harp ceridelerinde mezkûr olan keşif kuvvetleri musademati, lâğımlar muharebatı, ateş baskınları vukubulmuş oluyordu.

Keza harp ceridelerinde mukayyet olduğu veçhile nizamı harp tebeddülâtı vukua gelmiş, ağır topçu teşkilâtı yapılmış oluyordu.

14 Teşrinievvelde ikinci kolordu karargâhının geriye alınması üzerine mezkûr kolordu cephesi vekâleten miralay Kaninkiser Bey'in kumanda ettiği onaltıncı kolordu namını almıştı.

14 Teşrinisani tarihinde düşmanın çekilmekte olduğu ve bu noktai nazardan cephede tetkikat ve keşfiyat icrası ve ateş baskınları yapılması hakkında ordu kumandanından evamir ve talimat verilmişti. Her fırka cephesi üzerinde bu noktai nazardan keşfiyata devam olundu. Fakat düşmanın cephede kesbi zaaf ettiğine dair bir kanaat hasıl olmıyordu. Bu hususun tenviri için her iki kolordu cephesinde birer taburdan ibaret bir kuvvetle düşmanın muayyen iki noktasına ciddî bir keşif taarruzu yapılması ten-

siip edilmiş ve buna muktezi tertibatı lâzıme dahi ikmal edilmiş idi ise de ordu kumandanının muvafakatine iktiran etmediğinden neticesiz kalmış ve binnetice düşmanın hal ve vaziyeti hakkındaki efkârımız tenevvür etmediği gibi kanaatimiz de düşmanın *Anafartalar* cephesinde kuvayı kâfiye bulundurmakta olduğu zemininden ibaret kalmıştı.

27 Teşrinisanide ahvali sıhhiyeme binaen gurubun emir ve kumandasını beşinci kolordu kumandanı Mirliva Fevzi Paşa'ya¹ tevdi ederek infikâk eyledim. Tarihi infikâkimden on gün sonra düşmanın vukubulan ricati umumîsi zamanında kumanda başında bulunmadığımdan orada mevcut olan gurup erkânıharbiye reisi tarafından yazılan hulâsa rapor raptedilmiştir.

* * *

Çamlıtekke'den

14 - 10 - 31²

7-10-31 de düşmanın *Anafartalar* Gurubu cephesinden ricatine ve gurubun tarzı hareketine dair rapordur:

6-10-31 öğleden sonra *İmroz* limanında 25 nakliye 4—5 harp sefinesi bulunduğu 16 ncı kolordudan bildirilmiş ve saat 5 sonrada diğer fırkalardan da tahkik neticesinde filhakika *İmroz* limanında bâlâda zikredilen miktarda sefain bulunduğu anlaşılmış ise de cinslerinin tefrik edilemediği ve 4 geminin *Suvla* limanına doğru gelmeğe başladıkları bildirilmiştir. Keyfiyet telefon ile ordu erkânıharbiye riyasetine bildirildi. Düşmandan ne suretle bir teşebbüsün melhuz olduğu, yeni kuvvetler getirmek veyahut kuvvet almak gibi orduca umumî bir istihbarat veya istitlâatın mevcut olup olmadığı soruldu. Düşmanın evvelce *Anafarta* cephesinden *Selânik'e* kuvvet nakleylediği gibi aynı veçhile *Selânik'ten* alarak tekrar sahillerimize getirmesi mümkün olacağı söylendi. Bunun üzerine her bir ihtimale karşı düşmanın deniz ve karadaki ahvalinin dikkatle takip edilmesi, müteyakkız davranılması ve keşfe itina edilmesi hakkında gurup kumandan vekili tarafından âtideki emir verilmişti:

¹ Mareşal Fevzi Çakmak.

² 27 I. Kânûn 1915.

15 inci Kolordu Kumandanlığına
16 ncı Kolordu Kumandanlığına
Tayfur'da Süvari Alay 4 Kumandanlığına

Telefon
Acedir

Çamlıtekke'den
6 / 10 / 31
Saat 5.5 sonra

“ 16 ncı kolordu tarassutlarından bu kerre *İmroz* önünde 25 nakliye gemisi ile dört — beş harp sefinesi görülmüş ve akşama doğru dört nakliye gemisinin *Suvla* istikametine hareketleri anlaşılmıştır. Düşman gemilerinin ve karadaki ahvalinin gayet dikkatli olarak takibi ve geceleyin keşif ve tarassut ve teyakkuza itina edilmesi ve istihsal edilecek malûmatın serian bildirilmesi.,,

Gece ahval sükunetli idi. Tüfenk ve bomba sesleri de çok değildi.

7/10/31 Saat 3 evvelde 16 ncı kolordudan (9 uncu fırkadan) düşmanın *Tuzla* gölünün ayağı ile *Azrak* arasında sahile birer büyük fener rekzettiği ve bu hatta düşmanın büyük küçük otuz kadar harp gemisiyle gerisinde miktarı gayrı muayyen sefaini bulunduğu ve sahil ile nakliye gemileri arasında şalopelerin faaliyeti görüldüğü haber verildi. (*) Bu malûmat diğer fırkalardan soruldu. Hepsisi sisten dolayı hiç bir şey tefrik edilemediğini beyan etmişlerdir. Dokuzuncu fırka dahi evvelce verdiği malûmatı sureti katiyede teyit edememişti. Düşmanın bir gün evvel Cenup Gurubu'nda bir taarruz icra etmesinden nazarı dikkati o tarafa celbederek cephemizde yeni bazı kuvvetler çıkararak bir taarruza teşebbüs etmesi müsteb'at görülmedi. Düşmanın *Çanakkale* cephelerini tahliye edeceği kanaati mevcut değildi. Bunun üzerine birinci hatların tek-sifi, ihtiyatların ileriye yanaştırılması ve düşmanın ihraç noktalarının ve gemilerin ağır topçularla ateş altına alınması emrolunmuştur. (Hakikati halde mezkûr saatte sahilde görülen bu faaliyet düşmanın son aksamının irkâbından ibaret idi.)

Son günlerde düşmanın hal ve vaziyetinde şayanı dikkat bir tebeddül görülmiyordu. Daha evvelki günlere nisbetle tayyare faaliyeti ziyadeleşmişti. Gece ve gündüz cephede mutat olan ah-

(*) Bu malûmat 25 inci alay kumandanı binbaşı Mehmet Ali Bey tarafından, ve bizzat kendi tarassudatı neticesi olarak, verilmiştir.

val aynı surette tekerrür ediyordu. Tarassudatla olsun veyahut haricî bir istihbarat ile olsun cephemizden kuvvet çekmekte olduğu hakkında bir malûmat olmadığından iptidayı emirde sahilde bu gece görülen faaliyet düşmanın çekildiği kanaatini bahşetmiyordu. Esasen doğrudan doğruya cepheden yapılan keşifle ve tarassutlar ile düşmanın bu gibi teşebbüsâtını katî olarak görmek mümkün değildi. Çünkü keşif kollarının sahai hareketi mahdut olduğu gibi bittabi geceleri vukubulan düşman nakliyatını tarassut ile anlamak ta mümkün olamazdı. Düşman cephesinin bir tarafına yapılacak ciddî keşfi taarruzlar ihtimal düşmanın kuvvet ve mahiyetini meydana çıkarabilirdi. Ancak böyle keşfi taarruzların icrası da emrolunmıyordu. Yaptırılmakta olan ateş baskınlarıyla bir netice istihsal edilemiyordu. Çünkü pek mahdut mermiyat ile 10—15 dakikalık bombardımanlar düşmana tarafımızdan bir taarruz fikri vermezdi. Ve düşman da bu gibi ateşe aldanmıyarak hiç bir şeyi sezdirmiyordu. Ordunun ise hücumu umumî istihzaratı var idi. Cephanelikler ve batarya mevzileri inşa edilmekte ve hücumu umumî için iktiza eden mühimmata ve ağır evfahi nariyeye intizar edilmekte idi.

Ancak bilâhare *Küçük ve Büyük Kemikli'de Karakol dağı'n*da ve *Pınartepe'de* yangınlar müşahede edilmesi ve bazı infilakların işidilmesi gibi alâmetler ve bu meyanda cephe de bir sükûnet hissedilmesi hali daha ziyade düşmanın çekilmekte olduğuna delâlet eylediğinden düşmanın birinci hattaki vaziyetini behemehal anlamak üzere umum fırkalar cephesinden kuvvetli keşif kollarının ilerletilmesi emrolunmuştur. (Harp ceridesinde saat 5.15 evvelde verilen emir kaydı.)

En evvel yedinci fırka cephesinde ve alay 21 den çıkartılan bir keşif kolunun düşman siperlerine girdiği ve düşman birinci hattında sükûnet hüküferma olduğu hakkında malûmat alınmış ve bu sırada Şimal Gurubu cephesinde de bazı düşman siperlerinin boş bulunduğu haber alınmakla umum keşif kollarının düşman siperlerine kadar giderek boş ve zayıf olanlarını işgal ve ihtiyatların ileri alınarak düşmanın çekilmiş olması halinde takip olunması emrolunmuştur. (Harp ceridesinde saat 6.10 evvelde verilen emir.)

12 nci fırkanın sağ, 11 nci fırkanın sol cenahiyle alay 16 dan çıkarılan keşif kollarımız düşman siperlerini boş bulmuş

olduklarından çekilen düşmanın kuvvetli hatlarla takip olunması emrolunmuştur. Saat 6.30 evvelde *Şahinsirt*, alay 24 cephesindeki düşman siperleri işgal olunmuş ve *Mestantepe*'ye ilerleyen kıtaatımız düşmanın burada bulunan zayıf dümdar kıtaatını bomba ile taretmiş ve *Mestantepe*, *Pırnartepe*'yi işgal etmiştir.

11 ve 9 uncu fırka kıtaatı *Karakoldağı* ve *Pırnartepe*'den *Lâlebaba*'ya doğru ilerlerken [düşmanın] *Kemikli* açıklarında bulunan iki kruvazörüyle iki torpidosunun ateşine maruz kalmışlar ve *Mestantepe*'nin ilerisinde düşmanın vazetmiş olduğu âmili bizzat lâğımlardan bazısı patlamış ve mütebakisi istihkâm müfrezeleri tarafından toplattırılmıştır. Zayıyatımız 15 şehit ve 66 nefer mecruhan ibarettir.

Saat 7.35 evvelde düşmanın şiddetle takip edilerek denize kadar ilerlenmesi ve sahra bataryalarının kısım kısım ileriye tebdili mevzi etmeleri emrolunmuştur. Bu son tedbir dahi bu saatte maiyeti ile beraber gurup karargâhını teşrif buyuran ordu kumandanı Paşa Hazretleri tarafından emrolunmuştu.

Sekize doğru 6, 7 ve 8 inci fırkalar düşmanın bütün hatlarını işgal ve denize kadar keşif kolları göndermişlerdir.

On beşinci kolordu, *Azrak* munsabından *Sazlıdere* munsabına kadar olan sahil kısmının tarassudunu 7 ve 8 inci fırkalardan birer müfrezeye tevdi ile 6 ncı fırkayı kâmilen ve 7, 8 inci fırkaların kısmı küllilerini geride mevzii aslilerinde toplamıştır.

On altıncı Kolordu siperlerinden sahile nisbeten uzak olduğundan burada kıtaat daha geç sahile varabilmişlerdir. Düşmanın hiç bir tarafta mukavemetine tesadüf edilmemiştir.

Burada sahil bidayette 11 inci fırkadan iki ve dokuzuncu fırkadan bir alayla işgal olunmuş ve 16 ncı Kolordunun mütebaki kuvveti daha geride mevzii aslde bırakılmıştır.

Elde edilen ganimet mikdarını mübeyyin bir cetvel harp ceridesinde vardır. Ancak bu mikdar noksandır. Çünkü müteakiben Kolorduların gurup emrinden infikâki ve gurubun emir ve kumandasına nihayet verilmesi hasebiyle takip olunamamıştır.

Mülâhaza:

Düşmanın takriben 20 Teşrinisâniden itibaren tayyare ve balon tarassudu ianesiyle *Suvla* ve *Ece* limanlarından sefaini har-

biyesiyle *Turşun* havalisiyle mevaziimizin gerilerini ateş altına alması ve tayyarelerinin mutattan fazla cevelan ederek bomba atmaları ve ateşlerimize karadaki topçusuyla az mukabelede bulunarak buna mukabil sefaini harbiyesinin şiddetle mukabelesi düşmanın son on beş gün zarfında topçu ve piyadesinin bir kısmını peyderpey çekmiş olduğuna ve 6/7 Kânunuevvel gecesi de kuvayı mütebakıyesini vapurlara bindirdiğine ihtimal verilmektedir. Düşman son günlerde temadi eden sisten kuvvetini çekmek hususunda istifade etmiş olabilir.

Düşman çekilmek hakkındaki kararını muntazam bir program dahilinde ve bir kaç gündenberi icra ve tatbik eylediği şayanı istifade külliyetli ganaim bırakmamalarından ve hattâ siperlerle ordugâhlarındaki mahalli mahfuzalarında ve râhı mesturlarda bulunan kum torbalarının bir kısmı küllisini kasaturalarla kesmelerinden istidlâl kılınmaktadır.

Düşmanın *Anafartalar* cephesinde daima bir taarruza maruz kalacağı endişesini perverde eylediği tahkimata vermiş olduğu fevkalâde ehemmiyetten anlaşılıyordu. Düşmanın son zamana kadar daima tahkimatla pek ziyade meşgul olması kendisinin burada yerleşmeğe karar verdiği delâlet ediyordu.

Filhakika bu cephede birinci hattan itibaren sahile kadar mevcut ve müteaddit hatlar gayet iyi tahkim edilmiş ve kâffesinin ilerisi tel örgülerle takviye edilmişti. Bilhassa *Mestantepe—Pırnar-tepe—Lâlebaba ve Karakoldağı* tahkimatı şayanı zikirdir. (Harp ceridesindeki krokiye müracaat).

Anafartalar Gurubu Erkânıharbiye Reisi
İZZETTİN

Düzeltilme:

3 üncü sayfanın 11 inci satırındaki 1930 rakamı 1330 olacaktır.

آنافارتالار محارباتینا عا
تابیخچه

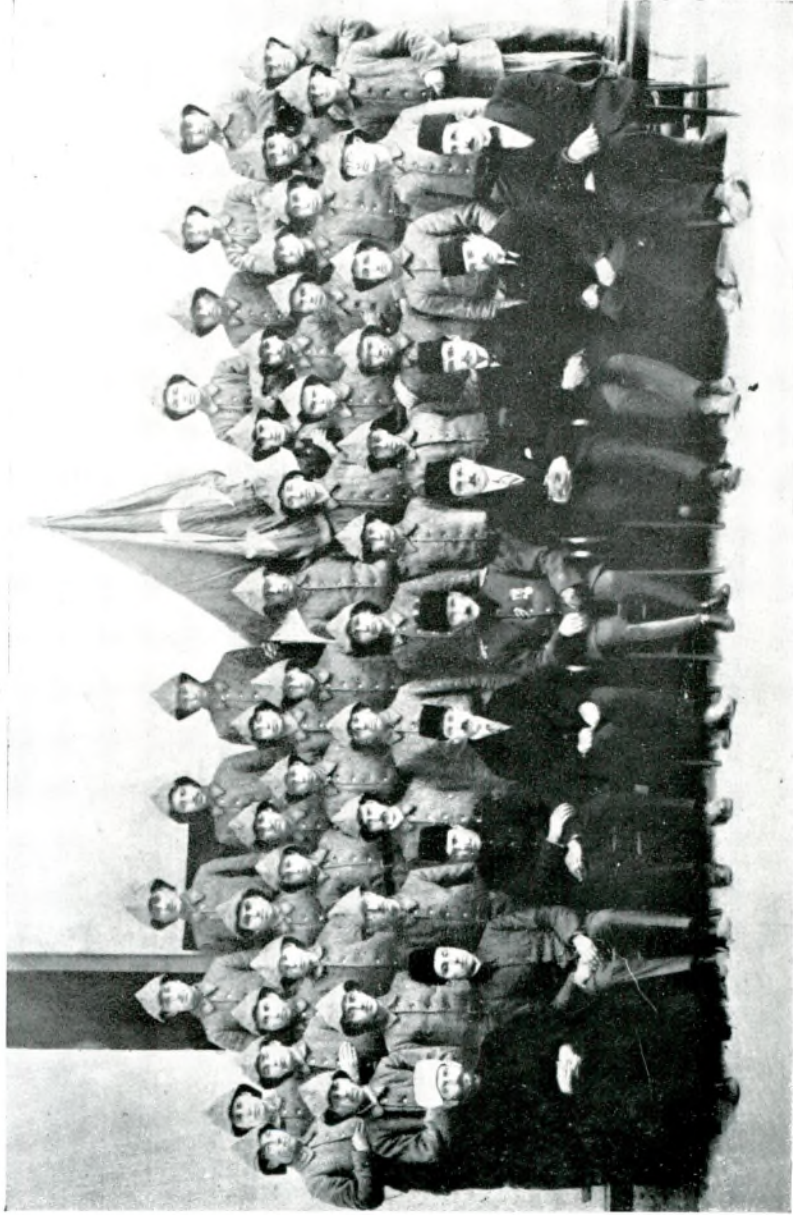
تجدید

آنافارتالار محارباتی آری بروی جبهه سده کی محاربات
ایضا معلوم و در ... آنافارتالار سلفه سنی
هنوزند و آری بروی محاربات جبهه سنی صلح جناحند
موفقان ۱۹ می فرقه سنی ایجا - این بعد تدارک
فرقیات سنی سنی آید حکم ... فرقه سنی
فرقیات سنی ۱۹ می فرقه سنی آید ...

سنی آید حکم فرقیات سنی ۱۹ می فرقه و آری بروی فرقه
فرقیات سنی آری بروی جبهه سنی جبران این
محارباته وار باز فرقه و فرقیات سنی تقدم ایله سنی
فرقیات سنی آید ...

۱۹ می فرقه سنی ۱۹ می فرقه سنی جبهه سنی
توسیع ایله سنی آید ... فرقه سنی حصول
جناحند و فرقیات سنی فرقه آری بروی جبهه سنی
فرقیات سنی ۱۹ می فرقه سنی حصول ضامی آید
فرقیات سنی آید ...

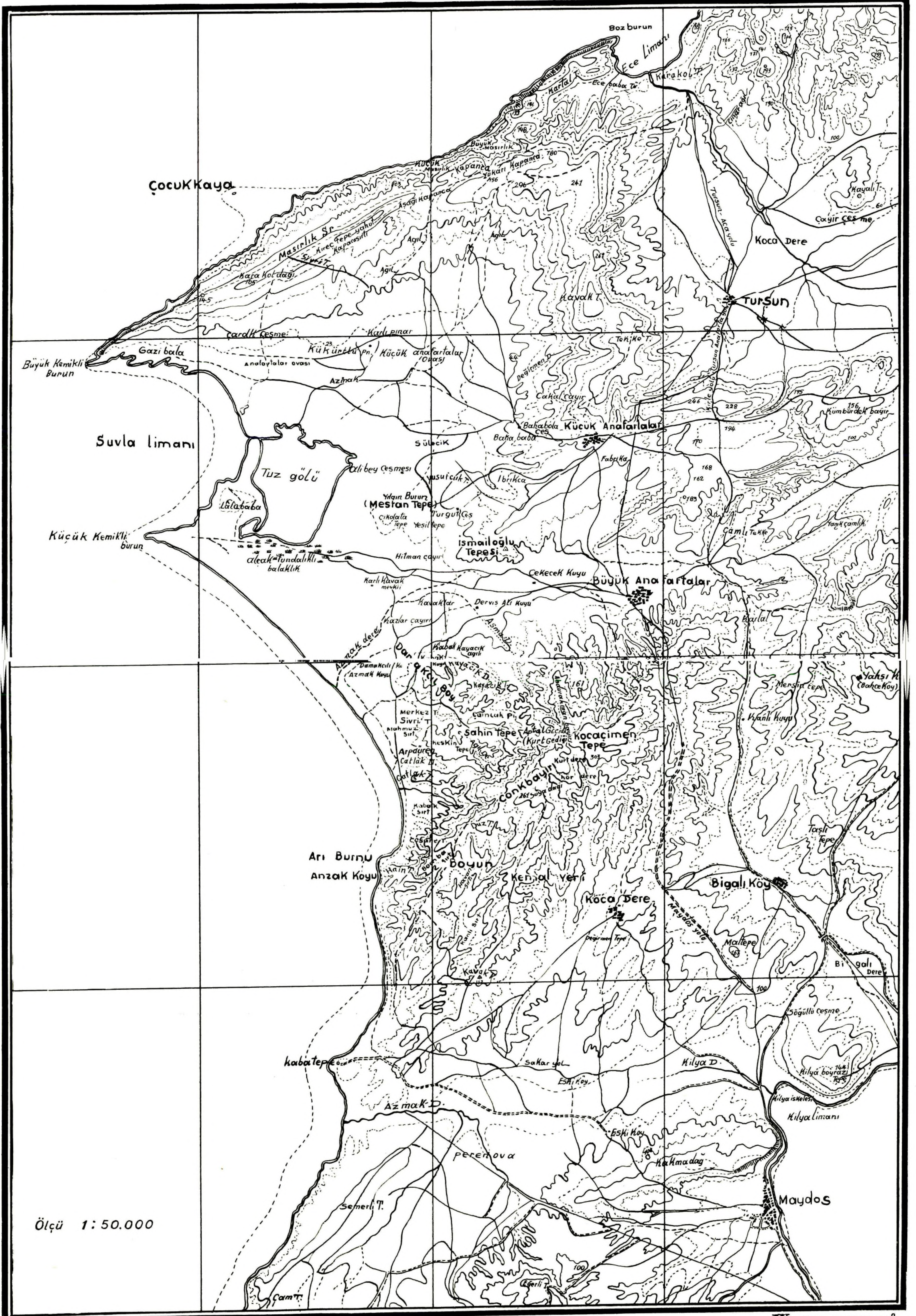
« Anafartalar Muharebatına ait tarihçe » nin ilk sahifesi

Atatürk'ün Çanakkale muharebelerinden sonra (1932 de) Edirne'de bulunduğu sırada Erkek Öğretmen Okulu (Darülmüallimin) talebe ve öğretmenleriyle birlikte çekilen bir fotoğrafı.

Manisa mebusu sayın Bay Ridvan Nafiz Edgüer'in koleksiyonundan müsaadeleriyle alınmıştır.

ARIBURNU VE ANAFARTALAR MUHAREBE ALANLARI

1

2

3

4

Ölçü 1:50.000

I

II

III

IV BELLETEN:C.VII²

BOĞAZLAR SORUMUNUN BİR EVRESİ¹

(1906 — 1914)

Y. HİKMET BAYUR

T. T. K. Üyesi, Manisa Saygı

Bu yazımızda incelemek istediğimiz evre (safha), 31/9/1907 de imzalanan İngiliz-Rus anlaşması için yapılan görüşmeler sırasında başlar ve 1914 de genel savaşın patlamasıyla biter.

Bu evreden önce Rusya, Asya ve Doğu'da hemen her önemli sorumda, aldatıcı bazı görünüşler bir yana bırakılırsa, İngiltere ile karşın bir durumdadır; Balkanlar'da da Avusturya ile buna benzer bir durumdadır. Bu evreden önceki son yıllarda ise Rusya, Doğu Asya'da erişilmesi kolay sandığı pek büyük amaçlar arkasından koşmuş, Japonya'dan dayak yemiş, bir süre iç ayaklanmalar içinde bunalmış ve kendini yeni toparlamaya başlamıştır.

İnceleyeceğimiz evrede ise durum şöyledir: Almanya ile, bir çok denemeler sonucunda anlaşmamış olan İngiltere, önce Fransa ve sonra Rusya'ya yaklaşmış ve arada Üçlü anlaşma kurulmuştur; dolayısıyla artık Rusya, bir kaç göbektir olageldiği gibi, İstanbul ve Boğazlar işinde ileriye doğru atmak istediği gerçek her adımda karşısına Akdeniz'e eğemen olan bu iki devletin dikilmeyeceğini ummaktadır. Bundan başka Çarlık, uzaklarda kovalamış olduğu amaçlardan vaz geçmek zorunda kaldıktan sonra, eski tarihî amaçlarına, Balkanlar'a, Yakın Doğu'ya ve Boğazlar'a doğru dönmeye karar vermiştir; bütün bu etkenler (âmil) dolayısıyla de Germen Devletleriyle (Almanya ve Avusturya) arası açıldurmaktadır.

¹ Kaynaklar :

- 1) Babıâli Hazinei Evrakı (Sadaret ve Hariciye).
- 2) «Die Grosse Politik der europaeischen Kabinette 1870—1914». (A. B.)
- 3) «Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik.» (A. B.)
- 4) Alferd Francis Pribram : «Les Traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie, 1879—1914.»
- 5) «Documents diplomatiques français. 1871—1914.» (F. B.)
- 6) «British Documents on the origin of the War, 1898—1914.» (İ. B.)

Bu evre, Rusya'ya Boğazlar içinde hiçbir kazanç sağlamadan 1914 genel savaşının başlaması ve Rusya'nın İngiltere ve Fransa'nın yanında Germen Devletlerine karşı bir ölüm kalım savaşına girişmesiyle kapanır; bu kapanış Osmanlı'nın Germen Devletlerinin yanında yer almasıyla büsbütün kesinleşir.

I. İSTANBUL ve BOĞAZLAR SORUMU ÜZERİNDEKİ RUS GÖRÜŞÜ

İstanbul ve Boğazlar sorumunun 1906 ile 1914 arasındaki evresini anlatmadan önce işbu sorunun Çar Hükûmetince XIX uncu yüz yılın son ve XX nci yüz yılın başlarında genel olarak nasıl görüldüğünü gözden geçirmek isteriz. Bunu gösteren ve açıklayan pek çok yazı yazılmıştır. Bunlar arasında bizce en önemlisi Rus Dış Bakanlığı Kaçılırlara Müdür Muavini N. A. Bazili'nin, Genelkurmay İkinci Başkanı Gl. Danilof, Deniz Genelkurmayında Kara Deniz Harekâtı Şubesi Müdürü Fırkateyn Kaptanı A. V. Nemitz ve yine Fırkateyn Kaptanı Bubnof'la danışarak ve onların düşünce ve dileklerini toplayarak yazmış olduğu uzun ve gizli rapordur¹; bunun adı: "Boğazlar üzerindeki amaçlarımız" dır. Bu belgenin tarihi: Sontesrin 1914 tür, yani genel savaş dolayısıyla yazılmıştır, ancak sorunun Çar Hükûmetince siyasal, tutumsal ve askerî bakımdan nasıl görüldüğünü eyice anlattığı gibi bu anlatış yalnız yazıldığı ânı değil, ondan epi önceki zamanlardaki durum ve görüşü de kapsamaktadır. Rapor 12 kısma ayrılmıştır. Başta: "Tarihî Boğazlar sorumunun Rusya için tutumsal, sevkülceysi ve

7) «Constantinople et les Détroits.» (İ. ve B.)

8) Emile Laloy: «Les Documents Secrets des Archives du Ministère des Affaires Etrangères de Russie.» (E. L.)

9) Hikmet Bayur: «Türk İnkılâbı Tarihi.» (İ. T.)

10) «Un Livre Noir.» (S. K.)

11) «La politique Russe d'Avant Guerre et la Fin de l'Empire des Tsars (1904—1917). Mémoires du Baron de Taube.» (Tau.)

12) André N. Mandelstam: «La politique Russe d'accès à la Méditerranée au 20e siècle.» (Mand.)

13) «Correspondance entre Guillaume II et Nicolas II, 1894—1914.» (W. Ni)

14) «Les Années Fatales, Souvenirs de Serge Sazonof.»

15) Liman von Sanders: «Cinq ans de Turquie.»

¹ İ. ve B. , c. I. , b. 2, s. 43-80.

genel olarak siyasal önemi vardır,, denildikten sonra kısımlara geçilmektedir. Bu kısımların geniş bir özetini veriyoruz:

K. I. — (Boğazlar sorumunun tutumsal bir incelemesini kapsar. Boğazlar yolunun Rus dış tecimi için olan önemi aşağıdaki cetvelle belirtilmekte ve ondan sonra özeti görülecek düşünceler ileri sürülmektedir).

Rus çıkartı (biner ruble¹ hesabıyla)

	Boğazlar yolu ile	Rus İmparatorluğunun genel çıkartı (ihracat)
1903	410	1.001
1904	410	1.006
1905	406	1.077
1906 ²	378	1.094
1907	381	1.053
1908	345	998
1909	565	1.427
1910	565	1.449
1911	568	1.591
1912 ³	433	1.518

Son 10 yıl içinde Boğazlar yolu ile yapılan Rus çıkartı İmparatorluğun genel çıkartının ortalama olarak % 37 sidir.

Boğaz yolu ile dışarı yollanan malları karadan demiryolu ile göndermek elden gelmez, çünkü bu ikinci yol birincisinden 25 kere daha pahalıdır ve Boğazlar'dan geçerek çıkarılan mallar buğday ve ham maddeler gibi yükte ağır pahada hafif mallar olup demiryoluna yüklenirlerse dış piyasalarda satılamayacak kadar pahalılaşırlar. Türkiye'nin Trablusgarp savaşı sırasında Boğazları

¹ O zaman altın para ile bir ruble 11,5 kuruştan az artık idi. Metinde «biner ruble» denilmekte ise de bu bir basın yanlışlığı olup doğrusu «milyon ruble» olmalıdır; Fransız Hükümetinin «Annuaire statistique» ine bakılınca bu kolay anlaşılır (1937 yılı, s. 432).

² 1906-1908 yıllarındaki düşüklük Rusya'nın Japonya'ya yenilişinin ve Rusya'daki ayaklanma ve iç didişmelerin sonucudur.

³ 1912 yılındaki düşüklük Trablusgarp savaşı sırasında Osmanlı Hükümetinin Boğazlar'ı bir süre kapamış olmasının sonucudur.

bir süre için kapamış olması Rusya'yı ayda 30 milyon ruble¹ zarara sokmuştur.

Boğazlar yolunun Rusya için önemi git gide artacaktır; Rus Güney vilâyetleri (Ukranya) çok çabuk gelişmektedir; orada denize yakın olarak bol demir ve kömürün bulunması yüzünden oraları zengin bir sanayi bölgesi olacaktır; taşıtların gelişmesi ve Karadeniz'in tutumsal iç bölgesinin (hinterland économique) ve hele İran'ın² doğal zenginliklerinin sömürülmesi de bu Boğazlar yolunun Rusya için olan önemini arttıracaktır. Dolayısıyla Boğazlar'dan geçen tecim yolunun özgür kalması, Rusya ve onun tutumsal bakımdan gelişmesi için, kendisinden vaz geçilemeyecek kadar önemli bir şart gibi görünmektedir. Bugünkü duruma göre bu şartın yerine getirilmiş olduğu söylenilemez. Olaylar göstermiştir ki Türkiye bunu kendisi için gerekli sanınca Rus asılarına aldırış etmeden Boğazlar'ı kapamaktadır. Onun Trablus savaşı sırasında özel³ korunma sebepleri dolayısıyla bunu yapışı bir aşama meşru sayılabilirse de eylül 1914 ortasında⁴ kimse ile savaşmakta değilken bunu yapışı bir suyi istimal idi.

Rusya için ana önemde olan böyle bir tecim yolunun bir yabancı devletin keyfine (caprice) ve onun dış ilişkilerinin durumuna bağlı kalması kabul edilemez. Bu yalnızcana Rusya'nın can alacak siyasal asılarına karşın değildir, onun ün ve onuru (prestige) bakımından da alçaltıcıdır.

Dolayısıyla Boğazlar işinde tutumsal bakımdan Rusya'nın amacı Rus teciminin hiç bir güçlüğe uğramadan bu yolu kullanmasının inancalanılması olmalıdır.

Bu inancalar gerçek olmalıdır. Yalnız hukukî inancalar yetmez; çünkü bunların ancak barışta değeri olabilir; savaş olursa bu inancaların işe yarayabilmesi onların güçle desteklenmesine bakar.

"Bunlar (yani bu inancalar) ancak Boğazlar'dan geçen deniz yolu şu veya bu biçimde baştan başa bizim yetkemiz (autorité)

¹ 3,5 milyon altın lira kadar eder.

² 1907 Rus-İngiliz anlaşması gereğince İran'ın Kuzeyi Rus etki bölgesi olmuştur.

³ Fransızcada «pour des raisons de défense personnelle» denilmekte olup, metinde bu son söz imlenilmiştir.

⁴ Genel savaş sırasında, daha Osmanlı, savaşa katılmamışken.

altında bulunursa gerçekten sağlam olur. Ancak bu yolun bekçiliği bizde olduğu varsayımıdadır ki (hypothèse) onun her ne olursa olsun herhangi bir yağınçtan (attentat) korunulabileceğine güvenebiliriz. „

Şunu da demek gerektir ki Boğazlar üzerinde bizim atalığımızın (tutelle) kurulması bize Akdeniz'e tutumsal çıkışı kesin olarak sağlamaz, çünkü bu atalık işbu denizde yeter bir deniz gücü olan ve bizimle savafta bulunan bir devletin Boğazlar'ı abluka etmesini önleyemez.

K. 2. — Boğazlar'ın sevkülceyişî önemi şuradadır ki onları elinde tutan devlet, önemli bir donanma kullanmak zorunda olmadan yalnız gözetlemesiyle savaş gemilerinin Akdeniz'le Karadeniz arasında gidip gelmesini yasak edebilir. Bundan başka Boğazlar, bir donanmanın gerek Ak gerek Kara deniz'deki işlemleri (operations) için çok iyi bir deniz üssüdür.

İki Boğaz'dan birinin elde bulunması gemilerin bir denizden ötekine geçmesini önlemeye ve her ikisinin elde bulunması ise bu geçişi sağlamaya yarar.

Boğazlar denilince, Çanakkale Boğazi'yle ona yakın olan Tenedos, İmbros, Samotras ve Lemnos adaları arasındaki denizi de anlamak gerekir.

Boğazlar konusunun Rusya bakımından ortaya koyduğu sevkülceyişî sorular iki türdür:

Rusya, yabancı savaş gemilerinin Boğazlar'dan içeri girmesini önleyebilmeyi sağlayan bir durumu yeter bulabilir. Buna edilgin (passif) görüş diyebiliriz. Böylelikle Rus Karadeniz kıyılarının korunması işi son aşama kolaylaşmış olur ve işbu denizdeki Rus deniz gücünün ufaltılmasını ve yalnız oradaki donanmalarla boy ölçecek bir duruma sokulmasını olanaklı kılar.

Bu savgal görüş karşısında daha geniş ve etkin (actif) bir görüş te akla gelebilir: her an için ve dolayısıyla bir savaş sırasında da savaş gemilerimizin iki deniz arasında işleyebilmesini sağlamak. Bunun için Karadeniz'den Akdeniz'e kadar olan bütün deniz yolunun bizim yetkemiz (autorité) altına girmesi gerekir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Akdeniz'e eğemen olan bir devlet, donanmasının üstünlüğüne dayanarak bizimle savafta ise gemilerimizin işbu denize çıkmasını her an önleyebilir.

Eğer Rus savaş gemilerine Akdeniz'e çıkış sağlanılabılırsa Karadeniz Rus donanmasının durumu baştan başa değişir, çünkü onu başka denizlerde de kullanabilmek olanağı elde edilmiş olur. Böylelikle Rusya bir kaç denizde, bütçesi için ağır bir yük olan, ayrı ayrı önemli donanmalar bulundurmak zorundan kurtulur; bundan sonra artık yalnız Karadeniz'de "tek bir açık deniz donanmamız¹," bulunması olanaklı olur ve öbür denizlerde yalnız savgal düşüncelerle donanmalar bulundurabiliriz.

Bu yüzden deniz bütçemizin azalması, Boğazlar üzerinde yetkimizin kurulmasıyla katlanacağımız özdeksel özverileri (maddi fedakârlıkları) bir aşamaya kadar ödümler (telafi eder).

Bundan başka savaş gemilerimizin Boğazlar'dan özgürlükle geçmesi Akdeniz'de donanmamızla iş görebilmemizi sağlar; bu ise eğer yeter bir güçde bir donanmamız olursa, acundaki etkimizi (nüfuzumuzu) çok artırır; önce de demiş olduğumuz gibi Boğazlar Akdeniz'de iş görecek bir donanma için çok iyi bir üstür.

Bu kanıtların değeri üzerinde şüphesiz pek çok ayıtışılabilir; ve hele hiç olmazsa bu sırada² Rusya için geniş ve saldırgal bir deniz siyasası gütmenin gerekliliği üzerinde şüpheler beslenilebilir. Ancak Boğazlar sorumlunun, Rus savaş gemilerine Akdeniz'e çıkmak olanağını sağlayacak biçimde çözülmesi şu yüzden de çok önemlidir ki savaş sırasında tecim donanması savaş donanmasıyla eş şartlara altasıralıdır (tabidir). Şöyle ki her hangi bir devlet için Akdeniz'le Karadeniz arasında gidiş geliş, Boğazlar'a torpil dökülmesi dolayısıyla olanaksız kılınırsa yalnız bizim savaş gemilerimiz değil, bütün devletlerin tecim gemileri de geçemezler.

Dolayısıyla Boğazlar'daki etkin (aktif) sevkülceysi sorunun çözülme biçimi, bizim tutumsal bakımdan Akdeniz'e çıkışımızı inancalamaktan ibaret olan çözüleme biçiminin eşidir, bu inancanın savaş zamanına da teşmili her ne olursa olsun gerekli görüldüğü ölçüde³,

¹ Tırnak metinde vardır.

² 1914 Sonbaharı yani genel savaşın başları.

³ Biraz dumanlı olan bu yazının daha iyi anlaşılması için fransızcasını da aşağı koymayı uygun gördük :

« Le problème stratégique actif des Détroits exige ainsi la même solution que celui qui consiste à garantir notre accès économique à la Méditerranée, dans la mesure ou l'on estime indispensable d'étendre cette garantie au temps de guerre. »

K. 3. — Boğazlar'da bu gün yürütülmekte olan arsulusal usûl Rusya için çok kötüdür. Türkiye ile barış varken de Karadeniz Rus donanması bu usûl dolayısıyla işbu denizden çıkamamaktadır, bu yüzden işbu donanmayı 1904 te Japonya'ya karşı kullanamadık, bu yapılabilseydi belki Rus-Japon savaşı başka biçimde biterdi.

Yine bu yüzdendir ki Rusya Karadeniz'deki tersanelerini gerektiği kadar kullanamamaktadır. Çünkü orada yapacağı gemileri başka denizlere geçirememektedir.

Bundan başka Rusya gerekince, Karadeniz donanmasını arttırmak için yalnız işbu denizdeki tersanelerini kullanmak zorundadır; dolayısıyla Türkiye'nin dışardan savaş gemisi satın alması ve Avrupa tersanelerine bu gibi gemiler ısmarlaması Rusya'yı birden bire alt bir duruma sokabilir. Rusya ise böyle bir tehlikeyi önlemek için başka bir denize çıkaramayacağı bir sürü gemiyi, daha önceden ve Türkiye dışardan gemi alacak olursa onlar karşı koyabilmek düşüncesiyle biteviye yapmak zorundadır.

Boğazlar'ın bütün devletlerin savaş gemilerine açılmasına karşı Rusya'da denilmektedir ki, bu açılış olursa, Rusya'ya eygin olmayan yabancı devletlerin savaş gemileri sürekli olarak Karadeniz'e yerleşebilir ve Rusya'nın durumu bu yüzden kötüleşebilir. Bundan başka Rusya'da deniliyor ki, Boğazlar'ın bu biçimde açılması Rusya'yı daha önceden büyük bir donanma yapmak zorunda bırakır. Bu uslamamayı (raisonnement) doğru görmek elden gelmez; onun dayandığı düşünce, yani Boğazlar'ı kapayan anlaşmalar dolayısıyla Rusya'nın Karadeniz'de yalnız Türk donanmasıyla karşı karşıya kalabileceği düşüncesi yanlış bir düşüncedir. Böyle bir görüş ve anlayış Boğazlar'ın kapalı olmasının doğurduğu tehlikeli sonuçlardan biridir. (Yani savaş durumunda Türkiye, herhangi bir bağlaşığının donanmasını Boğazlar'dan geçirip Karadeniz'e sokabilir).

Savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesinin Rusya için yalnız bir kazanç olması için bu geçiş hakkının ancak Karadeniz'de kıyısı olan devletlere verilmesi gerekir; buna da öbür devletlerin onaşması şüphelidir.

Eğer Boğazlar'ın açılışındaki kâr ve zarar karşılaştırılırsa Rusya için kârın daha çok olduğu söylenilmelidir. Bu işteki zarar kısmı

ise Boğazlar'dan geçiş Rus yetkesi (autorité) altına girerse bütünü ortadan kalkar.

K. 4. — (Bu kısımda Tsnedos, İmbros, Lemnos ve Samotras adalarının askerlik bakımından önemleri incelenmektedir).

K. 5. — Boğazlar'ın Türkiye'nin elinde bulunması uzun zaman Rusya'da az çok iyi ve uygun bir durum sanıldı. Türkiye, Rus isteklerine karşı saygı gösterecek kadar güçsüz bir devlet sayılıyor ve Boğazlar'ın onun elinde bulunması Rusya'yı onların bekçiliğini etmek kaygusundan kurtarır sanılıyordu. Bu görüş belki doğru olabilirdi, ancak artık bugün bu düşünce ileri sürülemez. Türkiye'nin içten çöküşü o kadar ilerlemiştir ki onun hükümeti yabancıların bir âleti olmuştur ve bu devlet Rus düşmanları etkisi (tesiri) altına girmiştir. Türkiye, Boğazları bizim protestolarımıza aldırış etmeden bir kaç kere kapamakla kendisinin Boğazlar'a yerleşmiş bulunmasının Rus asıllarına karşı olduğunu açıkça göstermiştir.

Boğazlar'ın gelecekteki durumu, olayların gidişiyle, Rusya istemese de ortaya atılmış bulunuyor, çünkü her gün daha çok görünüyor ki Türkiye'de ülkelerini geliştirmek ve elinde tutmak gücü yoktur.

Rusya eğer bundan sonra Boğazlar'ın Türkiye'ye bağımlı (tâbi) olmasına onaşamazsa (razı olamazsa) onların güçlü bir devletin eline geçmesine hiç onaşamaz. Hiç duruksamadan denilebilir ki Boğazlar'ın Rus isteklerine kafa tutabilecek güçde bir devletin elinde bulunması ister istemez ve sakınlamayacak bir biçimde işbu devletle Rusya arasında çetin bir karşıtlık doğurur.

“Çünkü bu devletin Boğazlar'a eğemen olması Rus Güney bölgesinin tutumsal durumunu onun eğemenliği altına sokar. Boğazlar eğemenliğinin sağladığı tek ası, Karadeniz'in anahtarlarını elde bulundurmakla kalmamaktadır. Boğazların coğrafi durumları onlara bundan da üstün değer vermektedir. *Boğaziçi ve Çanak-kale eğemenliği yalnız Karadeniz havzasının ve Akdeniz'in kapılarını etkimize (nüfuzumuza) açmakla kalmaz, bu, Rusya için, onun tarih bakımından en çok ilgili bulunduğu Balkanlar bölgesine ve Küçük Asya'ya sokulma üssüdür.*

“Apaçktır ki bizim için bu kadar önemli olan bir siyasal durumu elde etmeyi istememezlik edemeyiz. Gerçekten ise Rusya'da şu

inan yayılmıştır ki onun bir Büyük Devlet olarak gelişmesi ancak onun yetkesinin (autorité) Boğaziçi ve Çanakkale'ye yerleşmesiyle bütünlenebilir ve Boğazlar sorumu bu biçimde kesin olarak çözülenebilir.,¹

K. 6 — “Bütün bunlar şu sonuca götürür: Boğazlar sorumu, bütün olarak ancak, bizim egemenliğimizin Ege Adaları ve yeter bir iç ülke (hinterland) ile birlikte Boğaziçi ve Çanakkale üzerinde doğrudan doğruya kurulmasıyla çözülenebilir; ancak böylelikle ki bizim oralardaki iyeliğimiz (possession) sağlam olur ve Boğazlar'la ilgili bütün sorumlularımız, yani tutumsal sorum ve sevkülceyi iki sorum -etkin (actif) ve edilgin (passif) olanı-sağlam ve kesin olarak çözülenilmiş olur. Ancak bu çözülemedir ki bizim niteliğimize (qualité) uygundur. Ancak odur ki yurdumuzun acunsal ödevini (rôle) geliştirmek olanağını sağlar.”

(Bundan sonra Bazili askeri sorunun etkin veya edilgin çözülemeleri ve yukardakinden daha ayrıntılı olarak Boğazlar'da Rus egemenliğinin kurulmasıyla ilgili malf ve askerî sorumlularını incelemektedir).

K. 7 — Boğazlar sorununun çözülenmesi için bunların arsululaştırılması düşüncesi yabancı ülkelerde ileri sürülmüştür. Buna göre Devletler arsulusal bir anlaşma ile gerek barış gerek savaş sırasında Boğazlar'dan geçişe engel olmamayı üsteneceklerdir; aşağı yukarı 1888 tarihli İstanbul anlaşmasıyla Suez için yapılmış olduğu gibi.

Bu çözüleme biçimine gidilince Boğazlar'ın iki yanındaki kıyıların kimin elinde bulunacağı sorumu gûya ortaya çıkmamaktadır ve denilmektedir ki bunlar Türkiye'de kalabilirler, ancak bu kıyıların ve Boğazlar önündeki adaların berkitilmemesi gerekir.

Bu çözüleme biçimi görünüşte uygun sanılabilirse de aldatıcıdır, çünkü bu yoldaki bütün üstünmeler yalnızcana tinsel (manevi) birer üstünme olur; halbuki hiç bir tinsel inancanın güç karşısında değeri yoktur ve böylelikle bir savaş çıkınca Boğazlar'ın Rusya'ya karşı kullanılmasının önüne geçilemez. Bu yoldaki üstünmelerinin dergisizliğini gösteren en güzel kanıt Almanya'nın Belçika'nın yansızlığını çiğnemiş olmasıdır. Suez örneği de gösteriyor ki İngiltere iki kıyıya ve denizlere egemen olması dolayısıyla Suez geçidini yalnız kendi dileklerine göre kullanabilmektedir ve

¹ İm bizimdir.

dolayısıyla Boğazlar'ı arsiulusallaştırmakla onlardan geçişin barış ve savaşta sağlanılabileceği düşüncesi yanlış ve anlamsızdır.

Bu çözüleme biçimini incelersek şunları görürüz :

Boğazlar'ın berkitilmemiş olması, onları bir baskınla ele geçirmek isteyenini işini kolaylaştırır. Bundan başka onların kıyılarını elinde tutan devleti, onları Rusya'ya karşı kullanmaktan alıkoymaz. Bu işte Bulgaristan veya Yunanistan Türkiye'den de tehlikelidir.¹ Boğazlar'ın abluka edilemeyeceği yolundaki bir üstemenin de savaş sırasında bir önemi yoktur. Boğazlar'ın yansızlığının bir değeri olması için bu yansızlığın silâhla korunması gerekir.

Boğazlar'ın yansızlığının bir arsiulusal donanma ile korunulması düşüncesi de ileri sürülmüştür; ancak bütün Büyük Devletlerin bu iş için yeter birer donanma ayırmaları olanaksızdır, bundan başka aralarında karşılıklar ve savaş olabilir ve bu olunca bu koruma Boğazlar'da çarpışmalara ve savaş olaylarına varır.

Bu yansızlaşma Boğazlar'dan özgür geçişi sağlamak amacını güttüğü için Karadeniz'in korunması sorumunu hiç te çözülemez; ancak, bu yansızlaştırma yalnız Çanakkale için yürütülür ve Boğaziçi Rusya'nın eline geçerse Karadeniz'in korunması işi çözülenmiş olur. Şu kadar var ki Boğazlar'ın arsiulusal öneminin kesin olarak tanınması, bizim için ilerde, Çanakkale ve Boğaziçi'ndeki olağan üstü asıllarımıza daha uygun bir çözüleme biçimi elde etmek istersek bir güçlük kaynağı olabilir.

Eğer Boğazlar'ın bekçiliği bütün Devletlere değil de yalnız Rusya, İngiltere ve Fransa'ya bırakılırsa işbu yerlerin yansızlaştırılması büsbütün özel bir biçime girmiş olur; bu biçim çözülemenin yalnız Çanakkale'de yürütülmesi ve Boğaziçi'nin şu veya bu biçimde yalnız Rus yetkesi (autorité) altında bulunması ileri sürülmektedir.

Eğer her nedense bizim Çanakkale'de egemenliğimiz uygun-suz sayılırsa bu biçim çözüleme çok alımlıdır (caziptir). Böylelikle Rusya'nın edilgin (passif) sevkülceysi sorumu (yani Karadeniz'in korunması) Boğaziçi'nin onun elinde olmamasıyla çözülenmiş olur. Rus savaş ve tecim gemilerinin özgürlükle Akdeniz'e çıkabilmeleri

¹ Boğazları bir baskınla alacak olurlarsa Bazili, Balkan savaşlarının etkisi altında yazmakta ve dolayısıyla Türkler'i çok küçüksemektedir.

de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Çanakkale'yi elde bulundurmalarıyla sağlanmış olur.

Bu çözüleme biçiminin gevşek yönü şudur ki Rus asıllarının korunması yabancı ellere bırakılmış olur; ve bunun yürüyebilmesi için de bugünkü arsulusal durumun hiç değişmemesi ve öbür iki devletin ilerde Rus asıllarına dokanacak her olayı bir savaş sebebi saymaları gerekir. Dolayısıyla ve Boğazlar sorumunun Rusya için olan pek büyük önemi yüzünden, işbu sorumun çözülenmesinin her türlü yabancı isteklerden özgür olmasını sağlamamız gerekir.

K. 9. —¹ Boğazlar sorumunu bir Rus-Türk bağlaşması kurarak çözülemeye çalışmak ta akla gelebilir. Bu yolda Hünkâr-İskelesi antlaşmasıyla ünlü bir deneme de yapılmıştır². Bu biçim çözülemenin bir değeri olabilmesi için Rusya'nın Boğazlar'daki asıllarını doğrudan doğruya koruyabilmesi gerekir, bunun için de Boğazlar'ı koruma işi ve Türk donanması, Rus gözetimi (contrôle) altında bulunmalıdır. Boğazlar'ın berkitilmesi işi, öğretmen gibi çalışacak Rus subay ve erbaşlarınca yapılmalı, ve oraların korunma tasarısı Rus Genelkurmayı'na ve Türk donanması ister istemez Türkiye'deki Rus deniz kuruluna (mission navale) bağlı olmalıdır. Rus etkisini (nufuzunu) daha güçlü kılmak için Rus gözetimini genel bir askerî kurul (mission militaire générale) yolu ile bütün Türk ordusuna yaymalıdır.

Ancak şunu bilmelidir ki bu çözüleme biçimi olsa olsa bir yarı ölçem (demi-mesure) olabilir. Bu yola gidilirse Türkler'i biteviye gözlemek gerekir ve ister içerden ister dışardan gelen bir sürü kışkırtmalar durumdaki duruluğu her an bozabilir.

K. 10. — Boğazlar'ı berkitmek ve dolayısıyla de onları ele almak gereksiliğinden kurtulmak için onların Rusya'ca donanma ile elde tutulması düşüncesi ileri sürülmüştür.

Buna göre Boğazlar'ın kıyıları Türkler'de kalabilir, ancak on-

¹ K. 8 yoktur. istenilerek mi basılmamıştır, yoksa sayılarda bir yanlışlık mı olmuştur anlayılamamaktadır.

² 8-7-1833 de Rusya'nın Mısır Paşası Mehmet Ali'ye karşı yardımına karşılık olarak imzalanmış olan ünlü antlaşma. Bununla Rusya ile Osmanlı devleti bağlaşmaktadırlar. Gizli maddeye göre, Rusya'nın Osmanlı'ya askeri yardımını adançlamasına karşılık olarak Osmanlı da Çanakkale Boğazı'nı bütün yabancı devletlere kesin olarak kapamayı üstlenmektedir.

lar bunları berkitmezler, ve Rusya'ya, donanmasını Boğazlar içinde bulundurmak ve Marmara adalarında karaya karşı berkitilmemiş üsler, yani daha çok kömür, gereç ve yiyecek istif yerleri yapmak hakkını tanırlar.

Besbellidir ki bu çözüleme biçimi Boğazlar'da Rus egemenliğini sağlayamaz, çünkü karaya yerleşip orayı sınıksız tutmadıkça bir savaş sırasında ergeç karaya egemen olanlar Rus donanmasını Boğazlar'dan çekilmek zorunda bırakırlar.

Ancak eğer Rusya Boğaziçi'nin sağlamca egemeni olursa Çanakkale Boğazı için bu söylenen çözüleme biçimi iyi karşılanabilir.

K. 11. — Rusya'nın, Boğazlar'ın kıyılarını ele geçirmesine varan çözüleme biçimlerine gelelim.

Önce Karadeniz'in korunması, yani edilgin (passif) sevkülceyi sorunun çözülmesi amacını güden biçimleri gözden geçirmeli.

Bazıları Karadeniz'in korunması yani yabancı savaş gemilerinin oraya girmesinin önlenmesi işinin Boğazlar'ın kıyıları elde olmasa da sağlanılabileceğini ve bunun için Karadeniz'de Boğaz'a yakın bir yerde bir deniz üssü kurmanın yeter olduğunu ileri sürmüşlerdir; böylelikle Karadeniz'in ağzının Ruslar'ca kesin olarak abluka edilebileceği ve işbu denize girecek bir yabancı donanma, Boğaziçi'nde bir üs kurmadıkça, Rus donanmasından alt bir durumda olacağı söylenilmiştir.

Bu yoldaki söz ve düşüncelere karşı denilebilir ki Karadeniz'in böylelikle kapalı tutulması bir deniz savaşının sonucuna bağlıdır, yani bunun her ne olursa olsun sağlanılabileceğine kesin olarak güvenilemez; bundan başka Boğaz'ın ağzının dışında bir üssün kurulması büyük bir berkitilmiş bölge kurulmasını gerektirir; yalnız Karadeniz'i kapalı tutmakla sağlanılacak asılar ise bu kadar büyük masrafa değmez. Şu da var ki Boğaziçi'ne yakın yalnız iki koy vardır, İnadiya ve Ereğli; ve bunların hiç biri bir üs olamaz.

Yine Rusya'nın Boğazlar'da ele geçireceği yeri ufaltmak ve İstanbul'u da içine almasını önlemek için böyle bir üssün Marmara adalarında kurulması ve Kapudağı yarım adasını da kapsamayı ileri sürülmüştür; şu şartla ki Boğaziçi Türkler'ce berkitilmemiş olsun; ve denilmiştir ki bu çözüleme biçimi, Rus donanmasına eğer gerekirse İstanbul'u tehdit etmek olanağını verdiğinden işbu do-

nanmanın Karadenize güvenle gidip gelebilmesini sağlar.

Ancak bu çözüleme biçimi de, Boğazlar'ı donanma ile elde tutma biçiminin az daha iyileştirilmiştir ve ondaki eksiklikler bunda da vardır.

Daha önceleri, Karadeniz'in korunması işini -yani edilgin (pasif) sevkülceyi çözülemeyi-sağlamak için Boğaziçi'nin yukarı kısmının Rusya'da olması yeter sanılmıştı. 1890 la 1900 arasında Rus Hükümeti böyle düşünüyordu. Anadolu'da Beykoz ve Rumeli'de Kireçburnu'na kadar olan kıyılar ele geçirmek isteniliyordu. Böylelikle İstanbul sorumu ortaya çıkmadan Karadeniz'in korunması işi çözülenebilir deniliyordu. Ancak bugünkü ağır toplar o kadar uzakları dövmektedir ki Rusya'nın yukarı Boğaziçi'ne yerleştireceği toplar, içerlerde bulunan toplarla çok kolay susturulabilir.

Dolayısıyla Karadeniz'i koruyabilmek için Rumeli'de Çatalca çizgisini ve Anadolu'da Sakarya ağzından İzmit'e giden çizgiyi elde tutmak gerekir, bunlar Ruslar'ın berkitilmiş çizgileri olmalıdır, ve bunların ötesinde de uygun bir derinlikte (30—40 klm. den çok) yerler elde bulunmalıdır. İstanbul'un karşısındaki adalar da (Büyükada v. s.) Rus berkitilmiş bölgesi içinde olmalıdır. İstanbul'un özgür bir yönetimi kalabilir, böylelikle pek çok yabancı asısı (menfaatı) bulunan bu kent dolayısıyla karşılaşılacak güçlükler azalmış olur ve bu biçim Rusya'nın İstanbul'a doğru her adımını kısıkanç bir gözle kollayan Hellenliği az çok dinizler.

Bu biçim kabul edilirse Marmara Adaları ve Kapudağı Yarımadası da Rus elinde bulunmalıdır.

K. 12. — Boğazlar sorununun etkin (aktif) olarak çözülmesi, yani Rusya'nın Akdeniz'e çıkışının sağlanması için Çanakkale Boğazının Ruslar'ca elde tutulması ve berkitilmesi gerekir. Bulayır çizgisi berkitilir ve ondan ötede 30-40 Klm. kadar genişlikte bir alan elde tutulur. Anadolu'da da Edremit-Bandırma çizgisi elde olmalıdır.

Çanakkale Boğazının önündeki dört ada da Rus elinde olmalıdır.

Çanakkale Boğazı ile Rusya arasındaki gidiş gelişin güvenle yapılabilmesi için Boğaziçi kıyılarının, Marmara adalarının ve Kapudağı Yarımadası'nın da elde olması gerekir.

Burada bir düşüncüyü imlemek gerekir; o da şudur: Rusya

için Çanakkale'yi elde tutmak, Boğaziçi'ni elde tutmaktan daha çok önemli olduğundan eğer gerekirse Boğaziçi'ni elde bulundurmaktan vaz geçilebilir, şu şartla ki Karadeniz'le Çanakkale arasındaki gidiş gelişin güveni sağlanmış olsun. Bunun için de aşağıdaki yönlerin her ne olursa olsun sağlanması gerekir: Boğaziçi ve Marmara kıyıları (Türkiye'den) daha güçlü bir devletin eline geçmesin. *Türkiye'nin paytahtı İstanbul'da kalsın, tâ ki Rus donanmasının ateşi altında bulunsun,*¹ Boğaziçi kıyıları berkitilmesin, Türk donanması Rusya'nın gerçek gözetimi (contrôle effectif) altına geçsin veya Çanakkale Boğazı'nın Batısına çekilsin, Marmara adaları Rus elinde bulunsun ve son olarak ta bugün olduğu gibi yabancı savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçme yasağı kalsın (Karadeniz'de kıyısı olan devletler ayrılar). Bundan başka gidiş geliş tehlikeye düşerse Rusya'nın Boğaziçi kıyılarını hemen ele geçirmeye hakkı olsun. Bu şartlarla Karadeniz'le Çanakkale arasında gidiş gelişin yeter biçimde sağlandığını kabul etmek güçtür².

Marmara kıyılarının veya bunlardan birinin Rus elinde olması Çanakkale ve Boğaziçi'nin korunması işini daha da kolaylaştırır. Avrupa kıyılarını elde tutmak daha önemlidir; bu işte ülküel çözüleme biçimi Edirne ile birlikte bütün Trakya düzlüğünü elde bulundurmak olur.

Rusya, Marmara kıyılarını elde edemezse ve oralara bir yabancı devlet yerleşecek olursa hiç bir üssü bulunmaması ve donanmasının Marmara'da sürekli olarak kalmaması ve hiç olmazsa bu donanmanın ufak olması gerekir.

Eğer Rusya'nın kendisi Marmara'nın Kuzey kısmını elde tutmazsa, Bulgaristan'ı kazanmak ve onun yardımını sağlamak için bu kıyıyı ona vermek sorumu akla gelebilirse de bu yapılmaya daha iyi olur; ancak eğer Bulgaristan'ın Marmara kıyı ve sularındaki hakları yukardaki gibi sınırlandırılırsa (üs yapmamak, ufak donanma) ona, eğer bu her ne olursa olsun gerekiyorsa, bu kıyıları verilebilir³. Ancak eğer Boğaziçi kıyıları Rus elinde olmazsa Bulgaristan'ın Marmara'ya inmesi hiç te istenilecek bir şey

¹ İm bizimdir.

² Yazar belki kabul etmemek demek istemiştir ve yanlış basılmıştır.

Rapor 1914 savaşı başlarında yazıldığı için savaşı kazanmak ve Boğazları elde etmek için Bulgar yardımına önem verilmektedir.

olmaz ve eğer Bulgaristan güçlü bir deniz devletine yaklaşırsa onun Marmara'da kıyısı olması yüzünden doğacak tehlike artar.

II. BOĞAZLAR'DAKİ HUKUKİ DURUM

Bu durumu saptayan antlaşmalar 13/7/1841 tarihli Londra, 30/3/1856 tarihli Paris ve 13/3/1871 tarihli yine Londra antlaşmalarıdır. İki birincisi Boğazlar'ın barış sırasında bütün yabancı savaş gemilerine kapalı olacağını ve ancak İstanbul'daki Büyük Elçiliklerin kullanacakları veya Büyük Devletlerin Tuna ağzına göndermek isteyecekleri ufak savaş gemilerinin bundan ayrı olacağını söyler. (Babıâli 7/4/1859 tarihli bir kararla bunların 50 metreden uzun ve 800 tondan artık olmamalarını saptar).

3 üncüsü Rusya'nın kendisine Karadeniz'de savaş donanması bulundurmaya yasak eden 30/3/1856 tarihli Paris antlaşmasını hükümsüz diye bilitlemesi üzerine imzalanmıştır. Bu Rus davranışı Osmanlı Hükümeti için Karadeniz'de bir Rus savaş donanması bulunmaması gibi bir inanca ve asının elden çıkması demektir. Onun bu zararına bir türlü karşılık olarak ona başka bir inanca verilmek istenilmiş ve sözü geçen 13/3/1871 tarihli Londra antlaşmasına şöyle bir hüküm eklenilmiştir: Osmanlı Hükümeti eğer 30/3/1856 tarihli Paris barış antlaşmasının hükümlerini korumak için bunu gerekli görürse, barış sırasında da dost ve bağlaşıklık devletlerin savaş gemilerini Boğazlar'dan içeri sokabilir.

Bu demekti ki Osmanlı Hükümeti, kendini Karadeniz'de geliştirecek olan Rus donanmasının tehdidi altında görürse savaş olmasa dahi, meselâ İngiliz donanmasını, Boğazlar'dan geçirebilir, yani onu yardımına çağırabilir.

1878 de Berlin Kongresi sırasında İngiliz ikinci oruntağı Lord Salsbõri bu yoldaki hükmü az daha genişletmek için olacak, 18-inci toplantıda şu demeye bulunur :

“İngiltere adına şunu derim ki: Boğazlar'ın kapalı olması içinde Britanya Majestesinin üstünmeleri (obligations), var olan ve bu işle ilgili bulunan Antlaşmaların tinine (esprit) uygun olmak üzere, Sultanın özgür olarak varacağı kararlara saygı göstermeyi, Sultana karşı üzerine almaktan (engagement) ileri git-

memektedir.¹ „

İstenilerek az çok dumanlı olan bu demeç, 1871 tarihli Londra antlaşmasını genişletmek, ve Sultanı Rusa karşı yardımına başka devletlerin donanmalarını çağırmakta daha da özgür bırakmak yolunda bir deneme idi. Bu böyle anlaşıldığı içindir ki ertesi toplantıda (19 uncu) Rus oruntakları adına Kont Şuvalof şu karşılık demeçte bulunur :

“Rus oruntakları, İngiliz ikinci oruntağının Boğazlar’ın kapalı kalması işindeki önermesinin (proposition) tam anlamını pek kavrayamamış olmakla birlikte protokola şu düşüncelerinin geçirilmesini yeter bulurlar ki, onlara göre Boğazlar’ın kapalı olması ilkesi (principe) bir Avrupa ilkesidir, ve bu uğurda 1841, 1856 ve 1871 de üstenilmiş ve işbu Antlaşma ile (Berlin Antlaşması) berkitilmiş olan hükümler var olan Antlaşmaların metnine ve tinitine (ruh) uygun olarak bütün devletler için, yalnız Sultana karşı değil, onları imzalamış olan bütün Devletlere karşı bağlayıcıdır.,”

Özet olarak İngilizler demek istiyorlardı ki Sultan isteyince var olan Antlaşmalara uygun olarak her hangi bir savaş donanmasını Boğazlar’dan geçirebilir ve biz ona karışmayız; Ruslar ise var olan Antlaşmalarda hiç bir bakımdan bir değişikliğe onanmayacaklarını ve bu geçiş işinde işbu Antlaşmaları imzalamış olan bütün devletlerin sözü olabileceğini, yani Sultanın Boğazlar’dan istediğini ulu orta geçiremeyeceğini ileri sürmüşlerdir.

İşbu İngiliz ve Rus savı o andaki duruma yani İngiliz’in Osmanlı’ya dost ve Rus’un düşman oluşuna göredir; ancak ilerde durum değişince ve meselâ 1885 de, Bulgaristan’la Şarkî Rumelinin birleşmesi üzerine, Osmanlı’nın Rusa yaklaşıp İngiltere’den uzaklaşmasından sonra Sultan 1888, 1890, 1892, 1893 yıllarında bazı Rus savaş gemilerinin Boğazlar’dan geçmesine veya Rus savaş donanmasına mensup bazı taşıtların Boğazlar’dan savaş gereği geçirmesine onanması üzerine İngiltere Babıâliye uyarılarda bulunur ve durum gerektirirse kendisinin de aynı hakları kullanaca-

¹ İngilizce metin şöyledir : « I declare, on behalf of England, that the obligations of H. B. M. relating to the closing of the Straits do not go further than an engagement with the Sultan to respect in this matter H. M. 's independent determinations in conformity with the spirit of existing Treaties. » Bak : I. B. . c. IV, s. 58.

ğını bildirir. Bu gibi İngiliz başvuruları, yalnız taşıt gemiler sorumu ortaya çıktıkça daha yumuşak olmuştur.

Bilindiği gibi Osmanlı Hükümeti'nin, Boğazlar onun Kara suları sayıldığı için, oralardan geçen tecim gemilerinin yükünü gözetimlemek (murakabe) ve askeri gereç taşıyanların geçmesini yasak etmek hakkı vardı.

1891 de Babıâli, İstanbul Rus Büyük Elçiliği ile yaptığı bir anlaşma ile, tecim bayrağını taşıyan Rus gönüllü donanması gemilerinin Avrupa Rusya'sile Uzak Doğu Rusya'sı arasında asker veya mahkûmları taşımalarına izin verir. Bu anlaşmayı Babıâli Boğazlar'la ilgili antlaşmaları imzalamış olan devletlere bildirir. Bunun üzerine İngiliz Dış Bakanı Lord Salsbörri bu anlaşmada Boğazlar'la ilgili antlaşmalara karşın bir şey görmediğini, ancak bir Büyük Devlete verilen izinden öbürlerinin de asılanabilecekleri düşüncesini ileri sürer.¹

Böylelikle XX inci yüz yılın başlarında Boğazlar'ın hukuki durumunu ve bu durumun üzerinde ayıtılan noktaları hatırlamış oluyoruz.

III. — RUSYA'DAN BAŞKA BÜYÜK DEVLETLERİN BOĞAZLAR SORUMU KARŞISINDAKİ DURUMLARI

Genel olarak ve esas bakımından bütün Büyük Devletler Rusya'nın her ne biçimde olursa olsun Boğazlar'a yerleşmesine, oralara el uzatmasına, veya oralarda özel haklar sağlamasına karşındırlar. Ancak açık veya kapalı olsun bu karşılığın en etkili olanı Avusturya ve İngiltere'ninkidir, bu da kolay anlaşılır ve bunun sebepleri Bazili'nin yukarda gördüğümüz raporunun 5 inci kısmındaki şu yazıdan eyice görülür :

“Boğaziçi ve Çanakkale egemenliği yalnız Karadeniz havzasının ve Akdeniz'in kapılarını etkimize (Rus etki, yani nüfuzuna) açmakla kalmaz, bu, Rusya için onun tarih bakımından en çok ilgili bulunduğu Balkanlar bölgesine ve Küçük Asya'ya sokulma üssüdür.”

Bu iki bölgeden (Balkanlar ve Küçük Asya) birincisi 1 - 2 yüz yıldır Avusturya'ca bugünkü deyişe göre bir türlü “hayat sahası,, ve genişleme ve etki alanı sayılmaktadır ve Rusya'nın İstanbul

¹ Bak : I. B. · c. IX. K. I. · s. 774.

ve Boğazlar'a yerleştikten sonra Balkanlar'da egemen olması Avusturya'nın aynı zamanda bir slav denizi içinde boğulması ve kendi slavlarını elde tutamaz olması demektir. İkinci bölge ise İngiltere'nin en çok önem verdiği konulardan birile pek yakından ilgilidir: Hindistan yolu. Dolayısıyla Avusturya-Macaristan'ın ve İngiltere'nin Boğazlar üstündeki Rus istek ve açgözlülüğü ile herkesten çok ilgili olmaları doğal görülmelidir.

Bundan başka Avusturya, yakınlığı ve hem Balkan Yarımadasına, hem de Rusya'ya sınırdaş olması yüzünden ordusu ile ve İngiltere Akdeniz'e egemenliği yüzünden donanmasıyla Rus isteklerine en kolaylıkla karşı koyabilecek devletlerdir.

Bu iki devletin işbu konu karşısındaki durumunu ayrı ayrı gözden geçirelim :

a) Avusturya - Macaristan — Durum böyle olmakla birlikte, Avusturya, genel olarak, Rus isteklerine karşı dikilme siyasasını gütmemiştir; o, Rusya ile anlaşmayı ve paylaşımlar yapmayı daha uygun bulmuştur. Avusturya çoğunlukla şöyle davranmıştır: kendisine Osmanlı Rumeli'sinin veya Balkan Yarımadası'nın ilgilendiği bir yerinde sırası geldikçe Rusya'ca bazı özel haklar tanıttirmek karşılığı olarak, o da Rusya'ya İstanbul ve Boğazlar'da belirtisiz ve az çok dumanlı kalmak üzere bazı özel haklar tanımıştır. Ancak Rusya'ca Avusturya'ya bu gibi haklar tanıyan yerlerle öbür Büyük Devletlerin önemli ilgileri yoktur veya varsa da bu devlet İtalya gibi kendisine pek aldırış edilmeyen bir Büyük Devlettir; dolayısıyla Rusya ile yaptığı anlaşmaya dayanan Avusturya, gözettiği yeri ele geçirmekte veya o yerde sağladığı "hakkı," kullanmağa koyulmaktadır. Rusya'ya gelince o, Avusturya'ca kendisine İstanbul ve Boğazlar bölgesinde tanınan "hakkı," kullanabilmek için hem Osmanlı ile, bu son devlet için bir ölüm kalım boğuşması olacak olan bir savaşa girişmek, hem de bütün öbür Büyük Devletlerin karşılığını yenmek zorundadır; bütün bu işlerde toptan bir başarı elde edemediği için Rusya bu "hakları," hiç bir defasında gerçekleştirememiştir.

Bu yolda yapılan her denemeden Avusturya kârlı ve Rusya hiç olmazsa İstanbul ve Boğazlar işinde eli boş çıkmakta ise de işbu ülkede bu konuya karşı öyle bir eyginlik ve bununla birlikte Rus ileri gelenlerinde bu sorumu Rusya'dan yana çözülemek

için hem ulusal hem de çok kere özel düşüncelere dayanan öyle bir hırs vardır ki Avusturya bu oyununda hemen hep başarılar elde etmiş ve Rusya'yı bu yola sürükleyedurabilmiştir.

Bunun bir örneği 1877—78 Osmanlı-Rus savaşının öngününde, Avusturya ile Rusya arasında Rayhstat'ta yapılan 26/6/1876, ve Peşte'de yapılan 15/1/1877 tarihli "çok gizli," anlaşmalar ve bu sonuncu anlaşmanın ekidir. İşbu ekin çevrilmişşi aşağıdadır¹.

Madde I.

"Antlaşan iki yüksek yanın son amacı hıristiyanların durumunu iyileştirmek olduğundan ve Avrupa barış veya denklğini tehlikeye düşürebilecek -ki böyle bir şey onların ne düşüncelerinde vardır, ne de iki İmparatorluğun asılarına uygundur- büyüklükte her türlü katma tasarımı bir yana bırakmak istediklerinden ilerde kendi ülkelerine katacakları yerlerin şunlardan ibaret olmasında anlaşmışlardır :

"Avusturya İmparatoru ve Macaristan kralı için: Sırbistan'la Karadağ arasında bulunan kısmı² ayrı (müstesna), Bosna-Hersek; sözü geçen aradaki kısmın ne yapılacağını kararlaştırmak zamanı gelince, iki Hükümet, onun üzerine ayrıca anlaşacaklardır.

"Bütün Rusyalar İmparatoru için: Avrupa'da, İmparatorluğun 1856³ dan önceki sınırlarını yeniden sağlayacak biçimde Besarabya kısımları.,

Madde II.

"Antlaşan iki yüksek yan, bir savaştan veya Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasından doğacak toprak değişimleri, Büyük Devletlerin hep birlikte olaşımına (delibération collective) yol açarsa, diplomasi alanında birbirine karşılıklı yardımda bulunacaktır.

MADDE III.

"Majeste Avusturya İmparatoru ve Macaristan kralı ve Majeste bütün Rusyalar İmparatoru aralarında Rayhstat'ta yapılmış olan görüşmede⁴ ilke bakımından (en principe) şu yönler üzerinde an-

¹ Kızıl Arşiv, C. I, s. 36 ve 50 - 56 dan naklen Mandelstam s. 677 - 8.

² Yeni Pazar — Taşlıca.

³ Kırım savaşını sonuçlandıran Paris antlaşması.

⁴ 1876 Haziranının son haftasında.

laşmışlardı: Bir toprak değişimi olur veya Osmanlı İmparatorluğu dağılırsa, bir tek kütle olarak büyük bir slav devleti veya başka bir devlet kurulmayacaktır. Bunun yerine Bulgaristan, Arnavutluk ve Rumeli'nin artan kısımları bağınsız devletler (Etats indépendants) olabilirler: Tessalya, Epir'in bir kısmı ve Girit adası Yunanistan'a katılabilir. İstanbul ilerde sınırları saptanacak olan bir çevre ile (banlieue) özgür bir kent (ville libre) olabilir. Yukarda sözü geçen iki Majeste bu görüşlerinde değiştirecek bir şey olmadığını görümlerler (constatent) ve bunları ilerdeki siyasal eylemlerinin (action politique ultérieure) temeli olarak alıkomak istediklerini yeniden bilitletler (déclarent),,,

Berlin Antlaşmasının imzalandığı gün (13/7/1878) işbu kentte Avusturya ve Rus baş oruntakları bir anlaşmaya varırlar,¹ buna göre Rusya, Avusturya'nın Yeni Pazar Sancağını Bosna ve Hersek'in öbür kısımları gibi kesin olarak ele almasına (occuper définitivement) karşı bir şey dememeyi ve Avusturya'da Berlin Kongresi kararlarının yürütülmesi işinde çıkabilecek güçlükleri bir yana atabilmek için Rusya'ya diplomasi altında yardım etmeyi üstlenirler.

Az önce çevrilmişini gördüğümüz 3 maddelik eki incelersek şunlara varırız: Slavlığın kahramanı geçinen Rusya, Bosna-Hersek gibi bir Slav² vilâyeti üzerinde Avusturya gibi bir Alman devlete "hak,, tanımakta; buna karşılık ta Avusturya değeri daha çok az olan Besarabya gibi eski bir Rus vilâyeti üzerinde Rusya'ya "hak,, tanımaktadır; hem de bu anlaşma yapılırken biliniyor idi ki Rusya istediğini Osmanlı ile savaşıarak, Avusturya ise bu savaşa seyirci kalarak alacaktı. Hiç duruksamadan düşünülebilir ki bu Rus özverisinin asıl etkeni (âmil), 3 üncü maddede sözü geçen İstanbulun özgür bir kent olması olasılığının (ihtimal) kabul edilmiş olmasıdır; besbellidir ki bu duruma sokulacak olan bir İstanbul ancak Rus etkisi altına ve Rus eline düşebilirdi.

Bilindiği gibi Rusya ve Avusturya'ca az çok birbirine bağlanmak istenilmiş olan Bosna-Hersek sorumu ile İstanbul ve Boğazlar sorumunun Berlin kongresinde ayrı ayrı keskilleri (mukadderat) olmuştur; bunun ana sebebi şudur; Türklerle savaşıdan

¹ Avusturya Belgeleri, c. I, b. 97.

² Irk bakımından olmasa da dil, duygu ve kültür bakımından Slavlaşmış sayılabilir (Müslümanlar ayrı).

çok bitkin ve yıpranmış bir durumda çıkmış olan Rusya, Osmanlıya zorla imzalattırılmış olduğu Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşmasını yaşattıramamış ve Avusturya'yı da yanına alan İngiltere'nin baskısı üzerine Berlin antlaşmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Eğer Ayastefanos antlaşması yaşayabilseydi Rus etkisi altında bulunan bir Bulgaristanla çevrilmiş ve Avrupadan kesilmiş olan İstanbul da yukarıda görülen Rus-Avusturya anlaşmasının tinine (ruh) uygun olarak çok geçmeden Rus etkisi altına düşerdi:

Avusturya'nın Rusya'ya karşı hep bu yolda davrandığını, yani Boğazlar işinde ona kesin olarak "hayır,, demeyip bu konu üzerinde onunla pazarlıklar yaptığını, varılan veya varıldığı sanılan belirsiz ve az çok dumanlı anlaşmalar sonucunda kendisinin alacağını aldığını ve Rusya'nın anlaşmanın veya sözleşmenin Boğazlar'la ilgili kısmında eli boş çıktığını, incelememiz ilerledikçe yine göreceğiz.

Avusturya'nın Berlin antlaşması ile 1906 yılı arasında yaptığı antlaşmaların bir çoğu (Üçlü Bağlaşma antlaşmaları, Romanya ile bağlaşma gibi) Avusturya'yı Rusya'ya karşı korumak, ona Balkanlar'da ve Yakın Doğu'daki ve dolayısıyla İstanbul ve Boğazlardaki asılarını (menfaatlerini) koruma olanağını vermek için yapılmıştır.

Ancak Avusturya'nın Boğazlar'la ilgili siyasasında şu veya bu düşünce ve usule bağlılık değil, bunun tersine olarak büyük bir seçmecilik (eclectisme) görülür, o her an o sıradaki asılarına göre bir yol seçmekte ve işine gelince o yolu değiştirmektedir. Bir iki örnek verelim:

1880 de Ruslar, Asya'da, Hazar'ın Doğusunda, Türkmen bölgesini ele geçirmekle uğraşmaktadırlar; İngilizler ise Afganistan'a yerleşmek ve Hindukuş dağlarını doğrudan doğruya elde tutmak için yapmış oldukları son denemeden vaz geçmiş bulunuyordu. Ruslar'ın Türkmen bölgesinde ilerlemesi onları dış siyasasını İngiliz egemenliği altına koymuş olan Afganistan'a kadar ulaştıracağı ve Türkmen ve Afganlar arasında kesin olarak çizilmiş bir sınır olmadığı için Ruslar'ın Türkmen'lerle işlerini bitirince Afganlılar'a çatmaları ve dolayısıyla İngilizler'le karşı karşıya gelmeleri beklenilebilirdi. Bu ise Avusturya ve Almanya'nın çok işine geliyordu. Bu ve daha başka düşünceler yüzünden 18/6/1881 de Almanya, Avusturya ve Rusya arasında "Üç İmparator anlaşması,,

denilen antlaşma imzalanır¹. Bunun Boğazlar'la ilgili kısmı şöyle toplanabilir :

Anlaşan üç devlet Boğazlar'ın kapalı kalması isteğinde birliktirler, Türkiye'nin bundan ayrılmasına ve her hangi bir devlete (İngiltere düşünülmektedir) oraları ve kıyılarını üs olarak kullanma iznini vermesine hep birlikte karşı koyacaklardır.

Besbellidir ki Rusya, Afganistan ve Hindistan sınırlarına yaklaşırken İngiltere onu oralarda karşılamakla birlikte arkadan da Boğazlar yolu ile Karadeniz'den vurmaya isteyebilirdi. Rusya ise bu madde ile bunu önlemek istemiştir. Bunun için Rusya yine bu anlaşma ile Avusturya'nın Bosna - Hersek'i kendi ülkesine katma " hakkını „ da tanımıştır.

Bu anlaşma 1884 de yenilenir, çünkü Rusya yine Orta Asya'da uğraşmaktadır. Ancak 1885 de İngiltere ile Rusya arasında Afgan işleri dolayısıyla bir savaş havası varken bir süredir Rusya'ya kafa tutagelen Bulgar Hükümeti, Rusya'ya hiç haber vermeden 18/9/1885 de Şarkî Rumeli'ye ordusunu sokar ve orasını Bulgaristan'a katar. Bu Rus etkisinin (nüfuz) Balkan Yarımadası'ndan sökülmesi demektir ve en çok Avusturya'nın işine gelirdi. Bundan böyle epi zaman Bulgaristan Avusturya ile iş birliği yapacak ve onun etkisi altında bulunacaktır. İngiltere de böylelikle hem Ruslar'ı Orta Asya'dan, yani kendisi Rusla uğraşmak isterse tek başına kalacağı bir yerden Yakın Doğu'ya, yani daha kolay bağlaşıklık bulacağı bir yere çekmişti, hem de Rus etkisini Bulgaristan'dan söküp atmakla onları Boğazlar'dan uzaklaştırmış bulunuyordu. Bu olay Rusya'yı Avusturya'ya karşı da kızdırır. Çar "Üç İmparator Anlaşmasını „ yenilemez ve Avusturya ile İngiltere arasında bir yakınlaşma siyaseti yeniden belirir. Rusya'nın Bulgaristan'da etkisini yeniden kurmaya uğraşmalarına karşı İngiltere, İtalya ve Avusturya arasında 1887 de bir anlaşmaya varılır. Bunun Boğazlar'la ilgili yönü Akdeniz, Adriyatik ve Ege Denizleri'nde ve Karadeniz'de " statuko „ yu yani o andaki durumu koruma kararını kapsayan kısımdır. Bu anlaşma yine işbu 1887 yılının sonunda daha da berkitilecek ve genişletilecek ve Türkiye, Boğazlar ve Bulgaristan işlerinde Rusya ile işbirliği yaparsa (Rusya'nın adı geçmemekle birlikte onun düşünülmüş olduğu kolayca sezilmekte-

¹ Metin : Pribram s, 17. Özet ve durum : I. T., C. I. s. 33,

dir), ona karşı ve böyle bir iş birliği yapmayı bu yüzden Rus baskısına uğrarsa ondan yana ölçemler (tedbir) almayı da kapsayacaktır¹.

Avusturya'nın 1885 den sonra güttüğü siyaseti, 1881 de "Üç İmparator Anlaşması", siyasetiyle Rusya'ya Orta Asya'da özgür olarak uğraşmak ve İngiltere ile başbaşa karşılaşmak için verilmiş olan fırsattan doğan durumun ürünlerini (mahsul) toplama siyaseti gibi anlamak ta olanaklıdır.

Avusturya'nın 1907 ye kadar Boğazlar'la ilgili siyasetinin ana belirtilerini -iki kere sözlerinin geçmesini istemediğimiz için- İngiltere'nin bu devredeki siyaseti ile birlikte gözden geçirmeyi daha doğru bulduk.

b. İngiltere — İngiltere'nin Berlin antlaşmasıyla 1907 yılı arasındaki devirde Boğazlar sorunu karşısındaki durumu bir kaç evre (safha) geçirmiştir ve o da Avusturya'nınki gibi az çok seçmeci (eclectique) dir. Bunu anlamak için göz önünde bulundurulması gereken başlıca yönler şunlardır:

a) İngiltere, Rusya'yı İstanbul ve Boğazlar'dan uzak tutmak istediğindedir, bunun için Osmanlı ile ilgili başlıca iki yol vardır: 1) Osmanlı'yı güçlü kılmak, onu desteklemek ve ona yardım etmek; 2) Osmanlı ayakta duramayacak kadar arık görünür veya onun İngiltere karşın devletlere eymelik gösterdiği anlaşılırsa İstanbul, Boğazlar ve genel olarak İngiliz asıllarının çok olduğu yerlerle Rusya arasına, Doğu Hıristiyanlarını (Bulgar, Ermeni) bir duvar gibi dikmek ve sevkülceyi önemi olan bazı yerlere kendisi yerleşmek (Mısır, Kıbrıs).

b) İngiltere için Rusya'nın en tehlikeli olduğu yerler Hindistan ve Çin kesimleridir; çünkü oralarda İngiltere pek uzun deniz yolları üzerinden ordular taşıyarak yalnız başına Rusya ile uğraşmak zorunda kalabilir. (İngiltere'nin XIX uncu yüz yılın son ve XX inci yüz yılın ilk yıllarında Japonya'yı bu kadar koruması ve yetiştirmeye çalışması Çin ve hattâ gerekirse Hint kesiminde bir yardımcı elde etmek içindir). Halbuki Boğazlar kesiminde ve Yakın Doğu'da İngiltere, Rusya'ya karşı, değil yalnız yardımcı, hattâ öne atılıcı ve bu iş için İngiltere'den azıcık yardımdan başka bir şey

¹ Metinler: Pribram, s. 50-58 ve 70-80. Özet ve durum: I. T., c. I., s. 58... (1887 olayları)

istemeyecek, çok devlet bulabilmektedir. Dolayısıyla Rusya'nın Uzak Doğu'da İngiliz asıllarını tehdit edeceği yerde bunu yakın Doğu'da yapması İngiltere'nin daha çok işine gelmektedir. Böyle durumlar ortaya çıkınca, yani Rusya, Orta ve Doğu Asya'ya dalmak isteyince İngiltere bin bir siyasal manevra yapıp onu yakın Doğu'ya dönmek zorunda bırakmaya uğraşmakta ve hattâ bunlar bir sonuç vermeyecek olursa İstanbul ve Boğazlar'ı almasını ona önermektedir (teklif etmek). Bu önerme ise doğal olarak içten olmadığı gibi aldatıcıdır, çünkü Rusya yakın Doğu'ya dönse, önüne bir kaç Büyük Devlet çıkacaktır ve İngiltere işine gelene yardımda bulunmak olanağını elde edecektir.

İngiltere'nin kâh Osmanlı'yı, kâh ona karşı Balkan ve Küçük Asya Hıristiyanlarını tutan, kâh Osmanlıda istibdadı devirmek isteyenlere eyginlik gösteren; kâh Rusa karşı ateş püsküren, kâh ta ona İstanbul'u peşkeş çeken siyasal cambazlıkları ise Abdülhamid'i şaşırtacak, ürkütecek ve onu siyasal ilkeleri (principe) kendi düşüncelerine daha yakın olan Rus Çarlığı'na ve Alman İmparatorluğuna her gün daha eygin kılacaktır. Bu da Osmanlı ile İngiliz'in arasını açmaya yarayan ayrıca bir etken olacaktır.

c) İngiltere'nin Çin ve biraz da Hint kesimlerinde Rusya'ya karşı bir dayanak bulmak isteği onu Japonya'ya yaklaşmak ve işbu devletin gelişmesine yardım etmek zorunda bırakır, çünkü Japonya da Rus genişlemesinden ve doymak bilmeyen açgözlülüğünden ürkemektedir ve bunu kendi amaçları karşısına dikilmiş ilk ve en önemli engel saymaktadır. Rusya karşısındaki bu İngiliz - Japon dayanışmasından 30-1-1902 tarihli bağlaşma çıkacaktır.¹

Rus Hükûmeti'nin sandığına göre bu bağlaşma anlaşmasının 7 inci gizli maddesine göre İngiltere: "Japonya için genel veya özel bir önemi bulunan, var olan bütün antlaşmalara saygı gösterilmesini gözetmeyi üzerine almıştır."²

İngiltere Hükûmeti'nce yayınlanan antlaşma metni 6 maddeliktir ve orada böyle bir bağ yoktur, ve bunun ayrıca olup olmadığı öğrenilecek bir durumda değildir. Şu kadar var ki bundan sonra Japonya, Boğazlar sorumu ve onların Rus gemilerine açılması sorumu ile biteviye uğraşmakta ve bunun Japon asıllarına

¹ Metin I. B., c. II, b. 125.

² Bak: I. ve B., c. I. s. 50 haşiyesine

karşın olacağını İngiltere'ye bildirip böyle bir şeyi önlemesini istemektedir. Japon kuşkusu yalnız Rus - Japon savaşının öngününde veya savaş sırasında Karadeniz Rus donanmasının Boğazlar'dan geçmesi işle ilgili değildir ve Japonya genel olarak savaştan sonra da Boğazlar'ın Rus gemilerine açılmasına karşıdır; o böylelikle, Rusyanın Baltık limanlarına nisbeten Japon sularına daha yakın olan Karadeniz'deki üs ve gemilerini kendisine karşı kullanabilmesi olanağını önlemek istemektedir. Hele ki Rus Karadeniz donanması Boğazlar kapalı durdukça Japonya için ve Türkiye ayrı bütün dünya için yok gibidir ve Rus para ve emeğini bütün öbür devletler bakımından boş yere kemiren bir ögedir (unsur).

Ancak şu da söylenebilmelidir ki Japonya, Boğazlar'ın açılmasına ve oradan her ne ad altında olursa olsun savaş işlerine yarayabilecek Rus taşıtı olmamasına dikkat etmesi için İngiltere yanında direnirken, bunu yayınlamış olan görüşme ve yazışmalara göre aradaki bağlaşma antlaşmasının şu veya bu maddesine dayanarak yaptığı duygusunu vermemekte olup yalnızcana bağlaşmanın genel çizgilerine uygun olan bir yardım istediği sanını uyandırmaktadır.

Her ne ise 1902 yılından bu yana İngiltere'nin Boğazlar işindeki davranışında bir değişiklik olur; o artık Rusya'yı tuzağa düşürmek, yani onu, İngiltere'den başka önemli bir önürdeşle (rakip) karşılaşmadan iş görebileceği uzak Doğu'dan, bir sürü önürdeşle karşılaşmak zorunda bulunacağı Yakın Doğu'ya çekmek için ona İstanbul ve Boğazlar'ı bir yem gibi göstermek oyununu bırakır; ancak artık bu tarihten sonra İngiltere Uzak Doğu'da da yalnız değildir ve aradaki bağlaşmaya göre Çin ve Hint işlerinde Japonya'ya dayanabilmektedir, ve bu devlet artık yeni kültür, yeni sanayi ve yeni ordu ve donanmasıyla Uzak Doğu'da, Avusturya, Fransa ve İtalya'nın Yakın Doğu'da gördükleri işi görebilecek bir duruma gelmiştir; arada iki yıl geçince de Rusya'yı yenmekle bunu gösterecektir.

Yukardaki a, b ve c etkenlerine (amil) göre davranan İngiliz siyasetinin Boğazlar işindeki türlü evrelerini kısaca gözden geçirelim.

İngiltere'nin, Fransa ve o zaman İtalya'nın çekirdeği olan Piemont'u yanına alarak ve Avusturya'nın da eynliğini elde ederek Rusya'ya karşı Kırım savaşını açması (1854), Ayastefanos (Yeşil-

köy) antlaşmasını (1878) yine en çok Avusturya'ya dayanarak bir sürü tehditle bozdurup yerine Berlin antlaşmasını (1878) geçirmesi, Rusya ile İngiliz ası bölgeleri arasında Osmanlı'yı bir duvar gibi tutmak düşüncesine dayanan siyasanın sonuçlarıdır. Arada İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesi de, ne olur ne olmaz yakın Doğu'da sevkülceysi bir üs elde etmek isteğinden doğmuştur. İngiltere Yakın Doğu'da bunları yaparken Uzak Doğu'da da 1877-78 Osmanlı - Rus savaşından doğan Rus yorgunluğundan asılanarak Hindistan'ın doğal ve askerlik bakımından en güvenilir sınırı sayılan Hindu - Kuş dağlarına yerleşmeye çalışırsa da oralarda tutunamaz veya ille tutunmak için uğraşmayı çok pahalı ve tehlikeli görür ve çekilir (1878 - 1880 İngiliz - Afgan savaşları).

1880 den bu yana İngiltere, Osmanlı'yı berkitme işini bırakıp Rusya'ya karşı duvarı Yakın Doğu Hristiyanlarıyla kurmaya uğraşır.

1879 la 1885 arasında Ruslar, Türkmenlerle çarpışa çarpışa 1885 de Afgan Kuzey sınırlarının Hindu - Kuş dağlarıyla örtülmemiş olan Batı kısmına (Herat yakınlarına) varmışlardı ve Hindistan'ın, korunulması nisbeten daha güç olan bir kapısına yaklaşmışlar demekti.

Bu yıllar içinde ise İngiltere bir yandan Mısırı ele almak gibi (1882) Yakın Doğu'da yeni üsler kazanmakta, öbür yandan da Bulgaristan'da ve en çok Ermeniler olmak üzere Osmanlı azınlıkları arasında çalışmaktadır. Bu yoldaki çalışmaların ilk ürünü Bulgaristan'ın askerini Şarkî Rumeli'ye sokması ve orasını kendi ülkesine katması olur; bu önce Rusya'dan gizli tutularak ve Bulgaristan Prensi'nin İngiltere'den dönmesinden az sonra ve epi zaman danberi Bulgar Hükümeti her işte Rus Çarı'na karşıt davrana durduğu bir devrin sonunda yapılmıştır. Bu olay Bulgarlar'ın Rus etki ve eğemenliğinden sıyrıldıklarının ve İngiltere ve Avusturya'ya yaklaştıklarının bir belirtisi sayılacaktır; Bulgaristan, bunu yaparken aynı zamanda şarkî Rumeli'yi kendisine katarak iki misline yakın büyümekte ve dolayısıyla Rusya ile Boğazlar ve İstanbul arasında İngiliz ve Avusturya etkisi altına yeni giren kütle iki misli irileşmektedir; bundan başka Rusya, 93 seferinin (1877 - 78) ana kârı saydığı kazancı da kaçırmaktadır; bol bol akan Rus kanı ve o yüzden Osmanlı arıklaşması dolayısıyla Avusturya Bosna - Hersek'te yerleşmiş ve Sırbistan'ı etkisi altına almış, İngil-

tere, Kıbrıs ve Mısır'a yerleşmiş, Fransa, Tunus'a konmuş bulunuyordu ve şimdi de bu üç devletten ilk ikisi Bulgaristan'a da etkilerini sokmuş oluyorlardı.

Bu olaylar Rusya'yı Orta Asya'dan Yakın Doğu'ya çevirecek ve onu bir kaç yıl Bulgaristan'da yeniden etkisini ve az çok ta egemenliğini kurmak için bir sürü uğraşta bulunmaya kışkırtacaktır.

Bu uğraşlar sırasındadır ki İngiltere, İtalya ve Avusturya arasında Rusya'ya karşı yukarıda sözü geçen 1887 anlaşmaları olur.

1892 den bu yana Bulgaristan'da ve genel olarak Yakın Doğu'da uğradığı başarısızlıklar ve karşıtlıklardan bıkan Rusya yine Uzak Doğu'ya dönmeye başlar; Pamir ve Tibete sokulmaları olacaksa da, bu sefer daha çok gözü, önemli bir karşılığa uğramayacağını sandığı Mançurya, Kora ve Çin'de olacaktır; bu siyasa 1894 de tahta çıkan Çar II nci Nikola candan sarılacaktır ve çok sevişir görüldüğü Alman Kayseri II nci Vilhelm'de onu, Avrupa işlerinden uzaklaştırmak için, bu yolda kışkırtacaktır.

Rus siyaseti bu yolu tutmaya koyulunca İngiliz siyaseti yeniden değişir ve Rusya'yı Uzak Doğu'dan Yakın Doğu'ya çekmeye çalışmaya başlar; İngiltere, Rusya'ya Boğazlar'dan özgür geçiş sağlamak, Osmanlı ülkesini paylaşmak ve Rusya'ya İstanbul'u da kapsayan çok büyük bir pay vermek gibi önermelerde bulunur. O bunu en çok Almanya'ya duyurmaktadır ve yahut, daha doğrusu, bunlar en çok Alman belge yayınlarında çıkmıştır¹.

Bu gibi düşünceler besleyen İngiltere, 1894 de parlamış olan Ermeni sorunu ve Osmanlı ülkelerindeki Ermeni ayaklanma ve patırdıları işinde Osmanlı'ya karşı çok çetin durum alır ve Doğu vilâyetlerinde özgür bir Ermenistan kurmaya varacak önermelerde bulunadurur. İngiltere bunları yaparken 1896 başlarında, İtalya ve Avusturya ile en çok Rusya'ya karşı 1887 de yapmış olduğu anlaşmayı artık yenilemeyeceğini bildirir. İşin içine gidilirse görülür ki Rusya'yı Bulgaristan ve İstanbul'a sokulmaktan alıkmak için yapılmış olan bu anlaşma artık yeni duruma uymamaktadır.

Rusya ise dalmış olduğu Uzak Doğu yani Mançurya, Kora ve

¹ Alman Belgelerinde santeşrin 1894 ve Temmuz ve Ağustos 1895 tarihlerinde bunu gösteren bir çok belge bulunur: Bak: I. T., c.I. s. 80, 86-88 ve 100-104.

Çin işlerinden ayrılmaya onaşmaz (razı olmaz) ve İngiltere'nin istediği yola girmez; Ermeni işlerinde ise, Doğu Anadolu'da kendisine karşı bir duvar olabilecek ve Balkanlar'daki Bulgaristan gibi İngiliz etkisi altına girebilecek ne özgür, ne de bağımsız bir Ermenistan kurulmasına karşın olur.

Ancak 1894 den bu yana bir kaç yıl kâh yatışan, kâh alevlenen Ermeni patırdıları sırasında İngiltere'nin biteviye Osmanlı dağılması ve paylaşılması ve Boğazlar'dan içeriye arsulusal donanmalar sokulması konularıyla oynayadurması doğal olarak Rusya'yı İstanbul ve Boğazlar işleriyle uğraşmaya ve oraya kendisi de donanma ve asker yollamak sorumunu incelemeye götürür; bundan başka Rusya Doğu Hıristiyanları'nın geleneksel olarak koruyuculuğu rolünü, gösterişte olsun, elden bırakmış olmamak için, ara sıra Osmanlı'ya karşı gösterilerde bulunur; ancak Abdülhamit, bunların içten olmadığını bilmektedir ve Rusya bunları yaparken, kendisinin Uzak Doğu'daki uğraşmaları sırasında Osmanlı ülkesinin paylaşılması işinin ortaya çıkmasını önlemeyi baş amaç saymaktadır. Bu Ermeni patırdıları sırasında İngiltere'nin bir düziye Osmanlı'ya karşı çetin davranması, orada hıristiyanlık adına biteviye propagandalar yapılması ve Salsbörü'nin bütün girişit ve söylevleriyle Osmanlıyı ürkütmesi ve alçaltması, Rusya'nın ise görünüşte bazı bazı Osmanlıya karşın durum olsa da el altından Abdülhamid'i dinizlemesi, Çar'la Sultan'ın, her ikisinin istibdada olan eyginliklerine ve devletlerin yönetimindeki (idare) benzerliğin doğurduğu yakınlığa eklenince, Osmanlı'yı Rus'a yaklaştırmıştı.

Pek geniş ölçüde bir Osmanlı paylaşılması sözünün biteviye ortada dolaşmasından ve böyle bir şey olunca Rusya'nın İstanbul'a yerleşmesinden, bu yolda bazı Rus anıklıkları (hazırlık) sezilir gibi olmasından ve Abdülhamid'in de Rusa doğru kayıyor görünmesinden Avusturya Hükümeti çok ürkemektedir. Bu duygu ve kuşkuyla Avusturya, Rusya'nın İstanbul ve Balkanlar'da her ne biçimde olursa olsun egemenliğini önlemek gerektiği yolunda bağlaştığı Almanya'ya başvurur ve şu yolda bir karşılık alır:¹ Eğer İngiltere, Rusa karşı işe girişecek olursa Avusturya'da girişmelidir; yoksa Avusturya'nın İngiltere'siz ortaya atılması doğru

¹ Bak: I. T., c. I, s. 94 (1895 sonları).

olmaz; böyle yaparsa İngiltere'ye eskiden beri yapageldiği gibi kendisini ilgilendiren savaşları başkalarına yaptırmak olanağı bir kere daha verilmiş olur.

Bağlaştığından bu karşılığı alan Avusturya iki defada, birincisi 1896 ilkbaharında İngiliz Hükümeti İtalya ve Avusturya ile olan 1887 anlaşmasını yenilemeyeceğini bildirdiği sıralarda ve bir defa da 1897 ikincikânununda, Boğazlar işinde İngiltere ile bir anlaşmayı arar. Bu yoldaki görüşmeler o andaki Avusturya'nın kaygılarını ve İngiltere'nin siyasal manevralarını göstermesi dolayısıyla önemlidir; bunları o sırada İngiliz Dış Bakanı olan Lord Salsbörü'nin Viyana İngiliz Büyük Elçisi sör H. Rumbold'a 20/1/1897 tarihli bir yazısına göre topluyoruz :¹

“ Bugün Avusturya Büyük Elçisi geçen yılın ilkbaharında bana yapılmış olan bir önermeyi yeniledi; bu, Boğazlar'ın Rusya'dan gelebilecek herhangi bir girişite karşı korunması işidir. Önce de ileri sürmüş olduğu gibi Avusturya'nın düşüncesine göre Rusya'nın Boğazlar'da egemen olmasını önlemekte en çok ilgili devlet İngiltere'dir, dolayısıyla böyle bir olayı önlemek için İngiltere önyak olmalıdır. Eğer İngiltere bu işin deniz kısmını üzerine alır ve donanmasını Rusya'dan gelebilecek böyle bir saldırıya karşı koymak için Boğaziçine yollarsa Avusturya da, herhangi bir Balkan devletinin de yardımıyla (doğal olarak Bulgaristan düşünülmektedir), Rusya'nın Boğazlar'da buyruğunu geçirebilecek bir duruma gelmesini önlemek için ordusu ile gereken ölçemleri almaktan sakınmayacaktır.

“ Ben (Salsbörü) karşılığımın bir yıl öncekinden pek başka olacağını sanmadığımı söyledim. Bu işteki İngiliz ilgisini kabul ettim, ancak bunun Avusturya ve Fransa'nınkinden üstün olduğunu abadım (reddettim); dedim ki : İngiltere, kamoy ve Kamutayı dolayısıyla, bu gibi şeyleri önceden ve daha ortada korkulan olaylar yokken üstenez; bu olaylar ortada görününce Kamutay ve kamoy onları inceler ve tutulması gereken yolu saptar (tespit eder) ve daha önceden buna karşın olarak üstlenilmiş olan şeyler onları bu yoldan şaşırtamaz. Bu sorumun ana çizgilerini değiştirmiş olan ve bu yolda önceden bir üstenede bulunmayı olanaksız kılan üç yön vardır : Birincisi şudur ki İngiltere'de Osmanlı'ya karşı

² I. B., c. IX, K. I. s. 775 - 6. (geniş bir özet yapılmıştır).

olan eyginlik 40 yıl öncekine göre baştan başa değişmiştir; bu değişiş, az çok aşama aşama olmuştur ve Osmanlı Hükûmetinin çetin ve halkça sevilmeyen davranışlarının doğurduğu bir sürü ayaklanmanın sonucudur. Ancak şimdi değişiklik tamdır. Sultan'a yardımda bulunulmasına karşın duygu çok büyük olacaktır ve yüksek siyasal düşüncelerin İngiliz ulusunu bu karşı duyguyu yenmeye ve nefret ettiği bir hükûmete yardım için gerekecek büyük para ve can özverilerinde bulunmaya götürecektir kadar açık ve güçlü olacağı üzerinde şimdiden bir şey diyemem. İkincisi şudur ki, önceleri Sultan'ın Boğazlar'daki bağınsızlığını (istiklâl) korumak ve sürdürmek için İngiltere üstünmelerde bulunurken, Sultan'a karşın olarak değil, hep onun isteği ve yardımile bu gibi işlere girişileceği düşünölmüş idi; bugün ise durumun yine böyle olduğu hiç duruksamaksızın söylenilemez; Sultan Çanakkale'yi büyük uğraşlarla berkitmek ve Boğaziçi berkitmelerine hiç bakmamakla, bir bilitle yayınlamış kadar açık olarak, şunu söylemektedir ki, Batı Devletlerin'den yardım görmektense Rus salgınına uğrama olasılığını daha çok beğenmektedir. Ben (Salsböri) İngiliz siyasasının hiç bir deysisini hatırlamıyorum ki Sultan'ın hoş geldiniz dediği bir salgıncıya karşın, onun istemediği bir bağınsızlığını korumak için, ona yardımı göz önünde tutmuş olsun.

“Üçüncüsü ikinci ile çok ilgilidir; o da şudur ki şimdi Çanakkale'nin zorlanması 20 ve hattâ 10 yıl öncesine göre daha çok güç bir iş olmuştur Askerî uzmanlar kara kurganlarına karşın ordu ile ölçemler alınmadan Çanakkale'yi denizden zorlamaya karşındırlar. Eğer bu doğru ise İngiltere'nin kendi başına Çanakkale yolunu açması düşüncesini bir yana bırakmak gerektiği sanındayım. Ancak bu demek değildir ki eğer gerekirse İngiltere bu gibi ölçemleri almaktan vaz geçiyor; bu işin, ne yapılacağı, ne de yapılmayacağı yolunda bir söz vererek kendimi bağlamak istemem ve yalnızca ilerisi için davranış özgürlüğümüzü elde tutmak isterim. Benim (Salsböri) bu sözlerim üzerine Avusturya Büyük Elçisi de Hükûmetinin davranış özgürlüğünü elde tutacağını ve Boğazlar konusu üzerinde hiç bir anlaşmaya yanaşamıyacağını söyler ve şunları ekler: Fransız siyasası, sözde ne olursa olsun, onun durumunun gereklikleri, onu bu işte de Rusya ile bağlaşmaya sürükleyecektir, ve eğer Avusturya'nın arkasında İngiliz donanması görünmezse Avusturya, Rusya'ya karşın Alman işbirliği-

ne güvenemez.

“Ben (Salsböri) dedim ki uyrumuzun (tebaa) hayatını tehlikeye düşürecek olaylar bizi ileri atılmak zorunda bırakabilir. Böyle bir durumun ortaya çıkmaması için gereken ölçmeleri alması uğrunda Sultan üzerinde yeter bir baskıda bulunulabileceğini umuyorum.”

Lord Salsböri'nin bu sözleri usalı (makul) görülebilirse de bunları 10 yıl önce yine kendisinin 12/12 ve 16/12/1887 de Avusturya ve İtalya ile yapmış olduğu, Doğu Üçlü Bağlaşması adını taşıyan yukarda sözü geçen anlaşma ile karşılaştırırsak arada önemli başkalklar olduğunu görürüz; işbu anlaşmanın 4 den 8 e kadar olan maddelerini aşağıda hatırlatıyoruz:¹

“4 — Önemli Avrupa asılarının bekçisi olan Türkiye'nin, üzerinde üstünlük kurabilecek her türlü yabancı etkiden (nufuz) bağınsız (müstakil) olması. (Hilâfetin bağınsızlığı, Boğazlar'ın özgürlüğü, v. s.)”

5 — Dolayısıyla Türkiye Bulgaristan'daki hükümanlık haklarını başka bir devlete ne bırakılabilir, ne de ona bu yolda vekâlet verebilir; ne orada yabancı bir yönetim (idare) kurmak için ora işlerine karışabilir, ne de bu düşünce ile girişilebilecek zorlayıcı ölçemlere (tedbir), bunlar ister askerle orayı ele geçirmek, ister oraya gönüllü yollamak biçiminde olsun, göz yumabilir. Keza antlaşmalarla Boğazlar'ın bekçiliği ödevini üzerine almış olan Türkiye, Küçük Asya'daki hükümanlık haklarından hiç bir kısmını başka bir devlete bırakamaz veya bu yolda ona vekâlet veremez.”

“6 — Üç devlet (İngiltere, Avusturya, İtalya) bu ilkelerin (principe) korunması için Türkiye'ye kendileriyle işbirliği yaptırmak dileğindedirler.”

“7 — Türkiye 5 inci maddede yazılı meşru olmayan girişitlere karşı koymaya kalkışırsa Üç Devlet antlaşmalarla saptanılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bağınsızlığına ve onun toprak bütünlüğüne saygı göstertmek için alınması gereken ölçemler üzerinde anlaşacaktır.”

“8 — Ancak Babıâli'nin davranışı yukarda sözü geçen meşru olmayan girişitlerle bir ortaklık ve onlara uygunluk özünü göste-

¹ Bak: Pribram s. 71 - 78 ve I. T., c. I, s. 62 - 63.

rirse Üç Devlet, Osmanlı topraklarından uygun göreceklerini süresiz (muvakkaten) ele alacaklardır.„

Bir yandan işbu 1887 anlaşması, öbür yandan Salsbörü'nin 1894 ve ondan sonraki bir kaç yılda Osmanlı'yı paylaşma sözlerini ortaya atması ve Rusya'yı bu yolda kışkırtması ve 1896 ve 1897 de yukardaki biçimde Avusturya Büyük Elçisine karşılık vermesi Berlin antlaşmasıyla 1902 İngiliz - Japon anlaşması arasında geçen yıllardaki Boğazlar'la ilgili İngiliz siyasasının iki yönünü aydınlatır: a) Rusya, Balkanlar ve Boğazlar'a karşı saldırgan bir durum aldımıydı elden geldiği kadar çok Avrupa, Akdeniz ve Balkan devletini toplayıp Rusya'ya karşı koymak, Osmanlı da bunlarla birlikte Rusya'ya karşı koymak isteğinde ise ona yardım etmek, değilse ona karşı da durum almak; b) Rusya, Orta veya Doğu Asya'da uğraşmalara koyulunca onunla oralarda yalnız uğraşmak zorundan kurtulmak için ona, Yakın Doğu yönünü kolay kazançlar sağlanılabilecek ve alımlı (cazip) bir alan gibi göstererek onu oraya çekmeğe çalışmak.

Salsbörü'nin 1898 de Rusya'ya, Çin ve Osmanlı Asya'sını paylaşmayı (etki bölgesine ayırmayı) önermesi de bu siyasanın bir örneğidir¹.

Yukarda gördüğümüz gibi Boğazlar işinde, bağlaştığı Almanya'dan, önce İngiltere ile anlaşma öğüdünü alan ve bu son devletten de iki başvurma sonucunda dilediği bir yolda karşılık almayan Avusturya, 8 ve 17/5/1897 de Rusya ile işbu devletin o sırada güttüğü Uzak Doğu siyasasına uygun ve iki yanı da dinizleyici (tatmin) bir anlaşmaya varır². Boğazlar'la ilgili kısımları aşağıdadır:

1. İki Büyük Devlet Balkanlar'da toprak ele geçirme siyasası gütmeyecek ve öbür Büyük Devletlere de buna saygı gösterteceklerdir.

2. İstanbul, dolayları ve Boğazlar sorumluları Avrupai özde oldukları için iki Devlet bunları çözüleyebilecek durumda değildir. Rusya Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçmesini yasak eden hükümlerin kalmasını istemekte direnir ve Avusturya onu bunda haklı görmektedir.

¹ Bak: I. T., c. I, s. 120 - 121.

² Metin: Pribram s. 107..., özet ve durum: I. T. c. I, s. 110...

Böylelikle Avusturya'nın kuşkuları yatışmış ve Rusya da Balkanlar yönünden daha az korkarak ve İngiltere'nin onu Boğazlar yolu ile tehdit edebilmesine karşı bir Avusturya sigortası da sağlamış olarak Uzak Doğu'da uğraşmak olanağını elde etmiş olur.

İngiltere, 1902 de Japonya ile bağlaştıktan sonra Uzak Doğu'da da Rusya'ya karşı bir ortak edinmiş olduğu için Rusya'ya karşı yukarıda görülen teraze siyasasına artık gereksili (mühtaç) değildir; bundan başka ister antlaşmada gizli olarak yazılı bulunsun, ister Japonya'nın bu yoldaki isteğine uymayı gerekli bulsun, İngiltere bundan böyle Boğazlar'ı Rusya'ya açmak veya ona orada kolaylıklar göstermek düşüncesini bir söz olarak ta olsa ileri sürmez; ancak bu düşünce İngiliz Hükümet'ince büsbütün bir yana atılmış değildir; çünkü 11 şubat 1903 de "İmparatorluğu Koruma Komitesi,, kendisinden yapılan bir soruya şu yolda karşılık verir¹:

"Genel olarak denilebilir ki Rusya'nın Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmesi veya onun Karadeniz'le Akdeniz arasındaki su yolunu dilediği gibi kullanabilmek üzere egemen etkisine (dominating influence) dayanarak Türkiye'den koparacağı hakdan asılanabilmesi için (İngiltere'ce) onunla (Rusya ile) yapılacak bir anlaşma bizim (İngiltere'nin) bugünkü şartlar altındaki sevkülceysi durum ve ölçemlerimizi (strategic dispositions) belirtili biçimde değiştirmez.,,

Bir yandan bu gibi incelemelerde bulunmakla birlikte öbür yandan İngiltere Hükümeti'nin Rus-Japon savaşına götüren yıllarda ve işbu savaş sırasında Boğazlar'la başlıca ilgisi, Japon dilekleri dolayısıyla hem Rusya hem Osmanlı üzerinde baskıda bulunup Rus Karadeniz donanmasının çıkıp Uzak Doğu'ya gitmesini önlemek olmuştur ve bu yolda Rusya'yı savaşla tehdide kadar ileri gitmiştir². Yine o anda İngiltere, Lord Salsbörü'nin Berlin kongresinin 18 inci toplantısında ileri sürmüş olduğu görüşü bırakmış ve Şuvalof'unkini benimsemiştir. (Bak: yukarda; bölüm II, Boğazlar'daki hukukî durum,, a.)

İşbu Rus-Japon savaş ile ilgili olaylar bir yana bırakılırsa, Boğazlar sorumu, 20 inci yüz yılın ilk yıllarında 1906 ya kadar uyuklar gibidir. Bu yıllarda Rusya Uzak Doğu işlerine dalmış,

¹ I. B., c. IV, s. 59 - 60

² Bak: I. B., c. II, b. 258. Grey'in Petersburg Büyük Elçisine 30 - 1 - 1904 tarihli teli.

Japonya ile savaşmak zorunda kalmış, ondan dayak yemiş, içerde de bir sürü ayaklanma ile karşılaşmak zorunda bulunmuş ve epi arık düşmüştür.

İngiltere ise, biteviye donanmasını arttıran, Bağdat demiryolu bırakısını (imtiyaz) alarak Hint denizlerine kadar sokulmaya uğraşan Almanya ile önce anlaşmak ve hattâ bağlaşmak istedikten sonra ondan yüz bulamadığı için Fransa'ya dönmüş, onunla "yürekten anlaşma,,yı (Entente Cordiale) kurmuş ve Rusya ile de yakınlaşmaya koyulmuştur.

C) Almanya — İşin temeline gidilirse Almanya da öbür Büyük Devletler gibi Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar'a yerleşmesini ve dolayısıyla de bu amaca doğru ilerilemesini ve bu yolda başarılar elde etmesini içten istemezdi; hele Bağdat demiryolu bırakısını aldıktan ve Kuzey denizindeki Alman limanlarını karadan Basra körfezine bağlamaya, yani çok kullanılan bir söze göre Hamburg-Bağdat çizgisini sağlamaya koyulduktan sonra, Rusya'nın bu çizgiyi en önemli yerinden İstanbul'da kesmesini hiç istemezdi. Bundan başka Almanya'nın Avrupa siyasasının temel taşı, onun ikinci Germen Devleti olan Avusturya-Macaristan'la olan bağlaşması idi. Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar'a yerleşmesi ise bütün Balkan Slavları üzerine egemenliğini kurması yani Avusturya'yı Balkan sınırlarında ve hattâ Adriyatik'te kuşatması, boğması ve onun içindeki milyonlarca slavy ondan ayırmak ve dolayısıyla işbu İmparatorluğu dağıtmak için çok büyük kolaylıklar elde etmesi demektir; bu yüzden de Almanya, Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar'a yerleşmesini ve dolayısıyla de bu amaca yaklaşmasını isteyemezdi.

Bu böyle olmakla beraber, gerek Bismark gerekse ondan sonra Kayser II inci Vilhelm bunun tam tersini istediklerini sandıracak bir siyasa güdeceklerdir. Bunun sebebi şudur: Almanya'da İngiltere ve Avusturya gibi Boğazlar sorununun Rus Devlet adamları için ne aşama alımlı (cazip) olduğunu görmekte ve dolayısıyla o da, bu son iki devlet gibi bu işi Rusya'ya karşı bir yemlik olarak kullanmayı uygun ve kazançlı bulmaktadır. Almanya'nın bu işte İngiltere ve Avusturya'ya nisbeten bir üstünlüğü de vardır ki o da kendisinin Boğazlar sorumu ile öbürleri kadar ilgili olmadığından, Rusya'yı bu siyasanın içtenliğine daha kolay

inandırabilecek bir durumdadır. Almanya'nın Boğazlar sorumunda takındığı genel durum bu işte Rusya'nın önüne dikilmeyeceğini ve hattâ gerekirse ona kolaylıklar da gösterebileceğini her fırsatta işbu devlete bildirmek ve duyurmak ve dolayısıyla onu Boğazlar yolunda ilerlemeğe kışkırtmak olmuştur; bunun karşılığında Almanya bir çok Avrupalı genel siyasal işlerde Rus desteğini sağlayabilmiştir. Almanya böyle yapmakla ana sorunun çözülmesini, yani Rusya'nın Boğazlar'a yerleşmesini gerçekten ne sağlamakta hattâ ne de kolaylaştırmaktadır; çünkü o pek iyi bilmektedir ki Rusya bu yolda edimsel (fili) bir adım atacak olursa onun önüne dikilecek bu işle kendisinden daha çok ilgili devletler bulunmaktadır ve Japonya bile bunlar arasındadır; dolayısıyla o, Rus dostluğunu az da olsun kazanırken, İngiltere ve hattâ Fransa gibi kendi önürdeş veya düşmanları, Rusya Boğazlar'a doğru gerçekten bir adım atmaya kalkışacak olsa, ona karşın durum almakla, Rus düşmanlığını veya hiç olmazsa kızgınlığını üzerlerine çekmektedirler ve Almanya bu davranışıyla, bir taşla iki kuş vurmaktadır.

Bunlardan başka Almanya çok kere Boğazlar ve İstanbul sorumunu, Rus açgözlülüğünü ve Rus gücünü Alman sınırlarından uzaklaştırmak ve onlara başka bir erek (hedef) vermek için kullanılabilecek bir yemlik gibi de göze almıştır.

Bütün bunların, Berlin antlaşmasıyla 1906 yılı arasında bir kaç örneğini vereceğiz.

1887 de Rusya'nın Bulgaristan ve İstanbul üzerindeki tasarılarından kaygı duyulduğu ve yukarda gördüğümüz gibi Almanya'nın iki bağlaştığı olan Avusturya ile İtalya, Rusya'ya karşı koymak için İngiltere ile¹ "Doğu Üçlü Bağlaşması,, denilen anlaşmayı imzalamış oldukları sırada Almanya Rusya ile "karşı sigorta,, (Trait  de Contre-assurance) adı verilen bir antlaşma yapmıştı² ve bunu bağlaşıkları Avusturya ve İtalya'dan gizli tutmuştu; bunun "çok gizli,, ekine göre :

Almanya önce de olduğu gibi Bulgaristan'da "meşru,,³ bir Hükümet kurmak için Rusya'ya yardım edecektir. Hiç bir biçimde Prens Aleksandr'ın yeniden tahta çıkmasına onaşmayacaktır (Madde 1).

¹ Şubat'ta ve Sonkânun'da.

² 18-6-1887 de. Metin: A. B. , b. 1087; özet ve durum: I. T. , c. I. s. 60.

³ Yani Rusya'dan yana ve ona bağımlı.

Şayet Rus asıllarını (menfaat) korumak için Çar Karadeniz'in kapısını doğrudan doğruya korumak ödevini üzerine almayı gerekli görürse Almanya onun (Çarın), İmparatorluğunun anahtarını elde tutmak için almayı gerekli göreceği ölçümlere (tedbir) karşı eygin bir yansızlık gösterecek ve ona tinsel (manevi) bakımdan ve diplomasi yolu ile yardımcı olacaktır (Madde 2).

Bu antlaşmanın, Almanya'yı Avusturya ve İtalya'ya bağlayan "Üçlü Bağlaşma," ile ve İngiltere ile Avusturya ve İtalya arasındaki "Doğu Üçlü Bağlaşması," ile uyutlandırılmasının olanaksızlığı kolayca görülür.

Bunu yapmış olan Bismark iş başından çekildikten sonra Kayser II inci Vilhelm bu "karşı sigorta," antlaşmasını yenilemez; bunun sebeplerini sayan ve Alman Dış Bakanlığınca yazılmış olan bir belgede¹ Almanya'nın Boğazlar işinde alması gerekli görülen durum şöyle anlatılmaktadır :

"İngiltere ve belki de Fransa ile Rusya arasındaki karşıtlığın gelişebileceği bir nokta olan Boğazlar sorunu üzerine Rus bakışını çekmek, bizim asıllarımızın gereği olduğunu kabul edebiliriz; ancak bu duygumuzu hiç bir biçimde belli etmememiz daha iyi olur,"

Ancak Rusya'nın gerçekten İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçireceği sanıldığı anlarda Almanya'nın; İngiltere'yi de birlikte sürüklemek şartıyla ona karşın durum almayı göze aldığını yukarıda gördük (Lord Salsbörri'nin Avusturya Büyük Elçisiyle görüşmesini anlattığımız sırada - 1896 - 97 yıllarında).

Almanya'nın böyle bir yola girmek istemesinin yalnız Rusya'nın gerçekten Boğazlar'ı ele geçirmeye kalkışacak sanıldığı anlarda olduğunu ve böyle bir tehlike geçince Rusya'ya eygin görünme siyasasına döndüğünü daha iyi açıklamak için 1902 haziranında Almanya, Avusturya ve İtalya arasındaki Üçlü Bağlaşma'nın yenilendiği sırada geçen bir olayı hatırlatıyoruz. İtalya işbu Antlaşmaya: bir Büyük Devletin Doğu'da statükoyu (toprak durumunu) bozmak için yapacağı herhangi bir eylemi (action) önlemeyi gerektiren bir hükmün konmasını (ki bu adı söylenilmemekle birlikte Rusya'ya karşı Almanya'yı kullanmak isteğini kapsayordu) istemesi üzerine Almanya buna onaşmaz; bu önermeyi bir Fransız

¹ A. B., b. 1360 (25-3-1890).

oydamı (telkin) göstererek Rusya'ya bildirir ve Alman Baş Bakanı Bülov Petersburg'daki Büyük Elçisine yolladığı bir mektupta Rus Dış Bakanıyla görüşerek bunları anlatmasını ve sözü bir Fransız - Alman savaşı olasılığına getirmesini ve bu çıkarsa ve Rus Hükûmeti eğer aşırı Rus yurtseverlerinin savaşa katılma isteğinin önüne geçemezse onları Vistül kenarlarına değil Boğaziçi'ne doğru saldırtması dileğini ileri sürmesini ister. Özet olarak bir Alman Fransız savaşı çıkarsa, Rusya, bağlaştığı Fransa'ya yardım etmek için Almanya'ya saldıracağı yerde gitsin İstanbul'u ve Boğazlar'ı alsın der.¹

Aynı Bülov'un 9/4/1904 de Makedonya ve Osmanlı - Bulgar işleriyle ilgili olarak Kaysere çektiği bir telde şöyle denmektedir :²

“ Majestenez Rus gücünün Akdeniz'e doğru akmasının Almanya için istenilecek bir olay olduğu ve bazı şıklarda bu akıntının durmasının bizim için tehlikeli olabileceği bakımından davranarak Alman siyasasını hep ona göre yöneltiniz. „

Bu örneklerden ve Alman siyasasının genel gidişinden şuna varılır ki, Almanya bakımından, Rus isteklerinin en kârlı olarak yöneltilebilecekleri yönler sıra ile şunlardır :

- 1) Doğu ve orta Asya.
 - 2) İstanbul ve Boğazlar.
 - 3) Alman ve Avusturya sınırları.
- İngiltere için se bu tam tersinedir.

d) Fransa — Bu Devlet te 1893 denberi Rusya'nın bağlaştığı olmakla birlikte onun Akdeniz'e çıkmasına karşındır ve o Avusturya, İngiltere ve Almanya gibi bu konuyu Rusya'ya karşı, bir türlü oyun vasıtası veya yemlik gibi kullanmayıp, Rus istekleri kendisine bildirilince elden geldiği kadar olumsuz durum almaktadır.

e) İtalya — Onun durumu da Fransa'ninkine benzemektedir; esasen onun Büyük Devlet olarak önemi azdır.

IV. — 1906 — 1909 RUS GİRİŞİTİ

1906 Yılında Avrupa'nın genel durumu — Büyük Devletler arasında bir kaç küme vardır, aşağıda bunları sayıyoruz :

¹ Bak : I. T. , c. I, s. 158 - 9

² Bak : I. T. , c. I, s. 170 - 1

a) Almanya, Avusturya ve İtalya arasında "Üçlü Bağlaşma,, vardır; Rusya ve Fransa'ya karşı düşünülmüştür, ancak İtalya Fransa ile 1902 de yaptığı gizli bir anlaşma ile Fransa bir saldırıya uğrar veya onurunu korumak için silâha sarılmak zorunda kalırsa yansız kalmayı üstlenmiş, yani "Üçlü Bağlaşma'nın tinine (ruh) karşın olan bir işi gizlice üstlenmişti; Almanya ve Avusturya'nın da ona karşı pek güvenleri yoktu.

b) Fransız - Rus bağlaşması; başlıca Almanya'ya karşı düşünülmüştü.

c) İngiliz - Fransız "Yürekten Anlaşma,, sı (Entente Cordiale); bu da Almanya'ya karşı düşünülmüştü. İngiltere bir çok kere Almanya ile anlaşarak veya onunla bağlaşılarak aralarındaki önürdeşlik ve yarışları durdurmaya çalıştıktan ve bunu başaramadıktan sonra Fransa ile dostluk kurmuştu.

İngiltere ve Rusya, Almanya'ya karşı Fransa ile ayrı ayrı anlaşmış olmakla birlikte aralarındaki önürdeşliği ve kuşkuları daha sona erdirmemişlerdi. Ancak Japonya'dan dayak yemiş olan Rusya bir sürü iç ayaklanmanın da eklenmesiyle çok arıklaşmıştı ve Uzak ve Orta Asya'daki amaçlarından ister istemez vaz geçmek zorunda kalmış olup gözlerini yeniden Yakın Doğu'ya, İran'a ve Balkanlar'a çevirmişti; ve derlenip toplandığı ölçüde İran ve Osmanlı'nın arıklığından asılanarak işbu yönlerde büyüme ve asılar sağlamak düşüncesinde idi.

Rusya, İran'da İngiltere ile, ve Balkanlar'da en çok Avusturya ile karşılaşmakta idi; bu son Devletle Rusya arasında başlıca karşınlık konusu, Balkan egemenliği ve Güney Slavları (Yugoslav) sorumluları idi.

İngiltere'nin de en çok Almanya ile yani Avusturya'nın bağlaşığı ile karşınlığı vardı. Bu karşınlığın başlıca konuları: savaş gemileri yapma yarışı; Bağdat demiryolu, yani Almanya'nın Basra Körfezi'ne sokulması ve Avrupa'yı Hindistan'a bağlayacak en çabuk yolu eline almak istemesi; tecim ve sanayi geliştirme yarışı; genel egemenlik istekleri ve sömürgelerde propaganda işleri idi.

İngiltere ve Rusya'nın durumlarını özet olarak ele alırsak şunları görürüz:

1) Bu iki Devlet te ana, hattâ tek düşman olarak Almanya'yı bilen Fransa ile şu veya bu biçimde bağlanmışlardır.

2) İngiltere var gücünü Almanya'ya karşı toplamayı git gide

daha gerekli bulmaktadır.

3) Rusya da Almanya'nın bağlaştığı Avusturya karşısında aşağı yukarı bu durumdadır.

4) Ancak İngiltere ile Rusya arasında, Asya'da ve Doğu'da bir sürü çözülenmemiş sorum vardır ki bunlar aralarında bir önürdeşlik ve kuşku kaynağıdır.

1906 ve 7 yıllarında bu iki devlet işbu önürdeşlik ve kuşku-yu ortadan kaldırmak için görüşmelerde bulunur ve 31/8/1907 de imzaladıkları bir anlaşma ile bu işi az çok başarırlar. Her iki yanın İran, Afganistan ve Tibet'teki durumu üzerinde anlaşılır ve İran, biri Rus, öbürü yansız ve üçüncüsü İngiliz olmak üzere üç bölgeye ayrılır.

Rusya'nın İngiltere'ye başvurması. — Bu anlaşmada Boğazlar üzerinde bir şey yoktur; ancak yapılan konuşmalar sırasında bu yolda epi görüşülmüş ve yazılmıştır. Bunları gözden geçirelim :

Petersburg İngiliz işgüderi Spring-Rays'in 1/3/1906 tarihile İngiliz Dış Bakanı Grey'e yazdığına göre Rus Hükümeti Boğazlar işinde, şunları istemektedir: İngiltere, Lord Salsbörice Berlin kongresi sırasında ileri sürülmüş olan görüşü (Bak yukarda bölüm II, "Boğazlar'daki Hukukî Durum", a) kabul etsin, yani bu görüşe dönsün ve Rus-Japon savaşı sırasında ele almış olduğu bunun tam tersi bulunan aynı Berlin kongresinde Rus oruntağı Kont Şuvalof'ca ileri sürülmüş olan görüşü bıraksın. Yani Rusya Sultanla anlaşıp ondan savaş gemilerini Boğazlar'dan geçirmek iznini alırsa İngiltere buna karşın olmasın¹.

Karşılık olarak İngiliz Dış Bakanlığın'dan Spring-Rays'a uzun bir andiç gönderilir, sonda "İmparatorluk koruma komitesinin,, yukarda görmüş olduğumuz 11/2/1903 tarihli kararı vardır ve ondan sonra da şu denilmektedir²:

"Yukarıya çıkardığımız yazılardan açıkca anlaşılacağı gibi eğer istenilirse, Akdeniz'de bugünkü sevkülceysi durumda temelden bir değişiklik yapmadan Rusya'ya Çanakkale ile ilgili önemli bir önveride (concession) bulunmak olanaklıdır.,,

15 Mart 1907 de Londra'daki Rus Büyük Elçisi bu konu üze-

¹ I. B., c. IV, b. 210

² I. B., c. IV, b. 60-

rinde Grey'le konuşur. Büyük Elçi der ki (özet):

Boğazlar'ın Rusya'ya açılması, işbu ülkede, İngiltere ile başlamış olan görüşmelere karşı eygünlüğü arttırır. Rusya'nın bu sırada donanması olmadığından, o, Boğazlar'ı bütün Devletlere açılmış görmektense onları şimdiki gibi herkese kapalı görmeyi daha uygun bulur; bu olamayacaksa bu sorum hiç ortaya atılmamalıdır. *İstanbul'a kadar gidiş herkes için eş şartlar içinde yapılabilir, ancak Rusya için, Karadeniz'e girişin başka Devletlere açık olmaması temeldir.* Bu işte başka Devletlerin de ilgisi olduğundan Rusya ile İngiltere arasındaki anlaşma yalnızca kuransal (theorique, Büyük Elçi "platonik" demıştır) olacaktır, ancak bunun kamoy üzerindeki eyi etkisi çok büyük olur.

Grey'in karşılığına geçmeden önce şunu görmek gerekir ki Rusya işi önemsiz imiş gibi göstererek bu yolda İngiltere'den bir söz koparmak istemektedir; bundan başka imlediğimiz cümleden şu da anlaşılabilir ki Rusya Karadeniz'in ağzını kapama gerekliliğini ortaya atmakla ilerde bir kaç kere sözü geçecek olan Büyükdere ve Beykoz'u isteme sorumuna kapı yapmaktadır.

Grey'in karşılığı şu yoldadır¹:

İngiliz-Rus anlaşması için görüşmeler sırasında hep şu duygu da oldum ki Rusya ile kurulacak eyi ilişkilerin (münasebat) bir anlamı da, Boğazlar'ı ona kapamak ve Devletler arasındaki bütün konferanslarda İngiliz ağırlığını ona karşı kullanmak yolundaki eski siyasanın bırakılmasıdır. İki göbekten beri iki ülke arasındaki bütün güçlüklerin kökü bu siyasadır. İngiltere ve Rusya için Asya'daki karşılıklarını çözülemek ve ondan sonra başka önemli bir sorumda birbirine karşın durumda kalmak bugünkü görüşmelerle elde edilecek eyiliği bozmak demektir. Ancak Boğazlar'ın yalnız Rus savaş gemilerine açılması ve bizimkilere kapalı kalması İngiliz kamoyunu coşturabilir (Grey'in Petersburg'daki İngiliz Büyük Elçiliği'ne yolladığı yönergede Boğazlar'dan geçiş hakkında Rusya'nın istediği eşitsizlik ve karşılıksızlıktan doğabilecek güçlük üzerinde her nedense durulmamıştır). Eğer biz bu yola girerek, Rusya'ya böyle karşılıksız bir hak tanıyacaksak; ona yapacağımız bu büyük önverinin (concession) karşılığında buna benzer sorum-

¹ Onun Rus Büyük Elçisine verdiği karşılıkla, Petersburg İngiliz Büyük Elçisine 4 gün sonra yolladığı yönerge birleştirilmiştir I. B. c; IV, b. 257-8

lar üzerinde de (Mısır kapitülasyonları, Bağdat demiryolu işi) bir anlaşmaya varılması gerekir. Öbür Büyük Devletlere de işi bildirmeliyiz.

Grey'in bu sözleri Rus Dış Bakanı İzvolski'de coşkun bir sevinç uyandıracak; o, bu işi olmuş bitmiş saymak isteyecek (b. 259 ve 261) ve İngiliz Büyük Elçiliğine yolladığı bir andıçta bunu belirtecek ve hele Karadeniz, öbür savaş donanmalarına kapalı durmakla birlikte Rus savaş donanmasının Akdeniz'e çıkabilmesi yolundaki Rus isteğine Grey'in Petersburg'a yolladığı yönergede ayrıca karşılık göstermemiş olmasından çok hoşlanılmış olduğunu açığa vuracaktır. Sonda İzvolski şimdilik bu kadar görüşmeyi yeter bulduğunu ve bunu senet saymakla kalacağını ve Grey'in düşündüğü karşı önverileri (Mısır, Bağdat) de gerekince göz önünde tutacağını eklemektedir. (b. 265 eki 14/4/1907).

Grey, 27/4/1907 tarihli bir andıçta bu yanlış anlayışı düzeltir ve Petersburg'a yollanılan telde Boğazlar'dan geçiş işinde eş hak isteme sorununun belki bir kısaltma düşüncesiyle atlanılmış olabileceğini söyler. Ancak Grey bu iş üzerinde az çok dumanlı yazmakta ise de Karadeniz Devletleri donanmalarının Çanakkale'den geçmeleri ve Boğazlar'ın yalnız Karadeniz ağzına kadar bütün öbür Devletlerin donanmalarına açık olması keyfiyeti üzerinde konuşabileceğini anlatmakta, amma şimdiden hiç bir yön üzerinde kesin durum almak istemediğini belirtmekte ve Rus Hükümetinin bu işi şimdilik daha ileri götürmeyi düşünmeyişinden hoşlandığını bildirmektedir. Sonda Grey, eğer Asya işleri üzerinde bir anlaşmaya varılırsa bunun İngiliz kamoyu üzerinde o kadar iyi bir etkisi olacaktır ki, ileride eğer Boğazlar sorunu üzerinde konuşulacak olunursa bu konuşmayı çok kolaylaştıracaktır, der. (b. 268)

Görüldüğü gibi Grey'in bu son andıcı, Rusya'ya karşı, onu Asya işleri üzerinde daha çabuk ve kolay anlaşmaya kışkırtmak için, daha çok yemleme denemesine benzemektedir.

Bununla birlikte Grey'in bu andıcı Ruslar'ı çok hoşlandırır; İzvolski karşılık andıcında zamanı gelince Rus Hükümetinin bu yolda önermelerde bulunacağını ve bu danışmalardan sonra işbu önermelerinin iyi karşılanacağını ummakta kendini haklı gördüğünü yazar. (b. 275—10/7/1907).

Osmanlı Meşrutiyeti olunca İzvolski'nin Boğazlar ve Bosna Hersek'in Avusturya'ya katılması işlerinde alacağı durum az çok

işbu 1907 yazında İngiltere ile yapmış olduğu bu görüşmelerle ilgilidir ve onlara dayanıyor denilebilir.

1907 İngiliz - Rus anlaşması için yapılan görüşmeler sırasında Boğazlar sorununun geçirmiş olduğu evre (safha) burada bitmektedir. Bunlar olur biterken Abdülhamit bazı haberler almış, bundan kuşkulmuş ve sonra dinizlenilmiştir.

Yine bu İngiliz - Rus konuşmaları sırasında Avusturya, Rus arıklığını fırsat bilerek Balkanlar'da asılar elde etmek istegindedir ve kendi demiryollarını Sırbistan'dan geçmeyerek doğrudan doğruya Selâniğe bağlamak işini başarmak için uğraşmaya koyulmuştur; onun bu uğraşları Germen Devletlerinin Selanik'e yani Ege Denizi'ne inmesinin ve Batı Balkanlar'da egemenlik kurmalarının bir türlü başlangıcı sayılmaktadır. Rusya'da Dış Bakanı İsvolski ise hem bu Avusturya girişine karşı koymak hem de Balkanlar sorunu Rus dileklerine uygun bir biçimde çözülemek yolunu tutmak istegindedir ve İngiltere ile yapılan 1907 anlaşması görüşülürken Boğazlar ve İstanbul işlerinde İngiliz karşılığını gevşetmiş ve hattâ İngiltere'yi Rus dileklerine eyginleştirmiş olduğuna az çok inanmıştır.

Bu gibi düşünlerle davranan İsvolski, Balkanlar'da etkin bir siyasaya girişmek ve Rusya'nın Uzak Doğu'da beslemiş olduğu ümitler gömüldükten sonra onun yakın Doğu'daki geleneksel amaçlarına doğru, bu sefer İngiltere ile de dost olarak, yürümek ümidindedir.

İsvolski'nin gütmek istediği bu siyasa üzerinde 3/2/1908 de bir Rus Bakanları toplantısında görüşülür¹. İlgili bütün Bakanlar (Deniz ve Maliye Bakanları, Genelkurmay Başkanı, Savaş Bakanı muavini) devletin güçsüzlüğü dolayısıyla atılğan bir siyasanın o sırada doğru olamayacağı düşüncesinde bulunurlar. Baş Bakan Stolipin de kesin olarak yatışık bir siyasa gütmek gerekli olduğunu söyler.

Ancak İsvolski, Avusturya'nın Balkan Yarımadası'nın Batısında egemenlik kurmak istemesi demek olan Avusturya girişini karşısında seyirci kalmak isteginde olmadığı için, Rus Devletinin kötü durumuna bakmadan, bazı işlere atılacak ve Boğazlar sorunu

¹ Mandelstam, s. 657.

ortaya çıkararak Balkanlar'da Avusturya ile bir paylaşma yoluna gitmek isteyecektir.

Osmanlı Meşrutiyeti ve Rusya'nın Avusturya'ya Başvurması — Avusturya ve Rus girişimleri gelişmekte iken Osmanlı Meşrutiyeti olacak ve bu olay bu işlerin gelişmesinde epi değişikliklere yol açacaktır.

Bilindiği gibi 23 (10) Temmuz 1908 de Manastır'da meşrutiyeti bilitleyen topların atıldığı sırada Makedonya sorumu son aşama karıştı; Büyük Devletler orada yapılacak yeğleme (ıslahat) işlerine, git gide daha ağır basarak ve Rumeli'nin büyük bir kısmını Osmanlı'dan ayırmaya doğru götüren bir yoldan yürüyerek, her gün daha yakından karışmakta idiler.

Meşrutiyet'in bilitlemesi ise bu çetin ve korkunç durumu bir iki yıl için düzeltir ve gerek Rumeli'nin Türk olmayan uluslarını, gerekse Büyük Devletleri bir bekleme siyasasına götürür.

Bu eyimsizlik durumu içinde bulunulurken, ve Meşrutiyetin kurulmasından beri daha üç ay geçmemişken dört olay olur: a) 5/10/1908 de Avusturya-Macaristan, 30 yıldır elinde bulunan Bosna-Hersek'i kendi ülkesine katar ve Yenipazar Sancağını boşaltıp onu büsbütün Osmanlıya bırakacağını bilitletler. b) 6/10/1908 de Bulgaristan, 30 yıldır gerçekten var olan bağımsızlığını bilitletler. c) Yine bugünde, yıllardan beri Osmanlı ile ilgisi, bir limanda sallanan bir bayraktan ileri gitmeyen Girit adası kendini Yunanistan'a kattığını bilitletler. d) Rusya, Boğazlar sorumunu ortaya atar.

Burada "b,, ve "c,, bölükleri üzerinde durmayacağız ve "a,, bölüğünü de Boğazlar konusu üzerinde olan "d,, bölüğe ilgisi dolayısıyla azıcık ele alacağız.

Genel olarak sanılır ki 1908-9 yıllarında Boğazlar sorumunun ortaya çıkması Meşrutiyetin bilitlemesiyle ilgilidir; halbuki yukarıda gördüğümüz gibi işbu sorumun bu evresini (safha) açan olay. Meşrutiyetin kurulması değil, Uzak Doğu'daki yıkımından sonra Yakın Doğu'ya dönen Rusya'nın İngiltere ile Asya konuları üzerinde bir anlaşmaya varmış ve genel siyasa işlerinde işbu Devletle iş birliği yapmaya koyulmuş olmasıdır. Bu yoldaki olayları sıra ile gözden geçirelim:

a) İşbu 1907 anlaşmasına varan görüşmeler sırasında Boğazlar sorumu üzerinde İngiltere ve Rusya arasında ne konuşulduğunu ve Rusya'nın kurulacak olan İngiliz-Rus dostluğunu Boğazlar

üzerindeki geleneksel amaçlarının bir kısmını olsun elde etmek için sömürmeye çalışmış olduğunu yukarda gördük ; ileri sürülen Rus dileği şuna varıyordu: Rusya, Osmanlı Hükûmetiyle anlaşıp ta Boğazlar'dan şu veya bu biçimde yalnız Rusya'nın ve Karadeniz'de kıyısı olan Devletlerin savaş gemilerinin geçmesine onu onaştırabilirse İngiltere bu anlaşmaya karşı koymasın. Bu dilek Rusya'nın Boğazlar işinde ileri sürebileceği en ufak dileklerden biridir ve bu ancak onun için bir başlangıç olabilirdi. Bu işin anlam ve kapsamı ve bunun üzerindeki Rus çevenlerinin düşünceleri bu incelemenin başına koyduğumuz Bazili'nin raporunun 2 inci ve 3 üncü kısımlarında az çok belirtilmiştir.

b) Bunlardan sonra 27/1/1908 de Avusturya - Macaristan Dış Bakanı Erental'in yukarda kısaca imlemiş olduğumuz Bosna demiryollarını Osmanlı demiryollarına bağlayarak Avusturya'yı, Sırbistan'dan geçmeden, Selânik'e bağlamak isteği ve girişiti üzerindeki söylevi olur ve bu, Batı Balkan'da işbu devletin tutumsal da olsa egemenliğinin kurulmasına doğru önemli bir adım olacağı için Rusya'ca çok kötü görülür. Avusturya'nın bu girişitinde, doğal olarak, o sıradaki Rus güçsüzlüğünü sömürmek düşüncesi de vardır.

c) Bundan sonra 3/2/1908 de yukarda sözü geçen Rus Bakanlar toplantısı olur ve orada Rusya'nın atılğan bir siyasadandan sakınması gerektiği yolunda bir sonuca varılır.

d) Bundan sonra 9/6/1908 de İngiltere Kralıyla Rus Çarı arasında Reval buluşması olur. İngiliz Dış Bakanlığı daimî müsteşarı Sör Çarls Hardinc, Kralla birlikte Reval'a gitmiştir; onun raporuna göre¹ İsvolski konuşmalar sırasında, Avusturya'nın ortaya attığı Rumeli demiryolları işi, Makedonya'nın Germanleştirilmesine götürür der. Sör Ç. Hardinc raporunda İsvolski ve Çarla konuşmalarını anlatırken Osmanlı Boğazlar'ı konusu üzerinde bir şey yazmamaktadır, buna karşılık Baltık Denizi Boğazları işi uzun uzadıya konuşulmuştur. Osmanlı Boğazları üzerinde hiç bir sözün geçmemiş olmasına inanmayanlar, işbu rapor yayınlanırken bazı parçalarının konulmamış olduğu düşüncesini ileri sürmüşlerdir; Rusya'da ise Kral Edvard'ın Çar'a bu işte kolaylık göstereceği adancında (vait) bulunduğu söylentisi en yüksek çevenlerde dolaşmıştır.

¹ I. B. , c. V, b. 195.

Bu yolda gösterilen başlıca kanıt, Sovyet Hükümeti'nin çıkardığı Kızıl arşiv c. IV, s. 128 de,¹ Rus İmparatorluk Şûrası üyesi Polovzev'in günlük andıç defterinde bulunan şu yazının yayınlanmış olmasıdır :

“ Şûra'da inancalayolarlar ki iki Hükümdarın buluşması sırasında Edvard, İmparatorumuza şunları adançlamıştır: 1) Donanmamızın Boğazlar'dan özgür geçişini sağlamak, 2)”

Kral 7 inci Edvard'ın o sırada herkesi Almanya'ya karşı toplamaya ve Ruslar'ın da Boğazlar'ı kendilerine diledikleri biçimde açtırmaya ne kadar önem verdikleri bilindiği için böyle bir şeyin konuşulmuş olduğuna da inanılabilir; ancak bu yolda ayrıca bir kanıt ortaya çıkarılmamıştır. Pek olanaklıdır ki bu konu ve 1907 deki görüşmeler üzerinde iki hükümdar konuşmuş olsunlar ve onların konuşmaları bir rapora geçmediği veya geçtiyse daha yayınlanmamış olduğu için Boğazlar konusu üzerindeki görüşmeler de yayınlanmamış olsun. Her ne ise, Rus yüksek çevenleri Boğazlar işinde İngiltere'nin Rus görüşüne eyginliğine güvenir bir durumdadırlar.

e) Bundan sonra İsvolski 2/7/1908 de, yani Osmanlı Meşrutiyetinin bilitletmesinden 21 gün önce, Avusturya Hükümeti'ne bir andıç yollar.² Bunda 1) Rumeli demiryolları işindeki Avusturya isteklerine karşı yumuşak davranır, 2) 1897 Rus - Avusturya anlaşması üzerinde durur;³ durum buna uygun olageldikçe statüko'nun korunadurulması gerektiğini ve Balkan Yarımadasın'da ortaya ortaya çıkabilecek olasılıklar (éventualités) üzerinde Rusya ile Avusturya arasında anlaşma olanağı bulunduğunu söyler; 3) 1897 anlaşmasında denildiği gibi, gerek Bosna - Hersek'in ve Yeni pazar Sancağı'nın Avusturya'ya katılması ve gerek İstanbul, ona bitişik topraklar ve Boğazlar sorumlularının bütün Avrupa'yı ilgilendiren sorumlular olduğu düşüncesini yeniler ve sonda şunları der :

“ Bununla birlikte yukarda sözü geçen iki sorumun (bir yandan Bosna - Hersek ve Yeni pazar'ın Avusturya'ya katılması öbür yandan da İstanbul, ona bitişik topraklar ve Boğazlar sorumu) her iki ülke için kendi karşılıklı asılarına (menfaat) uygun olarak

¹ Bak . Taube, s. 186.

² Metin : Av. B. . c; l. b. 9.

³ Bak : I; T; . c; l. s; 111.

çözülenmesindeki son aşama büyük önem dolayısıyla Rus Hükümeti, bunların karşılıklı bir dostluk havası içinde oylarını (müzakere) kabule anıktır (hazırdır). „

Bu andıçtaki ana düşünce kolay anlaşılmalıdır. Rusya Boğazlar işinde İngiltere'nin hiç olmazsa kendisine eyginliğine güvendiği ve Batı Rumeli demiryolları işinde kendi güçsüzlüğü dolayısıyla Avusturya'ya karşı kesin bir durum alamayacağını anladığı için bu Bosna - Hersek ve Yenipazar sorumluları üzerinde Avusturya'ya uygunluk göstererek, kendisi de İstanbul ve Boğazlar işinde amacına doğru bir iki adım atmak istemektedir. Böylelikle İsvolski'nin Sör Ç. Hardinc'le konuşurken kullandığı tabire göre Rusya, "Batı Rumeli'nin Germenleşmesine „ karşılık olarak Doğu Rumeli'nin Ruslaşması yoluna gitmek istediğini açığa vurmaktadır. Hem bu sefer Rus Hükümeti, İngiltere ile görüşmesinde yaptığı gibi Boğazlar'dan yalnız şu veya bu bağ altında savaş gemisi geçirmek hakkını istemekle kalmamaktadır; onun kullandığı "İstanbul, ona bitişik topraklar ve Boğazlar „ tabiri açık olarak Rusya'da toprak katma düşüncesi olduğunu ve bunun Doğu Trakya'nın bir kısmını kapsayabileceğini göstermektedir. Bu da doğal görülmelidir, çünkü Rusya Batı Balkanlar'ı Avusturya etkisine bırakmayı göze alınca kendisi için bundan azını isteyemezdi. Karşını olan Avusturya'nın kendisine böyle bir "hak „ tanınmasını sağladıktan sonra Rusya yeniden dostu İngiltere'ye doğru dönüp kendisinden daha önce almış olduğu pek belirtili olmayan adancın genişletilmesini ve belirtilmesini isteyebilirdi.

Bundan sonra Rusya kendi bağlaştığı olan Fransa'ya ve İstanbul yolunda ona güçlük çıkarmamayı bir gelenek edinmiş olan Almanya'ya da evet dedirtebileceğini umabilirdi.

Bu Rus önermesinin öz ve kapsamını anlamak için bu incelemenin başına koymuş olduğumuz Bazili'nin raporunun 11 inci kısmını gözden geçirmek yeter, çünkü bu önerme en az olarak Karadeniz'i kesin olarak kapamak için Rusya'nın İstanbul ve dolaylarına yerleşmesine götürmektedir.

İsvolski'nin bu andıcı, Viyana Dış Bakanlığına 6 Temmuzda verilir; orası bunu inceleyip karşılık vermeden 23 Temmuzda Osmanlı Meşrutiyeti'nin biltilenmesiyle durumda önemli bir değişiklik olur.

Bu durumun arsiulusal bakımdan tepkilerini anlamak için şu-

nu göz önünde tutmalıdır ki Osmanlı ile ilişkisi olan hemen her devlet, Abdülhamid'in korku ve kuşkuları yüzünden, hakları olup olmadığına pek bakmayarak bir sürü ası sağlamıştır ve sağlamaktadır veya Osmanlının bir çok hakkının kullanılmamasını elde etmiştir veya elde etmektedir; yılların geçmesiyle de bu gibi yollarla sağlanmış olan asılar birer olut (emri vaki) biçimine girmektedir.

Meşrutiyetin bilittendiği sırada bu durumda bulunan bir çok sorum vardır; ilgili her devlet bu sorumların kesin olarak çözülmesinde çabuk davranmak ve Osmanlı'nın haklarını istemesine ve aramasına vakit bırakmamak dileğinde bulunmuş olması doğal görülmelidir. Bosna - Hersek ve Yenipazar sorumları da bunlar arasındadır ve bazı aşırı yurtsever Türkler bu işi de kurcalamak, meselâ oradan da Meclisi Mebusan'a Mebus seçtirmek gerektiği yolunda söz ve düşünceler ortaya atmışlardır.

İngiltere'nin de, çoğu Mısır, İrak ve Kıbrıs'ta olmak üzere bu gibi olutları veya takıntılı işleri vardı; ancak Osmanlı meşrutiyeti olunca bazı pek önemli siyasal düşünceler İngiltere'nin Osmanlı dostluğuna değer vermesini gerektirmiştir.

Bunların başında Osmanlı devletini ve Hilâfeti, Almanya ile iş birliği yapma siyasasından ayırmak, dolayısıyla de Bağdat demiryolu işini İngiltere için daha az tehlikeli veya zararlı biçime sokmak ve sömürgeler müslümanları yanında İngiltere'ye karşı ve Almanya'dan yana olarak işleye duran ve Halife'nin tinsel etkisine (manevi nüfuz) dayanan propagandayı durdurmak düşüncesi gelir. Bundan başka, o sırada artık İngiltere, Rusya ile kendisi arasında çekişilen başlıca sorumları eyi kötü çözülemiş veya çözüleme yoluna sokmuş ve her iki devlet Alman tehlikesini siyasalarının ana düşüncesi olarak göze almaya koyulmuşlarsa da bunlar arasında kesin bir güven vardır denilemez ve meselâ İranda önürdeşlikleri (rekabet) ve çekişmeleri süre gelmektedir. İngiltere'nin Japonya ile olan bağlaşmasını - ki ancak Rusya'ya karşı olabilirdi - 1911 de yenilemesi de bir bakımdan bu düşüncüyü berkitir. Bu gibi etkenler (amil) dolayısıyla İngiltere, Osmanlının yeniden canlanması ümidinin doğmasını eyi karşılayacak ve bu yüzden kendisinin Abdülhamit devrinde şurada burada sağlamış olduğu bazı olutların tehlikeye düşmesini ikinci aşamada önemli sayacaktır. Çünkü eğer Osmanlı güçleşebilirse Boğazlar'ın

bekçiliğini kendisi yapabilecek bir duruma girer ve Uzak Doğu'da ve Hindistan'da Japonya'dan beklenen işi, yani İngiltere ile yardımlaşarak ondan yana bekçiliği, Yakın Doğu'da, daha eskiden olduğu gibi, Osmanlı yapabilirirdi.

Dolayısıyla Rusya'nın İngiltere ile yapmış olduğu Ağustos 1907 tarihli anlaşmayı sömürerek Boğazlar ve İstanbul bölgesinde asırlar elde etmek işine giriştiği ve Avusturya'ya Slav asırlarına karşın olarak ödömler (taviz) vererek onu da bu işe onaştırmaya uğraştığı sırada bililtlenen Osmanlı Meşrutiyeti İngiliz Hükümeti'ne Rusya'nın bu yoldaki amaçları önüne dikilmek olanağını verecek veya ona bu yolu tutmayı çok kolaylaştıracaktı.

Kendisine 6 Temmuzda verilmiş olan yukarda sözü geçen 2 Temmuz 1908 tarihli İsvolski andıcına Avusturya Hükümeti 27 Ağustosta karşılık verir; bu kadar uzun bir gecikme, işi incelemek için geçmesi gereken zamanla açıklanamaz: hiç şüphesiz Avusturya Hükümeti, Rus andıcı alındıktan iki hafta sonra bililtlenen Osmanlı Meşrutiyeti'nin gidişini görmek ve yeni durumu kavramak ve incelemek vaktini bulmak istemiştir.

Bu yolda yapılan incelemelerde, Meşrutiyet dolayısıyla Osmanlı'ya karşı takınılan durumun değişmesi ve Osmanlı iç işlerine ve hele Makedonya işlerine karışmaktan, bir zaman için olsun, vaz geçmek gerektiği sonucuna varılacaktır.¹

Avusturya Hükümeti ancak bu inana vardıktan sonra Rus Hükümeti'nin 2/7/1908 tarihli andıcına 27/8/1908 de karşılık verir; bunun Bosna-Hersek ve Boğazlar sorumu ile ilgili olan son kısımları aşağıdadır:²

“Durum buna müsaade ettiği müddetçe iki Hükümet Türkiyede bugün var olan statükoyu sürdürmek kararına bağlı kalacaklardır; bu yolda aralarında bir anlaşma yapılmadıkça Yakın Doğu işlerine karışmaktan sakınacaklardır.

“Ancak eğer Avusturya-Macaristanı, Bosna-Herseği kendi ülkesine ister istemez katmaya zorlayan bir durum olursa Rus Hükümeti bu ölçeme (mesure) karşı dostcasına ve onu eyi gören bir durum takınacağını inancalayacaktır.

“Avusturya-Macaristan Hükümeti de katma işi bililtlenir bililt-

¹ Bak: bu yolda Av. B., c. I, b. 35 ve A. B., c. XXV, K. II, b. 8872.

² Metin: Av. B., c. I, b. 48.

lenmez Sancak'taki (Yenipazar) askerlerini geri çekmeyi ve bu yeri elde tutmaktan kesin olarak vaz geçmeyi üstendir.

“Avusturya-Macaristan Hükûmeti şuna güvenle inanır ki, Rus Hükûmeti, onun bu biçim davranışında iki İmparatorluğun esinlendiği (est inspiré) bir ilkenin (principe), ası arkasından koşmak (désniterssement) ilkesinin bir berkitilmesini (confirmation) görecektir.

“Rus Hükûmeti, İstanbul, ona bitişik topraklar ve Boğazlar sorumunu da imlediği için (ayant fait mention) eğer gerekirse bu iş üzerinde gizli olarak ve dostcasına olaşmaya (échange de vues) anık olduğumuzu bildiririz.,,

Avusturya karşılık andıcınının açığa vurduğu siyasanın en gözü çeken yönü şudur:

Osmanlı ülkesinde meşrutiyetin kurulması onunla olan bütün pürüzlü sorumların bir an önce çözülmesini gerektirmektedir; bazı Osmanlı çevenlerinde Bosna-Hersek'ten Osmanlı Meclisi Mebusanı'na mebus yollanılması gerekeceği yolunda dolaşan sözler bu çözüleme işinin gecikmeden yapılmasını ayrıca da gerektirmektedir; dolayısıyla Avusturya Hükûmeti, Rusya'nın, Osmanlı Meşrutiyeti gibi bir olayın hiç beklenilmediği bir sırada, en çok İstanbul ve Boğazlar işinde bazı asılar elde etmek için ortaya attığı bir konuyu hemen ele alıp, onun, o sırada pek işine gelen ve Rusya böyle bir girişitte (teşebbüs) bulunmamış olsaydı da kendisinin ortaya atmak zorunda kalacağı bir işi, görüşmenin ana konusu yapmıştır. Avusturya'nın bu işi her ne olursa olsun çözülemek ve 30 yıldır elde tutup bayındırlık bakımından epi geliştirmiş olduğu bir ülkenin (Bosna-Hersek) keskili (mukadderatı) yeniden ve hiç beklemediği bir biçimde bir aytışma (münakaşa) konusu olmasının önüne geçmek istediğini gösteren ana kanıt şudur ki, Rusya, daha çok İstanbul ve Boğazlar işinde kolaylık görmek ümidiyle Avusturya'ya, Bosna-Hersek'ten başka Yenipazar'ı da kendi ülkesine katmasını önermişken, Avusturya, bu Sancağı Osmanlı'ya büsbütün bırakacağını söylemesidir. Bunu bir yandan işbu sancağın coğrafi durumu dolayısıyla elde tutulmasının askerlik bakımından güçlüğü yüzünden yapıyordu; ancak öbür yandan da Rus'un kendisine önerdiği yerlerin bir kısmını almayı istememek ve bu kısmı Osmanlı'ya tam olarak geri vermekle alıkoymak istediği kısım için sonuna kadar direneceğini (ısrar)

göstermekte idi; hem Avusturya, Bosna-Hersek'i ülkesine katmak için Rusya'ya ayrıca görüşüp anlaşacağını değil, daha çok yalnız kendisinin takdir edeceği zorlayıcı bir durumda bunu yapacağını söylüyor ve Rusya'dan, bu olursa, dostçasına davranmasını istiyordu.

Bu sorumluları çözülemek için İsvolski ile Erental 15 ve 16/9-1908 de Buhlav'da (Moravya) buluşurlar; bu görüşmede hiç bir kâğıt imzalanmamış olduğundan orada verilen karar veya yapılan sözlü anlaşma üzerinde her iki yan karşıt savlar (iddia) ileri süreceklendir. İşbu savlar uzun uzadıya İnkılâp Tarihi'mizin ilk cildinde anlatılmış olduğundan (s. 244—251) bunları burada yeniden yazmayı özünü bildirmekle yetineceğiz.

Erental'in savı şuna varmaktadır: Avusturya'nın ilerde Boğazlar usulünün Rusya'dan yana değiştirilmesine bir şey dememeyi üstlenmesinin karşılığı olarak İsvolski, Bosna-Hersek'in şimdiden Avusturya'ya katılmasına onaymıştır.

İsvolski'nin savı ise şudur: Buhlav buluşmasında, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i kendi ülkesine katması, öbür Büyük Devletlerin onaymasına ve Rusya'nın Boğazlar'da elde etmek istediği geçiş özgürlüğünü almasına bağlanmıştır; ve bu iki olay, yani katma ve özgür geçiş birbirinin ödümüdür (taviz); dolayısıyla katma işi Rusya'nın geçiş özgürlüğü dileğiyle birlikte bir arsulusal konferansta onanmadıkça (tasvip) yalnızca Avusturya'nın kendi başına kalkıştığı yersiz (fuzuli) bir davranıştan ileri gidemez.

Bizce çok olanaklıdır ki her iki Dış Bakanı kendi dilek ve düşüncelerini elden geldiği kadar hafif ve önemsiz bir şey gibi göstermeye çalışmış ve onu o kadar dumanlı bir biçimde ve yumuşatıcı sözlerle anlatmıştır ve genel olarak dumanlı bir biçimde konuşmuştur ki, her biri, ötekinin evet dediği sanında kalmıştır; bundan başka Erental'in yapmak istediği iş 30 yıldır elde olan bir yeri katmak, yani daha çok sözle bitecek bir işi görmek olduğu için ona İsvolski'den ne kadar dumanlı olursa olsun yarım yamalak bir "evet,, sözünü koparmak ve hattâ kesin bir karşılığa uğramış olmamak, yeter sayılabilirdi.

Erental'in bu buluşmadan 10 gün sonra ve daha iş patlak verip aytışmalar başlamadan 10 gün kadar önce, 26/9/1908 de bu iş dolayısıyla Alman Baş Bakanı'na yazdığının Boğazlar'la ilgili

kısımının özeti aşağıdadır¹:

İsvolski, kendisinin büyük amacı olan Boğazlar durumunun değiştirilmesi için görüşmelere başlanması zamanının geldiği düşüncesindedir... İsvolski, İstanbul ve dolaylarında toprakla ilgili hiç bir türlü dilek beslemiyor göründü; ona göre Bosna-Hersek, Şarkı Rumeli ve Girit ayrı (müstesna), Türkiye'nin toprak bütünlüğünün uzun zaman değişmemesi Rusya'nın asılarına uygundur. Eğer Türkiye daha çok dağılacak olursa Rusya bize yaptığı adancına bağlı kalarak İstanbul ve dolaylarının Türkler'de kalmasını sağlamaya çalışacaktır. Rusya'nın dilediği tek değişiklik, Karadeniz Devletleri'nin savaş gemilerini Boğazlardan teker teker geçirebilmeleridir. Rusya'nın Bosna - Hersek'in katılması işinde dostçasına bir durum almasına karşılık olarak ben de (Erental) onun bu dileğine karşı uygun durum almayı adançladım, şu şartla ki yapılacak değişiklikler Padişahın oturduğu yerin (İstanbul) güven ve bağımsızlığına dokunmasın. Rusya bu işe girişmek isteyince yeni görüşmeler gerekecektir, ve o sırada Balkanlar'da ve Boğazlar'daki hak ve asılarımızın korunması için Rusya'nın vereceği inancalar incelenebilir.... İsvolski, Boğazlar işinde İngiltere ile Rusya arasında bir üstlenme olmadığını bana (Erental) inancaladı....

Uzun ve geniş bir özet olan yukarıdaki parçanın doğruluğuna inanılabilir; çünkü bu, Erental'in başlaştığı Almanya'nın Baş Bakamı'na gönderdiği bir yazıdır; bunda başlıca önemli nokta şudur ki İsvolski, kendi andıcını yazdığı 2 Temmuz tarihile Buhlav'da Erental'i gördüğü 16 Eylül tarihi arasında "İstanbul, dolaylarındaki topraklar ve Boğazlar sorumunu çözülemek,, gibi pek geniş ve Osmanlı başkentini almaya kadar gidebilecek olan bir girişitten vaz geçmiş ve Boğazlar'dan teker teker savaş gemisi geçirmekten öteye gitmeyen, yani eskisine göre kapsamı pek daralmış bir dilekle yetinmeyi uygun bulmuştur, hem bunu Erental'in 27 Ağustos tarihli karşılık adancında Avusturya'nın en geniş Rus dileği üzerinde konuşmaya anık bulunduğunu söylemiş olduğu halde yapmıştır. Anlaşılan Osmanlı Meşrutiyeti üzerine İstanbulu da ele geçirmeyi kapsayan ilk dileğine, İngiltere başta öbür Büyük Devletler'i onaştıramayacağını anlamış ve Erental ile görüşürken bu yönü

¹ A. B., c. XXVI, b. 8934.

ağzına bile almamıştır.

Avusturya belgeleri arasında (c. I, b. 79): "19 Eylül 1908 de Buhlav'da Rus Dış Bakanı İsvolski ile yapılmış olan görüşmeye dair zapt,, adını taşıyan bir belge vardır; bu karşılıklı tutulmuş ve imzalanmış bir zabıt olmadığı için daha çok Erental'in notları sayılabilir, orada İsvolski'nin Boğazlar'ı şu veya bu bağlarla Rus savaş gemilerine açtırmak için sıraladığı maddeler arasında şöyle bir düşünce de vardır:

"... Antlaşmanın (Berlin) onca (İsvolski'ce) düşünülen değiştirilmesinde öyle akademik bir hüküm mevzu bahistir ki, bu hüküm sayesinde Rusya türlü filolarını pahalı gemi yapısı ile güçleştireceğine Karadeniz'deki donanması mevcudile kuvvetlendirmek olanağını elde eder., Yani İsvolski, Erental'i Rus savaş gemilerinin bir çok bağ altında Boğazlar'dan geçmesi işine onaştırmak için ona Karadeniz Rus donanmasını Baltık veya Uzak Doğu denizlerine yollamak isteyebileceğini ve dolayısıyla böylelikle Rusya'nın Karadeniz ve Doğu Balkan yönlerinde arıklaşabileceğini söylemiş ve böylelikle onu daha kolaylıkla kandırmak istemiştir.

Buhlav buluşmasından sonraki olaylara geçelim. Oradan ayrılınca her iki Dış Bakanı, kendi bağlaşıklarına dilek ve tasarlarını bildirmek ve onları bu işlere onaştırmak için çalışmaya koyulurlar.

Erental, işin kendini ilgilendiren kısmını, yani Bosna - Hersek'in katılması tasarını, Alman Baş Bakanı'na bildirir ve İkteşrin başında Berlin'den "peki,, karşılığı gelir.

Bu karşılığı alır almaz Avusturya Hükümeti 3 ve 4 İkteşrin 1908 de Bosna - Hersek'i kendi ülkesine katma tasarını İngiltere ve Fransa'ya açar, sebeplerini bildirir ve bu işe Rusya, Almanya ve İtalya'nın onaşmış olduğunu ekler. Az aşağıda göreceğimiz gibi Almanya bir yana bırakılırsa bu son sav (iddia) pek kesin olarak doğru değildir.

İsvolski Buhlav'dan sonra Roma'ya da gitmişti; onunla görüştüktan sonra İtalyan Dış Bakanı Tittoni'nin Erental'a yazmış olduğu 4/10/1908 tarihli mektuba göre¹ İsvolski, onunla konuşmaları sırasında Bosna - Hersek işinin çözülmesini şu üç sorunun çözülmesine bağlamıştır:

a) Boğazlar.

¹ Metin: Av. B, c. I, b. 132.

b) Berlin antlaşmasının Avusturya'ya Yeni pazar Sancağın'da askeri yönetim bakımından sağlanmış olan haklar.

c) Berlin antlaşmasınının 29 uncu maddesince Avusturya'ya Karadağ'da sağlanmış haklar.

Tittoni bu işler ve biraz da Arnavutluk işleri üzerinde üç devletin (Avusturya, Rusya, İtalya) önceden anlaşmalarının iyi olacağı düşüncesini ileri sürmekte ve böylelikle bir konuşma konusu ortaya çıkınca İtalya'nın Avusturya ile Rusya arasında hakemlik veya aracılık edebilmesi olanağını sağlamaya çalışmaktadır. Ancak Avusturya bu gibi konuşmalara girişmeden Bosna - Hersek katma işini bitireceği için bu İtalyan - Rus istekleri sonuçsuz kalacaktır. Bununla birlikte bu İsvolski - Tittoni görüşmesinin ileride görülecek olan Rusya ile İtalya arasında Rakoniği anlaşmasına (24/10/1909) yol açmış olduğu sanılabilir.

Avusturya, Bosna - Hersek'i katma tasarını İngiltere ve Fransa'ya bildirdiği sıralarda, 4 Ekim'in sabahı, İsvolski Paris'e gelir; orada bulunmaması dolayısıyla Fransız Dış Bakanı'nı görmeden İngiliz Büyük Elçisi ile görüşür ve ona bir de yazılı andiç bırakır.¹ Bunda Erental'le yapmış olduğu Buhlav buluşmasını anlatmaktadır. Bu belgede İsvolski, hem Bosna - Hersek'in hem de Yenipazar Sancağı'nın Avusturya'ya katılmasını kendisinin 2 Temmuzda yazı ile Erental'e önermiş olduğunu unutmuş görünerek ve ondan hiç bahsetmeyerek Buhlav'da Erental'in bu yoldaki dileğine karşı koyduğunu, onun bu işi bir Avusturya - Türkiye sorumu gibi göstermek istemesine onaylamayacağını ve Avusturya bunu yaparsa bütün Doğu'yu barutlamış olacağını söylediğini bildirmektedir. Erental'in ödüm olarak (taviz) Yenipazar'dan vaz geçeceğiz demesine karşılık olarak kendisinin (İsvolski), bunun barış içinde bir sonuca varılmasını kolaylaştıracağını, ancak bu ödümü ne Rusya'nın ne de Balkanlılar'ın yeter bulmayacaklarını, bu yüzden Rusya'nın savaş çıkarmayacağını, ancak eğer Avusturya, Berlin antlaşmasının kendisine ağır gelen bir hükmünü ortadan kaldırırsa Rusya ve Balkanlıların da bu yolda davranmalarını beklemesi gerektiğini; Rusya'nın ise (burada İsvolski yine 2 Temmuz tarihli andıcında İstanbul, ona bitişik topraklar ve Boğazlar'dan bahsetmiş olduğunu unuttur görünerek) Türkiye'den hiç bir toprak iste-

¹ I. B., c. V, b. 292 eki.

mediğini ve yalnız bugünkü durumun ve Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasını istediğini, ancak Berlin antlaşmasında değişiklikler yapılacaksa Rusya'nın da Boğazlar'la ilgili hükümlerin kendisi ve Karadeniz'de kıyısı olan devletlerden yana değişmesini isteyeceğini ekler.

İsvolski 4 le 8 İkteşrin arasında biteviye bir arsiulusal konferansın toplanıp Avusturya'nın yaptığı olutu (emrivaki) ve öbür devletlerin isteyebilecekleri ödülleri görüşmesini isteyecektir, hattâ Türkiye için Yenipazar Sancağı'nın ona geri verilmesi ödümünün yetmeyeceği ve Kapitülasyonlar bakımından da onun ödümlemesinin gerekeceğini ileri sürer;¹ bunda İsvolski'nin düşüncesi kolay anlaşılır, o Osmanlı'yı da Boğazlar işinde Rus görüşüne kazanmak için ona ayrıca bir ödüm verdirmek ve bir yemlik göstermek istemektedir, çünkü Avusturya Yenipazar'ı boşaltmakla ona zaten bir ödüm vermiştir.

İsvolski, Fransa ve İngiltere'den bunları isterken Osmanlı'ya da başvurmayı uygun bulur ve 6 İkteşrinde Paris'teki Osmanlı Büyük Elçisi Naum Paşa'yı görüp ona bazı önermelerde bulunur va bu sözlerini toplayan bir de andıç yollar, bunda Osmanlı'yı kazanmak ve onun Rus düşünce ve önermelerinden kuşkulanmasını önlemek istediği açık görünmektedir. Andıcın özeti aşağıdadır :

Bulgaristan ve Avusturya'ca Berlin antlaşmasının bozulması üzerine, kendisine kalsa statükonun korunmasından başka bir şey istemeyen ve her vakit antlaşmaları her ne biçimde olursa olsun bozmaktan sakınmış olan Rusya'nın (İsvolski burada da 2 Temmuz 1908 de Avusturya'ya İstanbul, ona bitişik topraklar ve Boğazlar üzerinde yaptığı önermeyi unutmış görünmektedir) Berlin Antlaşmasının bir konferansta yeniden gözden geçirilmesinde ve Rusya'ya, Balkanlılar'a ve herhalde Türkiye'ye de ödüm verilmesinde direnecektir. Rusya ve kendisiyle birlikte düşünen Fransa ve İngiltere, Türkiye'ye karşı çok dostcana duygular beslemektedir.

Bosna-Hersek'in katılması ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı işleri edimsel olarak var olan durumda bir değişiklik yapmış değildir.

Türkiye bunlardan daha gerçek zararlara uğratılmamalıdır.

¹ Bak: I. B., c. V, b. 306.

Bunun tersine olarak Avusturya'nın Yenipazar'dan vaz geçmesi buranın başka herhangi bir devletin eline geçmesi olanağını ortadan kaldırması dolayısıyla Türkiye için çok önemli bir ödümdür. Şu kabul edilmiştir ki ne Sırbistan ne de Karadağ'ın Türk topraklarına karşı bir savda (iddia) bulunmalarına izin verilmeyecektir.

Rusya hiç toprak istemiyor ve Balkan Yarımadası'nda bir şeyde gözü yoktur. O, Türkiye'nin içten dostudur; onun yaşamasını ve güçleşmesini ister. Tek dileği Türkiye ile anlaşmış olarak onun asılarıyla güvenini bozmayacak biçimde Boğazlar'la ilgili hükümlerin yalnızca hukukî bakımdan değişmesinden ileri gitmemektedir. Berlin antlaşmasıyla berkitilmiş olan bugünkü durum Karadeniz'e ne girebilen, ne de oradan çıkabilen Rusya'ya karşı sarıh bir haksızlıktır. Bunu Japon savaşında eyice duyduk; bu durum süregelirse bize üç donanma yapmak ve bulundurmak için çok ağır masraflar yükleyecektir. Bana öyle geliyor ki, Türkiye de bunlar arasında olmak üzere, Karadeniz'de kıyısı olan Devletler'in bir imtiyazı olmalıdır ve Boğazlar öbür devletlerin savaş gemilerine kapalı kalmalı, ancak Karadeniz devletlerinin savaş gemileri bu denize girip çıkabilmelidir. *Özet olarak Hünkâr - iskelesi zamanındaki Türk - Rus ilişkilerine geri gelmek istiyoruz.*¹ Bu olunca Rusya, İstanbul ve Boğazlar'da Türk egemenliğinin süregelmesinde birinci aşamada ilgili bir devlet olacaktır. Ve ondan sonra da artık oralara ne kendisinin ne de başka bir devletin yerleşmesinde hiç bir asısı olmayacaktır. Bütün bunlar İstanbul'da eyice anlaşılmalıdır; ve Türkiye için en eyisi bu sırada tutacağı yol hakkında Rusya, Fransa ve İngiltere ile içten ve açık anlaşmaktır. Rusya, Türkiye'ye daha başka ödümler verilmesine yardım etmeye de anıktır: Kapitülasyonlar ve antlaşmaların Büyük Devletlere bazı Osmanlı iç işleri üzerinde verdiği gözetim (contrôle) hakkı (Rumeli ve Doğu Vilâyetlerin'deki yeğleme işlerine, yani Berlin antlaşmasınının 23 ve 61 inci maddelerine im olmalı) yüzünden Osmanlı egemenliğinin uğradığı kısıtlıların yavaş yavaş kalkması gibi.

¹ İm bizimdir.

İsvolski'nin Naum Paşaya yaptığı bu önermenin özünü ve nereye varacağını anlamak için bu incelemenin başına koyduğumuz Bazili'nin uzun raporunun 9 uncu kısmını gözden geçirmek yeter.

İsvolski'nin Naum Paşa ile konuşmasında ve ona verdiği andıçta gözden kaçmaması gereken bir yön de, onun bu işte Rusya İngiltere ve Fransa arasında anlaşılmış olduğu sanını uyandırmak isteği ve Türkiye'ye yaptığı önerme, sanki ondan yana bir şey ve dolayısıyla bir ödümüş gibi ona bundan başka da ödümler verilebileceğini eklemesidir.

İsvolski'nin bu yoldaki çalışma ve başvuruları Babiâli'yi ür-kütür ve kuşkulandırır ve onu Bosna - Hersek ve Bulgaristan işinde Rusya'dan gelen her önermeye karşı sakıngan davrandırır. Sadrazam Kâmil Paşa da Boğazlar işinde Rus dileğine kesin olarak karşın olduğunu İstanbul'daki İngiliz Büyük Elçisine söyler ve Babiâli, Bosna - Hersek ve Bulgaristan işlerini çözülmek için toplanması düşünülen konferans dolayısıyla dileklerini bildirirken Rus önermesini beğenmediğini ve onunla dinizlenmediğini ve Ruslar'ın Boğazlar'ın açılması için ödüm olarak ileri sürdükleri kapitülasyonların ve yabancı postahanelerinin kalkması sorumlularını bir meşrutî hükûmetin doğal olarak çözüleyeceğini ekler. Yani Osmanlı Hükûmeti bu Rus isteğine baştan başa karşın bir durum takırır.

Osmanlı kuşklarının bir yönü de Londra'daki Osmanlı Büyük Elçisinin 9/10/1912 de Grey'e söylediklerinde görülür; Rifat Paşa her hangi bir durum dolayısıyla İngiltere'nin Boğazlar usulünde bir değişiklik olmasına onaşıp onaşmayacağını sorması üzerine Grey: Rusya'ya Boğazlar'dan her türlü geçişin yasak edilmesi usulünün biteviye yaşayamayacağını bir kaç yıldır anlamaya başladığını söyler, ancak sorunun bu kadar erken ortaya atılmasını beklemediğini ve her şeyden önce bu iş üzerinde Osmanlı Hükûmetinin düşüncesini bilmek istediğini ekler.

Rifat Paşa der ki: Boğazlar yönteminde (régime) herhangi bir değişiklik yapılırsa Türkler, ülkelerinin bir baskına (coup de main) açık bulunduğu duygusunda olurlar.

Grey bunun üzerine: Her hangi bir değişiklik yapılırsa da böyle bir olasılık ortaya çıkmamalıdır, ben İsvolski'yi görünceye kadar Boğazlar sorununun ortaya atılıp atılmayacağını bilemem;

her ne olursa olsun bu iş ortaya atılırsa önce Türk Hükûmeti ile danışırım, der.

İsvolski'nin Paris'te çalışmalarının Boğazlar'la ilgili kısmı üzerinde Fransa Hükûmetinin düşüncesi, o devrenin Fransız belgeleri daha yayınlanmamış olmakla birlikte, Fransız Dış Bakanı'nın 13/10/1908 de Paris İngiliz Büyük Elçisine söylediklerinden açık olarak görülmektedir. İşbu Büyük Elçinin Grey'e teli şöyledir:¹

"Dış Bakanı (Pişon) bana gizli olarak bugün dedi ki: İsvolski, ona Petersburug'dan gelen yönerge üzerine buradaki Rus Büyük Elçisince anıklanan Boğazlar üzerindeki andıcı okuduğu sırada kendisi (Pişon) bir düşünce bildirmemiş ve Londra'daki Fransız Büyük Elçisine işi tellemiştir. Bununla birlikte Dış Bakanı (Pişon) sanmıyor ki bu biçimdeki Rus önermesini İngiliz Hükûmeti kendine mal ve Türkiyede bunları kabul etsin; ancak bu yolda Rus Hükûmetine karşılık göstermek Fransız Hükûmetine düşmez. O (Pişon) umuyor ki bu işte başlıca ilgili olan üç yan arasında (Türkiye, Rusya, İngiltere) öbür Büyük Devletlerin de onaşabilecekleri bir anlaşmaya varılabilecektir; çünkü eğer İsvolski ödevinde başarısızlıkla karşılaşırda düşebilir; bu da bugünkü duruma göre çok kötü olur.,,

Fransız Dış Bakanı'nın bu demeci kendisinin bu işin olmasını içten istemediğini, ancak bağlaştığı Rusya'ya karşın durum alamadığını, ve İsvolski'nin düşmesini de istemediğini gösterir.

O sırada Fransa'nın Rus isteklerine karşı almış olduğu durumu belirten başka bir yazı da Baron de Taube'un hatıratında görünür (s. 266); buna göre Fransız Hükûmeti, İngiliz Hükûmeti gibi (bunu az aşağıda göreceğiz), eğer ilerde, işbu Bosna-Hersek işi kapandıktan sonra Rusya Boğazlar işinde diplomatik bir konuşma yapmak hattâ daha edinsel girişitlerde bulunmak isterse Fransa'nın buna karşı koymayacağını Rus Hükûmetine bildirir.

Fransız basınının çoğunluğu, kısmen bağlaştık Rusya'yı tutmak ve Rus Hükûmetinin gönlünü almak, kısmen de para veya başka etkiler dolayısıyla bu işte Rusya'dan yana epi yazı yazar. Dış siyasa işlerinde az çok Fransız Dış Bakanlığının düşüncelerine uygun olarak yazı yazan LÖ Tan (Le Temps) gazetesinin 12/10/1908 tarihli nüshasında Boğazlar usulünde İsvolski'nin istediği değişik-

¹ I. B, c. V, b. 368.

liğin yapılmasına görünüşte olsun eygin bir yazı çıkar ve bunda Boğazlar için Süveyş Kanalı'nınkine benzer bir usulün kabulü (her devletin savaş gemisi durmadan geçebilir) ileri sürülür.

Genel olarak denilebilir ki İsvolski 9/10/1908 de Londra'ya girdinceye kadar Boğazlar işinde az çok bir şey elde edebileceği ve Avusturya'ya 2 Temmuz 1908 de verdiği andıçla açmış olduğu çıkırın ve 15-16 Eylül'da Buhlav'da Erantalle yapmış olduğu görüşmenin, tek sonuçlarının: İki Slav vilâyetinin Slavların en büyük düşmanı sayılan Avusturya'ya katılması ve yine işbu devletle işbirliği yapaduran Bulgaristan'ın gelişmesi olmayacağı, ve Rusya'nın da Boğazlar işinde ufak ta olsa bir kazanç elde edeceği, ümidini beslemektedir.

Ancak İsvolski'nin Londra'da yaptığı görüşmeler onun, işbu an için olsun, bu yoldaki bütün ümitlerini kırar. Şimdi bunları anlatalım.

11 veya 12 İlkteşrinde (pek belli olmuyor) İsvolski Grey'i görür, toplanacak konferans üzerinde konuştuğundan sonra Boğazlar işini ortaya atar ve şu dilekte bulunur: yalnız Karadeniz de kıyısı olan Devletler Boğazlar'dan savaş gemilerini geçirebilsinler, bu gemilerden en çok üçü birden geçebilsin, bunlar Boğazlar'da durup demirleyemesinler ve her geçiş arasında en aşağı 24 saatlik bir ara olsun.¹ Bundan sonra İsvolski kendi özel durumu üzerinde konuşur, bunun olayların gelişmesi dolayısıyla çok kötüleştğini ve eğer Rusya'ya dönüşünde bir ası sağlamış bulunmazsa kendisinin ve Baş Bakan Stolipin'in düşebileceğini ve yerlerine sarayda çok sözleri geçen mürtecilerin iş başına gelebileceklerini ve 1907 İngiliz-Rus anlaşmasının tehlikeye düşebileceğini anlatır. Grey işin önemini anladığını; Rusya ile iş birliği yapmayı çok istediğini, Türkiye'deki yeni yönetimden yana oluşunun Türkiye'yi Rusya'ya karşı tutmak isteğinden doğmadığını, ancak bağınsız ve eyi bir Hükûmeti olan bir Türkiye'yi, karmakarışıklığa ve erksizliğe (anarchy) karşı tek alması (alternative) saydığını söyler. Buna karşılık olarak İsvolski, Rusya'nın da şimdi Türkiye ile dost olmayı istediğini, İstanbul'u kendisi için istemediğini, oranın Cebelüttarik biçiminde elde tutulabilecek bir yer olmadığını, oranın bir başkent olması gerektiğini, Ruslar'ın orasını kendi başkentleri yapamaya-

¹ Bak: I. B., c. U, b. 358. 364, 371 ve 379.

caklarını¹; orayı Türkiye'den başka bir devletin elinde görmek istemediklerini, dolayısıyla kendisile dost olabilecekleri barışçıl ve iyi yönetilmiş bir Türkiye istediklerini söyler.

12 Ekteşrin sabahı İngiliz Bakanlar kurulu toplanıp Doğu işlerini görüşür, Baş Bakan Asküis'le Dış Bakanı Grey, İsvolski'nin isteğine eyginlik gösterirler, ancak öbür Bakanlar kesin olarak buna karşın durum alırlar ve derler ki: İngiliz kamoyu, bu Boğazlar işinde şu veya bu biçimde bir karşılık (reciprocity) olmadıkça bunu kabul etmez. Yine bunlar şunu öne sürerler: bu demektir ki savaş olursa Rus kruvazörleri Boğazlar'dan çıkıp İngiliz taşıtlarını vurabilecekler ve İngiliz savaş gemilerince kovalanınca Boğazlar'ın arkasına kaçıp kurtulabileceklerdir. Grey, İngiliz Bakanlar Kurulu'nun bu karşılığını İsvolski'ye bildirince, o bundan büyük bir ümitsizliğe düşer ve yeniden arada epi aytışma olur; Grey'in söylediklerinin özü şudur: 1907 İngiliz - Rus anlaşması yapılırken aramızdaki güvenin artacağı ve böylelikle Boğazlar üzerinde de bir anlaşmanın kolaylaşmış olacağı sanılmıştı. Ancak görüyorum ki İran'daki Rus subaylarının oradaki meşrutiyeti ortadan kaldırmak için uğraşmaları İngiliz kamoyu üzerinde çok kötü bir etki yapmıştır. Bugün de öğreniyorum ki Tebriz ulusseverlerini al aşağı etmek için oraya başlarında Rus subayları bulunan Kazaklar gönderilmektedir; bu da burada kötü bir etki yapacaktır. Eğer bugün Rusya, Yakın Doğu bunalımından (crisis) kendisi için özel asılar sağlamaya kalkışsa İngiliz kamoyu daha da kötü bir etki altında kalır; ve hiç bir karşılık olmadan, bir arsulusal antlaşmayı Akdeniz'deki donanmamızın artmasını gerektirecek biçimde Rusya'dan yana değiştirecek olursak bu işi burada kabul ettirmek çok güç olur. Dolayısıyla bu sırada durum Boğazlar işinde bir değişiklik yapmak için hiç te uygun değildir.

İsvolski yeniden Türkiye üzerindeki Rus düşüncelerinin baştan başa değişmiş olduğunu ve Rusya'nın Türkiye'yi Avusturya'ya karşı bir duvar gibi kullanmak istediğini söyler.

Buna karşılık olarak Grey der ki: Rusya, Türkiye'ye karşı eyi düşüncelerini kendisi için hiç bir özel kazanç aramadan bugünkü bunalımı (crisis) Türk asılarını koruyarak çözülemeye çalışmakla

¹ İsvolski'nin Rusya'nın İstanbul üzerinde gözü olmadığını göstermek için ileri sürdüğü bazı kanıtların çocukları dahi aldatamayacak özde olduğu görülmektedir.

göstermelidir. Böyle bir davranış İngiltere'de çok iyi bir etki uyandırır.

İsvolski karşılık olarak der ki: Boğazlar sorumunu Rusya'dan yana çözülemek için bir fırsat çıkmışken İngiltere'nin buna karşın durum almasının ve yalnız onun karşılığının bu çözülemeyi durdurmasının çok kötü sonuçları olabilir (İsvolski Avusturya ve Fransa bu işe onaşmıştır demek istiyor). İsvolski, Grey'in yanından kızgın ayrılır; o giderken Grey ona, bu sorumu kapanmış saymadan, kendisine anlatılmış olan karşın düşünceleri incelemesini ve onları dinleyecek bir biçim aramasını söyler.

Grey'in sözlerinde dikkate değen bir yön de Boğazlar işini, İran işlerinde Rus'u daha uysal kılmak için bir türlü yemlik gibi kullanmak istemesidir; bu yol Avusturya'nın Bosna - Hersek işinde tuttuğu yola az çok benzemektedir.

İşbu 12 İlkteşrinde İsvolski, Londra'daki Avusturya Büyük Elçisi Mensdorf'u da görmüş¹ ve onunla, Bosna - Hersek'in Avusturya'ya katılmasıyla Berlin antlaşmasında yapılmış olan değişiklik dolayısıyla toplanması gereken konferans üzerinde uzun konuşmuş ve bu sırada Rusya için hiç bir şey istemediğini ve konferansta Boğazlar konusunun ortaya atılmayacağını söylemiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki işbu günde İsvolski, artık Boğazlar işinde İngiliz karşılığını yenemeyeceğini anlamıştır ve konferansı Rusya'ya şu veya bu kazancı sağlamak için değil, daha çok Rus onur ve prestijini korumak ve belki de Sırp ve Karadağ'a bazı ödümler sağlamak için istemektedir.

Yine işbu 12 İlkteşrinde Grey, Rifat Paşa'ya ve İstanbul'daki İngiliz Büyük Elçisi'ne Boğazlar'la ilgili olarak şunları söyler ve teller²: İsvolski'nin konferans için önerdiği programa onaşılabilir; bu Boğazlar sorumunu kapsamamaktadır. Biz ona dedik ki: ilke bakımından Boğazlar'ın Rusya'ya açılmasına karşın olmamakla birlikte henüz bizim onaşabileceğimiz bir önerme karşısında bulunmuyoruz; ve her halde Türkiye için uygun olması ve Türkiye'ce isteyerek kabul edilmesi şartıyla her hangi bir önermeyi biz de kabul edebiliriz. Osmanlı Büyük Elçisi ise, Türkiye'nin bu konuya hiç dokunulmamasını en uygun bulduğu karşılığını verir.

¹ Av. B., c. I, b. 257.

² Bak: I. B., c. V, b. 361.

Grey'in bu demeci, Osmanlı Hükûmeti'nce dinizleyici görülmekle birlikte bazı anlar olacaktır ki (bunu ileride Trablusgarp savaşı sırasında göreceğiz) işbu demeç şöyle anlaşılacaktır: Osmanlı bu konu üzerinde Rus'la konuşmak üzere baş başa bırakılacaktır ve dolayısıyla Rus onu kötü bir durumda yakalayıp sık boğaz eder ve onu Boğazlar işinde şu veya bu özveride bulunmaya zorlarsa, Osmanlı'nın böylelikle kabul etmek zorunda kalacağı şartlar İngiltere'ce de kabul edilecektir.

Ancak İngiliz Hükûmeti bu biçim anlayışın yanlış olduğunu ve Türkiye'nin *istiyerek* onayacağı biçimin İngiltere'ce kabul edileceğini, sırası gelince Osmanlı Hükûmeti'ne bildirecektir.

12/13 İkteşrin akşamı İsvolski, Grey'in evinde yemek yer ve ona yeni bir önermede bulunur,¹ buna göre yeni Rus isteği şu biçime girmiştir: barış sırasında Boğazlar'dan geçiş bazı bağlarla yalnız Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin savaş gemilerine açık bulunsun, ancak Türkiye önceden şunu biltilsin ki Rusya savaşta ise ona tanınmış haklar onunla savaşan devletlere de tanınacaktır.² İsvolski, şunu da ekler: barış sırasında yabancı savaş gemilerinin Karadeniz'e girmesine onayamayız, çünkü Türkiye ile anlaşarak orada üsler kurabilirler.

13 İkteşrinde İngiliz Dış Bakanlığı'na Petersburg'daki İngiliz Büyük Elçisi Nikolson'dan bir tel gelir;³ bunda Boğazlar üzerinde şunlar denilmektedir:

"Eğer Rus Dış Bakanı Boğazlar işinden vaz geçerse bura basınında kıyamet kopmayacaktır, ancak bence iş bu yola girerse İsvolski basını kendine çekmek için Sırbistan ve Karadağ'ın bir şeyler elde ettiklerini ve hiç olmazsa asıllarının konferansta iyi bir gözle görüleceğinin sağlanıldığını gösterebilmesi gerektir."

14 İkteşrinde Grey, Boğazlar işinde İngiliz Hükûmeti'nin görüşünü bildiren bir andıcı İsvolski'ye verir, ana çizgileri aşağıdadır:⁴

¹ Bak. I. B., c V, b. 372.

² Bunu Petersburg İngiliz Büyük elçisine bildirirken Dış Bakanlık daimî müsteşarı Sör Charles Hardinc şunu da eklemektedir: Türkiye kendisinin bağlaştığı bulunmadıkça İngiliz savaş donanmalarını Boğazlar'dan içeriye sokmamak, İngiltere'nin deniz savaşlarında değişmez bir ilkesidir (principe).

³ I. B., c. V, b. 366.

⁴ I. B., c. V, b. 377.

İngiliz Hükûmeti Boğazlar'ın açılmasının gerekliliğini anlatmaktadır ve buna ilke bakımından karşın olmayacaktır.

Eğer yapılan önerme Boğazlar'ın eşitlik içinde herkese açılması yolunda olsaydı buna karşı bir şey denilemezdi.

Güçlük yalnız Rusya ve Karadeniz'de kıyısı olan Devletler için, sınırlandırılmış da olsa, özel hakların istenilmesinden doğmaktadır. İngiliz Hükûmeti'nin düşüncesine göre bu iş üzerinde ilgililerin birliğini kurmak için şimdiki an uygun değildir.

Avusturya'nın yaptığı İngiltere'de çok kırıklık doğurmuştur; eğer Rusya, Avusturya'ya karşı protestoda bulunduktan sonra bugünkü durumu Türkiye'yi zarara sokacağına benzer biçimde kendisi için özel asılar sağlamak veya statükoyu başkalarının zararına değiştirmek için sömürmek istiyormuş gibi davranırsa İngiliz Kamoyu büyük bir umkırıya uğrar. (Disappointed)

Bunun tersine olarak eğer İngiltere ile Rusya arasında kendileri için hiç bir özel ası arkasından koşmadan bugünkü zorlukları yenmek düşüncesile içten bir iş birliği olursa bu İngiliz kamoyu üzerinde öyle eyi bir etki yapar ki Boğazlar işinde Rusya'ya uygun bir biçimde değişiklik yapılmasını kolaylaştırır.

Bununla birlikte İngiliz Hükûmeti Boğazlar'ın az çok açılmasını doğru bulduğu için bu konu üzerinde konuşmaktan kaçınmaz.

Onun düşüncesine göre yalnız bir yanı koruyan ve savaş sırasında bütün Karadeniz'i ora Devletleri için dokunulmaz ve saldırılmaz bir liman durumuna koyan bir anlaşmaya İngiliz kamoyu onaşamaz, öyle bir liman ki işbu devletlerin savaş gemileri için istenildiği anda çıkılabilen ve gerekilince içine çekilinilebilen bir sığınak olacaktır.

Dolayısıyla varılabilecek anlaşma o biçimde olmalıdır ki, Bay İsvolski'nin ileri sürmüş olduğu biçimde Karadeniz Devletleri'ne bazı bağlarla her an çıkışı sağlayabilsin ve onları daha barış sırasında yabancı bir deniz gücünün Karadeniz'e yerleşmesi tehlikesinden korusun, amma bununla birlikte savaş sırasında bütün savaşçıları, Boğazlar'dan geçiş hakkı bakımından eşit bir durumda buldursun.

İngiliz Hükûmeti şunu da belirtmek ister ki, Türkiye'nin ona onaşmış olması, yapılacak herhangi bir önermenin göze alınabilmesi için ilk şarttır. Görüşü yanlış ta olsa Türkiye'ce asıları için tehlikeli sanılan bir anlaşmaya onu onaştırmak düşüncesile ona karşı baskıda bulunmak, bu sırada hem İngiltere'nin hem de sandığımızı göre Rusya'nın güttüğü amacı bozmak olur, bu amaç: şimdiki Türk Hükûmeti'nin düşmesini ve o düşerse en büyük olasılık olarak çıkması beklenilebilecek olan karmakarışıklık ve erksizliği, önlemektir.

Pek geniş bir özetini yukarı koyduğumuz bu andıcı her ne kadar umduğu kadar uygun değilse de İsvolski kabul eder¹. İmlediğimiz kısım Boğazlar sorumunun bu evresinde İngiliz görüşü ve isteklerini gösteren kısımdır.

Bir gün sonra 15 İlkteşrinde Grey İsvolski'ye özel bir mektup yazar, ana çizgileri aşağıdadır:

Benim kendi özel düşüncem, size dün yapmış olduğum resmi demecin gücünü ne arttırabilir, ne de azaltabilir. Ben dün Boğazlar sorumunu bu sırada çözülemenin güçlükleri üzerinde çok durdum. Siz buradan ayrılmadan size şunu da söylemeliyim ki bunu yapmaktaki düşüncem Boğazlar'ı kapalı tutmak isteği değildi. Ben, Rusya ve Karadeniz Devletleri'nin onaşabilecekleri, ancak Türkiye ile dışardaki devletleri uygunsuz ve haksız (unfair) bir duruma sokmayacak olan bir anlaşmaya varılmasını gerçekten isterim. Böyle bir anlaşmanın yapılmasını, İngiltere ile Rusya arasında bir sağisteğin (goodwill) kurulmasının dayanağı saymaktayım.

Rusya'nın bugün Türkiye ile dost olmak istediği ve Boğazlar'ın açılmasının bu yolda bir engeli kaldıracağı üzerinde söylenen sözlere de çok önem veriyorum. Uygun bir anda bu görüşten yana İstanbul'da girişimde bulunabilirim; bu sırada ise Türkiye, durumu dolayısıyla, ilerde isteyerek yapabileceği bir şeyi, şimdi istemeyerek yapması için kendisine karşı baskıda bulunulmamasını dilemiştir. Ve ben öyle sanıyorum ki Türkiye'yi bu günkü zor durumdan çıkarmak için İngiltere ile Rusya arasında hiç bir özel ası aramayarak yapılacak bir iş birliğinden gerek İstanbul'da gerekse İngiltere de öyle iyi duy-

¹ Bak: I. B., c. V, b. 378.

gular doğacaktır ki bunun ilerde Boğazlar sorumunu ortaya atmaya yol açmak için herşeyden üstün bir etkisi olacaktır.

Grey'in İsvolski'ye vermiş olduğu andıç ve özel mektuptaki düşünceler, o sırada Rusya'yı pek aşırı kızdırmadan Boğazlar sorumunu uyuşturmak için en iyi yol idi.

Grey bu iki yazısında, Rusya'yı daha kolay yatıştırmak için olacak, Türkiye'nin ilerde Boğazlar üzerinde konuşabileceğini ve ancak şimdilik bu işin bir yana bırakılmasını istediğini söylemekte ise de gerek Sadrazam Kâmil Paşa'nın, gerekse Londra Büyük Elçisi Rifat Paşa'nın bütün demeçlerine bakılırsa Osmanlı Hükûmeti'nin iç düşüncesi böyle bir şeye hiç yanaşmamaktır; Grey de bunu bilmektedir, ancak demin de dediğimiz gibi Rusya'yı yatıştırmak için daha uygun bir yol bulamamış olmalıdır.

İngiliz Hükûmeti'nin almış olduğu bu durum üzerine, Rus Hükûmeti, önce ileri sürülen temel üzerinde doğrudan doğruya Türkiye ile konuşmak isteyecek, ve İngiltere'nin İstanbul'a o yolda öğütler vermesini dileyen de (16 ilkteşrin) Grey, bunun şimdi sırası olmadığı ve ilerde uygun bir durum olursa o yolda öğütler verebileceği karşılığında bulunacaktır. (19 ilkteşrin) ¹.

Grey öbür yandan da İstanbul'daki Büyük Elçisi yolu ile Kâmil Paşa'ya şunları bildirir ; ²

Boğazlar sorumunun konferansta konuşulmamasını sağladık. Bu işin şimdi zamanı olmadığını Rusya'ya kabul ettirdik. İlerde herhangi bir anda bizim bu işe onaşmamız Türkiye'nin bir baskı görmeden buna onaşmasına ve İstanbul'un güveninin tam olarak sağlanılmış bulunmasına bağlı olacaktır.

Osmanlı Hükûmeti'nin Rusya'ya karşı bu yüzden kuşkusu epi sürecektir; meselâ Rusya Osmanlı ile Bulgaristan arasındaki gerginliği ve anlaşamamazlığı gidermek için Osmanlı'nın Bulgaristan'dan istediği parayı Rusya'nın Osmanlı'dan alacağından indirilmesini ileri sürdüğü vakit Babıâli bu kolaylığın altından yine Boğazlar meselesinin çıkmasından kuşkulanacaktır. (2 inci Kânun sonu -Şubat başı 1909) ve Osmanlı Hükûmeti, ancak bu yolda dinizlendikten sonra Rus önermesinin incelenmesine yanaşacaktır.

Böylelikle Rusya'nın 1907 İngiliz - Rus anlaşmasının bir so-

¹ Bak: I. B., c. V, b. 391 ve 394.

² I. B., c. Ü, b. 388.

nucu olarak ortaya attığı Boğazlar sorumunun bu evresi Rusya için belirtisiz bazı adançlardan başka bir şey sağlanılmadan kapanır. Arada Avusturya - Macaristan, Bosna - Hersek'i katmış, Bulgaristan bağınsız olmuş ve Türkiye daha çok sözde olan bu kayıplarına bir türlü karşılık olarak Yeni-Pazar'ı 1877 - 78 savaşıdan önce olduğu biçimde yeniden ele geçirmiştir. Şunu da bir kere daha imlemek isteriz ki bu Rus denemesi Osmanlı Meşrutiyet'in'den doğmuş değildir, ondan epi önce başlamış ve Osmanlı meşrutiyeti onun gelişmesini baltalamış ve İngiltere'ye ona karşı koymak için tinsel bakımdan olsun silâhlar vermiştir.

Boğazlar sorumunun bu evresinin incelemesini bırakmadan bu işte Almanya ve Japonya'nın aldıkları durumu da gözden geçireceğiz.¹

Çar 12/12/1908 de Alman askerî oruntağı Fon Hinçe'yi kabul ederken ona Boğazlar'ın açılmasını hep isteyedurduğunu, fakat bunun Osmanlı Devleti ile yapılacak bir anlaşma ile değil, bir devletler konferansın'da yapılması gerektiğini söyler.

Bu yoldaki teli alınca Kayser, Alman Baş Bakanı Fon Bülov'a bir yazı yollar ve şunları der :

Boğazlar sorumundan asılanarak ve bu işte Çar'a saygı ve eynlik göstererek üç İmparatorluğu (Almanya, Avusturya ve Rusya) birbirine yaklaştırmak ve Saltanat düşüncesini (Cümhuriyet propagandalarına karşı) berkitmek olanaklı olabilecektir. Bu işte en büyük olasılığa göre Fransa, Rusya'nın yanında yer alacaktır. İngiltere'ye gelince onun için ya Rusya'ya karşın olarak onun düşmanlığını üzerine çekmek ve yahut ta işe onaşarak korumak istediği Türkler'le düşman olmak şıklarından birini seçmek gerektir.

Fon Bülov bu oyunun denenmesine karşın olursa da Kayser : Rusya'nın Boğazlar'ı Londra ve Paris'ten değil, Berlin ve Viyana'dan almasının asıları üzerinde direnir.

Sonda Fon Hinçe'ye, Çar'la görüşürken şöyle bir dil kullanması yazılır :

Almanya Boğazlar işinde Rusya'ya hiç bir vakit güçlük çıkarmamıştır ve bunun tersine olarak onun dileklerini yerine getirmek için çalışmaya anıktır. Bu işte güçlükler Londra'dan geliyor.

Almanya bu güçlükleri ortadan kaldırmak için Rusya ile konuşmaya anıktır.

Bu, 2 ay önce İngiltere'nin yatıştırmış olduğu Boğazlar sorumunu yeniden ortaya çıkarmak ve Rusya'yı İngiltere'den uzaklaştırıp Almanya'ya yaklaştırmak için bir deneme idi. Çar bu yola girmek istemez ve Kayser'e yolladığı 15/12/1908 tarihli bir mektubunda Bosna - Hersek işinde Avusturya'nın yaptıklarından sızlanır, Almanya'nın bu işte onunla birlik olduğunu imler ve Boğazlar için der ki:

"Boğazlar sorununun kesin olarak çözülmesinde Rusya'ya yardım etmek isteğini takdir ederim. Bu işi bu sırada ileri sürmek uygun olmaz; ortada yeter sayıda güçlükler vardır, eğer tabir caizse, hazmi aylar sürebilecek diplomatik yiyeceğimiz vardır.,,

Görüldüğü gibi Almanya'nın bu işteki durumu Berlin anlaşmasından beri olagelen durumuna benzemektedir.

Japon durumuna geçelim:¹

Grey, İsvolski ile görüşmeleri dolayısıyla Tokyo Büyük Elçisine yolladığı 20/10/1908 tarihli bir telde Boğazlar işi üzerinde şunu demektedir:

"Eğer Boğazlar'ın açılması sorumu üzerinde sizden bir şey sorulursa bizim ilke bakımından açılışa karşın olmadığımızı, ancak hiç bir anlaşmaya varılmadığını söyleyebilirsiniz.,,

Tokyo'daki Büyük Elçi 25/12/1908 tarihli karşılığında Japon Dış Bakanın'ın işbu telin alınmasından bir kaç gün önce Boğazlar'ın açılmasıyla çok ilgili olduklarını, bu olursa Rusya'nın Japonya'ya karşı kullanılabilecek üslerinden (Baltık üslerinden) ona 5-6000 mil daha yakında bir üs kazanmış olacağını ve Rus Hükümetinin var gücüyle yeni bir donanma yapmaya koyulduğunu ve bu Japonya'da büyük kaygı uyandırdığını söyler.

Eldeki belgelere göre iş, bu kadarla kalmıştır.

V. — RAKONİĞİ ANLAŞMASI

Rusya, 1908 yılından sonra, Boğazlar sorumunu az çok uytur, ancak 24/10/1909 da Çar'ın İtalya'da bulunduğu bir sırada Rusya ile İtalya arasında yapılan Rekonīgi anlaşması göstermiştir ki Rusya hep fırsat kollamaktadır ve Boğazlar üzerindeki dilek-

¹ I. B., c. V, b. 398 ve 403.

lerini elden geldiği kadar çok devlete önceden kabul ettirmek isteğindedir. Bu anlaşma ile Rusya ile İtalya karşılıklı olarak birbirine Boğazlar ve Trablusgarp üzerinde "hak,, tanımış olmaktadır. Sözü geçen anlaşmanın Boğazlar'la ilgili olan 5 inci maddesi aşağıdadır :

5. — İtalya ile Rusya, biri Rusya'nın Boğazlar sorumludaki ve öteki de İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'de (Cyrrenaique) ki asılarını eyi bir gözle ve eyginlikle (bienveillant) görmeyi üstlenirler.,¹

VI. — 1911 RUS GİRİŞİTİ

FAS VE TRABLUSGARP SORUMLARI SIRASINDA

Boğazlar sorumu 1911 ilkbaharında Fransızlar'ın Fas işini çözülemeye koyulmalarına kadar uyuklayacaktır, Fas işi ortaya çıkınca o da canlanacak ve Trablusgarp savaşı sırasında bütün ağırlığı ile ortaya çıkacaktır. Bunlara geçmeden önce 1910 yılında Boğazlar işiyle, dolayısıyla ilgili durumu gözden geçirelim.

a) 1910 Yılında durum. — Osmanlı Hükümeti bir yandan eski iki Alman zırhlısını (Hayrettin Barbaros ve Turgut Reis) satın almıştır, öbür yandan da Brezilya'nın İngiltere'de yapılmakta olan bir zırhlısını (dridnot'dur) satın alacağı ve başka da dridnotlar ısmarlayacağı söylentileri ortada dolaşmaktadır. Bu söylentiler ilerde Sultan Reşat ve Fatih Sultan Mehmet adında 1914 de biten ve genel savaşın çıkması ile Türkiye'ye yollanılmayıp İngiliz donanmasına katılan iki dridnot biçiminde gerçekleşecektir.

Osmanlı Hükümeti'nin bu girişitleri Rusya için şu demektir: eğer 25-30 yıldır elde tuttuğu Karadeniz eğemenliğini elinden çıkarmak istemezse -ki bunu kaçırırsa Rusya bütün seferberlik tasarılarını değiştirmek ve o âna kadar az çok güven içinde saydığı Karadeniz kıyılarını önemli bir biçimde berkitmek ve oralara eskisinden çok büyük ölçüde ordu yığmak zorunda bulunurdu- Karadeniz'deki tersanelerini çoğaltmak, onları dridnot yapacak biçimde büyütme ve yenileme yoluna girmeliydi; bu ise çok masraflı bir işti, ve gerek bu tersane kurma masrafları, gerekse o tersanelerde yapılacak gemilerin masrafları yalnız Türkiye'ye karşı kullanılabil-

¹ S. K., c. I. s. 358.

lecek ve kapalı bir denizde tıkalı kalacak bir donanma için yapılacaktır; bunlar da yapılsa yine yetmeyebilirdi, çünkü Türkiye birdenbire dışardan istediği gibi savaş gemisi satın alır ve donanmasını Rus Karadeniz donanmasıninkinden üstün bir duruma geçirebilirdi ve Rusya'nın yeniden üstünlüğü sağlamak için Karadeniz tersanelerinde yeni gemi yapısına girişmesi, yani bir çok yeni masrafa katlanması ve bununla birlikte bir kaç yıl geç kalması gerekebilirdi.

Böyle bir çıkmaz karşısında Rusya'da yeni istekler belirlemeye başlar, bunlara göre Boğazlar'ın bütün Devletlerin savaş gemilerine açık olmasını göze almak¹ bile gerekir.

Böylelikle Rusya da, Türkiye gibi dışardan gemi satın alabilecek ve Karadeniz'de bulunduracağı kocaman donanmayı başka yerlerde de kullanabilecektir. Bu yola gidilince dışardan yabancı donanmalar da gelip Rus Karadeniz kıyılarını tehdit edebileceklerse de Akdeniz egemenliği Rusya'ya dost veya bağlaşıklık (İngiliz ve Fransız) donanmaların elinde olduğundan böylelikle doğacak tehlike Karadeniz'de üstün bir Türk Donanması ile baş başa kalmaktan daha hafif sayılabilir.

İşbu 1910 yılında İngiltere'de de yeni düşünce ve duygular belirmiştir. Meşrutiyetle Osmanlı Hükûmeti güçleşeceği yerde daha da arıklaşmaya başlamıştır; iç ayaklanmalar Abdülhamit devrini geri bırakmaya yüz tutmuştur; iç siyasal didişmeler, almış yürümüştür ve orduyu da kemirmektedir, bundan başka Osmanlı siyaseti Almanya'ya gitgide daha çok yaklaşmakta, ve İngiltere, o kadar önem verdiği Bağdat demiryolu işinde, Almanlar'ın Hint denizlerine sokulmalarını önlemek yolunda hiç bir başarı elde edememektedir.

Bu durum gitgide İngiltere de şu düşünceyi geliştirecektir: Boğazlar'da Ruslar'ı görmek, Basra körfezinde bir Alman tersanesi görmekten daha az kötüdür.

b. Fas sorunu çözülenirken. — Fransız ordusu Fas'a girdikten az sonra Rus Dış Bakanlığı, Fransa'nın Fas dolayısıyla Almanya ile yapmakta olduğu çok çetin aytışma ve oylaşmalar sırasında, onun bu güç durumundan asılanmak için olacak, Boğazlar işini yeniden ileri sürmeyi ve Fransa'ya, Bosna-Hersek işi

¹ Bak: I. B, c. IX, K. I. b. 177, 178, 180.

sırasındaki adançlarını hatırlatmayı uygun bulur (Paris Büyük Elçisi İsvolski'ye 18-5-1911 de verilen yönerge¹). Ancak bu giriş o sırada ileri götürülmez ve bir kaç ay sonra Trablusgarp savaşı çıkınca ona hız verilir.

c) Osmanlı-İtalyan savaşı sırasındaki Rus girişi. —

Bu savaş çıktığı sırada Rusya Boğazlar'la ilgili diplomatik durumunu şöyle gütmekte veya öyle imiş gibi davranmayı uygun bulmaktadır:

Avusturya, Bosna-Hersek'in katılması karşılığı olarak Boğazlar'daki Rus dileklerini iyi bir gözle görmeyi üstlenmiştir:

İngiltere ve Fransa bazı bağlarla Rus savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi için bir Osmanlı-Rus anlaşması olursa ona karşın olmayacaklarını yine Bosna-Hersek işi sırasında Rusya'ya bildirmişlerdir ve Fas'la ilgili Fransız-Alman görüşmeleri ilke bakımından çözülenmişse de daha büsbütün bitmemiştir.

Almanya ötedenberi Boğazlar işinde Rusya'yı kışkırtıcı bir durum takınagelmekte idi.

İtalya, Rakonigi anlaşmasıyla Rusya'ca kendisine Trablusgarp'ta özel "haklar," tanınması karşılığı olarak Rusya'ya Boğazlar'da özel "haklar," tanımıştı ve o, bu sırada Trablus'taki bu "haklar,"ını gerçekleştirmek yolundadır.

Rusya bütün bunlara dayanarak ve Osmanlı'nın düşmüş olduğu sıkışık durumdan asılanarak Boğazlar sorumunu ortaya atar.

Rusya'nın işbu Trablus savaşı sırasında Boğazlar sorumunu çözüleme denemesi iki koldan yürüyecektir.

Birisi doğrudan doğruya Osmanlı ile anlaşarak ve onu aşağı yukarı Hünkâr-İskelesi antlaşmasıyla doğmuş olan duruma sokarak Boğazlar'a, İstanbul'a ve dolayısıyla de bütün Osmanlı ülkesine ve Halifenin tinsel etkisine (manevi nüfuz) eğemen olmak amacını gütmüştür.

Öteki Balkan Devletleri'ni bağlaştırmak, Osmanlı'yı onlara yendirmek, Osmanlı Rumelisi'nin hemen bütününü onların eline düşürmek ve Rus etkisi altında bulunan büyük bir Slav duvarıyla Avrupa'dan kesilecek olan İstanbul ve Boğazlar bölgesini olmuş bir yemiş gibi kendi eli altına düşürmek ve uygun anda o yemişi koparmak.

¹ Taube, s. 266.

Rusya Trablusgarp savaşının başından (İlkteşrin 1911 başı) yine bu yılın ilkkânununun başlarına kadar birinci koldan yürür, bundan sonra ikinci siyasaya döner ve işi Balkan savaşına götürür. Birinci siyasa Rus Dış Bakanı Sazonof'un Batı Avrupa'da bir sanatoryomda tedavi edildiği sırada onun muavini Neratof'ca, doğal olarak Çar'ın onaşmasıyla, ikincisi ise eyileşmiş olan Sazonof'ca, doğal olarak yine Çar'ın onaşmasıyla, güdülmüştür.

Rusya, Trablus savaşından asılanarak Boğazlar sorumunu yeniden ortaya atarken başta işi yalnız iki devlete açar: Bağlaşığı bulunan ve Fas işinde Almanya ile oylaşımını daha bitirmemiş olan Fransa'ya ve Boğazlar'ı elinde tutan Osmanlı İmparatorluğu'na (İtalya'ya bildiriş, dolayısıyla ve önemsiz bir biçimde olmuştur).

Fransa'ya başvurusu için Paris Büyük Elçisi İsvolski'ye verilen yönergede (5/10/1911): Rusya Fas işinde Fransa'ya yapılacak diplomatik yardıma karşılık olarak Fransa'nın da Boğazlar işinde Rusya'ya diplomatik yardımda bulunması ve hiç olmazsa Rusya'nın *işbu Boğazlar ve bitişik topraklar* üzerindeki tasarruflarına karşı koymaması istenilmektedir.¹

Daha ileri gitmeden Rus isteklerinde görülen bir değişikliği imlemek gerekir.

Üç yıl kadar önce Temmuz 1908 de Rusya Bosna-Hersek, Yenipazar ve Rumeli demiryolları işleriyle Boğazlar işini toptan çözülemek için Avusturya'ya önermelerde bulunurken "İstanbul, ona bitişik topraklar ve Boğazlar,, (La question de Constantinople, du territoire adjacent et des Détroits) demişken şimdi Rus Hükümeti ve onun Paris'teki Büyük Elçisi "Boğazlar ve ona bitişik topraklar,,² demektedir. Ayrım kolayca görülebilir. 1908 de Avusturya'ya söylenen, yalnız İstanbul ve ona bitişik toprakların gerekirse Rus eline geçmesine varıyordu ve Çanakkale Boğazı'na bitişik toprakları kapsamıyordu, yani bu yazımızın başına koymuş olduğumuz Bazili raporunun 11 inci kısmının ikinci yarısında incelenen durum, Boğazlar sorumunu edilgin (Passif) olarak çözüleyen, yani Karadenizin kapanmasını sağlayan durum elde edilmiş

¹ Bak: Mandelstam s. 696 ve sonrası için Siyah Kitap, c. I, s. 144-146: imler bizimdir.

² Siyah Kitapta c. I, s. 149. René Marchand çevirmesine göre «Les Détroits et le territoire qui y est contigu»; Mandelstam da onunu çevirmesine göre «relativemenet aux dits Détroits et au territoire adjacent».

olacaktır. 1911 de Fransa'ya söylenen ise, her iki Boğaza bitişik toprakların Rus eline geçmesine kadar gidebilirdi; yani Bazili raporunun 12 inci kısmında incelenen duruma-Boğazlar sorumunu etkin (actif) olarak çözüleyen, yani Rus donanmasına Akdeniz'e çıkışı sağlayan duruma- götürüyordu.

Rusya, bağlaştığı Fransa'dan bunları hem Fas içinde ona yapmış ve yapmakta olduğu yardıma karşılık olarak hem de, İsvolski'nin Fransız Dış Bakanı Dö Selv'e dediği gibi, Rus donanmasının Akdeniz'e çıkabilmesi, oradaki Fransız donanmasını berkiteceği için istemiştir.

Dö Selv Rus dileklerinin hemen incelenmesine girişmez ve bunlar üzerinde konuşmaya hep anık olduğu karşılığını verir.

Osmanlı Hükûmeti'ne yapılan baş vurmaya geçelim. 12/10/1911 de, yani İtalyanlar'ın Trablus limanlarına birer birer asker çıkarmakta oldukları günlerde İstanbul'daki Rus Büyük Elçisi Çarıkof, Sadrazam Sait Paşa'ya, özel olduğunu, yani resmi olmadığını ve İngiltere ile Fransa'nın buna onaşmış olduklarını söyleyerek - ki bu söz üç yıl önce geçmiş pek belirtisiz ve işbu 1911 Rus baş vurmasında ileri sürülen isteklerin bazılarıyla de karşıt olan olay ve adançları yeni bir şeymiş gibi göstermek isteyen aldatıcı bir demeçti - ve işi kimseye açmayacağı yolunda ondan söz alarak ona bir mektupla bir andıç verir, ana çizgileri aşağıdadır:

Rus ve Türk Hükûmetleri karşılıklı asılarıyla ilgili bazı sorumluları, dostluk ve iyi komşuluk düşünceleri içinde çözülemek istediklerinden şunlara karar vermişlerdir:

1) Rus Hükûmeti, 1900 anlaşılmasıyla Anadolu'nun bazı parçalarında yapılacak demiryolları için Rus sermayedarlarına verilmiş olan imtiyazlardan vazgeçer.

2) Keza Rus Hükûmeti işbu yerlerde demiryolu yapılması için gereken sermayeni elde edilmesine karşı koymıyacaktır. (Yani Bağdat demiryoluna para arıyan Almanya'ya çıkarılmış olan güçlükler bu işe girişecek olanlara Rusya tarafından çıkarılmıyacaktır).

3) Anadolu demiryollarının Samsun-Sivas-Harpüt-Diyarbakır-Musul çizgisinin doğusundaki kısmının gelişmesi için yanın karşılıklı tecimel asılarıyla ve iyi dostluk ilişkileri için çok önemli olduğundan iki hükûmet bu yolda daha önceden işbu asılarıyla koruyan ve iki ülke demiryollarının bağlanma nokta

ve şartlarını saptıyan bir anlaşma yaparak aralarında her türlü zararlı önürdeşmenin önüne geçeceklerdir. ¹

4) Bundan başka Rus Hükümeti İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın bugünkü usulünü (régime) ipka için Osmanlı Hükümeti'ne etkili yardımda bulunmayı- *işbu yardımı yabancı müsellah kuvvetler tarafından tehdit edildikleri takdirde bitişik topraklara da teşmil etmek suretiyle- üzerine alır.* ²

Bu maddenin yürütülmesini kolaylaştırmak için Osmanlı Hükümeti gerek barış gerek savaş halinde Rus savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmelerine- bunların ayrıca bir anlaşma olmadıkça oralarda durmamaları şartıyla- karşı koymıyacaktır.

1/13 Mart 1871 tarihli Londra mukavelesinin bu *yormasının* ³ (interprétation) yürütülmesi işbu mukaveleyi imza etmiş olan öbür devletlerin onaşmasına bağlı olacaktır.

5) Rus Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'yle Balkan devletleri arasında statüko temeli üzerinden sürekli iyi dostluk ilişkilerinin kurulmasını kolaylaştırmak için aracılık edecektir.

6) Rus Hükümeti kapitülasyonlar işini incelemeğe ve Babıâli'nin verdiği tutumsal ve malf tasarları iyi bir gözle karşılamağa anıkdır.

Bu Rus önermesinin özü şuna varmaktadır

1) Rusya 1900 da Osmanlı'dan, Doğu Anadolu'da demiryolu yapma işlerinde koparmış olduğu "hak,"kın bir kısımdan aldatıcı ve bir tuzağı kapsayan bir biçimde ⁴ vaz geçtiğini söylemektedir, yani Osmanlı'dan yana gûya bir özveride bulunmaktadır. (m: 1,2 ve 3).

2) Balkanlılar'dan gelebilecek tehlikelere karşı Osmanlı'yı korumayı üzerine almaktadır. (m. 5).

3) Kapitülasyonlar ve bunlarla ilgili sorumlarda Osmanlı'ya asılar sağlamak için ona pek-açık olmayan adançlarda bulunmaktadır. (m. 6).

4) Bunlara karşılık olarak Boğazlar'dan Rus savaş gemilerinin

¹ Bu önürdeşlik ezcümle İran transiti için olabilirdi. Böylece Rusya, işbu Osmanlı demiryollarının yapılmasını, konuşmaları uzatmakla, istediği kadar gectirebilirdi.

² İm bizimdir.

³ İm bizimdir.

⁴ Bu yönler için Bak: I. T., c. I. s. 138-141 ve c. II, K. I. s. 500-501.

geçebilmesini istemekte ve Osmanlı'yı kendi korunuşu yapmak düşüncesinde olduğunu ve Boğazlar'a bitişik toprakları da ayrıca koruyacağını, yani gerekirse oralara asker çıkarabileceğini söylemektedir.

Bu, Hünkâr-İskelesi antlaşması durumuna geri dönelim demekti ve Boğazlar bölgesine ve dolayısıyla Osmanlı Başkenti İstanbul'a egemen olacak olan Rusya, sözünü bütün Osmanlı ülkesinde geçirebilecek ve hattâ Buhara Emiri gibi bir korunuk olacak olan Padişah-Halife'nin tinsel etkisini kendinden yana kullanabilecek bir duruma geçmiş olacaktı.

Osmanlı Hükümeti bu Rus başvurusunu büyük bir yıkımın başlangıcı gibi görür ve onu içten çok kötü karşılar. Bundan başka, Rusya bu Boğazlar işini 1908 de kurcaladığı sırada İngiltere'nin, yukarda da görmüş olduğumuz gibi, ancak Türkiye'nin isteyerek onaşabileceği bir çözüleme biçimine kendisinin de onaşacağını bildirmiş olması 1911 de iş başında bulunan Osmanlı Hükümetin'ce yeter bir inanca sayılmamaktadır ve Hariciye Nazırı Asım Bey, İngiliz Büyük Elçisi Lovter'le konuşmalarında bunu Türkiye'nin Rusya ile baş başa bırakılacağı yolunda anladığını söylemiş ve Türkiye'nin bir sıkışık anında Rusya'ya ister istemez "evet," demek zorunda kalabileceği kaygısını göstermiştir¹. Konuşma şu yolda olmuştur:

" O (Asım Bey) şu duygu altında idi ki sizin sözlerrinizin (Grey'in 1908 deki sözlerrinin) anlamı, Rusya bu yolda bir dilek ileri sürecek olursa Türk Hükümeti onunla baş başa bırakılacaktır, ve Rusya bu yoldaki isteklerini ortaya atmak için öyle bir an seçebilir ki tek başına kalan bir Türkiye buna karşı koyamaz. Halbuki bu, yalnız Türkiye ve Rusya'yı ilgilendiren bir sorum değil arsulusal bir iştir, ve eğer yalnız Rus savaş gemilerinin geçme hakkı bir kere tanınırsa Türkiye herhangi bir anda Rusya'nın hem Karadeniz hem de Baltık denizi donanmalarıyla karşılaşabilir.

" Ben (Lovter) dedim ki: istenilen imtiyazın yalnız barış zamanına ait olduğunu sanıyorum, ve herhalde böyle bir iş edimsel bir yola girerse az sayıda gemilerin aynı zamanda geçmesi için önlem alınabilir.

¹ Bak: I. B., c. IX, K. I, b. 284 ve 319 (16-10 ve 15-11-1911)

“ O sırada Nazır dedi ki : Bu işi Rusya'nın dilediği gibi çözülemek için Çarıkof büyük bir ihtiras beslemektedir; eğer bunu başarırsa ülkesinin en büyük adamlarından biri gibi kutsanacaktır, ve Türkiye'de böyle bir anlaşmayı imzalıyacak olan adam ise daima ancak yurda hain sayılacaktır. „

Bu Rus denemesinin de etkisi ile Osmanlı Hükûmeti o sırada İngiltere'ye bağlaşma önermesinde bulunur.

Bu Rus girişitinin öbür Büyük Devletler'ce nasıl karşılanmış olduğunu gözden geçirelim. ¹

Rusya bu girişitini, Sadrazama verilen metni gizli tutmakla birlikte, yalnız Fransa'ya bildirmiş ve Çarıkof, İstanbul'daki Fransız Büyük Elçisi Bompar'dan yardım istemişti. Fransız Hükûmeti de 20/10/1911 de işi el altından İngiliz Hükûmetine bildirir; işbu Hükûmet ise bunu ayrıca da Osmanlı Hükûmeti'nden öğrenmişti.

Rus Hükûmeti, Fransız öğütleri üzerine 23/10/1911 de yaptığı girişiti resmen İngiliz Hükûmeti'ne de bildirir; ancak işi daha çok Çarıkof'un şahsî bir girişiti gibi göstermek ister. Burada şunu imlemek gerekir ki Rus Hükûmeti'nin ileri sürdüğü veya sanını uyandırmak istediği gibi Çarıkof'un Sadrazam Sait Paşa'ya yapmış olduğu önerme İsvolski ile Grey arasında 1908 de görüşülmüş ve iş ilerde uygun bir zamana bırakılmak şartıyla üzerinde anlaşılır gibi olunmuş temelden ayrılmaktadır; zira daha önce görmüş olduğumuz gibi 1908 de İsvolski, Grey'in dileğini yerine getirmek için savaş sırasında savaşçılara Boğazlar'dan geçiş bakımından eş haklar sağlanılmasına onaşmış idi; Çarıkof'un 1911 de yaptığı önermede ise böyle bir şey yoktur.

Rus Hükûmeti'nin bu girişitini İngiltere'ye bildirmesi üzerine, yayınlanmış olan belgelere göre önemli bir görüşme ve aytişma olmaz. Grey, Londra Rus Büyük Elçisi Benkendorf'a 1908 de onaşmış olduğu biçimden geri dönmeyeceğini, ancak bundan çoğu için Hükümet arkadaşlarıyla görüşmesi gerektiğini söyler. Bundan başka Grey, Osmanlı'yı korumak yolunda ona verilmek istenilen inancaların kaplamını öğrenmek ister. Petersburg'daki İngiliz işgüderi de Neratof'la konuşurken savaş sırasındaki geçiş sorumu üzerinde konuşur ve Neratof'da yine, bu aşama önemli bir girişiti

¹ Bu yön ve genel olarak bu sorum İnkilâp Tarihimiz'in c. II, K. I inde (s. 133-170) ayrıntılı olarak incelenmiştir, burada daha çok kısa geçilmiştir. Osmanlı-İngiliz bağlaşması işi için bak aynı kısım s. 175-183.

bir Büyük Elçi kendiliğinden yapabilirmiş gibi, işin Çarıkof'un özel bir oydamaı (telkin) olduğunu ileri sürer.

Beliren bu İngiliz karşınlığı üzerine Rusya yeniden bağlaşığı Fransa'ya döner ve ondan daha edimsel (fili) siyasal yardım ister; bu düşünce ile İsvolski, Dö Selv'e 4/11/1911 de bir yazı verir¹, aşağıdaki iki bölek ana Rus istek ve düşüncesini kapsar.

“Yukardakileri toplayarak şu kesin inanımı tekrarlarım ki Rusya'nın dost ve bağlaşığı olan Fransa, Kuzey Afrikası'ndaki durumunu yeni ve sağlam temeller üzerine oturturken, Fransız Hükümeti'nin, bu işle kendisine en içten diplomatik yardımını esirgememiş olan Rus Hükümeti'ne bir karşılık olarak, onun da Boğazlar bölgesinde ve Kuzey Çin'de hareket özgürlüğünü tanıdığını inancalıyacak ve oradaki asılarımızı inanca altına almak ve durumumuzu berkitmek için alacağımız ölçemeleri onamaktan çekinmiyecektir.”

“Bu mektubumda sözü geçen türlü sorumlarda Cümhuriyet Hükümetinin bizimle aynı düşüncede olduğunu berkitmeniz ricasiyle.....”

Bu mektupta Boğazlar'a “bitişik topraklar”ın ayrıca sözü geçmiyor; ancak kullanılan dil, işbu toprakları ve daha da bir çok şeyi içine alacak kadar geniş ve büyük işler düşünöldüğünü anlatmaktadır.

Fransız Hükümeti bunun üzerine işi yine İngiliz Hükümeti'ne bildirir, Boğazlar'dan geçiş işinde 1908 de Grey'le İsvolski arasındaki görüşülen şartlar sınırları içinde Ruslar'a yardım etmeyi ve Osmanlı'ya verilecek inanca işinde bunun kaplamını ve hangi toprakları kapsayacağını bilmeden bir şey üstenelemeyeceğini ekler. İngiliz Hükümeti bu Fransız düşüncesini beğenir.

Rus Hükümeti bu işi Almanya ve Avusturya'ya 19 Sonteshrin 1911 de açar ve nasıl bir durum alacaklarını sorar.

Avusturya tâ baştan bu işe karşın olur ve Rus donanmasının Akdeniz'e çıkmasının oradaki gücler denklğini bozacağı düşüncesinde bulunur. Erental, Viyana'daki Alman Büyük Elçisi'ne bunu söylerken 1908 de Bosna-Hersek'i Avusturya'ya katacağı sırada ödüm olarak Ruslar'a Boğazlar işinde güçlük çıkarmamayı adançlamış ise de şimdi o işin bittiğini ve yeni ödüm almadan

¹ Metin S. K., c. I, s. 159,

Rus dileğine onaşmayacağını söyler.

Bu Rus girişiti karşısında Kayser'in ve Alman Hükümeti'nin durumu ötedenberi olageldiği gibi Rusya'ya bu işte güçlük çıkar-mamak ve onu İngiltere ve Fransa'nın karşılığına uğrayacağı bir yolda yürümeye kıskırtmak olacaktır; Kayser ve Alman Hükümeti bu işte Avusturya'yı da kendileri gibi davranmaya kandır-mak için uğraşırlar. Almanya'nın bu siyasasına karşın olarak di-kilen İstanbul'daki Alman Büyük Elçisi Marşal olur. O der ki böyle bir siyasa gütmek bizim Türkiye'deki onurumuzu hiçe indirir, on yılda bunca çabalamalar sonuncu olarak elde ettiğimiz tinsel ve özdeksel (manevi ve maddi) asıların hepsi (Bağdat demiryolu, sömürgeci devletlere karşı Padişah - Halife'nin tinsel iş birliği, müslümanların güveni ve dostluğu gibi şeyleri düşün-mekte olmalı) tehlikeye düşebilir. Bunun üzerine Marşal'la kendi Hükümeti arasında uzun bir aytışma başlar, arada Marşal işten çekilmek istediğini bildirir ve bu aytışma Rusya Boğazlar işindeki girişitinden vaz geçtiği âna kadar sürer; öyle ki Almanya bu işte bir türlü durum alamaz; sonda, amma Rusya girişitinden vaz geç-tikten sonra, Kayser Marşal'a hak verir ve Alman - Avusturya görüşü birleşir.

Rus Hükümeti Osmanlı'ya yaptığı özel başvurma ve öbür Bü-yük Devletlere yaptığı önerme ve sorgularla işi gerektiği kadar olgunlaştırmış olduğunu sanarak 27 Sontesrinde, yani ilk baş vur-masından bir buçuk ay sonra, bu yolda Babiâli'ye resmen baş vurur ve Çarikof, Rusya'nın Boğazlar üzerindeki dileklerini bir bil-diri (déclaration) taslağı biçiminde Hariciye Nazırı Asım Bey'e verir. Bu Rus önermesi bir ayrımla daha önce Sait Paşa'ya özel olarak bildirilmiş olanın eşidir. Ayrım 4 üncü maddenin 3 üncü bölüğindedir, onun yeni biçimi şudur :

"Rus ve Türk Hükümetleri bu anlaşmayı 1871 antlaşmasını imzalamış olan devletlere işi aralarında kararlaştırarak bildireceklerdir.,,

Aradaki başkalık kolayca görülür; ilk biçime göre Osmanlı ve Rus Hükümetleri varacakları anlaşmaya 1871 tarihli Bağazlar ant-laşmasını imzalamış olan devletlerin onaşmasını isteyeceklerdir, ki bu biçim arsulusal hukuka daha uygundur; ikincisine göre, ara-larında bir olut yapıp bunu öbür devletlere bildireceklerdir. Nera-tof ta baştan ikinci biçimi seçmiş iken, Çarikof, bunu belki çok

çetin bulmuş olduğundan Sadramaza özel başvurmasında birinci biçime sokarak yumuşatmıştı.

Bu resmî Rus başvurusu üzerine Asım Bey 29 Sonteshin'de Lonra Büyük Elçisi Tevfik Paşa'ya şu yolda bir tel çeker :

Osmanlı Hükûmeti doğal olarak Boğazlar usulünü kurmuş olan 1841, 1856 ve 1878 antlaşmalarına dayanacaktır. Ancak, daha önce Grey, Avam kamarasında, İngiliz asıllarına dokunulmadıkça Kıralılık Hükûmeti'nin her türlü işe karışmadan kaçınmağa karar verdiğini söylemiş olduğuna göre, İngiliz Dış Bakanlığı'nın, Rusya'nın Boğazlar üzerinde yeni bir anlaşma yapmak istemesiyle bu asıllara dokunulmuş olduğunu kabul edip etmediğini, açık olarak bilmek isteriz.

Bu teli alınca Grey'le görüşen Tevfik Paşa onun karşılığını 1 İkkânun'da teller, özü aşağıdadır :

Rusya'nın bugünkü savaşta yansız oluşuna göre yaptığı başvurma, içinde bulunduğumuz ana uygun değildir; çünkü aranızda bu yolda bir anlaşma olursa bu anlaşma şu sırada ancak İtalya'ya karşı ve ilerde de öbür devletlere karşı olabilir. Rus'un istediği usul (yalnız Rus savaş gemilerinin geçmesi) Türkiye için yalnızca zararlı olur ve öbür devletler buna onaşmazlar. Boğazlar işinin büyük önemi dolayısıyla kesin karşılığımı Başbakan ve öbür arkadaşlarımla görüştüğümde sonra veririm. Balkan Devletleri'yle anlaşmaya gelince bu, statükonun korunmasından başka bir şey değildir, bununla yalnız Rusya değil, öbür devletler de ilgilidir, demiryolu yapılması için Rusya'nın yardımına gelince bu da temelli bir ası değildir.

Resmî Rus başvurusu üzerine İstanbul İngiliz Büyük Elçisi'nin Hükûmetine yolladığı rapordaki dikkate değer parçalar aşağıya konulmuştur.¹

"..... isteyerek bu işi kabul edecek bir hükûmetin bulunması son aşama şüphelidir, ve eğer Türkiye'nin, çok sıkıştırılacak olursa Boğazlar'ı bütün devletlerin savaş gemilerine açmayı daha uygun bulması olasılık dışında değildir. Genel olarak sanıyorum ki bu yolda bir müsaade, her ne biçimde daraltılırsa daraltılsın sonuçta Osmanlılar'ın İstanbul'dan çıkarılmasına varacaktır. Ancak Osmanlılar arasında, Büyük Britanya'nın böyle temelli bir değişikliğe

¹ I. B., c. IX, K. I, s. 336.

hiç bir vakit onaşmıyacağı hakkındaki duygu kuvvetlidir; ve öyle sanıyorum ki buna onaşmamız ilerde Basra Körfezi'nde olası (muhtemel) hareketimiz hakkında büyük bir kuşku uyandıracaktır. Onlar (Türkler) anlıyorlar ki bir defa istenilen imtiyaz elde edilince Rusya, buzlu Baltığı bırakıp Karadeniz'de büyük bir donanma bulduracaktır. Bu değişiklik hakkında öbür Büyük devletlerin ne düşündüğünü henüz buradaki hükümet bilmiyor, fakat bunun, Akdeniz'de kuvvetler denklığında yapacağı esaslı değişiklik Türkiye'ye, Avusturya ve Almanya gibi bazı devletler istkametine yardım ümidiyle bakabileceği hakkında bazı ümitler verebilir. Bunların birincisi (Avusturya) kendisinin bu kadar yakınında bu kadar büyük bir donanmanın bulunmasına çok zorlukla ilgisizlik gösterebilir, ve Almanya eğer burada toprak bakımından büyümek düşünceleri besliyorsa bu değişikliği ancak hoşnutsuzlukla karşılayabilir.

.....

“Fakat eğer Türkiye, devletlerden yardım görmemesi yüzünden diriminin belkemiği sandığı şeyi bırakmak zorunda kalırsa başka ne gibi ödüm bekleyebilir? Belki yalnızca tutumsal bir ödüm; Almanya ve Avusturya gümrüklerin yüzde 4 artmasını ve temettü vergisinin kendi uyruları içinde yürütülmesini ilke olarak kabul etmişlerdir ve bunun karşılığını İskenderun'da ve Bosna-Hersek'te elde etmişlerdir. Rusya'nın burada önemli sayıda uyrusu olmadığı için ve buraya gireti (ithalat) da çok az olduğu için hiç şüphesiz bu iki noktayı kabul edecektir. Fransa da, bize karşı olan üstünlüklerine bakmıyarak, kendi demiryolu tasarıları için uygun bir inanca bulmak düşüncesiyle buna onaşabilir. (Boğazlar işine mi yoksa gümrük ve temettüe mi ait olduğu pek anlaşılıyor. Fakat ikinci şık daha kuvvetlidir).

“Bu işte Türkiye'ye hiç bir yardımda bulunmazsak bizim için de bu bırakılar alma yolunda ötekiler gibi davranmak zoru (isteği) çok kuvvetli olacaktır.,,

Görüldüğü gibi gerek Grey, gerekse Lovter Rus girişimine karşındırlar ve Grey Osmanlı'yı ona onaşmamaya kışkırtmaktadır, sonra Rusya bu işten vaz geçeceği için Grey'in Osmanlı sorusuna ayrıca İngiliz Hükümeti adına karşılık vermesi gerekmeyecektir.

Avusturya da bu yolda durum alır; Viyana Büyük Elçisi Hüseyin Hilmi Paşa, 9 ilkkânunda Babiâli'ye çektiği bir telde, Eren-

tal'in sözlerini şöyle anlatmaktadır :

Bu işte Türkiye'nin Rusya'ya karşı durumunun çok iyi (sağlam) oluşuna göre Rus dileğini neden kabul edesiniz? Bundan kılıklı (ameli) hiç bir ası çıkmaz, Rusya bir yabancı saldırmasına karşı Boğazlar'ı koruyacakmış? - Bunu başarabilir mi? - Zaten bunun için öbür devletlerin onaşması gerekir. -Bu sırada Rusya İran'a dalmıştır. Çin de onu uğraştırmaktadır.

Avusturya Hükûmeti'nin düşünceleri böyle iken Rusya, Çar diplomasisinin az çok yüzüstü olan saflığı ile Fransa'yı bu işte arkasından sürüklemek için onu bütün Büyük Devletlerin hattâ Avusturya'nın bu işe onaşmış olduğuna inandırmaya çalışır.¹ Gerek Bompar gerekse Fransız Hükûmeti bu Rus girişimine karşındırlar ve Bompar, Rus dileği gerçekleşirse Osmanlı'nın Hünkâr-İskelesi durumuna geri dönmüş olacağı düşüncesindedir.

Alman Büyük Elçisi Marşal'da bu iş gerçekleşirse Rusya'nın İstanbul'da eğemen olacağını ve Rumeli'nin Ruslar'ın eli altında bulunacağını Hükûmetine yazmıştır.²

Bu işte şaşılacak bir yön de herkes ve Babıâli, bu Rus girişininin gerçekleşmesinin Osmanlı için bir yıkım olacağında birleşmişken İttihat ve Terakki'nin gazetesi olan Tanin'de, bu fırkanın Hükûmeti'nin de düşüncesine karşın olarak, Rus dileklerini iyi karşılayan iki baş yazı çıkar (11 ve 12/12/1911).

Ancak daha hiç bir Büyük Devlet bu Rus girişimine kesin ve açık olarak karşın durum almamışken ve Babıâli de ona daha karşılık vermemişken Rusya bu girişitinden vaz geçer; bunu yeni eyileşmiş ve sanatoryomdan çıkıp Rusya'ya uğramadan Paris'e gelmiş olan Dış Bakanı Sazonof hiç beklenilmedik bir biçim ve anda yapar. 9/12/1911 de Lō Tan gazetesinde çıkan bir demecinde Sazonof hiç bir yalandan çekinmeyerek şunları demektedir :

“ İstanbul'da takip ettiğimiz siyasete müteallik bazı gazetelerde haberler görüyorum. Bazan, âlemi siyaset huzuruna yeniden Boğazlar meselesini vaz'edeceğimiz, bazan da doğrudan doğruya Türkler'den sefaini harbiyemizin serbestane mürurunu isteyeceğimiz söyleniyor. Bunlar sırf efsanedir! Hiç bir müracaatı resmîye

¹ Çarıkof'un Bompar'a sözleri. (Bu sonuncusunun 29-11- 1911 teli) F. B., s. III, c. I, b. 239.

² Bak: A. B., c. XXX, K. I, b. 10982 (30-11-1911)

vuku bulmamıştır, Yalnız Türkiye torpil vaz'edip te Rusya ticaretine irası zarar eder korkusuyla bu hususta sadece teatii efkâr edilmiştir. Sefirimiz Mösyö Çarikof hiç bir tebliği resmî olmadan bu mesele hakkında Sadrazam ile görüşmüştür, işte bundan ibaret. Hiç bir sebep olmadan ve Rusya şimdilik böyle bir şey hatırından geçirmezken kendisine ne için böyle bir teşebbüs isnat ediliyor bilmiyorum. „

Rusya'nın böyle birdenbire siyasa değiştirmesi bizce Osmanlı'dan veya öbür Büyük Devletler'den gördüğü karşılıkla değil, çünkü bu kadar önemli bir sorumdan vaz geçmek için o âna kadar raslanılan karşılıklar hiç denilecek kadar azdı, ancak Rus Hükûmeti'nin içinden gelen bir karşılık veya onun içinden doğan bir düşünce değişmesiyle açıklanabilir. Bu da Sazonof'un yeniden işleri ele alması üzerine herhangi bir yoldan Çar'ı kandırıp onu kendi siyasasına çekmiş olması olabilir.

Her ne ise 1911 İkkânununun ikinci haftasından sonra Sazonof'ca yeniden yöneltilmeye başlanan Rus siyasası bu Boğazlar işinde olduğu gibi bir iki aydır Bulgaristan'la Sırbistan arasında bir Balkan bağlaşması kurmak için yapılmakta olan görüşmeler işinde de temelli bir değişiklik gösterir. Rusya bu Boğazlar işini dileğine göre çözülemeye, yani Osmanlı'yı Hünkâr-İskelesi antlaşması sırasında olduğu gibi, bir Rus korunuğu yapmaya uğraşırken, Bulgar-Sırp görüşmelerinin, günün birinde Osmanlı'yı da içine alabilecek bir bağlaşmaya varabilecek bir biçimde gelişmesini istiyordu; ve Bulgar ve Sırp Hükûmetleri Osmanlı Rumelisi'ni paylaşma yönüne kaydıkça Rus Hükûmeti onlara karşın durum almakta ve onları istediği yola çevirmeğe çalışmakta idi; Rusya'nın bu durumu ise Balkan Slav devletlerini kızdırmakta idi, hattâ gerek bu yüzden, gerekse Rusya'nın Boğazlar işi dolayısıyla Osmanlı ile yapmakta olduğu, özü pek iyi anlaşılamayan görüşmelerden, Bulgar Bakanlar kurulu kuşkulanmış ve Başbakan Geşof'tan böyle bir Rus siyasasının önüne geçmeye çalışmasını istemişti. Sazonof, Çar'ı kendi siyasasına çevirmek için Balkanlılar'ın bu durumunu da bir kanıt olarak kullanmış olabilir. Yeni Rus siyasası, Balkanlılar arasındaki bağlaşma görüşmelerini Osmanlı'ya karşı savaş açmak, onu yenmek ve Rumeli'yi paylaşmak amacına doğru yöneltecek ve işi hiç duruksamaksızın, bilinen ve Avrupa'yı 1914-1918 genel savaşına kadar sürükleyen Balkan savaşlarına götürecektir.

Çarıkof'un Sait Paşa'ya yapmış olduğu özel ve Asım Bey'e yapmış olduğu resmî başvurma arasında (12/10 ve 27/11/1911) Osmanlı Hükûmeti İngiltere ile bağlaşmak ister ve bu düşünce ile 31/10/1911 de İngiliz Hükûmeti'ne başvurur.

Buna onaşmak İngiltere için Osmanlı ile savaşmakta olan İtalya'ya karşı açıktan açığa karşın durum almak, hattâ ona karşı savaşı da göze almak demektir; Rusya'ya karşı da durması gerekirdi; yani bu yüzden Avrupa'da kurulmuş olan denklik altüst olabilirdi. Doğal olarak İngiltere bu Osmanlı dileğine olumsuz ve işi savaştan sonraya bırakan bir karşılık verir¹.

d) Trablusgarp savaşı yüzünden Boğazlar'da çıkan güçlükler — İtalyanlar'ın yüzbin kişiye yakın asker çıkardıkları halde Trablusgarp'taki bir avuç Türk Subay ve eri ve 5-10,000 yerli ile başa çıkamayacakları ve zırhlı toplarınca korunulan çok berkitilmiş bir kaç limandan çıkıp içerlere giremeyecekleri anlaşılınca İtalyan Hükûmeti, hem bazı yerler ele geçirmek hem de Büyük Devletler üzerinde bir türlü baskı yapıp onları aracılık etmeye zorlamak için Adalar'a ve Boğazlar'a saldırmaya veya sataşmaya koyulur. Boğazlar'ı gerçekten zorlamayı hiç aklından geçirmemekle birlikte herkesi sinirlendirmek ve Rusya'yı öne atılmaya kışkırtmak için Çanakkale'ye bir iki kere sudan çatar; bu çatmalar Boğazlar'ın Osmanlı Hükûmeti'nce torpillenmesini gerektirir ve bu torpillenme uzunca bir devre için tam olduğu, yani tecim gemilerinin de geçişini durdurduğu için Rusya'ya gerçekten büyük tutumsal zararlar verir. Bunlar üzerinde, bu incelemenin başına koyduğumuz Bazili'nin raporunda bilgiler vardır.

Bu olaylar, bilinen biçimde tarihi Boğazlar sorununun doğrudan doğruya bir parçası olmamakla birlikte, Rus Hükûmeti ve hele Rus halkı gözünde Boğazlar ve İstanbul sorununun yalnız bir ülkü değil çok özdeksel (maddi) ve herkesin iş gücü ve geçimi üzerinde etkiler yapan çok önemli bir sorum olduğunu edimsel (fili) olarak canlandırmış ve onun çözülmesinin hep uyandıragelmiş olduğu ilgiyi çok berkitmiş ve yaymıştır.

Bu olaylar sıraları geldikçe İnkilâp Tarihimiz'in c. II. K. I inde uzun uzadıya anlatılmıştır; bunları burada da yazmayı asısız bul-

¹ Bak: I. T., c. II, K. I, s. 175-183.

duk; ve bunların önemini belirten yukardaki kısa özeti koymayı yeter saydık.

VII. — BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA

Genel durum. — Balkan bağlaşması ve Balkanlılar'ın yen kazanmasile Boğazlar sorumu bakımından beklenilebilecek olan sonuçları gözden geçirelim.

Osmanlı Devleti'nin arıklaşması ve biteviye gücü artan Rus devletinin İstanbul'u almak ve Akdeniz'e çıkmak istemesi yüzünden doğan Boğazlar sorumu üzerinde Rusya'dan başka dışardan etkide bulunan başlıca iki önemli etken vardı:

a) Avusturya-Macaristan gibi büyük bir Tuna devletinin Osmanlı'ya ve Balkan Yarımadası'na bitişik olmasıve işbu ülkeyi kendisi için bir genişleme alanı yapmak, yani Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar'a doğru karadan ilerleme denemelerini gerekince karşılamak ve önlemek için Balkanlar'da ona önürdeş olan bir Büyük Devlet'in ve onun ordusunun anık olarak beklemekte bulunması.

b) Akdeniz'de eğemen olan İngiltere ve Fransa gibi büyük denizci devletlerin ve hele bunların birincisinin Rusya'nın Akdeniz'e ulaşmasının ve Süveyş'ten ve genel olarak Yakın Doğu'dan geçen Hindistan yoluna yaklaşp onu tehdit edebilmesini çok kaygılı bir gözle görmeleri ve bu Devletlerin durum gerektirince Rusya'ya karşı Avusturya ile iş birliği yapmaları.

Kırım savaşı sırasında Osmanlı, İngiliz ve Fransız orduları kadar veya onlara yakın bir aşamada, Avusturya karşınlığı ve gizlenmeyen düşmanlığı Rus Çarı'nı boyun eymek zorunda bırakmıştı. Rusya'yı Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşmasından vaz geçirip Berlin antlaşmasını kabule zorlayan yine İngiltere-Avusturya iş birliği olmuştu. 1885 de Bulgaristan, Rumelii Şarki'yi kendine katıp Rus etkisinden sıyrıldıktan sonra Rusya'yı orada şu veya bu biçimde etkisini yeniden kurmaktan ve İstanbul ve Boğazlar'a yaklaşmak, hattâ Almanya ile yaptığı "karşı sigorta", antlaşmasından asılanarak oraları ele geçirmeye çalışmaktan alıkoyan, İtalyanın da eklenmesiyle, yine İngiliz-Avusturya iş birliği olmuştu.

Bundan sonra hem İngiltere hem de Avusturya Bulgaristan'ı kendilerinden yana bulundurmaya çok önem vermişlerdi; böylelikle Rus etkisinin İstanbul'a yaklaşması ve Balkan yarımadasında

kökleşip eğemen olması önlenilmiş oluyordu.

Rusya 1893 de Fransa ile bağlaştıktan ve 1907 de İngiltere ile anlaşlıktan sonra eskiden olduğu ölçüde denizci devletlerin karşılığına uğramamakla birlikte yukarıda gördüğümüz gibi Boğazlar işinde onlardan kolaylıktan çok yine güçlük veya hiç olmazsa atlatmalar görmüştü.

Ancak o, 1912 de Balkan bağlaşmasını kurmakla Bulgaristan'ı Avusturya'nın elinden almış ve yeniden kendi etkisi altına sokmuş, Avusturya'ya Balkanlar'da tek dayanak olarak yorgun ve esasen önemli bir güc olmayan Arnavutlar'ı bırakmış ve genel bir savaş çıkacak olursa Avusturya gücünün önemli bir kısmını üzerine çekebilecek ve dolayısıyla onu ve Bağlaşığı Almanya'yı çok kötü bir duruma sokabilecek büyük bir Balkanlılar birliği ortaya çıkarmıştı. Bu yüzden, Fransız Genelkurmayı'nın görüşüne göre Üçlü Anlaşma Devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya) bir genel savaş sonucunda Avrupa haritasını diledikleri gibi çizecek kadar büyük bir yen kazanma olanağını elde etmiş bulunuyorlardı¹.

Bu yön, yani Balkan bağlaşması Rus başarısının ilk evresidir; eğer bağlaşık Balkanlılar Osmanlı'yı ağır bir yenilgiye uğratıp Bulgar-Sırp bağlaşmasındaki Rumeli'yi paylaşma tasarını yürütebilirlerse Rus durumu büsbütün parlak olacaktır. Rus yönetimi altında ve hiç olmazsa Rusya'ya eygin Büyük bir Slav kütlesi, İstanbul ve Boğazlar bölgesi ile Avusturya - Macaristan ve dolayısıyla Avrupa kıtası arasına girecek; çok büyüyen ve belki de Adriyatik'e kadar genişleyen bir Sırbistan, Avusturya-Macaristan Slavları'nı (Güney, yani Yugoslavlar) biteviye kendine çekip işbu İmparatorluğu Osmanlı'nın başına geldiği gibi içerden çökertecek çalışmaları genişletebilecek; ve o âna kadar gerekince Balkanlar'da saldırgan durum alabilen Avusturya, Osmanlı'dan ve İstanbul ve Boğazlar bölgesinden uzaklarda kalmış olarak savgal bir duruma geçmek zorunda kalmış olacaktır.

Bundan sonra Boğazlar sorumu Rusya için büsbütün başka ve son aşama uygun ve onun isteklerine göre çözülenmesi çok kolaylaşmış bir biçime girmiş olacaktır.

¹ Bu yönün Balkan savaşının çıkmasında ve Fransız Baş Bakanı Puankare'yi onun çıkması için Rusya'yı kışkırtmasında nasıl büyük bir etken olduğu İnkilâp tarihimizde (c. II, K. I, s. 350-364) çok ayrıntılı olarak anlatılmış olduğundan buraya da konulmamıştır.

Almanya ve Avusturya'nın savaştan önce, durumu baştan başa yanlış görmeleri ve anlamaları ve Osmanlı'nın beklenmedik bir biçimde ve umulmadık çabuklukla yenilmesi işbu Cermen devletlerinin olayların seyircisi kalmasını gerektirmiştir.

Balkan savaşı gelişmeye başlayınca Rusya'nın başlıca istek ve kaygılarını şöyle toplayabiliriz :

a) Balkanlılar yensinler, ve bu yenleri ilerde bir Osmanlı karşı yeni ile tehlikeye düşmesin, böylelikle İstanbul ve Boğazlar bölgelerinin Avusturya ve karadan bütün Avrupa'dan ayrılması sağlanmış olur ve Avusturya'nın iç durumu tehlikeye düşer, bundan başka Rus Hükûmeti'nin onur ve prestiji bütün acunda ve Rusya'daki Slav'cı duyguları besleyenlerin gözünde yükselmiş olur. Balkanlılar'ın ilk yenlerinden sonra yenilmeleri ise bütün bu özdeşsel ve tinsel asıları elden çıkarabilir.

b) Bulgar - Sırp bağlaşması savaştan sonra da sürsün, tâ ki bu iki devlet birden ve toplu olarak Rus elinde az çok kalsın, ve Üçlü Anlaşma'ya, Rusya'ya bağımlı önemli ve güvenilir bir güç katılmış olsun; bunların araları bozulursa ötedenberi olageldiği gibi birinin Rus, öbürünün Avusturya etkisine doğru kaçmaları beklenebilir ve bu olunca hem Avusturya parmağı Balkanlar'dan çıkarılmış olmaz, hem de birbirini denkleştirecek olan iki Balkan Slav devletinin Üçlü Anlaşma'ya bir güç eklemeleri beklenemezdi.

c) Bulgarlar'ın yenleri onları İstanbul'a sokabilecek aşamada büyük olmasın, çünkü Rusya bu kent üzerinde titremekte ve onun kısa bir süre için de olsa, ne olur ne olmaz diye, başka bir devletin eline geçmesi düşüncesine bile dayanmamakta ve onu bir armağan olarak başka bir devletten, hele Bulgaristan gibi kendisinin yoktan var ettiği bir devletten almayı aklına sığdıramamaktadır.

d) Bulgaristan Edirne'yi almasın, hele orada kalamasın, Meric'in Doğusu ve genel olarak Doğu Trakya'nın elden geldiği kadar büyük bir kısmı Osmanlı'da kalsın; tâ ki günü gelince, umulduğu gibi İstanbul ve Boğazlar Rus eline geçeceği vakit, Rusya'nın alacağı yerler elden geldiği kadar geniş olsun.

e) Sırp elden geldiği kadar büyüsün ve olanağı bulunursa Adriyatik'e kadar çıksın; böylelikle hem Avusturya'daki Yugoslavlar'ı kendine daha kolaylıkla çekebilir, hem de Balkanlar'da

Avusturya'nın son kozu olarak kalacak olan Arnavutluk daha da ufalır.

f) Bunlardan başka Rusya, Avusturya'ya Balkan işlerine karışmak fırsatını vermemek için elden geldiği kadar uğraşacaktır.

Bunların karşısında Avusturya istek ve kaygıları şöyle toplanabilir :

a) Savaşçılardan hiç biri kesin bir yen kazanamayıp güçsüz düşsünler ve böylelikle Avusturya için işe karışma olanağı sağlanmış bulunsun.

b) Balkanlılar yeninin kesin olacağı görülünce Avusturya, Bulgaristan'ın gönlünü kazanmaya çalışacak ve hem onun gönlünü etmek, hem de başka düşüncelerle isteyecektir ki Bulgar açgözlülüğü bütün yönlerde gelişsin : Doğu Trakya'da ve İstanbul ve Boğazlar'a doğru gelişsin, tâ ki Bulgaristan'la Rusya'nın arası açılsın ve Bulgaristan 25 yıldır olduğu gibi yine Avusturya'ya yaklaşsın; Makedonya'da Sırb'a karşı gelişsin tâ ki Sırp az büyüsün ve Bulgar düşmanlığı Sırb'a Avusturya-Macaristan Yugoslavları'le uğraşmaya vakit bırakmasın; Selânik'e doğru gelişsin tâ ki Sırb'ı Ege yolunda sıkıştırısın ve onu o yönden kuşatsın.

c) Sırp elden geldiği kadar az büyüsün ve gelişsin, hele, Adriyatik'e çıkamasın, tâ ki hem tutumsal gelişmesi bu yüzden güçleşsin, hem de böylelikle umduğu yerleri alamayınca Makedonya'da Bulgarla daha güç anlaşabilsin ve dolayısıyla bir Bulgar - Sırp çarpışması olasılığı artsın.

Öbür Büyük Devletler'in düşüncelerini aşağıda kısaca topluyoruz :

Almanya, Osmanlı yenilişi belirince İstanbul ve Boğazlar sorumunun ortaya çıkmasını ve dolayısıyla Bulgar'ların İstanbul'a girmelerini ister; tâ ki Avusturya'nın düşüncelerinden başka Rusya'nın oraya daha önce girmek istemesi yüzünden onun İngiltere ile arasının açılması olasılığı ortaya çıksın.

İtalya daha çok batı Balkan ve Adalar işleriyle uğraşmaktadır.

İngiltere ile Fransa, Rusya ile iş ve düşünce birliğine çok önem vermişlerdir; bununla birlikte belki içten böyle düşündükleri, belki de ilerde Rusya'nın umdukları gerçekleşirse onun Boğazlar ve İstanbul bölgelerindeki payının elden geldiği kadar küçük olmasını istedikleri için biteviye Rusa, Bulgaristan'ın yeniden Avusturya'ya doğru kaymamasını sağlamak için ondan Edirne'yi

ve Doğu Trakya'nın geniş bir kısmını kıskanmaması öğüdünü verecekler ve onu bu yola girmeye kandırmakta az çok etken olacaklardır.

Rusya, Avusturya ve öbür Büyük Devletler'in Balkan savaşları sırasındaki davranışlarını anlamaya yarayan başlıca etkenleri gözden geçirdikten sonra olaylara gelelim.¹

Balkan savaşının ilk evresinde ve barış görüşmeleri sırasında (1913 Şubatına kadar). — Lüleburgaz vuruşmasının başlarına kadar, Avusturya da ödüm ister korkusuyla Balkan savaşı başlamadan önce Büyük Devletler'ce toprak değişiklikleri olmayacağı yolunda verilmiş olan karardan ayrılmayan Rusya, işbu Lüleburgaz vuruşması sırasında 29 İkteşrinde, 2 inci Türk Kolordusu'nun bozulup Bulgar yeninin belirmesi üzerine, daha önce Avusturya bu yolda açık girişitlerde bulunur ve Bulgaristanı kazanır korkusuyla toprak statükosundan vaz geçilmesi gerektiğini ileri sürmeye başlar.

Ancak Bulgar'ın Lüleburgaz vuruşmasında kesin bir yen elde ettiği ve İstanbul'a girebileceği sanılmaya başlanınca Rusya, onu İstanbul yolu üzerinde durdurmak için bir sürü başvuruya girişir ve Bulgarlar'ı Çatalca'ya saldırmaktan alıkoymak için onları bir yandan başka yönlerden dinizlemeye, öbür yandan da İstanbul'a girmelerinin pek çok ve büyük arsulusal tepkiler yapabileceğini ve İstanbul'da önemli asıları olan İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi Büyük Devletleri ortaya atılmaya ve işlere karışmaya kışkırtabileceğini ve Romanya'nın da yerinde durmayacağını söyleyerek onları ürkütmeye çalışır. İngiltere ve Fransa'dan da Sofya'da buna benzer öğütler vermelerini ve dil kullanmalarını ister; Osmanlı'yı da bir an önce bırakışma ve barış yap diye sıkıştırır ve biteviye Osmanlı ile Balkanlar arasında bir bırakışma olması için aracılık edilmesini ister. İngiltere ile Fransa ise Bulgar kızgınlığını üzerlerine çekmemek için Rusya'nın dilediği gibi girişitlerde bulunmak, yani Bulgar'a Çatalca üzerine yürümekten vaz geçmesi için ona öğütler vermek, istemezler. Rusya'ya da, daha savaş ola dururken Bulgar'a Türk'ü kovalamaktan vaz geç demek, ona Türk

¹ Bu incelememizin bu kısmı İnkilap tarihimizde (c. II, K. II) dağınık ve ayrıntılı olarak vardır, orada bütün kaynaklar gösterilmiş olduğundan burada onları tekrarlamayacağız; ancak muterize içinde I. T. inin sahifelerini koyacağız.

ordusunun kendini yeniden toplamasına yol ver, demek olacağı için doğru olmayacağını anlatmaya çalışırlar. Bir yandan da İngiltere Bulgarlar'a, İstanbul'u alsalar da orada kalmak düşüncesinde olmadıkları yolunda inancalar vermelerini öğütler. Bulgarlar ise bütün bu gürültülere aldırmış olmayıp güçleri yettiği kadar çabuk Çatalca'ya ve İstanbul'a ulaşmaya çalışırlar.

Bulgar'ı İstanbul yolunda durmaya kandırmak için yapılan çalışmalar arasında en önemli bir yön de ona sağlanılacak kazançlar idi. Rusya başta Edirne'nin Osmanlı'da kalmasını ister, böylelikle düşündüğü gibi ilerde İstanbul ve Boğazlar'ı alınca Edirne'yi de kendisi için sağlamış olacaktı. İngiltere ile Fransa ise bunun Bulgar'ı çok kızdıracağını ve onu Avusturya'nın kucağına atacağını söyleyerek Rus'u bundan vaz geçirmeye uğraşırlar. Belki de bu iki Devlet, yukarda da dediğimiz gibi Rus, ilerde Boğazlar'a yerleşirse onun elde edeceği bölgenin ufak olmasını içlerinden istiyorlardı.

Avusturya ile Almanya'ya gelince buna karşıt olarak aracılık işini geciktirmek için el altından çalışmaktadırlar ve Edirne'nin Bulgar'a geçmesini istemektedirler.

İngiliz ve Fransız Hükümetleri'nden aldığı öğütlerin de etkisi altında olarak Rus Hükümeti, 3-4 Sontesrin gecesini Başbakan, Dış ve Deniz Bakanları ve Genelkurmay Başkanı arasında yapılan bir toplantıdan sonra Edirne'nin Bulgar'a geçmesine onayı; bu toplantıda verilen karar için gösterilen sebep, Edirne'nin İstanbul'un anahtarı olmadığını anlaşıldığı, çünkü Bulgarlar'ın onu yalnız kuşatmakla ilerleyip Çatalca önüne gelebildiğidir.

Hükümetçe bu yolda bir karara varılmadan iki gün önce Sazonof, berkitilmemesi şartıyla Edirne'yi Bulgar'a bırakabileceğini ve Edirne-İstanbul bölgesinde pek çok Rum ve Bulgar yaşadığı için Büyük Devletler'in orada da yeğleme yapmaları gerekeceğini İngiliz Hükümeti'ne bildirir. Bu, oraya yakınlığı ve Osmanlı'ya bitişik tek Büyük Devlet kalacağı için Rusya'ya işbu bölge işlerine karışma hakkı tanınsın demek te olabilirdi; yani Rusya'nın o yoldaki amaçlarına doğru bir adım olurdu. Belki bu gibi Rus açgözlülüklerine karşı koymak düşüncesiyledir ki İngiltere, ilerde İstanbul ve Selânik için bir arşulusal yönetim (idare) düşüncesini ortaya atmak isteyecek, ancak Rus karşılığı üzerine bunu ileri götürmeyecektir. Çok olasıdır ki (muhtemel) Yunan Dış Bakanı 2 Son-

teşrinde Atina'daki Bulgar Elçisine Osmanlı ülkesini paylaşmak için bir tasar verdiği sırada bunda İstanbul ve Boğazlar'ın arsisulusal bir devlet olmaları dileğinin bulunması İngiltere ile Yunanistan arasında yapılmış bir görüşmenin sonucudur.

6 Sontesrinde Rusya, Bulgarlar'ın Edirne'yi almalarına karşın olmadığını Bulgar Hükümeti'ne, ve Bağlaşıkların (Bulgar değil Bağlaşıklık denilmiştir, çünkü bir kaç devlet ordusunun birden girmesi yalnız Bulgar ordusunun girmesinden başka anlamda sayılmaktadır) İstanbul'a süresiz olarak girmelerine karşın olmayacağını da İngiliz ve Fransız Hükümetleri'ne bildirir. Kendi donanmasını da Boğaziçi'ne sokmak için kapı yapmaya başlar.

Londra'daki Rus Büyük Elçisi Benkendorf'un, Grey'e bu iş dolayısıyla 7 Sontesrinde söyledikleri çok dikkate değer (s. 85), özeti aşağıdadır :

Biz İstanbul'un bağlaşıklarca¹ süreksiz olarak ele geçirilmesine karşın değiliz: ancak ilerdeki barış görüşmelerinde bu yüzden çıkacak güçlülere bakışları çekmek isteriz.

Asya'ya çekilmiş olan bir Türk Hükümeti bundan böyle kaybedecek bir şeyi kalmıyacağı için hiç te uysal olmaz ve Türk ordusu yeni saldırılardan korkmadan kendini derleyip toplar.

Bundan başka Balkanlar'ın kaynakları dardır ve Büyük Devletler arasındaki düşünce birliği de yeteri kadar kurulmuş değildir. Barış görüşmeleri uzayacak olursa kaynak darlığı Balkanlılar için kötü sonuçlar doğurabilir, ve Büyük Devletler arasındaki düşünce birliksizliği de Avrupa barışını tehlikeye düşürebilir.

İstanbul'un Balkanlılar'ca uzun zaman elde tutulması olasılığı dolayısıyla, onlar daha Türk payitahtına varmadan biz oraya Karadeniz donanmamızı yollamak zorunda kalacağız, ve onlar orada durdukça donanmamız da orada kalacaktır.

Rusya'nın İstanbul'a savaş gemilerini göndermek yolundaki isteği daha önce de sezilmeye başlandığı ve onu orada yalnız bırakmak istemedikleri için ve Bulgar veya Bağlaşıklar İstanbul'a girerken büyük kargaşalıklar olur, Balkanlılar herkesce bilindiği

¹ Bulgarlar denmiyor, orada bütün bağlaşıklar birden asker bulundurlarsa Rusya daha büyük güven duyacaktır.

ve savaş sırasında pek acı olarak görüldüğü gibi halka karşı çok büyük kıyınçlarda bulunurlar ve yabancı uyurusu da (tebaa) bundan zarar görür diye öbür Büyük Devletler de Boğaziçi'ne savaş gemileri yollama anıklıklarına girişmişlerdi. Bu savaş gemileri İstanbul önüne gelecek ve Bulgarlar'ın Çatalca'ya saldırmaya başladıkları 17 Sontesrin sabahı İstanbul'a 2000 e yakın asker çıkaracaklardır.

Bulgar, Çatalca'da yenildikten bir süre sonra bu askerler geri alınacaktır.

Rusya, İstanbul, Boğazlar ve Edirne bölgeleri dolayısıyla kaygı ve kuşku içinde çırpınır ve oraların durumunu dileği üzere çözülemek ve bunu tam olarak yaparsa Bulgar'ı gücendirip onu yine Avusturya'ya doğru kaydırmak şıklarından birini seçmek zoru karşısında duraksarken, Avusturya da, Sırpların Adriyatik kıyılarına ulaşmak ve orada yerleşip kalmak isteklerine karşı koymak ve bu yüzden bir savaş çıkacak olursa bağlaşıklarının yardımını sağlamak için uğraşmaktadır.

Bu durum içinde Almanya 5 Sontesrinde şu düşüncüyü ortaya atar (s. 71):

Avusturya-Macaristan kendi asılarını korurmakla birlikte Rusya'nın İstanbul ve Edirne üzerindeki isteklerini desteklesin; buna karşılık Rusya da Adriyatik'e ulaşma işinde Sırbistan'ı uysal kılabilecek biçimde onun üzerinde etkide bulunsun. Sırbistan ise Ege'ye doğru istediği gibi gelişebilir.

Almanya'nın ortaya attığı bu düşünce şuna varıyordu: Rusya Slav Devleti olan Sırbistan'ın Adriyatik'e çıkış yolundaki isteklerine, açıktan açığa veya gizlice, karşın durum alsın ve bu işte Germenler'den yana olsun. İstanbul ve Boğazlar yönünde de başka bir Slav Devleti olan Bulgaristan'a karşı Germenler'in siyasal da olsa yardımını kabul etsin. Sırb'ı, Ege'ye doğru yönelterek (tevcih ederek) onun Bulgar'la çarpışması olasılığını artırsın ve ona birde Yunan'ı düşman kılsın.

Bunların Rusya'ca açıktan açığa kabulü tinsel bakımdan çok güç, hattâ olanaksız şeylerdi, dolayısıyla Rusya açıktan açığa evet demeyecektir ve bu yolda bir anlaşmaya gitmeyecektir; ancak bunu kabul etmiş gibi davranacak ve davranışının ödenini (mükâfat) ister gibi bir durum alacaktır. Sonuçta Sırbistan, Adriyatik kıyılarında kalmayacak, amma Rusya da beklediği ödene alamaya-

cak, yani o sırada Boğazlar ve İstanbul sorumunda hiç bir ası elde edemeyecektir; özet olarak denilebilir ki 1908-9 da Bosna-Hersek sorumunda görülenler yenilenmiş olacaktır. Bu da doğal görülmelidir ve bunda Rusya'nın bu işi açıktan açığa bir anlaşma konusu yapmaya yüzü olmamış bulunması kadar genel durumun etkisi olmuştur. Çünkü Sırb'ın Adriyatik'e çıkması işinde onu destekleyecek tek Büyük Devlet Rusya idi, o bu işte gevşek davranırdı mıydı iş Avusturya ve İtalya'nın dileğine göre çözülenecek demektir. İstanbul ve Boğazlar sorumu ise o kadar çok arsiulusal ilgiler uyandırmakta idi ki Almanya ve Avusturya'nın belirtisiz olarak orada Rus isteklerini destekleyeceğimiz demiş olmaları, işin Rusya'dan yana çözülenmesi için hiç te yetemezdi; dolayısıyla Çar Hükûmeti'nin İstanbul ve Boğazlar için beslemekte olduğu ve pek te açığa vurmadığı hırs yüzünden German devletleri Bosna-Hersek işinde olduğu gibi onu bir kere daha oyuna getirmiş olurlar.

Alman Hükûmeti'nin Sonteshrinin ilk haftasında ortaya atılmış olduğu düşüncenin Rus Hükûmeti'nin kafasında gelişmesi ve ona neler yaptırdığı aşağıdaki belge ve olaylardan anlaşılır:

Avusturya'nın şüpheli gördüğü durumu dolayısıyla Fransız Baş Bakan ve Dış Bakanı Puankare'nin hiç bir Büyük Devletin Balkanlar'da büyümemesi üzerinde görüşülmesi için yaptığı bir önermeyi kendisine bildiren Paris Büyük Elçisi İsvolski'ye Sazonof, 14/11/1912 tarihile Çar'ın da onaşmış olduğu şu karşılığı verir (s. 88):

"....yabancı kabinelerle görüşmelerimizde bize ilerde engel olabilecek her şeyden dikkatle sakınmamız gerektiği düşüncesindedim. Bu bakımdan Puankare'ye vereceğimiz karşılık ta, onun mektubunda ip uçları bulunan demeçlere benzer: "Osmanlı toprağının bir Büyük Devlet'çe kendi ülkesine katılmasına kesin olarak karşın,, gibi çok açık demeçlerde bulunmaktan çekinmeniz gerekir sanırım. Bu düstur Boğazlar işinde Rusya'ya karşı da yürütülebileceğinden.,"

20/11/1914 tarihli bir belge Almanya'nın ortaya atılmış olduğu düşüncenin Rus kafalarında daha da gelişmiş olduğunu gösterir. Petersburg Fransız Büyük Elçisi Lui'nin bu tarihte Puankare'ye yolladığı bir yazıya göre (s. 92-93), Sazonof ve Çar'ın ana Rus gücünün İstanbul ve Boğazlar işi için saklanması gerektiği ve yakında belki Ermenistan (Doğu Anadolu Vilâyetleri'ne verdikleri

ad), Ege Adaları, Kudüs ve Palestin (Hıristiyan Kutsal yerleri) sorumlularını da çözülemek gerekeceği düşüncesinde oldukları, bildirilmektedir.

Rus düşüncelerinde görülen bu yoldaki gelişme, Puankare'nin Boğazlar işindeki Rus kararını İsvolski yolu ile sorması üzerine Sazonof'un 28/11/1912 de İsvolski'ye gönderdiği uzun bir karşılıklı da görülür; ana çizgileri aşağıdadır (s. 145-6):

İngiltere'nin İstanbul'un arsıulusallaştırılması ve Boğazlar usulünün yeniden inancalanması için yaptığı önermeye karşı Rusya çekingen davrandı. Bize göre Rusya'nın Boğazlar'daki temelli asılları, inancalar veya herhangi anlaşma ve sözleşme hükümleriyle korunamaz, çünkü her an bunlara saygı gösterilmeyebilir, veya bunlara karşı kaçamaklı davranılabilir; biz her an şunu göz önünde tutmalıyız: hangi edimsel güc herhangi bir bozma denemesine karşı Boğazlar usulünü gerçekten koruyabilecek bir durumdadır. Batı Balkanlar işlerine karışmaması karşılığı olarak Rusya'yı Boğazlar bölgesinde özgür bırakmak yolundaki Viyana önermelerini abadık (red). Olaylara göre İstanbul Türkler'de kalacağı benziyor, ancak Türkiye bu savaştan güçsüzleşmiş olarak çıkacak ve onun üzerinde kolayca baskıda bulunabilecektir; hele şimdi ki, bizim sınırimızdan (Kafkas) bir çok birlikler (Türk birlikleri) savaş alanına taşınmıştır - Türkiye'ye karşı, bir anlaşma ile bağlanılmamalıdır ve genel olarak bizi sıkacak ve ilerde Boğazlar işinin asıllarımıza uygun olarak çözülenmesine engel olabilecek hiç bir biçim inanca kabul edilmemelidir. Asıl önemli olan, Büyük Devletler'in durumudur: Rus dilekleri, onların hiç biri için beklenilmeyen bir şey değildir; onların her biri, zamanında, bazı şartlarla bu işe onaştığını bildirmiştir. Avusturya'ya ödüm vermek düşüncesini kabul etmemekle birlikte Rusya, onun Arnavutluk'ta ve Sırpın Adriyatik'e çıkmaları işindeki tutumsal ve siyasal asıllarını göze almaktadır: dolayısıyla biz de Avusturya'nın bizim Boğazlar bölgesindeki asıllarımıza karşı buna benzer bir durum almasını beklemekte kendimizi haklı görmekteyiz - Sazonof, (Puankare ile görüşülecek olursa diye) şunları eklemiştir: ödümler yoluna girmek asıllarımıza uygun olmadığından, şimdilik ayrıca önermeler ileri sürmeyi düşünmüyoruz - Eğer durum değişir ve bu sorum günün işi olursa bu yoldaki Fransız düşüncelerini bilmek bizim için önemlidir.

Bu belge Rusya'nın iki ana düşüncesini açıklamaktadır :

a) Rusya, Boğazlar sorumunu, baştan başa dilediği gibi çözülemek için kolladığı fırsat çıkıncaya kadar, ora usulünde yarım yamalak değişiklikler yaptırmak istememektedir; çünkü bunlar, yenilikleri ve Rusya'ca istenilmiş olmaları dolayısıyla ilerdeki büyük amacına varmak işinde Rusya'nın elini bağlayabilirler.

b) Rusya, Boğazlar işinde Avusturya'nın hiç olmazsa susmasını elde etmek için, Sırbistan'a, Adriyitik'e çıkmak işinde içten ve önemli bir yardımda bulunmayacaktır; ancak bunu pek açığa vurmamak için ağız kalabalığı yapmaktadır.

O sırada yapılan Rus Kurmay çalışmaları sonucunda yazılan raporlar da önemlidir. Bunların ikisinin bazı parçaları (25/11/1912 tarihlidirler) aşağıdadır (s. 146 - 148):

Birinci rapor Deniz Kurmayı Nemiç'indir, buna göre Rusya'nın sevkülceyişi ve tutumsal en can alacak asıllarının gerektirdiği siyasal amaç: "Boğaziçi ve Çanakkale Boğazlarıyla onlara bitişik Avrupa ve Küçük Asya topraklarının ele geçirilmesi ve Rus ülkesine katılmasıyla Akdeniz'e deniz yolu ile çıkışın sağlanmasıdır.,,

Nemiç bu amaca, hemen o sırada erişilemez düşüncesiyle şunları der :

"Bugün olagelen Slav-Türk savaşının arıtımı (tasfiye) sırasında şu şartlar elde edilirse, kara ve deniz askerliği bakımından Rus Siyasal amaçları sorumu uygun bir biçimde çözülenmiş sayılabilir: Rusya, bu anlaşmaya başka hiç bir Avrupa Devleti girmemiş olarak, doğrudan doğruya Türkiye ile anlaşır ve ondan: Rus savaş gemileri için herhangi bir sırada Boğaziçi ve Çanakkale Boğazları'ndan özgür olarak geçmek ve Marmara denizi ve iki Boğaz kıyılarının Türkiye'de kalmasını sağlayarak Boğaziçi'nde ve Marmara denizinde ve Çanakkale'nin dışındaki yakın adalarda Rus donanması için üsler kurmak hakkını elde eder; Marmara denizine veya kıyılarına bir üçüncü devletin ulaşmasının ve Boğazlar'ın arsızulusal biçimde "yansızlaştırılmasının,, önüne geçer, Babıâli'nin Boğazlar kıyılarını berkitmemesini, onların sularına torpil dökmemesini ve bundan böyle bir Türk savaş donanması bulundurmamasını sağlarsa...,,

İkinci rapor Rus deniz Kurmay Başkanı Prens Lieven'indir. Deniz İşleri Bakanı Amiral Grigoroviç imzasile Sazonof'a verilmiş-

tir, bazı parçaları aşağıdadır:

“Karadeniz’den özgür çıkış ödevini kesin ve büsbütün çözülemek için, yalnız Küçük Asya’yı ve Balkan Yarımadası’nı değil, Girit’i dahi ayıramadan Yunan takımadalarının topunu ülkemize katmalıyız, şu kesin şartla ki birinci aşamada bir donanma ile Karadeniz’de ve Ege denizinde egemen olabilelim... Apaçıktır ki sorunun bu aşama köksel bir biçimde çözülmesi bu sıradaki gücümüzü çok aşmaktadır ve hattâ ilerde de bunun yalnız Rusya’ca gerçekleştirilebilmesi şüphelidir... Biz, ya bizi Boğazlar’dan ayıran bütün toprakları ele geçirmeliyiz, ya hiç bir yeri almamalıyız.....”

Bundan çıkan sonuç şudur ki şimdilik ve hattâ ilerde de, eğer Rusya’nın bu aşama büyümesi için ona yardım edecek bir iki Büyük Devlet çıkmazsa kurmay yüzbaşısı Nemiç’in tasarısı, yürütülmesi olanaklı olan tek tasardır.

Bu işteki Rus bocalamaları ve sonda onun ilerisi için bütün ümitlerini elde tutarak o an için bir bekleme durumu almağı daha uygun buluşu, Puankare’nin Londra’da Osmanlı ile Balkanlılar arasında toplanacak olan (ilk toplantı 16/12/1912 tarihlidir) barış konferansındaki Fransız oruntaklarına verdiği yönergede (Talimat) görülür; Boğazlar sorumu için Puankare der ki (s. 168):

Rus diplomasisi Boğazlar’ın açılmasına biteviye pek büyük değer vermiş olmakla birlikte, bu sırada kendisi ödüm arıyor görünerek böylece Balkan Devletleri’ne zarar vermemek için (yani öbür Büyük Devletler ve bunlar arasında Avusturya da kendileri için Balkan Devletleri zararına ödüm istemeye kalkışmasınlar diye) bu yolda bir dilek ortaya atmayacaktır. Ancak Rusya, bu işi başka bir devlet kurcalıyacak olursa bizim yardımımızı istedi. Biz bu yardımı, İngiliz görüşleriyle çatışmayacağımız ölçüde, ona yapacağız; ancak bu işin ortaya çıkmaması her bakımdan iyi olur.

Bütün bunlardan hele Sazonof’un 28/11/1912 de İsvolski’ye yolladığı yazıdan anlaşıldığı gibi Rusya Boğazlar sorumunu dileğine göre çözülemek üzere “muafakatlar,, toplamaktadır ve Osmanlı gücsüzlüğünden asılanmayı uygun gördüğü anda, bu “muafakatları,, kullanacaktır; ancak Avusturya arada edimsel bir kazanç elde etmiş bulunmaktadır.

Yukarda gördüklerimiz olaylar bilinen anlamdaki Boğazlar sorununun, yani Rusya’nın onu dileği üzere çözülemek için yap-

tığı denemelerin bir evresidir; bu evre Lüleburgaz ve Çatalca vuruşmaları arasında gelişmiş ve bu son vuruşmadan az sonra bir zaman için kapanma yolunu tutmuştur. Bu evre içinde Rusya istediği yolda edimsel bir adım atmamış olmakla birlikte geniş bir özetini yukarı koyduğumuz Sazonof'un 28-11-1912 tarihli yazısından anlaşıldığına göre o, tinsel bakımdan olsun işini biraz ilerletmiş olduğu sanındadır.

Bu evrede Bulgarlar'ın İstanbul, Boğazlar ve Doğu Trakya soruları üzerindeki düşünce ve isteklerini kısaca gözden geçirelim.

Bulgar Kralı Ferdinand'ın ve onunla düşünce birliğinde bulunan bazı generallerin İstanbul'a büyük bir alayla ve Bizans İmparatoru kılığı ile girmeyi, yeniden kiliseye çevrilecek olan Ayasofya'da âyin yapmayı düşünmüş ve istemiş oldukları o kadar çok kaynaktan söylenilmiştir ki bunlarda az çok bir gerçeklik olduğu kabul edilmelidir; ancak tam akliyle düşünen bir Bulgar Hükûmeti'nin İstanbul'un Bulgarlar'da kalabileceğine inanmış olduğunu sanmak ta güçtür. Amma bazı Bulgar girişlerine bakılınca İstanbul'a elden geldiği kadar yaklaşmak, ve oraya girip orasını alkomak düşüncesinden uzak olduğu söylenilmekle birlikte, kimbilir acunun biteviye değişen bin bir olayı içinde böyle bir nimet Bulgar'a da düşebilir düşüncesinin beslenilmiş olduğunu da yadsımak (inkâr) elden gelmez.

Bulgarlar'ın içten bazı bazı böyle şeyler düşünmüş oldukları Bulgar Kamutay Başkanı Danef'in Avusturya-Macar Dış Bakanı Berştold'u görmeye gittiğinde (11-11-1912) ona: "Biz (Bulgarlar) Boğazlar'da Türkler'den daha çok güvenilir bekçiler olabiliriz," demesinden de anlaşılır. (s. 152)

Bundan az sonra Kral Ferdinand Çar'a yazdığı bir mektupta (6-1-1913) Tekirdağ-Midye çizgisinin sınır olarak Bulgaristan'a sağlanılmasını diler ve onu kandırmak için olacak şunu yazar: "Anlayışlı ve devingen (mobile) Bulgar bekçisinin Tekirdağı'nda bulunması belirmemiş bir gelecekte Boğazlar sorumunu çözülemek için Rusya'ya bir dayanak olmaz mı?,"

Bulgarlar'ın Balkanlar'da birbirinin başlıca karşını olan iki Büyük Devlet'ten her birine ayrı ayrı nasıl hizmetlerini sundukları dikkate değer bir yöndür. Ancak Rusya, Bulgarlar'ın Marmara Denizi'ne ulaşmalarına, yani Boğazlar'dan geçen deniz yolu üzerinde bir üs kurmak olanağını elde etmelerine onaşmayacaktır.

Londra'da Osmanlı ile Balkanlılar arasında yapılan barış görüşmeleri sırasında (1912 İlkânun ortası 1913 İkincikânun sonu) Rusya bir an önce barış olmasını istemiş, bu yolda Osmanlı üzerinde baskıda bulunmuş ve hattâ onu tehlide kadar gitmişti. Savaş yeniden başlarsa, Rusya şu iki yönden korkmakta idi: a) eğer Bulgarlar Çatalca'da bir yen kazanırlarsa hemen İstanbul'a girmelerinin önüne geçilemez ve Rusya'nın bütün korkmuş oldukları yeniden ortaya çıkar; b) eğer Osmanlı yenersse Balkan bağlaşması ve yeni ile elde edilmiş olan tinsel ve özdeksel bütün asıllar tehlikeye düşer ve bu, Rus onur ve prestiji için de ağır bir çarpı olur.

Balkan sayışları sırasında Rusya'nın Boğazlar sorumu ile ilgili olarak Ege Adaları siyasası, genel olarak elden geldiği kadar çok adanın ve hele bunlardan Çanakkale'ye en yakın olanlarının (Limni=Lemnos, Bozcaada=Tenedos, İmros=İmbros ve Samandere=Samotras) Osmanlı'da kalmasını sağlamak olmuştur; Rus düşüncesi kolay anlaşılır; o, Edirne için istemiş olduğu gibi kendisi umduğuna göre İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirince oranın gerek kara gerek denizdeki dolaylarının ve alacağı yerlerin elden geldiği kadar büyük olmasını istemektedir. (s. 187 - 8 ve 213 - 4)

Balkan savaşının ikinci evresinde (Şubat - Mayıs 1913) — Babıâli baskınından ve İttihat ve Terakki'nin yeniden iş başına geçmesinden sonra (23/1/1913) Rusya, yukarıda anlattığımız sebepler dolayısıyla savaşın yenilenmesini istemez ve hem Osmanlı'ya hem de Bulgar'a usululuk ve bekleme öğütleri verirse de Londra'daki Bulgar Baş oruntağı Danef, Venizelos'tan da yardım görerek barış görüşmelerini kesdirtir ve çok geçmeden savaş yeniden başlar.

Mart 1913 ün son haftasına kadar bir yandan görüşmeler öbür yandan çarpışmalar oladurur. 26 Martta Bulgarlar bir saldırı ile Edirne'yi alınca İstanbul ve Boğazlar sorumu kesin olarak yeniden ortaya çıkar; çünkü herkeste, Bulgarlar'ın Çatalca'yı zorlayıp İstanbul'a girmeleri bir zaman işi, Edirne'yi dövmüş olan ağır topların ve orayı düşürmüş olan birliklerin Çatalca'ya getirilmeleri işi olduğu inanı vardır, Osmanlı Hükümeti de bu inandadır ve korku ve kaygı içindedir.

O sırada Petersburg'da bulunan Danef, Bulgar Elçisi Dimitriyef'le birlikte Sazonof'u görür ve Bulgar ordusunun İstanbul'a gir-

mesine onaşmasını diler; ordu İstanbul'a girince Bulgar Hükûmeti'nin, kenti ve Boğazlar'ı Rusya'ya vereceğini de adañlar (s. 301). Rus Hükûmeti bu sefer daha çetin davranır ve Bulgarlar'a kesin olarak hayır der; öbür yandan da onları dinizlemek ve yumuşatmak düşüncesiyle, Trakya'da Osmanlı - Bulgar sınırı olacak olan Enos - Midya çizgisinin, iki uç olduğu gibi kalmak üzere, Bulgar'dan yana güneye doğru kıvrılması ve Balkanlılar'a savaş ödencesi verilmesi için Büyük Devletler'i sıkıştırır; ve Bulgarlar'a da Bulgar Sırp bağlaşmasıyla saptanılmış olan Bulgar kazançlarına dokunulmayacağını inancalar (Sırp'lar bu işte değişiklikler yapılmasını istemekte idiler).

Bütün bu çalışmalar, Bulgarlar'ın İstanbul'a girmelerine karşılık gösterilmesi ve onların böyle bir durumda Makedonya için kendi Bağlaşmaları'ye uğraşmayı sonu pek kestirilemeyen Çatalca'ya saldırmaktan daha uygun bulmaları sonucu olarak Osmanlı Bulgar bırakışması (14/4/1913) ve Londra Osmanlı - Balkanlılar barışı olur. (30/5/1913).

Böylelikle Nisan 1913 de, İstanbul ve Boğazlar sorununun Balkan savaşında Osmanlı yenilgisiyle açılmış olan evresi kapanmış sayılabilir.

Edirne'nin düşmesiyle Osmanlı - Bulgar bırakışması arasındaki devrede Bulgarlar'ın Çatalca'yı zorlayıp İstanbul'a girmelerinden korkulduğu sıralarda bu olursa Rus donanmasının da Boğaziçine gitmesi Rusya'ca kararlaştırılmış ve iş bir nota ile Fransız Hükûmeti'ne bildirilmişti (s. 305), özeti aşağıdadır :

İstanbul'daki Rus Büyük Elçisi'ne, ne gibi şartlar altında Karadeniz Rus donanmasını İstanbul'a getirebileceğini bildiren yönerge verilmiştir. Bu ölçeme şu iki durumda başvurulacaktır: a) Türk ordusu karmakarışık bir biçimde çekilecek olursa Hıristiyanlar'ı korumak için; b) Eğer Bulgarlar'ın İstanbul'a girmeleri üzerine, güçlü ve çalılımlı bir Rus kuvvetinin Boğaziçi'nde bulunması, istenilen etki ve baskıyı yapmak ve İstanbul ve Boğazlar işinin Rusya'nın asılarına uymayan biçimde çözülenmesini önlemek için gerekirse. Rus donanması ancak barışın kesin şartları saptanıncaya kadar Boğaz'da kalacak ve eğer Çatalca zorlanmadan barış olursa oraya hiç gitmeyecektir.

O sırada İngiltere'de de Bulgarlar Çatalca'yı zorlarsa İs-

tanbul'a arsulusal bir donanma yollamak gerekeceği ve İstanbul ve Adriyatik sorumlularının ağırlığı dolayısıyla bir Avrupa konferansının toplanmasının doğru olabileceği düşüncesi ortaya çıkmıştı.

Osmanlı - Bulgar bırakışması bu gibi tasarıların gerçekleşmesini önlemiştir.

VIII. BALKAN SAVAŞIYLA 1914-18 GENEL SAVAŞI ARASINDA BAZI OLAYLAR

Boğazlar sorununun yeni bir evresi — 14 Nisan 1913 de Osmanlı ile Bulgaristan arasında yapılan bırakışma, Osmanlı için birbiri arkasından gelen bir sürü yenilgi ve yıkımla dolu bir evreyi kapar. Ondan sonra 30 Mayıs'a kadar süren Londra barış görüşmeleri daha çok Balkanlılar arasındaki karşılık ve kuşku-lar yüzünden uzamıştır. Osmanlı Hükümeti'nin Balkanlılar arası savaştan asılanarak Temmuz 1913 de Edirne'yi geri alması her bakımdan büsbütün değişmiş olan bir durum içinde yapılmıştır. Dolayısıyla şimdi anlatacağımız olayları yukardaki başlık altına koymayı doğru bulduk

Osmanlılar'ın son aşama arıklaşması yüzünden Boğazlar ve genel olarak Doğu sorununun nasıl bir durum alacağı ve Rusya'nın veya herhangi bir devletin ne gibi bir davranışta bulunacağı belli değilken Osmanlı Hükümeti'nin bir girişiti ile olaylar 1913-14 yıllarında almış oldukları yola yöneltmiş olurlar.

24 Nisan 1913 de Londra'daki Osmanlı Büyük Elçisi Tevfik Paşa, Babiâli'den aldığı yönerge üzerine Grey'e yazı ile başvurarak Hükümetinin Anadolu'da yeğleme (ıslahat) yapmak istediğini ve bu işte İngiliz yardımını dilediğini bildirir ve bir başlangıç olmak üzere gerek Dahiliye Nezareti gerekse Van, Bitlis, Mâmur-retül-Aziz, Diyarbakır, Erzurum, Sivas ve Trabzon Vilâyetleri (eski vilâyetler), yani Anadolu'nun hemen hemen Doğu yarısı için İngiliz işyarı ve jandarma komutan ve subayı ister¹.

İngiliz Hükümeti bu isteği hoş görür, ancak bütün işyar ve subayların İngiliz olmasının bir çok kıskançlık ve güçlük doğurabileceğini söyleyip, bazı işyarların öbür devletlerden istenilmesinin doğru olacağını ve sözü geçen bölge Rusya'ya bitişik olduğu için

¹ I. B. , c. X, K. I, b. 479 ve ekleri.

işi Rus Hükûmeti'ne de açması gerekeceğini karşılık olarak bildirir¹.

Rus Hükûmetinin bu işe çetin karşınlığı çok geçmeden belirir; ve işbu Hükûmet bu işe yalnız karşın olmakla kalmaz, böyle bir sorunun ortaya atılmış olmasını fırsat bilerek, Anadolu Doğu Vilâyetleri'nde yeğleme yapılması işini doğrudan doğruya kendi eline almaya ve böylelikle oralarını kendisi için bir etki bölgesi yapmaya kalkışır.

İşbu Hükûmet'in bu işe karışmak hatta bunu ele almak için ileri sürdüğü "kanıt," lar onu İngiliz ve Fransız Hükûmetleri'ne o sırada verdiği nota ve bildiride ve Rus Dış Bakanı'yle Büyük Elçileri'nin demeçlerinde görülür². Bunları aşağıda topluyoruz.

Bu iş, Küçük Asya yeğlemesi içine alınabilir -Rus Hükûmeti kendi sınırları üzerinde, hele Ermenistan'da (Doğu Anadolu Vilâyetleri demek istiyor) olan bitenlere karşın ilgisizlik gösteremez; o İngiliz ve Fransız Hükûmetleri'ne bu iş dolayısıyla anlaşılması gerektiğini daha önceden bildirmişti- Rusya, İngiltere ve Fransa'nın bu işe karışmak hakları 1895 olaylarıyla belirtilmiş bulunmaktadır³; o sırada Babiâli kendi yeğleme taslağını işbu üç Hükûmet'e bildirmişti - Bulduğumuz an bu iş için uygundur, İstanbul'daki Rus, İngiliz ve Fransız Büyük Elçileri'ne somut (concret) bir tasar yapmak ödevi verilebilir (21 Mayıs bildirisi).

İngiliz Hükûmeti, bu Rus başvurusu üzerine Osmanlı Hükûmeti'nin istemiş olduğu uzmanların bir kısmını olsun Türkiye'ye yollamakta direnir ve eğer kendisine böyle büyük güçlükler çıkarılırsa işbu Hükûmet'in yeğlemeden vaz geçebileceğini söyler. Bu karşılığa çok kızan Rus Hükûmeti işi daha da azıtır ve şu yolda demeçlere geçer (haşiyede sayılan öbür belgeler):

Türkiye'deki Ermeniler, Ermeni Vilâyetleri'nin (Doğu Anadolu Vilâyetleri demek isteniliyor) Rusya'ya katılmasını istiyorlar. Az önce Açmiyazın Katogikosu⁴ Petersburg'a geldi ve bu dilekte bulundu; ondan sonra da ileri gelen bir Ermeni işyarını yine bu dilekle Petersburg'a yolladı - Ermeniler hiç bir vakit bir özgür

¹ b. 482, 483, 491.

² Ezcümle I. B. , c. X. K. I. , b. 486, 492, 493 ve 494 (21, 26, 25 ve 28-5-1913),

³ Bak: I. T. , c. I, 1895 ve 1896 olayları.

⁴ En büyük Ermeni ruhani başkanı.

Devlet olamayacaklarını anlıyorlar, çünkü onlar oturdukları Türk Vilâyetleri'nde ahalinin yalnız % 30 u durlar; dolayısıyla Rusya'ya katılmak istiyorlar - Rus Hükûmeti katma işi olamaz dedi ve so-ravlarını (mesuliyet) bu aşama arttırmak istediğinde olmadığı karşı-lığında bulundu - Ancak öbür yandan Rusya, Türk Ermenistan'ın-da (Doğu Anadolu demek istiyor) gerçekten yeğleme yapılmasını görmek istiyor - Rusya bazı üstünmelerde (taahhüt) bulunmuştur, ve onun Türk Ermenistanı'na karşı durumu o biçimdedir ki orada önderliği başka bir Büyük Devlete bırakıp kendisi ikinci sırada duramaz - Bundan başka Rus Kamutayı'nda Ermeni sayımları vardır ve bunlar boyuna Rus Hükûmeti'ne bu yoldaki ödevlerini hatırlatmaktadırlar - Oralara gelecek olan İngiliz subaylarının Hin-distan ordusundan gelmeleri çok olanaklıdır ve bunların düşün-celerini Rusya bilir (yani Rus düşmanındırlar) - Eğer Türkiye, İngiliz Hükûmeti'nin dediği gibi bu iş dolayısıyla kendisine çıkarılan güç-lükler yüzünden yabancı jandarma subayı kullanmaktan vaz ge-çecek olursa Rusya ona diyecektir ki; adamakıllı bir jandarma olmazsa karmakarışıklıklar çıkar, Ermeni kırımı olur ve bunlar olunca da Rusya seyirci kalamayıp işe karışır - Bugünkü Rus Hü-kûmeti 1895 de Ermeni kırımı olurken seyirci kalmakla işlemiş ol-duğu yanlışlığı bir daha yenilemeyecektir - Artık bundan böyle Ermeniler bu gibi tehlikelerin tehdidi altında yaşayamazlar (27 Mayıs, b. 494).

Rusya'nın, bu yoldaki demeçlerle açıklanan bu işteki durumu-nu, şöyle anlamak gerekir düşüncesindeyiz:

İşbu devlet kendisinin düzenlemiş olduğu Balkan savaşı sonu-cunda Osmanlı'nın son aşama güçsüzlenmesinden her ne olursa olsun asılanmak düşüncesindedir. Bu düşünce ile Rus Hükûmeti gücünü, Sırbistan'a Adriyatik'e bir çıkış sağlamak gibi işlerde kullanacağı yerde onu İstanbul ve Boğazlar, Doğu Anadolu ve daha başka Rusya'yı daha yakından ilgilendiren sorumluları çözü-lemek için kullanmayı gerekli bulduğunu, yukarda görmüş oldu-ğumuz gibi, Rus Hükûmeti bunu epi önce Fransız Hükûmetine de bildirmişti. Rus Hükûmeti bu yolda düşünmekte iken İngiltere'ye yapılan Osmanlı başvurusu daha önce Rus tasarılarında ikinci sı-rada gelen bir sorumu ön sıraya sürmüş ve onun Rus isteklerine göre çözülenmesine yol açmıştır. Eğer sözü geçen Osmanlı başvur-ması olmasaydı, Rusya ne yapardı sorusunu incelemek bizce ge-

reksiz olur.

Osmanlı girişiti Rusya'yı çok çekindiği iki olasılıkla karşı karşıya bırakmıştır :

a) Anadolu Doğu Vilâyetleri'ne, yani Rus Kafkas sınırlarına, o sırada ister dost ister düşman olsun, yabancı bir Büyük Devlet etkisinin yerleşmesi.

b) Doğu Anadolu'nun, şu veya bu biçimde, Rus etkisi dışında ve dost olsun veya düşman olsun, yabancı bir Büyük Devletin etkisi altında bulunarak özgürlüğe doğru gitmesi, yani İstanbul yolu üzerinde bir Bulgaristan'ın kurulmuş olduğu gibi Rusya'yı Akdeniz'e başka bir yoldan ulaştırabilecek olan İskenderun Körfezi yolu üzerinde bir Ermenistan'ın kurulması.

Osmanlı girişitiyle bu iki tehlikenin belirdiğini görünce Rus Hükümeti, Doğu'daki öbür amaçlarını, ve İstanbul ve Boğazlar işini, bir süre için bir yana bırakıp bu Doğu Anadolu işini dileğine göre çözülemeye kalkışır. Yukardaki belgede görmüş olduğumuz gibi, Osmanlı Hükümeti İngiliz subay ve işyarlara getirmekten vaz geçse bile Rusya artık bu işi elden bırakmayacağını ve bu çözülemeyi geciktirmeyeceğini açığa vurur.

Bilindiği gibi bu işe yapışan Rusya bir sürü baskı ve tehditten sonra Osmanlı Hükümeti'ne (8/2/1914) de imzalattırđı bir anlaşma ile onu, Doğu Anadolu'da hemen bütün Hükümet yetke ve yetkisini iki yabancı genel müfettişe vermek ve bütün Osmanlı ordusu üzerine Rus gözetiminin (murakabe) kurulmasına onaşmak zorunda bırakır.

Böylelikle Boğazlar sorumu bir süre için geriye bırakılmış olur. Bu yön Çar'ın Mayıs 1913 ün son haftasında Kayser'in kızının düğünü dolayısıyla Berlin'e gittiğinde açığa vurulur.

Orada Kayser'in ve İngiltere Kral ve Kraliçesi'nin bulunduğu bir toplantıda Çar der ki: "İstanbul ve Çanakkale üzerinde hiç bir savım (iddia) yoktur; Sultan "Çanakkale'nin kapıcısı,, kalmalıdır.,,"¹

Çar'ın bu Berlin gezisinde Kayser'le doğrudan doğruya bir anlaşma amacı da vardı; bunda bu Doğu Anadolu işi dolayısıyla duyulmuş olan kuşkunun da etken olmuş olması akla gelir.

Bundan başka Rusya'nın o sırada kara ve deniz ordusunun

¹ Bak: I. T. , c. II, K. II. s. 324.

anıklığı bakımından İstanbul ve Boğazlar yönünde edimsel (flli) olarak bir iş görebilecek gücde olmaması da ona karadan bitişik bulunduğu ve dolayısıyla doğrudan doğruya baskıda bulunabileceği Doğu Anadolu'da "çalışmayı,, daha uygun saydırmış olmalıdır. Rusya'nın deniz aşırı bir sefer yapmaktaki gücsüzlüğü Temmuz 1914 te Balkanlılar arası savaş sırasında, Osmanlı Hükümeti, Edirne'yi geri almaya kalkıştığı sırada bir Rus Bakanlar toplantısında açıkça ortaya konur.¹ Bu toplantıda Baş Bakan, Çar'ın Türkler'in Edirne'ye girmelerinin önlenmesi işinin Bakanlar'ca görüşülmesini buyurmuş olması dolayısıyla, bu konu üzerinde Bakanlar'ın düşüncelerini sorar.

Savaş Bakanı duruksiyarak eğer bu, her ne olursa olsun isteniliyorsa, Odesa askeri bölgesi birliklerinden çarçabuk bir çıkarma birliği anıklayabileceğini söyler. Deniz Bakanı ise kesin olarak olumsuz karşılık verir ve Karadeniz donanmasının taşıtları, ne sayıları, ne de durum ve anıklıkları bakımından istenilen işi göremeyeceklerini bildirir.

O sırada, gerek siyasal durum, yani Doğu Anadolu sorununun ortaya çıkmış olması, gerekse askeri durum, yani deniz aşırı iş görmek bakımından Rus gücsüzlüğü, Rusya'yı Boğazlar işini geciktirmek zorunda buldurmakta idise de Çar'ın, Osmanlı Padişahı'nı "Boğazlar'ın kapıcılığında,, uzun bir süre bırakmak düşüncesinde olmadığını gösteren bir kaç olayı aşağıya koyuyoruz.

22 Mayıs 1913 de, yani Çar'ın Berlin'e gidip Padişah'ı "Boğazlar'ın kapıcılığında,, alıkoymak istediğini söylediği sırada Rus Deniz İşleri Bakanı Amiral Grigoroviç şunları yazmaktadır:²

"Ergeç Türk Boğazları'nın Rus eline geçmesinden sakınılamaz... Avrupa olaylarının gidişi bu sorunun yakında ortaya çıkacağına inandıracak özdedir. Boğazlar sorununun bize uygun bir biçimde çözülenmesinin tek gerçek inancası ise, gerekince iki Türk Boğazı'nın sularını ve kıyılarını ele geçirmemizi ve herhangi bir düşman donanmasının geçmesini önlememizi olanaklı kılabilecek kadar güçlü bir donanmanın Karadeniz'de ortaya getirilmesidir... Bizim güneyde yeter gücde bir donanmamız bulunmadıkça, Boğazlar sorununun hiç te ortaya çıkmaması, başka hiç bir devletin

¹ Bak: I. T. , c. II, K. II; s. 430.

² Bak: I. T. , c. II, s. 325.

Boğazlar'a saldırmaması ve bu süre içinde Türkiye'nin Avrupa kıyısında, Bulgaristan'ı İstanbul'a ve Çanakkale'ye sokulmaktan alıkoyacak kadar güçlü olması, bizim için önemlidir..

15 Haziran 1913 te yine bu Amiral Grigoroviç, Osmanlı Maliye Nezaretinin İstanbul dolaylarında satılığa çıkarmak üzere olduğu iki yerin "Rus donanmasının savaş için bazı sevkülceyi hareketlerini anılamak üzere¹," satın alınması düşüncesiyle Başbakan Kokovtzev'ten tahsisat ister.

O sırada Rus Dış Bakanlığı'nın bu iş üzerindeki düşüncesi Sazonof'un Kaçılırlara müdürü Şilling'in, deniz kurmayı Nemiç'e söylediği şu sözlerden anlaşılır²:

"Dış Bakanlığı'nın başlıca kaygı ve amacı Boğazların Rusya'ca ele geçirilmesini -ama ancak Avrupa'da bir genel savaş veya yalnızcana bir büyük Avrupa savaşı olursa- sağlamaktır.."

Yine bu Nemiç, Temmuz 1913 te Çar'a sunulmak üzere anıkladığı bir andıçta şu yolda yazmaktadır:

Eğer Boğazlar'ı ele geçirmek gerekiyorsa bu çok vakit kaybedilmeden yapılmalıdır; bu tasar (Boğazlar'ı ele geçirme işine girişme tasar) Rus donanmasının böyle bir iş için gereken güce erişmiş olacağı 1917-1919 yıllarına doğru yürütülebilir.

Boğazlar'ı ele geçirmek düşüncesiyle yapılan Rus anıklıkları daha aşağıda ayrıca ve toptan incelenecektir.

Rusya'nın Doğu Anadolu üzerindeki amaçları belli olmaya başlayınca Osmanlı Hükümeti Londra Büyük Elçisi Tefik Paşa yolu ile İngiltere Hükümeti'ne onunla bağlaşmak için yeniden başvurur, (12/6/1913). İngiltere işi alımlı (cazip) görmekle birlikte böyle bir bağlaşmanın bütün Büyük Devletleri, kıskançlık yüzünden, kendisine ve Osmanlı'ya karşı birleştirebileceği, Osmanlı'nın Üçlü Anlaşma'ya alınmasının onu etki bölgelerine (menatıkı nufuz) ayırmak düşüncesini ileri sürmüş olan Almanya'yı ve Üçlü Bağlaşma'nın öbür iki üyesini kızdırabileceği ve onlarca bir meydan okuma sayılabileceği; Osmanlı Hükümeti ise şimdiki korkularından kurtulacak olursa İngilizler'in yapmak isteyecekleri yeğlemelere karşı koyup eskidenberi yapageldiği gibi Büyük Devletler'in arasındaki önürdeşliklerden asılanmaya çalışabileceği gibi düşün-

¹ Tau. s. 318 h. (Kızıl arşiv, c. VI, s. 66).

² Tau. s. 318

celerle bu Osmanlı dileğini abar (red).

Grey, 2/7/1913 de Tevfik Paşa'ya verdiği karşılıkta çok nazik bir dil kullanmakla birlikte en çok Osmanlı kalkınmasının yalnız Osmanlı-İngiliz bağlaşmasıyla sağlanamayacağını ve bunun için bütün Büyük Devletler'in içten işbirliği gerekeceği ilkesine dayanarak bu işin olamayacağını bildirir.

Temmuz 1913 de Edirne işinin yeniden ortaya çıkması. — Osmanlı Hükûmeti'nin Balkanlılar arası savaştan asılanarak Edirne'yi geri almaya kalkışması ve bunu başarması olayı Rusya'da şu tepkileri yapar :

Rus Hükûmeti başta Osmanlı'yı Edirne yolunda durdurmak için kesin ve korkutucu sayılabilecek girişlerde bulunmaz; ancak Osmanlı ordusu Edirne'ye girdikten sonra ateş püskürmeye koyulur; amma edimsel bir şey yapmaz; Osmanlı, Batı Trakya'ya girince ve Bulgaristan'ın son aşama arıklaşmasından asılanarak onu ezmek istemiş gibi davranıyor görününce Rusya gerçekten ortaya atılacakmış gibi bir durum alır. Bunlardan şu çıkar ve şu anlaşılmalıdır ki Rusya bir kaç yıl sonra İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmek için anıklıklara koyulmuşken Edirne'nin Osmanlı'ca geri alınmasını, bunu açığa vurmamakla birlikte hoş görmüştür, çünkü böylelikle oranın da sırası gelince kendi eline düşeceğini umuyordu; bu iç düşüncesini pek belli etmemek için bir takım gürültüler yapıyordu. Osmanlı Hükûmeti'nin Balkan savaşı sonucu olarak Bulgaristan'ın elinde kalan bütün asıları ondan geri almaya kalkışması üzerine ise Rusya'nın Slavlık ve Hıristiyanlık damarı gerçekten kabarmış ve ortaya atılma durumu almıştı¹.

Liman Fon Sanders Paşa Sorumu — 1913 İlkbaharında İngiltere'den işyar ve jandarma subayı istenilmiş olduğu gibi Almanya'dan da ordu için bir öğretmen subay kurulu veya o zaman denildiği gibi bir "Heyeti islahiyeyi askeriye,, istenilmiş ve gelecek subaylara edimsel (fili) komuta verilmesinde Sadrazam Mahmut Şevket Paşa ile İstanbul'daki Alman Büyük Elçisi Vangenhaym upuygun (mutabık) kalmışlardı. Bu yoldaki anlaşma 1913 İkinci-teşrinde imzalanacaktır. Bu Kurul'un başkanı olan Gl. Liman fon

¹ Bu yönler I. T., c. II, K. II de ayrıntılı olarak anlatılmış olduğundan burada kısaca geçilmiştir.

Sanders İstanbul'daki Kolordunun komutanı olmakta diremişti, kendi yazdığına göre¹: "Ülkenin başkentinde Türk subayları için bir esinlenme (ilham) kaynağı olabilecek bir kılğın (pratique) savaşa anıklanma örneği verilmesini,, gerekli görmüştü.

Mayıs 1913 sonlarında Çar, Kayseri'n kızının düğününde bulunmak üzere Berlin'e geldiğinde Kayser ona Osmanlı Hükûmeti'nin Almanya'dan bir askeri kurul istemiş olduğunu ve bunu göndereceğini bildirmiş ve daha sonra Alman Hükûmeti'nin ileri süreceği gibi Çar buna karşı bir söz söylememiştir. Çar ise bu savlar (iddia) karşısında Berlin'de Kayser'le şöyle konuşmuş olduğunu anlatacaktır².

Kayser'in Türkiye'ye subay göndereceğini bildirmesi üzerine bir gün Rus ordusu ile savaşması olanaklı olan bir ordunun Alman subaylarınca yetiştirilmesini hoş görmemekle birlikte, mademki bir kaç yıldır Türkiye'de böyle bir kurul bulunmaktadır (Çar eski Fon der Gölç kurulunu imlemekte ve sözü geçen yeni kurulu onun bir devamı saymaktadır) buna karşı bir diyeceğim yoktur dedim- Çar, şunu eklemektedir: eğer bu Alman subaylarına hele İstanbul'da edimsel komuta verileceği bana söylenilmiş olsaydı karşımdakini hemen sustururdum.

İkinciteşrin 1913 de Alman subaylarının yetkileri (salahiyet) belli olunca Rusya'da bir kıyamet kopar ve Rus Hükûmeti ateşler püskürmeye koyulur; onun başlıca savları şunlardır:

İstanbul'daki Kolordu komutanı aynı zamanda İstanbul muhafızı ve Karadeniz Boğazı berkitilmelerinin de başbuğudur. İdarei örfiye zamanlarında da - ki Meşrutiyetten beri İstanbul hemen hep idarei örfiye altında yaşamıştır - başkentini baysallığını korumak işbu komutanın işidir. Dolayısıyla İstanbul'daki Büyük Elçiler bundan sonra bir Alman Generali'nin komutası altında bulunan ve baysallığı onca sağlanılan bir kentte yaşayacak ve iş görecektir; Boğazlar da gerçekten ve edimsel olarak Alman buyruğu altına girdiler demektir. Birinci yön İstanbul'da Büyük Devletler arasındaki eşitliğin bozulması, ikincisi ise Rus can damarının Almanlar eline geçmesi demektir.

¹ Türkiye'de 5 yıl s. 13 (Fransızcaya çevrilmişti).

² F. B., c. IX, b. 20.

Açık olarak söylenilmemekle birlikte Rus Hükûmeti'nde şöyle bir kuşku da doğmuş olabilir: Ele geçirilmesi ve sömürge durumuna sokulması düşünülen yerlerde demiryolu ve liman gibi bayındırlık işleri yapmak, çok sayıda okul ve hastane gibi kurumlar bulundurmak, veya her hangi bir anda kısa bir süre için de olsa oraya asker çıkarmış veya oranın işlerinin düzenlenmesi uğrunda eyi veya kötü çalışmış olmak bir paylaşma anında o yerler üzerinde bir "hak,, ileri sürmek yetkisini vermekte olduğu bir gelenek ve görenek sayılagelmektedir. Acaba Almanlar İstanbul'da uzun zaman askeri komutayı elde tutarlarsa orası için yukardaki biçimde bir "hak,, elde etmiş olduklarını ileri sürmezler mi? Ve bu "hak,, Bağdat demiryolunun başı Haydarpaşa olmasından doğan "hak,, kı berkitmez mi? Sazonof'un hatıratının bazı kısımları (s.132-3) Rus Hükûmetinin bu yolda düşünceler de beslemiş olduğunu açıkça göstermektedir.

Rus Hükûmeti, Liman Fon Sanders Paşa'nın İstanbul'da Kolordu komutanlığı etmesini önlemek için yapacağı başvurmalarında İngiltere ve Fransa'yı da arkasından sürükleyecektir. Osmanlı jandarma genel müfettişinin bir Fransız olması Fransa'nın bu yolda Rusya ile işbirliği yapmasına pek büyük bir engel olmayacaksa da, sözü geçen Alman Generali'nden önce İstanbul'a gelmiş, tıpkı onun gibi edimsel ve gerçek komuta yetkisi olan İngiliz Amiral Limpüs'ün varlığı, başlangıçta olsun, İngiltere'nin davranış özgürlüğünü (serbesti) oldukça kısacaktır.

Rus hükûmeti bu iş dolayısıyla Alman hükûmetine yaptığı sızlanmalarda çok çetin bir dil kullanıp onu, Türk dostluğunu Rus dostluğundan üstün tutmuş olmakla suçlandıradurur ve eğer Alman Generali her ne olursa olsun edimsel ve gerçek komuta istiyorsa bunun İstanbul ve Erzurum'dan başka bir yerde olmasında direnir; bunun üzerine İngiltere ve Fransa bunun İzmir'de de olmamasını ve Fransa ayrıca da bunun Suriye ve Palestin'de olmamasını ister; sonda bu üç devlet bu komutanın Edirne'de yapılmasının en uygun olacağına birleşirler ve Alman Dış Bakanı da buna onaşmaya eyginlik gösterir. Ancak Liman fon Sanders Paşa, askerî okulların İstanbul'da bulunuşunu ve işbu kentte bir çok talim ve terbiye kolaylıkları olmasını ileri sürerek, İstanbul Kolordusu komutanlığından vaz geçmez.

Bir zamanlar Rusya başta; Fransa ve İngiltere, Almanya'nın kazanmış olduğu bu koza karşılık olarak kendileri için ödüm aramaya koyulurlar. Sazonof 23/12/1913 de Çar'a sunduğu bir raporda bu işin diledikleri gibi çözülmesine kadar Rusya'nın Trabzon'u, İngiltere'nin İzmir'i ve Fransa'nın Beyrut'u ele almasını ileri sürer.¹

İşbu Üçlü Anlaşma Devletleri, aralarında bu ödüm arama konusu üzerinde yapılan görüşmeler sırasında bir aralık her birinin ilgili olduğu bölgede birer kolordu komutanlığını veya ordunun genel bir idari hizmetinin başbuğluğunu, askeri uçaklar ve jandarma gibi kısımların edimsel komutasını ele alması, Rusya'ya Karadeniz Boğazı'nın ağzında bir deniz durağı (station navale) verilmesi gibi acaip ve kabulü olanaksız veyahut kabul edilecek olsalar Osmanlı İmparatorluğu'nun çabucak dağılmasını ve yok olmasını gerektirebilecek dilekler ortaya atmayı düşünürlerse de bu yolda bir karara varamaz ve dolayısıyla bir önermede bulunamazlar.

Bu yolda bir sürü konuşma ve danışmadan sonra işbu üç devletin İstanbul'daki Büyük Elçileri 13/12/1913 de Sadrazam Sait Halim Paşa'yı ayrı ayrı görerek şunları derler :

Bir Alman Generali'ne İstanbul'da çok önemli ve geniş bir komutanlık verildiğini duyduk. Bu komutanlık işbu subaya şimdiye kadar herhangi bir yabancı subayın Türkiye'de elde ettiği orunlardan (mevki) üstün bir orun sağlayacakmış. Öyle sanıyoruz ki Babiâli Osmanlı Hükûmeti'nin bağımsızlığını (istiklâl) bozabilecek hiç bir üstünmede bulunmamıştır ve onun İstanbul ve Boğazlar üzerindeki egemenliği, eskiden olduğu gibi baştan başa kendi elinde kalmaktadır. Öbür Büyük Devletler bu sorumlularla çok ilgilidirler, ve gerek Alman Generali ile yapılan kontrat gerek onun yetkilerinin genişliği ve Osmanlı Hükûmeti'nin bu subayın orununu nasıl anladığı kendilerine bildirilirse bundan minnettar olacaklardır.

2 gün sonra 15/12/1913 de Sadrazam, yine sözle ve kendi deyişine göre yarı resmi (officieux) olarak, işbu üç Büyük Elçi'ye karşılık verir ve der ki :

Alman Generali bir örnek (nümune) kolordusu yapılan 1 inci

¹ Bak: Taube s. 320.

kolorduya edimsel olarak başbuğluk edecektir; ancak ödevi yalnız askeri olduğundan örfi idare ile ilgisi olmayacak ve Boğazlar komutanlığı onda olmayacaktır.

Rus Hükûmeti bu karşılığı yeter saymaz ve o, Alman Hükûmeti'yle, kâh acı, kâh görünüşte dost uzun bir aytışmaya (münakaşa) girer ve kendisi için ödüm arayadurur.

Almanya'nın bir İngiliz Amiralî'nin, Alman Generali'ninkine eş yetkilerle İstanbul'da Osmanlı donanmasına başbuğluk etmesine neden karşın olmadığını sorması üzerine Rus Hükûmeti, Osmanlı donanmasının bir laf olduğu ve birinci kolordunun öyle olmadığı karşılığını verir.

Bu Alman Generali işi dolayısıyla 13/1/1914 de Rus Baş Bakanı, Dış, Savaş ve Deniz Bakanlarıyla, Genelkurmay Başkanı bir toplantı yapar ve şu sonuca varırlar :¹

1) Berlin'de sızlanıladurulmalıdır. İstanbul'da veya başka bir yerde Alman komutasına onaşılamaz, ancak Liman fon Sanders genel müfettiş olabilir.

2) Gereksizliğine inan edilinceye kadar Almanlar'la görüşüldürmelidir.

3) Böyle bir inana varılınca Berlin'den ayrı olarak İngiliz ve Fransız Hükûmetleri'yle birlikte Osmanlı'ya karşı baskı ölçemlerine (tedbir) geçilmelidir.

4) Eğer İngiltere ve Fransa'nın Rusya ile birlikte davranmaları sağlanılmazsa Almanya'ya karşı onunla bir savaşa götürülecek biçimde baskı ve zorlayıcı ölçemlere baş vurmak olanaklı görünmektedir.

Görüldüğü gibi varılan karar, işi sonuna kadar götürmemek kararıdır; ancak bu toplantıdan şu da anlaşılmalıdır ki Rusya, bir Alman generalini İstanbul'daki Türk Kolordusu'nun başından atmak için, İngiltere ve Fransa'yı arkasından sürükleyebileceğine inanacak olsa, Almanya ile bir genel savaşı göze almaktadır. Bundan başka bu karar uzun aytışmalardan sonra varılmış ortalama bir karardır, çünkü konuşmalar sırasında Savaş Bakanı'le Genelkurmay Başkanı, İngiltere ve Fransız da savaşa anık olduklarını söylemişlerse de Baş Bakan savaştın Rusya için bir yıkım olacağını ileri sürmüş ve sonda bilinen karara varılmıştır.

¹ Mandelstam, s 750.

17/1/1914 de Rus Hükümeti İngiliz ve Fransız Hükümetleri'ne şunları bildirir :

Eğer İstanbul'daki Alman Komutanlığı işi, Rusya'nın dilediği biçimde çözülenirse Rusya'nın Türkiye'deki tutumsal ve demir yolu sorumluları üzerindeki anlaşmayı imzalamasına bir engel kalmaz. (Tutumsal sorumlular Osmanlı gümrükleri artışı, bazı inhisar ve istihlâk vergileri konulması idi; demiryolları ile ilgili sorumda Fransızlar'ın doğu Anadolu'da yapmak istedikleri demiryollarıdır. Rusya o sırada yalnız Trabzon - Bekerîç - Harput - Diyarbakır çizgisine kadar demiryolu yapılmasına onaşmış ve Bitlis'le Van'a giden kol ayral, bu çizginin doğusuna geçilmesine izin vermemiştir.)

Liman fon Sanders çıkmazı Kayser'in bir ölçemile sona erer. O, Liman fon Sanders'i sıra dışında birinci ferik yapar; aradaki kontrata göre onun Osmanlı ordusundaki rütbesi bundan bir üstün yani mareşal olması gerekirdi; dolayısıyla o artık bir kolordu komutanı olamazdı; bunun üzerine kendisi genel müfettiş yapılacak ve Rus Hükümeti'nin istediği az çok olmuş olacaktır.

IX- 1914-18 SAVAŞI BAŞINA KADAR YAPILAN RUS ANIKLIKLARI

1913 yılı ve 1914 yılının başları Balkan savaşından son aşama arıklaşmış olarak çıkan Osmanlı İmparatorluğu'nun keskili üzerinde bir sürü görüşme ile geçer. Bir zamanlar Büyük Devletler arasında ondan alacakları payların saptanmasından (tesbit) önce onun dağılmasından korkulacaktır. Böyle bir tehlikeyi önlemek için Büyük Devletler aralarında bir çok görüşme de bulunup şu veya ba ad altında kendilerine birer bölge ayırırlar ve bölgelerinin sınırlarını genel olarak ve şematik biçimde olsa saptarlar. Bu bölgeler oralarda demiryolu, liman, maden ve ırmaklarda gemi işletme haklarının şu veya bu biçimde bir Büyük Devlet'çe tekit (inhisar) olarak elde edileceğinin kararlaştırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Genel olarak şöyle davranılmıştır: Meselâ Fransız ve Alman Hükümetleri uzun görüşmeler sonucunda Osmanlı'dan demiryolu ve sair bırakı (imtiyaz) isteyecekleri bölgelerin sınırları üzerinde anlaşırırlar ve her biri ötekinin bölgesinde bir bırakı istememeyi yani ona orada önürdeşlik etmemeyi üstendir. Bazan böylece aralarında anlaşan iki Büyük Devlet Osmanlı'dan bırakı

almak işinde birbirini desteklerler. Ruslar'ın Doğu Anadolu'da yeğleme işini ele almak için yaptıkları görüşmeler ise az çok başka bir özdendir, amma onlar da Rusya'ya bir pay sağlamak için yapılmaktadır.

Bu işler dolayısıyla gerek Büyük Devletler'in kendi aralarında, gerekse bunların Osmanlı ile yaptıkları görüşmeler bu inceleme-miz konusunun dışında kalmaktadır, ve bunların burada sözünün geçmesi, yalnızcana İstanbul ve Boğazlar'ı erek (hedef) tutan Rus anıklıklarının nasıl bir durum içinde yapıldığını göstermek içindir.

Şimdi Rus anıklıklarına gelelim. Başlıca olaylar şunlardır :

a) 7 Sontesrin 1913 de Rus Deniz Genelkurmayı bir raporunda, bundan böyle yeni savaş gemisi yapma programında yalnız korunma amacını gütmek değil, etkin (actif) ve her ne olursa olsun Rusya'ya Karadeniz'den Ege denizine özgür geçişi sağlayabilecek bir donanma yapmak ilkesini (principe) gütmeyi önermiş ve Deniz Bakanı Amiral Grigoroviç o gün bu programı onamıştır (tasvip). 22 İkkânun 1913 de bu ilkeye dayanan bir deniz programı Çar'a sunulur ve o bunu 30 ilkkânunda onar.

Buna göre bir yandan Karadeniz'de 8 safı harp gemisi ve gereken sayıda kruvazör ve muharrip yapılacak, öbür yandan da Baltık denizinde, raporda denildiğine göre "Ege denizinde iş görmek üzere,, (pour opérations dans la Mer Egée), 12 safı harp gemisi ve gereken sayıda kruvazör ve muharrip yapılacaktır ve bütün bunlar 1919 da yani 6 yıl sonra bitmiş olacaktır¹.

Buna göre işbu 1919 yılına kadar Rusya, Doğu Anadolu Vilâyetleri'nde işleri dilediği yola sokmuş olacak, Osmanlı ordusu üzerinde elde ettiği genel gözetim (mürakabe) hakkını kullanarak²

¹ Bak: Taube s. 318.

² 8-2-1914 tarihli Osmanlı Rus anlaşmasına göre:

«Her Osmanlı, barış ve baysallık (tranquillité) zamanlarında askerliğini oturmakta olduğu askeri müfettişlik sınırları içinde yapacaktır. Bununla birlikte Hükûmeti Şahaneî Osmaniye yeni bir karara kadar (jusqu'à nouvel ordre) Yemen, Asir ve Hicaz'ın uzak yerlerine, İmparatorluğun bütün kısımlarından oraldaki ahalinin nisbetine uygun olarak alınmış kara ordusu birliklerini gönderebilecektir; bundan başka o (Osmanlı Hükûmeti) deniz ordusuna bütün İmparatorluk içinden alınmış erleri sokacaktır.

«Hamidiye alayları yedek süvari birlikleri biçimine sokulacaktır. Silâhları askeri ambarlarda bulunacak ve bunlar ancak seferberlik veya manevra olursa kendilerine verilecektir. Bu alaylar bölgesi içinde buldukları kolorduların ko-

işbu orduyu elden geldiği kadar güçsüz bırakacak, onun iç ve dışını iyice öğrenecek ve yaptığı kocaman donanmalarla Boğazlar ve İstanbul sorumlarını dileğine göre çözüleme işine girişebilecek bir duruma gelecektir.

b) Rus Deniz Genelkurmayı'nın ve Deniz Bakanlığı'nın Karadeniz donanmasını geliştirmek işinde savgal durumu bırakıp saldırgal durumu erek tutan bir programa geçmeye karar vermeleyle böyle bir programın Çar'a sunulması arasında geçen bir buçuk aylık süre içinde Sazonof'un Çar'a önemli bir raporu vardır¹ (6-12-1913). Çar 10-12-1913 de bunun altına kendi eliyle "upuygunum,, (je suis d'accord) diye yazmıştır. Aşağıya bu raporun geniş bir özetini koyuyoruz :

Sazonof'un raporu. — Balkan Yarımadası'ndaki olaylar Avrupa'nın Doğu-Güney'inde ve Küçük Asya'da az dengesik (peu stable) bir durum yaratmıştır. Bunun karşısında ne yapacağımız sorusu ortaya çıkmaktadır.

Balkanlılar arasında çıkan savaş Türkiye'ye, İstanbul'u ve Boğazlar'ı daha iyi koruyabilecek bir sınır sağlamak olanağını vermiştir. Böylelikle İstanbul'un Bulgarlar'ca alınması olasılığı azalmış, ancak oraya denizden bir Yunan saldırısı olasılığı artmıştır. Bundan başka Türkiye'nin, iç durumunun denksiz ve maliyesinin kötü bulunması sonucu olarak uğramış olduğu yenilgiler, Avrupa Hükümetleri'nde bu Devletin kalkınabilmesine pek güvenilemeyeceği sanını uyandırmıştır.

mutanlarının buyruğu altında bulunacaklardır. Barış sırasında bu alay, tabur ve bölüklerin komutanları Orduyu Şahaneî Osmanî'nin nizamiye subayları arasından seçilecektir. Bu alaylara girecek askerler bir yıl askerlik edeceklerdir. Oraya girebilmek için bunlar atlarını ve onun bütün gereğini kendileri sağlamış olacaklardır. İlgili bölge içinde bulunan veya yukardaki şartları sağlayan herkes ırk ve din başkalığı gözetilmeden işbu alaylara alınabilecektir. Bunlar manevra veya seferberlik dolayısıyla toplanınca nizamiye birliklerinin yasavına (mesures disciplinares) bağımlı (tabi) olacaklardır.»

Görüldüğü gibi anlaşmanın bu kısımlarıyla Rusya: a) Bütün Osmanlı ordu ve donanması üzerinde, işbu şartlara uyulup uyulmadığını anlamak için genel bir gözetim hakkı sağlamaktadır; b) Orduya ve hele Doğu vilâyetlerindeki bazı birliklere Türk olmayanların sokulmasını imza ile sağlayarak her yerde kendi adamlarını bulundurmak ve dolayısıyla anıkladığı savaşta Osmanlı ordusunu içinden çöktürmek olanağını elde etmiş bulunmaktadır.

¹ Metin: S. K., c. II, s. 363....

Bunlar dolayısıyla ayıramız (istisna) olarak bütün Büyük Devletler Osmanlı Devleti'nin dağılma olasılığını göz önünde tutmakta ve Küçük Asya vilâyetleri üzerindeki "hak,, ve oralardaki asıllarını inanca altına alma işini incelemektedirler.

Gerçektir ki 2 yüz yıldan beri Osmanlı Devleti'nin çökmesi beklenilmektedir. Bu Devlet az çok bir yaşama yeteneği (faculté de vivre) göstermekte ise de şu da söylenilmelidir ki onun, hele askeri kalkınma denemelerinde buldukça uğradığı bir sürü yenilgi, onda kalkınma etkenlerinin (facteurs) bulunmadığını gösterir.

Eğer dış şartlar uygun giderse Osmanlı nisbi güvenini başkaları arasındaki anlaşmazlıklara dayayarak daha uzun zaman sürünerek yaşayabilir; ancak o, dışardan gelecek bir çarpıya karşı koyacak gücü zor bulabilir.

Bütün bunlar Rusya için karışık sorumlular ortaya çıkarmaktadır. Toprakça büyüme amacını gütmek bizim asıllarımıza uygun değildir ve bizim için barışı sürdürmek gerektir; ancak arısulusal duruma ve kendi "hak,, ve asıllarımızı koruma gereksizliğine karşı gözlerimizi yumamayız¹.

Türkiyenin uzun zaman yaşayabilmesi üzerindeki şüpheler bizim karşımıza Boğazlar sorumunu dikmektedir.

Rusya'nın Boğazlar'ı almasının mı almamasının mı gerektiği ve onların alınmasının bu iş için katlanılması gereken özverileri de ğip değmediği üzerinde ayıtışılabilir, ancak onların Türkiye'den başkasının eline geçmesine seyirci kalmak sorumu ortaya çıkarsa iş büsbütün de ğiştir.

(Bundan sonra Sazonof bu konu, yani Boğazlar'a ve İstanbul'a başka bir devletin yerleşmesi olasılığı üzerinde işbu incelemenin başına koymuş olduğumuz Bazili'nin raporundakilere benzeyen bir sürü düşünce ileri sürmektedir - şimdi gördüğümüz raporun da Bazili'ce yazılmış olması çok olanaklıdır - Bu sırada Sa-

¹ Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul sorumunu ne kadar uğraşarak hep ortaya attığı, Balkan savaşını nasıl inceden inceye anıkladığı ve düzenlediği ve Anadolu Do ğu Vilâyetleri işinde onları çok geçmeden Rus etkisi altına düşürecek ölçemlere ne kadar önem vermiş olduğu bilinince Sazonof'un bu yazısındaki barışçıl dilin açığa vurduğu iki yüzlülü ğe şaşmamak elden gelmez. Bundan başka Sazonof'un bu biçimde yazısı her an her işte duraksayaduran Çar'ı geri dönülmesi güç ve olanaksız durumlara sürüklemek için işlerin başta ona nasıl gösterildiğini de açıklar. Tırnakları biz koyduk.

zonof Bazili'nin yapmış olduğu gibi Boğazlar'a yerleşecek devletin yalnız Ak ve Karadeniz'in anahtarlarını elde tutmakla kalmayacağını, Küçük Asya'ya sokulmak ve Balkan egemenliğini elde etmek anahtarını da ele geçirmiş olacağını ve Türkler'in daha eskiden çizmiş oldukları yoldan yürüyeceğini yazar.)

Balkan savaşı sırasında Bulgaristan'ın başında bulunanlar İstanbul'a girmek hırsını gösterdiler; günün birinde bu işe yeniden girişip bunu başarabilirler.

30 yıl var ki Çar III. üncü Aleksandr'ın isteğiyle Karadeniz donanmamız yeniden doğabildi; 60 yıl kadar oluyor ki buharlı gemiler Karadeniz'de işliyorlar. Bu iki iş te Rusya'nın gücünü ve Boğazlar'daki asıllarını sağlaması düşüncesine bağlıdır. Bu uğurda ve donanmamızla birlikte iş görecektir olan Odesa askerî bölgesindeki ordumuz uğrunda yüz milyonlar sarfedildi. Bilinmektedir ki 1895 de Ermeni kırımları sırasında, o zaman en büyük ve tehlikeli önürdeşimiz olan İngiltere bunu bilerek ve buna onanmış olarak, bizim süreksiz olmak üzere İstanbul'a ordumuzu sokmamız sorumu ortaya konulmuştur. Biz taşıtlarımızın yetersizliği ve kara seferberliğimizin eksiklikleri yüzünden bu tasardan vaz geçmek zorunda kalmıştık.

Aradan 18 yıl daha geçti, yine yüzlerce milyon sarf ededuroyoruz, amma amacımıza doğru tek adım ilerlemiş değiliz. Savaş gemileri yapıyoruz, tecim donanmamız için bir çok masraflar ediyoruz, amma önemli bir asker çıkarmasında bulunmak gerekince bunu başaracak gücde olmadığımız için Hükümet böyle bir işe girişmiyor. Geçen yıl ordularımızı İstanbul'a ilerletmek gerekince bunu yapacak gücde olmadığımız anlaşıldı.

Bugün ise iş, yalnızcana Türkiye'ye karşı önemli eylemlerde (actions sérieuses) bulunacak durumda olmayışımızla kalmamaktadır; Türkiye'ce yakında gerçekleştirilebilecek deniz programına karşı koyacak durumda bile değiliz. Yapılan hesaplara göre 1914 den 1916 ya kadar Türkler Karadeniz'de bize üstün bir durumda bulunacaklardır.

Biz ne bugün için buna onanabiliriz ne de ilerisi için Boğazlar sorununun çözülme işine karşı ilgisizlik gösterebiliriz.

Türkiye'nin "yakında," (tırnağı biz koyduk) dağılması Rusya'ca istenilecek bir şey değildir ve bunu geciktirmek için diplomasi alanında çalışmak gerekir.

Yukarda görülen sorumlular, aşağıdaki özdeksel ölçemlerin (mesures matérielles) incelenmesini gerektirir:

1) *Yeter sayıda bir çıkarma birliğinin* ("corps d'armée de débarquement,, denilmekte ise de kolordudan büyük bir birliğin düşünüldüğü anlaşılmaktadır) *çabuk seferber edilebilmesi*¹.

2) *İşbu seferberlik için gereken taşıt yollarının* (voies de communication) *yapılması veya gereken duruma sokulması* (mise en état).

3) *Karadeniz donanmasının o ölçüde arttırılması ki, o Osmanlı donanmasından daha güçlü olsun ve ordu ile işbirliği yaparak eğer gerekirse Boğazlar'ı zorlamak ve onları sürekli veya süreksiz olarak ele geçirmek işini başarabilsin.*

4) *Taşıtlarımızın çıkarma eyleminin gerektirdiği ölçüde arttırılması.* Bu son sorum Karadeniz yolu ile dışarı çıkarmakta olduğumuz buğdayların çıkartıyla de yakından ilgilidir. Karadeniz havzasında ve Türk sınırları üzerinde alınacak korunma ölçemleri arasında *Kafkasya'ya sokulma* (de pénétration au Caucase) *demir yolu adı verilen tasarın gerçekleştirilmesine ayrıca önem verilmelidir.*

Bugüne kadar Rus Dış Bakanlığı Türkiye'nin Rus sınırları yakınlarında demiryolu yapmasını elden geldiği ölçüde geciktirmek için pek büyük emeklerde bulunmuştur. Bu işte Rus diplomasisine düşen nankör iş taşıt yolları yapılmaması bırakısını almaya uğraşmak olmuştur, halbuki öbür Büyük Devletler bu yolların yapılması veya daha iyileştirilmesi için Türkiye'ye hizmetlerini sunma işinde birbirleriyle önürdeşe durmaktadırlar. Bizim uğraşlarımızın Türkiye'nin kuşkularını kabartması ve onu Rusya'ca istenilmeyen yollara daha da büyük önem vermeye kışkırtması doğal görülmelidir. Bu yüzden sınırlarımıza yakın olan Türk vilâyetlerinde taşıt yolları yapılmasını daha uzun zaman sağlayabilmemiz kolay olmayacaktır. Ancak bizim Kafkasya'daki taşıt yollarımız sorumu eyi bir sonuca erişir erişmez, ve hele Türk sınırı üzerine asker yığmamız işini çok çabuklaştıracak olan Kafkasya'ya sokulma demiryolumuz yapılır yapılmaz, Türk demiryollarıyla bağlanma işi bizim için bir tehdit olmaktan çıkmakla kalmaz bunun tersine olarak baştan başa bizim asılarımıza uygun bir biçim alır. Çünkü durum böyle olunca Türk demiryolları, onların

¹ Bu ve aşağıdaki imler Fransızca metninde vardır.

Kafkasya'ya girmesini sağlamaktan daha çok bizim Türkiye'ye girmemizi sağlarlar. O vakit taşıt yolları bakımından Türkiye'ye karşı üstün bir durumda bulunuruz; bizim Batı komşularımızın (Almanya ve Avusturya) Rusya'ya karşı olan durumları gibi; ancak şu ayrımla ki (fark) Türkiye, bizim yapageldiğimiz gibi barış sırasında sınır üzerinde kalabalık bir ordu tutmakla bu eksikliği örtecek durumda değildir.

Küçük Asya'nın geleceği ve Rus asıllarının korunulması için alınması gereken iç ölçümler dolayısıyla incelenecek başlıca sorumlular bunlardır, Savaş ve Deniz Bakanlıklarımız'ın, bizi kesin bir eylemde bulunmak zorunda bırakacak olaylar karşısında kalırsak, en uygun siyasal şartların sağlanması için neler yapılacağını Dış Bakanlığı'ndan sormaya hakları vardır.

Statükonun (yani o andaki durumun) uzayadurması için yukardaki dileği yenilemekle birlikte şunu da söylemek gerekir ki *bir Avrupa karmaşması olmadıkça Boğazlar sorununun ileri bir adım atabilmesi güçtür.*¹ Bugünkü duruma bakılırsa bu karmaşmaları biz Fransa ile bağlaşıklık ve İngiltere ile de belki-amma her ne olursa olsun değil- bağlaşıklık veya hiç olmazsa onun bize eygin bir yansızlığına güvenebileceğimiz bir durumda karşılayabileceğiz. Bir Avrupa karmaşması olursa Balkanlar'da Sırbistan'a ve belki de Romanya'ya güvenebiliriz. Dolayısıyla işbu son Devlet'le aramızda elden geldiği kadar içten bir yakınlaşma için gereken durumu yaratmak diplomamızın bir ödevidir; ancak bu yoldaki çalışmamız sürekli, amma sakınlı olmalıdır ve aşırı bir biçim almamalıdır. Romanya'nın Balkanlar'daki durumu İtalya'nın Avrupa'daki durumuna benzemektedir; her iki devlette "mégalomanie,, ye (büyüklük illetine) tutulmuşlardır; ve amaçlarına açıktan açığa erecek güçleri olmadığından, onun yanında yer almak için kimin güçlü olduğunu anlamaya çalışma ve uygun an ve durumu kollama siyasası (politique d'opportunisme) ile yetinmek zorundadırlar.

Önceden güçler hesabı yapılırken bu aşama duruksayıcı öğelere (unsur) güvenmek ne kadar tehlikeli ise onları hiç hesaba katmamak ta o kadar az usalıdır (makul) olur.

Balkan durumunun bugünkü denksizliğinde başlıca rolü oy-

¹ im bizimdir.

nayan iki etken vardır: Birincisi Sırbistan ve Romanya'nın başarıları yüzünden içindeki Sırp ve Romenler'in her gün daha çok kaynaşmaya koyuldukları Avusturya, ikincisi de Bükreş antlaşmasının ağır sonuçlarına katlanması olanaksız olan Bulgaristan'dır.

Bu iki Devlet ya birleşebilirler -Balkan haritasını yeniden çizmek için- veya birbirine karşın iki yanda bulunabilirler: eğer Bulgaristan, başka bir yoldan Makedonya'yı elde edebileceğini umarsa. Bulgaristan'la Sırbistan'ın birbirine yaklaşması her ne kadar güç olsa da ancak bunu sağlarlarsadır ki bunlardan her biri kendi ulusal amaçlarının arkasından gidebilir. Bunlar birbirine düşman kaldıkça mefluçturlar. Ancak Bulgaristan buna karşın olmazsa, hattâ Makedonya'nın kendisine geri verilmesiyle bu işe yardımcı olursadır ki Sırbistan bütün Sırp ulusunun birleştirilmesine varan büyük ülküsünü gerçekleştirebilir. Ancak, şüphesizdir ki bu iki varsayımdan (hypothèse) herhangi birinin gerçekleşebilmesi için o anda Rusya'nın da kendi öz tarihi amaçlarına ermek için işe koyulmuş bulunması ve işbu Balkan Devletleri'yle birlikte çalışması gerekir. Çünkü kendi başlarına kalırlarsa Balkan Devletleri'nin birbirleriyle uğraşmaları sakınılınamaz bir olaydır; ve bu ancak Rusya'nın etkin (active) ve yöneltici (dirigeante) bir güç olarak işin içinde bulunmasıyla önlenilebilir.

(Sazonof sonda bütün bu işlerin ve alınması gereken ölçemlerin ayrıca bir komisyonda incelenmesi için Çar'ın iznini istemektedir.)

* * *

Sazonof'un bu raporu, Rus Hükûmeti'nin 1913-14 yıllarında İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmeyi ve Osmanlı Asya'sından bir pay almayı ana amaç edinmiş olduğunu açıkça gösterir. 8-2-1914 de sözde Doğu Anadolu Vilâyetleri'nde yeğleme yapılmasını sağlamak için binbir baskı ve tehditle Osmanlı Hükûmeti'ne imzalatılmış olan ve gerçekten ise hem bu yerleri, hem de Osmanlı ordusunu Rus gözetimi (murakabe) altına sokacak olan anlaşma da bu düşünceleri berkitecek özdedir.

Çar II. nci Nikola duruksun, ve az çok ürkek olduğundan ve Rus Hükûmeti üyeleri arasında, Japonya'dan yenilen dayak ve bunun sonucunda çıkan ayaklanmalar dolayısıyla sakıngan bir siyasa gütmek gereksiliğine inanmış, Çar'ın yanında sözü geçer

kimseler bulunduğu için, Sazonof, baştan başa saldırgal olan siyasasının bu özünü örtmek için, Rusya'nın tarihi ödevi gibi sözleri kullanmaktansa, daha kurnazcana yollardan yürümeyi daha uygun görmektedir. Bu yollar başlıca ikidir :

a) Rusya istese de istemese de Osmanlı çökecektir, dolayısıyla payımızı almaya ve İstanbul ve Boğazlar'a başkasının yerleşmesini önlemeye anık olalım. Bu yolda yazarken Sazonof şunu unutmuş görünmektedir ki Osmanlı'yı yıkma ve onun ülkesini bir paylaşılmaya doğru sürükleyen dış etkenler (amil) arasında Rusya'nın düzenlemiş olduğu Balkan savaşı ve o sırada Doğu Anadolu'da kendisine büyük bir etki bölgesi ayırttırmak için yaptığı uğraşlar ölçüsüz olarak birinci ve en önemli sırada gelirler.

b) Osmanlı'nın İngiltere tersanelerinde yaptırmakta olduğu dritnotlar onu Karadeniz'de üstün bir duruma getirebilir; buna onaşamayız.

Daha yukarda 7/11/1913 tarihli Rus Deniz Genelkurmayı'nın savaş gemisi yapması programını ve bunun 22 İkkânun 1913 de Çar'a sunulmuş olduğunu görmüştük. Sazonof'un işbu 6 İkkânun tarihli raporu Amiral raporuna bir giriş sayılmalıdır.

İstanbul ve Boğazlar sorumlularını incelemek için toplanan Rus komisyonu. — Sazonof'un toplanmasını istediği konferans 8/2/1914 de toplanır,¹ başkanı Sazonof'tur; üyeleri : Deniz Bakanı Amiral Grigoroviç, Genelkurmay Başkanı General Jilinski, İstanbul Büyük Elçisi Girs, Dış Bakan muavini Neratof, Genelkurmay 2 inci ve 3 üncü Başkanları Danilof ve Averianof, Deniz Genelkurmay Başkan vekili Neniükof, Dış Bakanlıkta Müslüman Doğu şubesinin başı Prens Trubetskoy, Deniz Genelkurmayında Harekât şubesinin başı Nemiç'tir.

Toplantıyı açarken Sazonof, Çar'a verilmiş, onca onanmış ve üyelere dağıtılmış olan yukarda özetini koyduğumuz rapor üzerinde konuşur ve ona göre incelemelerde bulunulmasını ileri sürer. Bundan sonra şu konular üzerinde konuşulur ;

1) *Boğazlar'a yollanılacak seferi kuvvet, onun teşekkülü ve seferberliği.* — Gl. Jilinski şunları der : Oraya gönderilecek birlikler en yakında, yani Odesa ve Sebastopol'dakiler olacaktır; bunlar 7 ve 8 inci Kolordulardır, bunların içerden gelecek daha

¹ Bak: Emile Laloy: s. 79-100. Oradaki özetin ana çizgileri alınmıştır.

iki Kolordu ile berkitilmesi de olasıdır. Karaya bir defada çıkarılacak kuvvet bir Kolordudan, yani 30-50,000 kişiden az olmalıdır; yoksa kolayca ezilebilir...

Jilinski askeri bazı açıklamalardan sonra (ki bunların da Emile Laloy'da pek özeti vardır) karaya çıkacak ordunun kimlerle karşılaşacağını sorar. Kendisi ilk olarak Türkler'i görmektedir; bu sırada onların İstanbul dolaylarında 7 inci Kolorduları vardır; gerçekleşmesi şüpheli olan Enver Paşa'nın tasarına göre Türkler Boğazlar'ın Avrupa kıyılarına 3 Kolordu yerleştirmek düşüncesindedirler.

Sazonof karşılık olarak der ki, Bulgaristan ve Yunanistan da Rusya'ya karşı ortaya atılabilirler, ancak birbirlerine olan tarihi düşmanlıkları dolayısıyla biri bir yana katılırsa öbürü karşı yana katılır.

Böyle bir durumda Sırbistan'a güvenilebilir mi? Sorusuna karşı Sazonof şu yolda karşılık verir: Rusya'nın Boğazlar'a saldırısının bir Avrupa savaşı çıkmadan yapılabileceğini sanmak olanaksızdır; ve bu olursa Sırbistan'ın var gücünü Avusturya'ya karşı kullanması olasıdır.

Jilinski, bir Rus - Avusturya savaşında Sırb'ın Avusturya'ya saldırmasının önemini belirtir ve onun böylelikle 4 - 5 Avusturya Kolordusu'nu üzerine çekeceğini söyler. Bir genel savaşta Romanya durumunun önemi üzerine de bakışları çeker.

Sazonof, Romanya'nın ne yapacağı üzerinde kesin bir şey denilemeyeceği karşılığında bulunur. Bundan sonra Rusya'nın Boğazlar'da karşılaşacağı düşmanlar konusuna dönen Sazonof, Üçlü Bağlaşma ile Rusya arasında bir savaş olursa Almanya ve Avusturya'nın Boğazlar'a asker yollamayacaklarını ve olsa olsa İtalya'nın, Fransa ile sınırını boşaltması tehlikeli olmakla birlikte oraya belki bir seferi kuvvet yollayabileceğini söyler.

Sazonof'un genel siyasa üzerindeki sözlerine gelen Jilinski (Sazonof'un Çar'a vermiş olduğu 6-12-1913 tarihli rapordakilerin ana çizgileri), bir genel savaş olmadan İstanbul için vuruşabilmenin olanaksızlığına inandığını söyler ve şunları der: İstanbul'a karşı yollamak üzere asker ayırabilmek ve böyle bir sefer yapabilmek olanağı savaşın başındaki duruma bakar; bu işte kullanılacak olan Güney Kolordularının İstanbul'a doğru yola çıkarılması için Batı cephesinde (Alman-Rus ve Avusturya-Rus) savaş olma-

ması veya orada başarılar elde edilmiş olması gerekir; yoksa işbu Güney Kolorduları Batı cephesine yollanılmalıdırlar, çünkü orada kazanılacak başarı, Boğazlar işinin de keskilini saptar; Batı cephesinde savaş olursa tasarıma göre bütün birliklerimiz oraya yollanacaktır.

Sazonof'un, ordunun tasarlanan artışına göre bu kararda bir değişiklik yapıp yapılamayacağını sorması üzerine Jilinski şunu der: Bu artış iki Kolordu'dan ileri gitmemektedir, bunlar 1915 ve 16 da teşkil edilecek ve Batı sınırı üzerinde bulundurulacaktır ve Alman ve Avusturya ordularının artışını ancak karşılayabileceklerdir; bundan başka yeni iki Kolordunun teşkili İstanbul'a 4 Kolordu yollama olanağını sağlamaz.

Bunun üzerine Girs, Kafkasya'daki Kolordular'ın İstanbul seferinde kullanılması, ve işbu kentte karmakarışıklık olursa Osmanlı-Rus sınırı üzerinde vuruşma olmayacağı için Kafkas Kolorduları'nın özgür kalabilecekleri düşüncesini ileri sürer.

Jilinski bunu kabul edemeyeceğini söyler ve der ki: İstanbul'a karşı yapılacak sefer bizi Kafkas sınırı üzerinde savaşmak zorundan kurtaramaz; Türk birliklerinin büyük bir kısmı Küçük Asya'dadır. Enver Paşa'nın tasarına göre Avrupa'da yalnız 3 Kolordu bulunacaktır; eğer biz İstanbul dolaylarına asker çıkarırsak Asya'daki Türk Kolorduları'nı Kafkas sınırı üzerinde alkoymalıyız; dolayısıyla sefer başlar başlamaz Kafkasya'daki üç Rus Kolordusu bu düşünce ile seferber edilmelidir.

Danilof şunları ekler: Kafkasya'daki birlikleri İstanbul'a karşı yollamak şu yönlerden de olanaksızdır ki yersel etkenler dolayısıyla onların seferberliği daha yavaş yapılmaktadır; Kafkas demiryollarının taşıma yeteneği azdır ve oradaki Rus halkı seyrek ve işbu birlikleri içerden getirilecek ihtiyatlarla bütünlemek gerekmektedir. Kafkasya'da seferberlik üç hafta sürer. Danilof, İstanbul'a karşı yapılacak sefer için önceden birlikler seçilmesine ve tahsisine kesin olarak karşılık gösterir. Ne kadar çok kuvvet gönderilirse gönderilsin, Boğaz'ın dibinde bulunan bu kenti almaktaki güçlük bir yana da bırakılsa, biz bütün birliklerimizi Almanya ve Avusturya'ya karşı yollamak zorunda olabileceğimizi hep göz önünde tutmalıyız. Orada kazanılacak bir yen bütün öbür sorumluların eyi bir biçimde çözülmesini sağlar. Batıda savaş varken İstanbul için 4 Kolordu ayırmak yalnızca olanaksızdır.

Böyle bir durumda, üçüncü bir Devlet veya Devletler'in İstanbul'u ele geçirmelerini önlemek işi ise siyasal bir sorumdur.

Nemiç buna karşın bir düşünce ileri sürer ve der ki: Elbette her şeyden önce başlıca düşmana karşı güçlü olmak gerekir, ancak bu düşman İstanbul yolu üzerinde bulunmıyor, Almanya ve Avusturya'ya karşı kazanılacak bir yen İstanbul'u bizim elimize düşüremez; biz Batı sınırimız üzerinde döğüşürken orasını başkaları alabilirler. Eğer biz barış görüşmeleri sırasında orayı önceden ele geçirmiş bulunmanın sağlayacağı "hak,, kı ileri sürebilmek istiyorsak Batı'da savaşırken de İstanbul'u almak zorunda bulunabiliriz. Ancak bu olursadır ki Avrupa Boğazlar işinde bizce gerekli görülen şartları kabul eder. Eğer bugünkü kuvvetlerimiz bu işe yetecek gücde değilse onlara 3 kolordu daha eklemelidir.

Jilinski bunun olanaksız olduğunu söyler ve şunları der: Her Rus için Boğazlar'ın önemi o kadar büyüktür ki eğer onların Türkiye'nin elinden alınması tehlikesi görünürse orayı ele geçirmekten ve dolayısıyla İstanbul'a hemen bir ordu göndermekten kendimizi alamayız. Ancak bu, bir genel savaş doğuran bir bunalım (crise) sırasında olabilir. Olanaklıdır ki Boğazlar için yapılacak savaş Batı sınırimızdaki savaştan önce yapılsın ve bence işin böyle olması olasıdır; eğer böyle olursa İstanbul için birlikler ayrılabilir, ancak iş tersine olursa (yani genel savaş, İstanbul için yapılacak savaştan önce başlarsa) ayrılamaz. İstanbul için 7 nci ve 8 inci Kolordular ayrılmıştır; ancak bunlar, Batı cephesi için yapılmış olan tasarlarda işbu cepheye ayrılmış bulunmaktadırlar.

Bundan sonra Jilinski işbu birlikler üzerinde bir takım ayrıntılara geçer ve bunların seferberliği dolayısıyla der ki: Karadeniz'deki taşıtlarımızın eksikliği dolayısıyla işbu taşıtları anıklamak karadaki seferberlikten biraz daha çok zaman alır; dolayısıyla onların durumu düzeltilmedikçe kara seferberliğini çabuklaştırmaya çalışmaktan bir şey kazanılmaz.

Amiral Grigoroviç bu söz için doğrudur der ve ilk takımın 10 uncu günden önce gemilere bindirilemeyeceğini söyler.

2) *Seferi orduyu gemilere bineceği limanlara kadar götürecek taşıt yolları sorumu.* — Jilinski bunların genel olarak eyi olduklarını ve Odesa'ya götürenlerin daha da eyileştirildiğini söyler.

3) *Bir çıkarma yapılabilmek için gereken taşıtlar* — Amiral Grigoroviç Karadeniz'deki Rus taşıtlarının çok az olduğunu, asker taşımaya yarayamayacaklarını ve onların seferber edilmesi için bir örgüt (teşkilât) bulunmadığını söyler ve bu iş üzerinde ayrıntılar vermesini Nemiç'ten diler; o da der ki: Taşıtların anıklanması için 10-12 gün gerekmektedir, seferberlik buyruğunun yayınlanmasıyla askerimizin karaya çıkarılması arasında iki hafta geçecektir; eğer taşıt gemileri bunu yapar yapmaz bindirme limanlarına dönerlerse ikinci gezilerini birincisinden bir hafta sonra yapabileceklerdir; bugünkü duruma göre birden taşıyabilecekleri asker sayısı 20,000 i geçemez. Birden bir Kolorduyu taşıyabilmeleri için Karadeniz tecim donanmamızın topunu seferber edebilecek bir örgüt kurulmalıdır; amma her an bu donanmanın ancak bir kısmı bu denizde bulunmaktadır. 2-3 yıl, çalışılırsa 2-3 Kolorduyu birden taşımak olanağı elde edilebilir, ancak bunun için yabancı taşıt gemilerini de kullanmak gerekir. Taşıma işini kolaylaştırmak için başlıca çare tecim donanmamızı arttırmaktır, ilgili şirketlere gemilerini arttırmaları ve hele asker taşımaya yarar gemiler elde etmeleri için yardımda bulunulmalıdır; bu işe yarar 15 geminin tecim donanmamıza katılması bir Kolordunun birden taşınmasını olanaklı kılar.

Prens Trubetzkoy Karadeniz tecim donanmasının artışının tutsal önemini de belirtir ve bu yolla yapılan Rus çıkartının % 95 inin yabancı gemilerle yapıldığını söyler.

Sazonof'un önermesi üzerine Toplantı işbu donanmanın artırılması için gereken ölçemlerin anıklanması dileğini kabul eder.

Girs, İstanbul'a taşınılacak birliklerin, seferberliğin bilitletlenmesinden ancak 15 gün sonra oraya varabilmesi konusu üzerinde durarak bunu çok uzun bulur; eğer bu asker çıkartma işinin İstanbul'da karmakarışıklıklar ve kırımlar olması dolayısıyla yapılacaksa çok çabuk davranılması gerektiğini söyler ve en kısa olarak bu işin kaç günde yapılabileceğini sorar.

Nemiç, işin tecim donanmasının anıklığına baktığını söyler ve eğer Gönüllü donanması (hükümete bağlı bir taşıt şirketi) gerektiği kadar askerileştirilebilirse seferber bir tümenin bir haftada İstanbul'a taşınabileceğini söyler.

Sazonof, bütün seferi ordunun 4 - 5 gün içinde Boğaziçi'ne varması gerektiğini söyler.

Amiral Grigoroviç doldurulması gereken bir çok eksikliği sayar ve der ki : bu yaz Karadeniz'de yapacağımız çıkarma denemesi bize çok işe yarar şeyler öğretecektir; bu işin ne kadar çabuklukla yapılabileceğini de gösterecektir; yaz manevraları sırasında seferber bir tümeni iki defada Kafkas kıyılarına çıkaracağız. Bu birliğin yarısı bir limana ve öbür yarısı herhangi bir kıyıya çıkarılacaktır; ilk çıkariş biçimi bir Bulgar limanına ikincisi ise Türk kıyılarına çıktığımız halde karşılaşacağımız duruma benzeyecektir. Acınacak olanı şudur ki, tutumlu davranmış olmak ve tecim işle-
rimizi bozmamak için bu işte çok gemi kullanamayacağız.

Bundan sonra yine tecim gemileri ve bunların asker taşıma işine daha elverişli olmaları için alınması gereken ölçemler üzerinde görüşülür.

4) *Karadeniz'deki savaş donanmaları.* — Bundan sonra toplan-
tı Karadeniz'deki Rus savaş donanmasının Osmanlınınkinden üstün olması ve Boğazlar'ı zorlayıp ele geçirebilmesi için gereken ölçemler üzerinde konuşur.

Neniukof der ki : Bu gün Karadeniz üstünlüğü kesin olarak bizdedir; ancak önümüzdeki sonbaharda Türkiye'nin İngiltere'ye ısmarlamış olduğu *Reşadiye* ve Brezilya'dan satın almış olduğu *Rio de Janeiro* (sonra *Fatih Sultan Mehmet* adı verilecektir) dritnotları Türk donanmasına katılacaktır, Çok acıklı olarak biz Karadeniz'de bunların karşısına tek bir dritnot çıkaramayacağız, dolayısıyla Karadeniz'de üstünlük Türkler'e geçecektir; bu böyle kaldıkça Boğazlar'a saldıramayız. Bu durum ancak 1915 yazında değişecektir, şu şartla ki Türkler yeni gemiler elde etmesinler, ancak geçmiş gösteriyor ki bunu yapmalarına mali engel bile yoktur. Rus Amiralliği'nce alınmış olan çetin ölçemler yüzünden 1916 da bitmesi beklenen iki dritnotumuzdan *İmparatoriçe Mari*'nin 1 Haziran ve Aleksandr III. ün de 1 Eylül 1915 de bitmiş bulunmaları sağlanılmıştır. Genel olarak Türk deridnotlarının savaşta bizimkilere üstün olacakları sanılmaktadır; gerçektense bu üstünlük önemli değildir; onların ağır topları 34 ve bizimkiler 30 santimlikse de Türk donanmasının cephanesi İngiliz olup aynı çap için bizimkilerden daha gücsüzdür; dolayısıyla umulabilir ki 1915 de bizim deridnotlarımız Türk deridnotlarını denkleştirebilir; ve bugün elimizde bulunup bugünkü Türk donanmasındaki gemilerden çok güçlü olan dört eski zırhlımız bize üstünlüğü sağlar. 1915 sonun-

da Rus donanması *Katerina II* adlı bir üçüncü dridnotla ve 1916 da iki kruvazörle berkitilmiş olacaktır. Bundan başka bir dördüncü dridnotun yapılması da kararlaştırılmıştır; bu 1917 de bitmiş olacak ve böylelikle bir dridnotlar tuğu (brigade) bütünlümlenmiş olacaktır. Bu son dridnottan başka da 2 kruvazör, 8 torpido ve 6 denizaltı 1917 de bitmiş olacaktır.

Bu gemilerin ne ölçüde bize Karadeniz egemenliğini sağlayacakları gerek Türkler'in gerek bizim ilerdeki silâhlanmamıza bakar. Türk programı 6 dridnot'un ve 12 açık deniz torpidosunun alınmasını göz önünde tutmaktadır.

Amiral Grigoroviç, daha sonraki yıllarda Karadeniz'de bir ikinci dridnot tuğu kurmakla ora donanmamızı büyük ölçüde berkitmek düşüncesindeyiz der- Toplantı bu demeci çok iyi karşılar ve bu işin bir an önce gerçekleşmesini diler- Bundan sonra Amiral şunları ekler: Rio dō Janeiro dridnotunu biz almayı düşünmüştük, ancak İngiliz kaynaklarından onun satılmayacağını öğrendik ve bu yüzden Türkiye onu satın alma fırsatını buldu. Deniz Bakanlığı Türkiye'nin satın alabileceği başka dridnotların onun eline geçmesini önlemek için çok ilgili davranmaktadır. Öğrendiklerimize göre Arjantin Hükümeti, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaptırmakta olduğu Rivadavia ve Moreno'yu ve Şili Hükümeti de Almirante Latorre biçimindeki iki dridnotu belki satmaya onaşırılar. Bunlardan başka satılık gemi bulunmayışına göre bunların Rusya'ca alınması hem Türkler'in eline geçmelerini önler, hem de Rus donanmasının berkitilme işini çabuklaştırır. Çar bu düşünceleri onadı (tasvip) ve satılık dridnotların alınmasını buyurdu. Satın alacağımız dridnotlarla Akdeniz donanmamızın çekirdeği kurulacak ve böylelikle Türkler'in Karadeniz'de elde edecekleri üstünlüğü denklemeğe yarayacaktır (Boğazlar usulü dolayısıyla Rusya dışardan satın alacağı bu dridnotları Karadeniz'e sokamayacağından onlarla Osmanlı'yı Akdeniz'de sıkıştırmak düşüncesindedir).

Girs bu tasarı beğenir, Sazonof ta öyle yapar. Girs, Türkler'in aldıkları iki dridnot'un (daha İngiltere'de yapılmaktadır) onlara sağlamış olduğu tinsel (manevi) güç üzerinde uzun uzadıya konuşur.

Amiral Grigoroviç der ki Türkler bu aşama çapraşık ve örüşük (compliqué) gemilere birden bire alışamazlar; yabancılardan

yardım görmedikçe onları yönetemezler (idare); ve bu gibi gemilere komutanlık etmeyi öğrenmek için en aşağı üç ay geçmelidir.

5) *Kafkas demiryolları*. — Jilinski der ki: Ulusal korunma işimiz, bir an önce Kafkasya'yı aşan demiryolunun yapılmasını gerektirir. Bu yapılmadıkça Türk sınırları üzerinde yapılacak bir savaşta ordumuzun geri ile bağlantısı iyi bir biçimde olamaz. Karadeniz demiryolu Kafkas'ı aşan demiryolunun yerini tutamaz, o denizden de dövülüp yok edilebilir ve Suram'a çıkış biçimi ondan beklenebilecek asıların bir çoğunu hiçe indirmektedir. Bundan başka bugün pek yavaş olan Kafkas birliklerinin seferberliği bakımından da Kafkas'ı aşan demiryolunun yapılması son aşama önemlidir. İstanbul'a saldırınca Türk sınırına da saldırmamak olamayacağı için, Kafkas'ı aşan demiryolunun yapılması Boğaziçi'ne saldırıyı anıklayan (hazırlayan) ölçemler arasında sayılmalıdır.

Prens Trubetzkoy şunları der: Rus-Türk sınırı üzerindeki savaşlar ya Boğazlar'a doğru götüren vuruşmalardan veya Ermenistan'da (Doğu Anadolu demek istiyor) çıkacak karışıklıklardan doğabilir. Kafkas'ı aşan demiryolunun yapılması, işbu ülkeye yakın Türk vilâyetlerinde demiryolu yapılması yüzünden bizim için doğacak tehlikeyi azaltır. İşbu vilâyetlerde demiryolu yapılmasını önlemek artık elden gelememektedir, bunlar bizim sınırimıza varmadan Kafkas'ı aşan demiryolunu bitirmemiz gerekir.

Jilinski, Kafkas'ı aşan demiryolundan başka işbu ülkede sev-külceyi önemde bir kaç demiryolunun daha yapılması gerektiğini söyler: 1) Tiflis - Kars - Sarıkamış - Karaorgan demiryolunun çiftleştirilmesi, bu yapılmaktadır; 2) Suram yanında Moihailow durağından, Borjom üstünden Kars'a giden bir demiryolunun yapılması, bunun bir kolu Olti'ye uzatılır; 3) Batum'dan Kars'a giden bir demiryolu asılı olur; bunu bir şirketin de yapmak istediği anlaşılmaktadır.

* * *

Geniş bir özeti yukarıda görülen ve 5/4/1913 de Çar'ca onanan işbu toplantının zaptından kolayca anlaşılacağı gibi, Çar Hükümeti, Doğu Anadolu Vilâyetleri'ni az çok örtülü olarak ta olsa kendi etki bölgesi tanıyan ve ona Osmanlı ordusu üzerinde genel bir gözetim hakkı veren 8/2/1914 tarihli Osmanlı - Rus anlaşmasından sonra ve 1914 - 18 genel savaşının öngününde İstanbul ve

Boğazlar'ı ele geçirmek için var gücile anıklanmaya koyulmuştur; Bundan başka Anadolu Doğu Vilâyetleri'nde de bazı kürt oymaklarını ve onların ileri gelenlerini ele almaya ve onlar yolu ile oralarda kargaşalıklar çıkartmaya çalışmaktadır ve bu gibilerini Osmanlı Hükûmeti'nin elinden kurtarmak için Rus konsoloslukları birer sığınak olmuştur.

Bu gidişi durduran 1914-18 savaşının patlaması olacaktır.

X. — 1914 DE GENEL SAVAŞ ÇIKINCA

Boğazlar sorununun 1914 - 18 genel savaşının patlamasındaki etkisi — 1914 de patlak veren Avusturya - Sırp karşılığının Çar Hükûmeti'nce bir genel savaşa doğru yöneltmesinin (tevcih) türlü etkenlerinden (amil) bir ikisini göstermesi dolayısıyla yukarda sözü geçen Deniz Kurmayı Nemiç'in 14/12/1914 tarihli bir raporundan bir kaç parçayı aşağıya koyuyoruz.¹ Bu rapor Osmalı Hükûmeti savaşa katıldıktan sonra yazılmış olmakla birlikte 1913-14 yıllarını ve genel savaşı çıkaran etkenleri, ilgili olduğumuz yönden, aydınlatmaktadır :

“...Avusturya ve hele Almanya, silâhlanmalarını eşsiz bir biçimde çabuklaştırdılar ve komşu devletler kendi ölçmelerini (tedbir) yürürlüğe sokmadan Germen - Slav sorumunu bütün genişliğiyle ortaya attılar.

“(onlara göre) Sırbistan kendi dileğiyle Avusturya'ca yutulmaya (absorbition) onaşmalıydı (razı); Avrupa artık kesin biçimde, şunu tanımalıydı ki: genel olarak Batı ve Güney ve özel olarak ta Balkan Slavları'nın tek keskili (mukadderatı) Germen kültürüne ve Germen sanayiine, yani Avusturya ve Almanya'ya “Et-nografik alan,, işini görmektir. Eğer bu biçim düşünüşe istenilerek onaşılmazsa bunu Avusturya, Sırbistan'a ve Almanya ile Avusturya'nın silâhlı bağlaşması da Avrupa'ya, ordularının gücü ile zorla kabul ettirecekti.

“Sorumu bu kadar yüzsüzcesine ortaya atmak hemen bütün Avrupa devletlerini tâ içlerine kadar incitti. Bununla birlikte bunlar (Avrupa Devletleri), hiç olmazsa bir Avrupa savaşının sonsuz kan akıtımını önlemek düşüncesiyle, eğer elden gelirse zavallı

¹ J. ve B. s. 80-102

Sırbistan'ı kurtarmak ve Avusturya ve Almanya'yı memnun etmek için siyasal yarı anlaşmalar (compromis) aramaya koyuldular. Besbelli idi ki Sırbistan'ın kendi bağımsızlığını korumak yolundaki haklı isteğiyle Avusturya'nın açıkça biltilenmiş olan bu bağımsızlığı ortadan kaldırma düşüncesi arasında bir yarı anlaşmaya varmak olanaksızdı.

"Bütün Devletler arasında bir tanesi vardı ki Almanya'nın yüzsüzcesine savı (insolante prétention) karşısında bu geniş ve karmaşık sorunun her ne biçimde olursa olsun bir yarı çözülenmesiyle yetinememek durumunda bulunuyordu.

"Bu Büyük Devlet Rusya'dır.

"Rusya, "Çargrad,"¹ (Çarkent anlamında olup Ruslar'ca İstanbul'a verilen addır) yolu ile Doğu ve Batı'ya götüren Boğazlar'daki ve Balkanlar'daki siyasal durumunun kendisi için can alacak olan önemini daima açık olarak görmüştür. En iyi Rus Devlet adamları hiç bir vakit Türkler'in ergeç bu "acunsal,"² yerden (position mondiale) kovulacakları ve onların yerine güçlü yeni bir Doğu İmparatorluğu Hükûmeti'nin - yurdumuzun Hükûmeti - geçeceği üzerinde hiç bir vakit duruksamamışlardır. Ancak sağlam bir ayakla Boğaziçi'ne ve Çanakkale'ye yerleşmekle ki Rusya, bütün Doğu Avrupası'nda ve Asya'nın bir kısmında bulunan ulusları bir devlet içinde toplamak, aralarında barışı sürdürmek ve onlara "Avrupa,"³ kültürünü vermek yolundaki tarihi ödevini (mission historique) yerine getirebilir.

" Bu düşünce Rusya tarihinin en iyi devirlerinde onun dış siyasasını esinlemiştir (a inspiré) , .

Bundan sonra Nemiç yukarlarda görmüş olduğumuz İstanbul ve Boğazlar'a karşı 1913 Rus anıklıkları üzerinde uzun uzadıya yazar ve der ki :

" Böylelikle geçen yıl (1913) Rus Hükûmeti, büyük bir Avrupa savaşı çıkarsa Doğu Sorumu'nu Rusya'dan yana çözülemeye, yani İstanbul, Boğaziçi ve Çanakkale üzerine egemenliğini kurmaya karar vermişti.

" *Rusya'nın böylece vermiş olduğu karar, içinde bulunduğumuz*

¹ ve ² Tırnak metinde vardır;

³ Tırnak metinde vardır.

savaştan önceki anlarda karşılaştığımız ağır ve karmaşık siyasal çatışma arasında onun davranışına sağlamlık vermeye önemli ölçüde yardım etmiştir. Doğrusu aranırsa Rus siyaseti şunu eyice kavramıştır ki Avusturya ve Almanya'nın Sırb işinden başarı ile çıkmaları Rusya'yı Boğazlar'a götüren yol üzerine hemen hemen aşılabilir engeller diyecek ve onun Slav soyundan olan ulusların koruyucusu rolünü çok güçleştirecektir. Ve Rusya savaşı kabul etmiştir.

“ Dolayısıyla özet olarak şunu söylemeliyiz ki Rusya ikinci ulusal savaşını şu olumlu siyasal amaçlarla yürütmektedir : 1) Germen - Slav sorununun Güney ve Batı Slavları'nı ilgilendiren kısmını hakka göre çözülemek; 2) Rus asıllarına göre Doğu Sorunu'nu çözülemek. „

. ,

Yukarda imlemiş olduğumuz kısım Rusya'nın 1914 de patlak veren Avusturya - Sırp karşılığını bir genel savaşa kadar götürmeyi neden göze aldığını anlattığı veya daha doğrusu Rusya'yı bu yola sürükleyen en önemli etkenlerden bir ikisini açığa vurduğu için önemlidir.

* * *

1914 yazında genel savaşın başlamasıyla Boğazlar sorununun burada incelediğimiz evresi kapanmış olur; artık bundan böyle Rusya, İngiltere ve Fransa için, içinde buldukları bir ölüm kalım boğuşmasında Almanya ve Avusturya'ya karşı en önemli ve kendisine en çok gereksili bulunulan bir bağlaşıktır. Bu durumdan asılanarak, daha Osmanlı Hükûmeti savaşa katılmadan epeyi önce, hattâ işbu Hükûmet daha Boğazlar'ı bile kapamamışken, Çar'ın Bakanları 26 Eylül 1914 de Boğazlar sorunu ortaya atarlar¹. Fransız ve İngiliz Büyük Elçileri'ne Türkler'in artık Asya'ya çekilmeleri veya İstanbul'un Tanca gibi özgür bir kent olması, Ruslar'ın Büyükdere'de bir durak (station) bulunması gerektiği yolunda sözler söyler ve bu iş üzerinde görüşmelere başlamak isteğini gösterirler.

Bu iş dolayısıyla gözden kaçırılmaması gereken bir yön de şudur ki o sırada Osmanlı Hükûmeti henüz yansızdır, ve eğer

¹ I, ve B., c. I, s. 137.

savaşın sonuna kadar yansız kalırsa bütünlüğünün sağlanacağı kendisine bildirilmiştir; bundan başka Çar'ın Bakanları, İstanbul ve Boğazlar konusu üzerinde başladıkları bu görüşmelerde, işbu yerlerin durumunda Türkler'e karşın olarak yapılmasını istedikleri değişiklikler için Türkler'in şu veya bu biçimde Rusya'ya karşı kötü yolda davranışlarını veya onların böyle bir biçimde davranmaları olasılığını ileri sürmemektedirler; bunun tersine olarak işbu Bakanlar bu tasar ve dileklerini, Türkler ne yaparlarsa yapsınlar, isterlerse sonuna kadar tam olarak yansız kalsınlar, Almanya ve Avusturya üzerine kazanılacak olan yenin doğal sonuç ve ürünleri gibi ortaya atmaktadırlar. O sırada ise Fransa'da Alman ordularına karşı "Marn", yeni kazanılmıştır ve Ruslar da Bukovinya ve Galiçya'da Avusturyalılar'a ve Lehistan'da hem Alman hem de Avusturyalılara karşı başarılar elde etmektedirler; ve Çar Hükümeti'nin iştihasını bu gibi olaylar kabartmıştır.

Bunları yazarken Osmanlı Hükümeti'nin 1914 de genel savaşa katılmasını beğendiğimizi söylemek istemiyoruz; bu olay burada dar bir çerçeve içinde incelediğimiz bir sorunun bir evresi dolaşısıyla muhakeme edilemeyecek kadar geniş ve önemli bir olaydır ve ayrıca bir incelemeyi gerektirmektedir.

Bitirmeden önce şunu da belirtmek gerekir ki Fransa ve İngiltere'nin İstanbul ve Boğazlar'ı Rusya'ya bırakmaya onaşmaları Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya'nın yanında yer alıp kendilerine karşın olarak genel savaşa katılmasından sonradır.

Not. — Yukarda s. 107 nin ilk fıkrasının «Rusya'yı bu yolda sürükleyebilmiştir» sonuna gelmesi gereken aşağıdaki haşiyeye unutulduğundan buraya konulmuştur :

« Rus devlet adamlarının bu yolda sık sık oyuna gelmelerinin bir sebebi de çoklarının kendi tarihlerini, en yakın dipomatik tarihlerini bilmemeleri ve yayınlanmış kitaplarda sözü geçen siyasal belgelerden bile bâzen haberleri olmamasıdır. Buna örnek olarak Eylül 1908 de Buhlav'da Avusturya Dış Bakanıyla görüşmeye giden İzvoski'nin az aşağıda görülecek olan 26/6/1876 ve 15/1/1877 tarihli gizli Avusturya - Rus anlaşmalarından hiç haberi bulunmaması gösterilebilir. (Bak : Tanbe s. 194-195). »

DÜZELTMELER

<u>Sahife</u>	<u>Satır</u>	<u>Yanlış</u>	<u>Doğru</u>
95	4 (sondan)	dergisizliğini	değersizliğini
108	18	altında	alanında
109	11 (sondan)	geçirmekle	geçirmeye
145	8 (sondan)	edinsel	edimsel
150	2	anlatmaktadır	anlamaktadır
157	7	durumunu	durumu
157	7	gütmekte	görmekte

İÇİNDEKİLER

	Sahife
Boğazlar sorumunun bir evresi (1906-1914). . .	89
— İstanbul ve Boğazlar sorumu üzerindeki Rus görüşü . . .	90
II — Boğazlar'daki hukuki durum	103
III — Rusya'dan başka Büyük Devletler'in Boğazlar sorumu kar-	
şısındaki durumları	105
Avusturya-Macaristan	106
İngiltere	111
Almanya	122
Fransa	125
İtalya	125
IV — 1906-1909 Rus girişiti	125
1906 yılında Avrupa'nın genel durumu.	125
Rusya'nın İngiltere'ye baş vurması :	127
Osmanlı meşrutiyeti ve Rusya'nın Avusturya'ya baş	
vurması	131
V — Rakonigi anlaşması	154
VI — 1911 Rus girişiti	155
a) 1910 yılında durum	155
b) Fas sorumu çözülenirken	156
c) İtalyan-Osmanlı savaşı sırasında Rus girişiti	157
d) Trablus savaşı yüzünden Boğazlar'da çıkan güçlükler . .	169
VII — Balkan savaşları sırasında :	170
Genel durum	170
Balkan savaşının ilk devresinde ve barış görüşmeleri	
sırasında.	174
Balkan savaşının ikinci evresinde.. . . .	183
VIII — Balkan savaşıyla 1914 - 1918 genel savaşı arasında: . . .	185
Boğazlar sorumunun yeni bir evresi.	185
Temmuz 1913 de Edirne işinin yeniden ortaya çıkması . .	191
Liman Fon Sanders Paşa sorumu	191
IX — 1914 - 1918 savaşı başına kadar yapılan Rus anıklıkları. .	196
Sazonof'un raporu	198
İstanbul ve Boğazlar sorumlarını incelemek için toplanan	
Rus Komisyonu	204
X — 1914 de genel savaş çıkınca.	212
Boğazlar sorumunun 1914—18 genel savaşının patlama-	
sındaki etkisi.	212

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ETNİK MENŞEİ MESELELERİ

—
PROF. DR. M. FUAD KÖPRÜLÜ
—

I.

J. MARQUART'IN "OSMANLILAR'IN MOĞULLUĞU,
NAZARİYESİ VE KAY=KAYI BİRLEŞTİRMESİ.

Meşhur alman âlimi J. Marquart 1914 de W. Bang ile beraber çıkardığı *Komanlar*'a ait mühim eserde¹ *al-Birûnî* ve *'Awfi*'ye dayanarak, bunlarda adı geçen *Kay* kavim veya kabiylesinin, Osmanlılar'ın mensup olduğu *Kayı*'lardan başka bir kavim olmadığını, ve *Kay*'ların esasen türk değil moğol olmaları münasebetiyle *Kayı*'ları da türkleşmiş bir moğol kabiyesi saymak ıycap ettiğini ileri sürmüş, ve *Osmanlılar'ın aslı* hakkındaki zeylinde de "*Kayı*'ların *Anadolu*'ya hicretleri," hakkında eski osmanlı kroniklerindeki rivayetleri, azçok *tenkıydli* bir şekilde, sair bâzı islâm kaynaklarının mâlûmatıyla de karşılaştırarak, *Komanlar* hakkındaki bu mühim tetkîye ilâve etmişti².

Çok geniş bir *érudition* sahibi olan ve arasıra yeni ve mühim buluşları ve görüşleriyle ilim dünyasında haklı bir şöhret kazanan bu büyük âlimin, zaman zaman *çok cür'etli* ve hattâ *hayâlî* faraziy-

¹ W. Bang und J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* (Abhandt. der. K. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen, phil. - hist. Kl., N. F., t. XIII, N. 1), Berlin 1914. Muhtelif yazılardan mürekkep olan bu cilt içinde W. Bang'ın türkçede *palatalisation* hâdisesi münasebetiyle *Codex Comanieus* hakkında filolojik mühim bir tetkîyî (S 1-12), yine onun, bu eski türk metnindeki bir ilâhi hakkındaki mühim mekalesi (S. 241-276), ve nihayet J. Marquart'ın *Komanlar* hakkındaki asıl büyük eseri (S. 25 - 238), ve sonra da bâzı *Zeyil*'ler vardır.

² *Aynı eser*, S 39-40; ve *Zeyil II*, S. 187-194.

yeler ortaya attığı, ve kendisini tamamiyle hissi birtakım *préjugé*'lerden kurtaramadığı da mâlûmdur: meselâ bu büyük ve kıymetli eserinde Osmanlılar hakkında yürüttüğü mutalealar, bir ilim adamına yakışmıyacak kadar indî ve hissi olduğu için, ilmf bir tenkiyd mevzûu olmağa bile değmez. İlim ile alâkası olmayıyan bu cehetleri bir tarafa bırakacak olursak, J. Marquart'ın bu eserinde Osmanlılar'ın menşei hakkında ileri sürdüğü nazariyeyi şöylece hulâsa edebiliriz: o, bir taraftan *Kay = Kayı* birleştirmesini (*identification*) artık bir hakikat gibi kabûl ederek, *Kayı*'ların "türkleşmiş Mgollar,, olduğunu iddia ediyor; diğer taraftan da, bir kısım eski osmanlı kronikçilerinin ve hemen umumiyetle sonraki Şark ve Garp tarihçilerinin "Osmanlılar'ın XIII. asırda *Anadolu*'ya hicretleri,, hakkındaki klâsik nazariyelerini, kendisi bu mevzûa tamamiyle yabancı olmak itibariyle, hiçbir ciddi tenkiyde tâbi tutmadan, olduğu gibi alup tekrarlıyordu¹.

Komanlar hakkındaki bu mühim eser, ilim dünyasında, lâıyk olduğu ehemmiyetle karşılandı: F. Giese, yazdığı küçük bir hulâsa ile, bundan çıkan yeni neticeleri türk ilim âlemine tanıttığı gibi², J. Miskolczy³, P. Pelliot⁴, W. Barthold⁵, burada ileri sürülen birtakım mes'eleler hakkında, bâzan çok mühim, tenkiylerde bulundular; fakat, Şark'ın ve Garb'ın birçok dillerinde yazılmış bir yığın eserden istifade etmiş olan büyük âlimin ilmf salâhiyeti ve ezici *érudition*'u, ortaya attığı bu yeni nazariye'lerden bâzılarına derhâl ilmî bir hakikat mahiyeti verdi ki, işte *Kay =*

¹ Eski osmanlı kronikçilerinin masallarını hiçbir tenkiyde tâbi tutmadan kullanmaktaki bu çocukça safdilliğin mes'uliyeti, Marquart'a değil, kendisinden evvel «osmanlı tarihinde mütehassıs geçinen» Şark ve Garp müelliflerine aittir. Bu mes'ele tamamiyle ihtisasının dışında bulunduğu için, bu büyük âlim, bu hususta «en büyük salâhiyet sahibi» sayılan müelliflere müracaat etmekte ve onlara inanmakta mâzurdu.

² F. Giese, *Türk el sine ve tarihine ait bâzı yeni alman neşriyatı*, Edebîyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 3, temmuz 1332, S. 286-294. Bu hulâsada, Marquart'ın «*Kayı*'ların etnik mahiyeti, *Kay = Kayı* birleştirmesi, bunların XIII. asırda Hôrâsân'dan Anadolu'ya muhaceretleri» gibi, osmanlı tarihiyle çok alâkalı mes'elelerden hiç bahsedilmemiştir.

³ Történeti Szemle, 1918.

⁴ Paul Pelliot, *A propos des Comans*, Journal Asiatique, Onzième série, Tome XV, N. 2, avril-juin 1920, S. 125-185.

⁵ *Russkij istoričeskij Zurnal*, VII. 1921, S. 138-156. Ayrıca şu eserin mukaddimesine bakınız: J. Marquart, *Wehrot und Arang*.

Kayı birleştirmesi de bunlar arasında bulunuyordu. Kıymetli türkoloğ Prof. J. Németh, 1921 de çıkan küçük bir mekalesinde “*Kay*=*Kayı*’larla onların komşusu ve akrabası olan *Kun* = *Qoman* (Quman)’ların lehceleri arasındaki benzeyişlerin, bu nazariye ile tarihî bakımdan mükemmel surette izzah edilmiş olduğunu, hattâ osmanlıca’da evvelce olup da sonra yavaş yavaş kaybolan bâzı dil hususiyetlerinin bu kaybolmasını selçuklu te’sirlerine atfetmek lâzım geldiğini, ve ancak yazı diline hâkim olan yüksek muhitlerde bu *ıay* an’anesinin devam ettiğini,, söyledi¹. Büyük müsteşrik ve türkoloğ Prof. C. Brockelmann da 1920 de “Osmanlılar’ın cediti olan *Kay* = *Kayı*’ların türkleşmiş Moğollar olduğu hakkında Marquart tarafından ileri sürülen fikrin, Mahmûd Kâşğari’nin ifadesiyle de teyyüt ettiğini,, söylemişti².

İşte bu suretle türkoloğlar arasında kolayca taraftarlar kazanmağa başlayan bu “Osmanlılar’ın *moğol aslından* geldiği,, nazariyesine karşı, yalnız, çin ve moğol tetkiklerinin büyük üstadı Prof. Paul Pelliot şüpheli davrandı: Osmanlılar’ın mensup oldukları *Kayı*’ların, tarihçi Reşideddin tarafından “yirmi dört Oğuz buyunun başında,, zikredildiği hâlde, al-Bîrûnî’nin eserinde *Kayı*’ların Kırgız ve Dokuz-Oğuz’ların şarkında gösterilmesi onu, bu *Kay*=*Kayı* birleştirmesi hakkında çok haklı bir şüpheye düşürdü; ve, muhaceretleri hakkında henüz sarîh ve doğru bilgilere sahip olamadığımız bu *Kayı* kabileleri hakkındaki hükümlerin, pek inanılacak mahiyette olmadığını,, çok haklı olarak, ileri sürdü³ Büyük âlim, her zamanki derin görüşü ile, bu faraziye-

¹ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1921, N. 57, S. 278.

² C. Brockelmann, *Alturkestanische Volkspoese I*, Asia Major, 1920 (Prof. Hirth şerefine çıkarılan *Hirth Anniversary Volume*’de), ayırbasım, S. 14; bu mekalenin türkçe tercümesi: Edebiyat Fakültesi Mecmuası, ağustos-teşrinievvel 1339, Ş. 128. Aynı fikir, onun şu risalesinde de ileri sürülmüştür: *Das Nationalgefühl des Türken im licht der Geschichte*, S. 17. Mahmûd Kâşğari’nin eseri üzerinde ciddî tetkiklerde bulunan bu kıymetli âlimin, orada *Kayı*’ların dilleri hakkındaki ifadenin Marquart’ı te’yyit ettiğini söylemesi, pek mantıkî’dir; nitekim ben de, ondan daha evvel, *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*’da aynı şeyi söylemiştim. Lâkin, yine Mahmûd’un *Kayı*’ları onlardan tamamıyla ayırdığına dikkat etmemiş olması, çok garip ve hakikaten anlaşılmaz bir şeydir.

³ Paul Pelliot, *Aynı mekale*, Ş.136.

nin çürüklüğünü hisseder gibi olmuş, lâkin bu kitaba ait ileri sürdüğü sair birçok kuvvetli tenkiydler arasında, bu mes'eleyi daha fazla derinleştirmemişti. Bu sırada henüz Maḥmûd Kâşğarî'nin eserinden istifade etmemiş olan P. Pelliot'un, tenkiydini daha ileri götürmemesi kolaylıkla anlaşılabilir; lâkin, bu eser üzerinde büyük bir dikkatle çalışmış olduğu o sıralardaki neşriyatından açıkca anlaşılın C. Brockelmann'ın, bu "Osmanlılar'ın moğolluğu,, nazariyesini bu kadar kolaylıkla ve hararetle kabul etmesinin sebebini, ancak J. Marquart'ın geniş ilmî şöhretinde ve umumiyetle kabul edilen büyük salâhiyetinde aramak lâzımdır sanıyorum¹.

II.

MARQUART NAZARİYESİ'NİN TENKIYDI:
KAY = KAYI BİRLEŞTİRMESİNİN YANLIŞLIĞI.

J. Marquart'ın, filoloji ve tarih sâhalarında çok yanlış mutalealara ve istidiâllere sebep olan ve türkoloğlar arasında adetâ "isbat edilmiş bir hakikat,, gibi telâkkıy edilmeğe başlanan bu nazariyesi hakkındaki ilk tenkiyd, bu mekalenin muharriri tarafından ortaya sürüldü: 1919 da neşredilen *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar* adlı kitabımda, Maḥmûd Kâşğarî'nin eserinden istifade ederek, XI. asırda türk dünyasının şark hudutlarında bulunan *Kay*'ların "esasen Türk olmamakla beraber, Türkler'le uzun ve sıkı ihtilâtları neticesinde dil bakımından *türkleşmiş* ve fakat hususî dilleri de daha büsbütün kaybolmamış bir kavim olduğunu,, ve bu kavim ile Maḥmûd Kâşğarî'nin Oğuz boyları arasında zikrettiği, *Kayığ* yâni *Kayı*'ların birbirine karıştırılmaması lâzım geldiğini, ve Marquart'ın bu iki ayrı etnik zümreyi birleştirmekle tamamiyle yanıldığını izzah ettim². Büyük bir cildin küçük bir haşiyesinde ileri sürülen bu tenkiyden sonra, Marquart'ın bu kıymetli eseri hakkında yuka-

¹ Marquart'ın, hiç salâhiyeti olmayan bir sâhada ileri sürdüğü yeni bir nazariye'nin böyle tenkiydsizce kabûlü, ilmî ihtiyata hiç uygun olmayan bir harekettir. P. Pelliot'un bu husustaki şüpheli hareketi ise, bu büyük âlimin ne ince bir tenkiyd hassasına malik olduğunu bir daha göstermektedir.

² M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, İstanbul 1919, S. 145-147.

rıdan zikredilen birtakım tenkiydler neşir edildi ise de, *Kay* = *Kayı* birleştirmesi ve buna dayanan "Osmanlılar'ın moğol menşei," nazariyesi hakkında, yukarıda söylediğimiz gibi, P. Pelliot 'nun şüpheli mutalesından başka, hiçbir itirazda bulunulmadı; hattâ J. Nemeth ve C. Brockelmann gibi türkoloğlar buna iştirak ettiler. Bunun üzerine 1922 de çıkan bir mekalemde tekrar bu yanlışlığı düzeltmeğe çalıştım¹; ve nihayet, 1925 de çıkan bir mekalemde, bu nazariyenin yanlışlığı üzerinde bilhassa ısrar etmek lüzumunu duydum; ve mes'eleyi daha etraflı bir şekilde tahlil ve ıyzah ettim².

Ma h m ü d Ka ş ğ a r ı, XI. asırda henüz göçebe hayatı süren *Cumul*, *Kay*, *Yabaqu*, *Basmil*, *Tatar* kavimlerinin ayrı dilleri olmakla beraber aynı zamanda türkçe bildiklerini söylediği gibi, bunların coğrafi sâhaları hakkında da mâlûmat vererek, türk dünyasının en şark uclarında yaşadıklarını, *Cumul*'ların *Caruk'* larla *Uygur*'lar ve diğer dört kabiyenin de *Yemak*, *Başkurt'* larla *Qırğız*'lar arasında bulduklarını söyler. al-Bîrûnî ve bu hususta ona istinad eden *Yâkût-ı Hamawî* ile, *Tabâ'i*, *al-Hayavân* müellifi *Marwazî*'nin verdiği bilgilere dayanan *Cewâmî' al-Hikâyât* muharriri 'Awfî ise, *Kay*'ların ve *Kun*'ların sâhasını *Qırğız*, *Kimak* (*Yemak*) ve *Dokuz-Oğuz* (*Toguz-Guz*)'ların

¹ M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, Edebiyat Fakültesi Mecmuası 1922, ayırbaşım, S. 79-81. Osmanlılar'ın yâni *Kayı* boyunun muhacereti hakkında burada ileri sürülen fikir, sonraki yazılarımda tashih edilmiştir. O zaman, XIII. asırdaki muhaceret hakkındaki klâsik nazariye'yi büsbütün inkâr edememekle beraber, *Kayı*'lara mensup mühim kütlelerin, Selçuklular devrinde, sair *Oğuz* zümreleriyle beraber Anadolu'ya gelmiş olduklarını, ve Osman'ın maiyyetinde, başka unsurlara mensup insanların da toplanmış bulunduğunu, söylemişim.

² M. Fuad Köprülü, *Oğuz etnolojisine ait tariht notlar*. Türkiye Mecmuası, C.I. 1925, S.185; ayırbaşım, S. 5-9. Bu mekalede *Kay*=*Kayı* birleştirmesinin esassızlığı üzerinde durularak mes'elenin kısa bir tarihi yapılmış, ve buna ilâve olarak, Moğollar ve Başkurtlar arasındaki *Kay* bakıyyeleri ile, Hazar - ötesi Türkmenleri arasındaki *Kayı* bakıyyelerinden, ve Anadolu'nun bâzı sâhalarında *Kayı* adını taşıyan yer adları'ndan bahs olunmuştur. Burada, *Kayı*'ların Anadolu'ya «ilk büyük Oğuz muhacereti zamanında geldikleri» ehemmiyetle tasrih edilmiştir; çünkü, bunu yazdığım sırada, 1922 denberi tetkik etmekte olduğum «XIII. asırda *Kayı*'ların Horasân'dan Anadolu'ya geldikleri» rivayetinin, hiçbir tarihî kıymeti olmadığı neticesine varmış bulunuyordum.

daha şarkında gösterirler¹.

J. Marquart'ın istinad ettiği bütün bu metinlerin, şüphesiz, XI. asrın ilk yarısına ait olan bu müşterek ifadeleri ile, Maḥmûd Kâşğarî'nin yine o asrın ikinci yarısı ortalarına ait ifadesi arasındaki göze çarpan başlıca fark, bu sonuncunun *Kırgız*'ları daha şark'ta göstermesinden ibarettir ki, bu farkın da, ya bir yanlışlık'tan ileri geldiği, yahut o asırda *Qay*'ların garb'a doğru herhangi bir hareketini ifade ettiği tasavvur olunabilir. Maḥmûd Kâşğarî'nin verdiği mâlûmat, görülüyor ki, Marquart'ın "*Qay*'ların etnik bakımdan *moğol* oldukları,, hakkındaki nazariyesini te'yt etmekte, ve yalnız, bunların, XI. asırda Türkler arasında yaşayan sair bâzı kabîleler gibi, türkçe de bildiklerini yâni iki dilli olduklarını da anlatmaktadır; ve bu hâdise yâni onların *bilinguisme*'i, türkleşmekte olduklarının açık bir alâmetidir.

İşte bu izyahlardan da pek iyi anlaşılabilir ki, J. Marquart'ın XI. asırda türk dünyasının en şarkında bulunan bu *Qay*'ların moğolluğu hakkındaki mutaleası, Maḥmûd Kâşğarî'nin verdiği bu yeni bilgiler sayesinde, teyyüt etmiştir; ve C. Brockelmann'ın bu husustaki ifadesi de, bu bakımdan, doğrudur. Ancak, cür'etli faraziyelerden pek çok hoşlanan âlim profesör, bu *Qay*'larla, Oğuz boylarından olup umumiyetle Osmanlılar'ın cediti olarak kabûl edilen *Qayığ* = *Qayı*'ları "aynı etnik zümre,, sayarak birleştirmekle, aldanmıştır. Çünkü, coğrafi sâhaları birbirinden tamamiyle ayrı olan bu iki ayrı *etnik* zümreyi, Maḥmûd Kâşğarî, pek haklı olarak, birbirinden ayırmakta, ve *Qay*'ları, türk dünyasının şarkındaki henüz müslüman olmamış sair birtakım moğol-türk zümreleri arasında saydığı hâlde, *Qayığ* = *Qayı*'ları, XI. asırda Büyük Selçuklu sülâlesini yetiştiren müslüman Oğuz boylarından biri olarak göstermektedir. Daha Maḥmûd Kâşğarî'nin eseri meydana çıkmadan evvel de, elde

¹ Bütün bu mes'eleler hakkında Marquart'ın kitabına, ve Pelliot ile Barthold'un bunu bâzı ceheetlerde tashih ve ikmâl eden mekalelerine bakınız. *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*'da da bu muhtelif türk kavimleri hakkında, Maḥmûd Kâşğarî'nin verdiği yeni mâlûmatı da ihtiva eden, oldukça geniş tafsilât vardır. Mamafih, en toplu ve vâzih bir şekilde mâlûmat almak için, bakınız: W. Barthold, *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927. Ayrıca, onun *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Türk* maddesinde bulunan etnografik hulâsasına da bakınız.

bulunan bir yığın tariht kaynaklar sayesinde, Marquart'ın - sırf bir fonetik benzeysiye dayanan - bu *Ḳay* = *Ḳayı* birleştirmesinin esaslılığını meydana koymak zor değildi; lâkin XI. asırda yalnız *Ḳayığ* = *Ḳayı*'lardan değil *Ḳay*'lardan da bahseden ve bu iki zümrenin her bakımdan ayrılığını kat'i surette meydana koyan Maḥmûd Kâşğarî sayesinde, Marquart nazariyesinin esaslılığı, büsbütün kat'î bir şekilde meydana çıkmış oldu.

İşte 1919, 1922 ve 1925 de bu mes'ele hakkında yazdığım tenkıydlerde, yukarıki mülâhazalara dayanarak, Marquart'ın ne kadar aldandığını göstermiş, ve P. Pelliot'nun bu husustaki şüphelerinde ne kadar haklı olduğunu meydana koymuştum. Bundan sonra, büyük müsteşrik ve tarihçi Prof. W. Barthold, 1925 yılının sonlarında *İslâm Ansiklopedisi*'inde çıkan *Ḳay* maddesinde, Maḥmûd Kâşğarî'ye dayanarak, bu *Ḳayığ* = *Ḳayı*'ların aslâ *Ḳay*'lar olamayacağını, al-Bîrûnî ve 'Afff'nin *Uzak-Şark*'ta gösterdikleri *Ḳay*'ların etnik bakımdan moğol olmaları pek muhtemel olmakla beraber, Oğuz boylarından olan *Ḳayığ* = *Ḳayı*'ların bunlardan tamamıyla başka bir kavim olduğunu söyleyerek, benim tenkıydlerimi harfi harfine tekrar etmiş oldu. Mekalesinde tasrih edilmemekle beraber, Barthold'un bu hususta benim tenkıydlerimi okuduğunu ve onlara iştirak ettiğini söyleyebilirim: 1925 ağustosunda kendisiyle *Leningrad*'taki devamlı buluşmalarımızda, bana bunu söylemişti. Marquart'ın kitabı hakkında 1921 de yazdığı mekalede bu mes'eleden hiç bahsetmediği hâlde sonradan bu tenkıyde bulunması, ve delil olarak sadece benim mutalealarımı tekrar etmesi de buna kâfi bir işarettir. Nitekim, 1926 da İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü'nde verdiği konferanslarda, *Marquart nazariyesi*'nin, Maḥmûd Kâşğarî'nin verdiği mâlûmat sayesinde "şimdiki türk ilmi eserlerinde esaslıca isbat edildiği gibi", cerh edilmiş olduğunu kat'î surette ifade etti ki¹, büyük âlimin burada iyma ettiği eserler, benim tenkıydlerimi

¹ *Aynı eser*, S. 96: «Marquart, *Ḳayı* uruğunun adını, Bîrûnî vesair bâzı menbâlara atfen, Şark'ın pek uzak taraflarında sakin *Ḳay* kavminin ismiyle birleştirmeye çalışmış, hattâ bu esasa istinaden Osmanlılar'ın moğol aslından olduğu hakkında bir nazariye iycat etmiştir. Şimdiki türk ilmi eserlerinde esaslıca isbat edildiği gibi, Marquart'ın bu fikri Maḥmûd Kâşğarî'nin verdiği mâlûmat ile cerh edilmiştir. Vâkıa Maḥmûd halis türk olmayan kavimler sırasında *Ḳay* kavmini de zikrediyor; fakat bunun,

ihtiva eden ve yukarıda adları geçen yazılarımdır. W. Barthold, büyük alman müsteşrikının bu nazariyesini kabûl etmemekte bana iştirak ettiğini, daha sonra yine *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkan *Türk* maddesinde tekrarlamış, ve benim *Türkiyat Mecmuası*'ndaki mekalemi zikir etmiştir¹.

İşte bu suretle, benim *Kay=Kayı* birleştirmesi hakkındaki tenkiydlerime W. Barthold gibi salâhiyetli, büyük bir âlimin de iştirâki neticesinde, "Osmanlılar'ın moğol aslından olduğu,, hakkındaki *Marquart nazariyesi*'nin esassızlığı anlaşılmiş oldu; ve bundan sonra, osmanlı tarih ve filolojisiyle uğraşan mütehassıslardan hiçbiri tarafından bahis mevzûu edilmedi. Yalnız ben, 1934 de Paris Üniversitesi'nde *Osmanlı imparatorluğunun menşe'leri* hakkında verdiğim serbest derslerde, Osmanlılar'ın mensup oldukları *Kayı* boyundan bahis ederken, artık yanlışlığı isbat edilmiş ve taraftarı da kalmamış olan bu eski nazariyeyi kısaca hatırlatmakla iktifa ettim²; ve nihayet V. Minorsky de, islâm coğrafyacılığının en eski yâdigârlarından olup (M. 982) de yazılmış bulunan *Hudûd al-Âlam* adlı meşhur eserin -kıymetli ve geniş notlar ve haşiyeler ilâvesiyle yaptığı- ingilizce tercümesinde, Marquart tarafından ortaya atılan *Kay=Kayı* birleştirmesine karşı ilk tenkiydin benim tarafımdan ileri sürüldüğünü kaydederek, buna iştirâk ettiğini anlattı³.

III.

MARQUART NAZARİYESİ'NİN TÂDİL EDİLMİŞ
YENİ ŞEKLİ: Z. V. TOĞAN'IN YENİ NAZARİYESİ.

Benim ve bana iştirâk eden W. Barthold'un tenkiydlerimizin üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra, Prof. Zeki Velidî Togan 1941 de neşrettiği *Osmanlılar'ın Orta-Asya'daki cedleri* adlı küçük

yine Maḥmûd'un eserinde Oğuz kabiyesi olmak üzere zikrolunan *Kayığ* (Kayı) ismiyle herhâlde hiçbir alâkası yoktur».

¹ Bu maddeyi ihtiva eden *Ansiklopedi* cüzü 1931 de neşredilmiştir (fransızca neşir, C. IV, S. 952, birinci sütunda).

² Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris 1935, S.84.

³ *Hudûd al-Âlam*, transl. and explain. by V. Minorsky, GMNS. XI., London 1937, S. 285.

bir mekalesinde¹, Marquart nazariyesini yeniden — fakat, biraz tâdil edilmiş bir şekilde — müdafaa etti. Barthold'un "Kay'larla Kayığ'lar arasında hiçbir etnik münasebet olmadığı,, iddiasına karşı tenkiydlerde bulunarak, tıpkı Marquart gibi, Osmanlılar'ın Kayığ Oğuz kabilesine değil, Uzak-Şark sâhasında mevcudiyetleri X. asır islâm müellifleri tarafından ifade edilen Kay'lara mensup olduklarını, ve hattâ bugünkü Hazar-ötesi Türkmenleri arasındaki Gay = Kay isimli bir oymağın da yine bunlardan olduğunu, ve bunların XII. asırda Kara-Hıtaylar devleti tarafından Horâsân hudutlarına askerî bir kıt'a olarak getirildiğini iddia etti; ve umumiyetle Kay kabilesinin eski tarihi hakkında da, birtakım yeni malzeme'ye dayanarak, mâlûmat verdi.

Bugün "Orta - Asya türk tarihi,, mes'elelerinin en salâhiyetli mütehassıslarından biri olan Z. V. Togan'ın, yıllardanberi artık ehemmiyetten düşmüş sayılan Marquart nazariyesi'ni böyle yeniden ve birtakım yeni malzeme'ye dayanarak bâzı tâdillerle tekrar ortaya atması, bu mes'elelerle uğraşanlar için, büyük alâka ve memnuniyetle karşılanacak ehemmiyetli bir ilmi hâdise'dir. Büyük alman âlimi tarafından ortaya sürülerek iptida bâzı taraftarlar da kazanmış olan bu nazariye, ilk önce benim tarafından tenkiydlere uğratılmış olduğu için, Z. V. Togan'ın bu mekalesi, doğrudan doğruya beni hedef tutan bir tenkiydden başka bir şey sayılamaz. Âlim arkadaşımın, bu mekalesinde, beni değil de sadece W. Barthold'u zikretmesi, herhâlde bir dalgınlık eseri olsa gerektir; çünkü, yukarıda anlattığım gibi, büyük rus âlimi, bu mes'elede, bana iştirâk etmekten ve benim tenkiydlrimi tekrarlamaktan başka birşey yapmamıştı. İşte bundan dolayı, Marquart nazariyesi'ni azçok tâdil edilmiş bir şekilde yeniden canlandırmak gayesini güden bu küçük ve ehemmiyetli müdafaa'ya karşı, müs'bet yahut men'fi, açık bir vaz'iyet almak, yâni, oldukça zengin yeni malzemeye dayanan bu tetkikykin neticelerini kabûl yahut red etmek vazife ve mes'uliyeti, doğrudan doğruya bana düşmektedir.

Her şeyden evvel şunu açıkca söylemeliyim ki, iptida bundan yirmi beş yıl önce ileri sürdüğüm bir fikri, sırf kendi tara-

¹ A. Zeki Velidî Togan, *Die Vorfahren der Osmanen in Mittel-asien*, ZDMG, Band 95, Heft 3, Leipzig 1941, S. 367-373.

fımdan ileri sürülmüş olduğu için, körükörüne bir inâd ile müdafaa etmek, tabiatime ve itiyadlarıma uymayan bir şeydir. Bilhassa tariht meselelerde, yeni meydana çıkacak herhangi bir vesika yahut vesikalar, o hususta evvelce ileri sürülmüş fikirleri ve nazariyeleri birdenbire çürütebilir. Vazifesini ve mes'uliyetini bilen her tarihçi, meydana çıkarılan yeni malzeme kendisinin herhangi bir fikrini tâdil veya tashih ettiği yahut büsbütün çürütüp ehemmiyetten düşürdüğü zaman, bunu samimiyet ve memnuniyetle itirâf etmek mecburiyetindedir. Hakikî ilim adamı, yeni deliller karşısında, saçma te'villerle eski iddialarını müdafaaaya çalışan bir inadcı değildir; bunun tam aksine olarak, yalnız *réalité*'yi arayan, ve bilgilerinin *nisbî* olduğuna inandığı için, yanlışlarını derhâl itirâf eden adamdır.

İşte ben, bu değişmez ana prensibe tamamiyle sâdık kalarak, Z. V. Togan'ın mekalesini, büyük bir memnunlukla ve tamamiyle tarafsız bir okuyucu gibi, tetkık ettim. Değerli arkadaşımın meydana attığı yeni deliller, yirmi beş yıl evvelki fikirlerimi değiştirecek ve *Marquart nazariyesi*'ni kabûle beni iknâ edecek mahiyette olsaydı, millî tarihimizin ehemmiyetli bir mes'elesi hakkında yeni bir hakikat ortaya koyduğundan dolayı, eski fikrimi düzeltmekten büyük bir sevinç duyacaktım. Fakat ne yazık ki, geniş *érudition* mahsûlü olan bu küçük mekale, vardığı neticeler bakımından, bana çok müphem ve çok yanlış göründü; ve *Marquart nazariyesi*'nin, burada ileri sürülen yeni delillere ve bâzı tâdillere rağmen, müdafaa edilemeyecek kadar çürük ve hayâlî olduğu, bence, bir defa daha sabit oldu. Bu husustaki düşüncelerimi ve delillerimi anlatmadan evvel, okuyucuların mes'eleyi daha açık ve daha tarafsız olarak kavrayabilmeleri için, Z. V. Togan'ın delillerini ve vardığı neticeleri, kabil olduğu kadar açık, doğru ve bilhassa tasnifli bir şekilde, hulâsaya çalışacağım. Bu yedi sahifelik küçük mekale, bilmem neden, çok karışık ve tasnifsiz olduğu için, bunu vâzih bir şekilde hulâsa etmekte çok büyük sıkıntı çektiğimi de itiraf etmeliyim. Bunu söylemekle, pek tahmin etmemekle beraber, buradaki hulâsada bâzı küçük yanlışlıklar olmuş ise, bu husustaki mâzeretimi şimdiden anlatmak istiyorum. Bu küçük *hulâsa*'daki bütün fikirlerin Z. V. Togan'a ait olduğunu, herhangi bir yanlışlığa yer vermemek için, tekrar edeyim.

IV.

Z. V. TOĞAN'IN

YENİ NAZARİYESİNİN HULÂSASI.

Z. V. Toğan, şu son yıllarda Konya'da bulunmuş olan Karamanlılar tarihi'ne ait—biri 756-1355, diğeri de 925-1517 yıllarında yazılmış—iki kaynağa dayanarak¹, Osmanlılar'ın ceddî olan Ertuğrul'un, maiyetindeki *Qayı* kabilesiyle beraber 'Alâeddîn Keykubâd ve Celâleddîn H^wârizmşâh arasındaki mücadele sırasında 1230 da *Rûm*'a yâni Anadolu'ya geldiğini söylüyor; ve bu *Qayı* kabilesinin "*Merv* civarında *Mâhân*'dan hicret ettikleri," rivâyetinin, tarihî vâkıalara uygun olup, bugün *Amu-Darya* civarında yaşayan *Âli ili* Türkmenleri'nden *Gay*=*Qay*'ların bunların bir bakıyyesi sayılabileceğini kabûl ediyor. Eski islâm metinlerinde *Gay* غای, *Qayıq* قیق, *Qayığ* قیغ, *Qayı* قای şekillerinde tesadüf edilen bu isim, eski devirlerde ve zamanımızda muhtelif türk ve moğol kabileyte teşekkülleri içine girmiş *müstakil* bir kabileyte ifâde etmektedir. Bu kabiyenin Şark'taki bir gurubu, daha XI. asırdan evvel, *Moğolistan*'ın şimalinde *Angara* suyu civarında, *Yenisey* Kırgızları'nın şarkında oturuyordu; XI. asrın başlarında ise *Moğolistan*'da

¹ Bu eserlerden biri (H. 756 - M. 1355) de Aksaray'da müderris İsmâ'î İb. Moğammed Şerîf tarafından yazılmış *Tezkirat al-'Ibar wa'l-Âşâr fi Baht al-'Umam wa'l-Amşâr* adlı arapça kitap, diğeri de (H. 925 - M. 1517) de 'Abdü'l-kâdir al-Efesusî'nin yazdığı *Târih-i Âli-Qaraman* adlı farsça kitaptır. Şu son yıllarda daha bu gibi bâzı eserlerle birlikte âdeta esrarlı bir şekilde meydana çıkan ve içlerinden yalnız bir tanesi yâni farsça *Ünsî Şahnâmesi* tabedilmiş olan bu kitapların *authentic* olmaları hakkında, bunları görmüş olan M. Halil Yınanc şüpheli bir ifadede bulunmuştu; ben de, basılmış olan *Selçuklu Şahnâmesi*'ni tetkik ettikten sonra, bunun hiçbir suretle inanılmaya lâyık bir kaynak olmayıp, sonradan ve acemice uydurulmuş bir eser (*apocryphe*) olduğu neticesine varmıştım (bu hususta izahat için, bakınız: M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, Belleten, C. VII, Sayı, 27, 1943, S. 381 ve 392). Z. V. T., bahsettiği iki eseri başlıca kaynak olarak kullandığı için, herhâlde, bunların inanılmaya lâyık oldukları kanaatine varmış demektir. M. H. Yınanc'ın şüphesi ve basılmış *Selçuklu Şahnâmesi*'nin mahiyeti karşısında, bu müsbet kanaatin sebeplerini ve delillerini bildirmesini kendisinden beklemekteyiz.

bulunuyordu. G a r p'taki diğer bir gurup ise, M a ħ m û d K â ş-ğ a r i'de *Oğuzlar*'ın bir kısmı olarak *K a y ı ğ* şeklinde gösterilmiştir. İşte bütün bu ş e k i l l e r, aynı kabiyle isminin "muhtelif lehçelere göre aldığı muhtelif telâffuz şekilleri,"nden başka birşey değildir.

Z. V. Togan'a göre, bir *Q a y ı* gurubunun *Horâsân*'da daha islâm l ı ğ ın z u h u r u n d a n e v v e l, bulunduğu da, tahmin olunabilir. *Sind*'de bulunan ve okçulukta ki mehâretle riyle meşhur olan *Kaykân* (veya *Qıyqân*)'ların, ¹ E m e v î l e r devrinde *Ön-Asya*'da islâm ordularında bulduklarını, ve Hiuen T s a n g'da adı geçen *Ki-Kiang*'ların da bunlar olduğunu, ve eğer bunlar türk idiyeler *Qayı-Hanlılar* yâni *Q a y ı*'lar olduğunu söyleyen Z. V. T., *Ṭ a b a r î* gibi eski islâm kaynaklarında zikredilen ملك ق ترك خاقان yâni "Qay meliki Türk Hakan," ile, *Avesta*'daki *Gay*'ların ve çin yıllıklarındaki *Gıyay* (veya *Gey*)'lerin, ve 'A b b â s i l e r devrindeki كينغ K a y ı ğ l ı ğ (?) adlı bir kumandanın bunlarla alâkalı olduğunu ileri sürüyor; ve bunların, yine *Q a y ı ğ* ismi altında, 'A b b â s i l e r devrinde *Ön-Asya*'da bulduklarını da ayrıca iddia ediyor.

Q a y ı ğ'ların daha S e l ç u k l u l a r devrinde yâni 1230 muhaceretinden evvel *Ön-Asya*'da bulunup bulunmadıklarını araştıran Z. V. T., *İbn Bîbî*'nin asıl farsça nüshasında bu hususta hiçbir kayıt bulunmadığı hâlde, yine buna istinat eden Y a z ı c ı o ğ l u'nun yaptığı ilâveler arasında *Qayı* kabiyle ismine tesadüf edilmesinin - başka kaynaklar tarafından te'kit edilmedikçe - hiçbir kıymeti olamayacağını söyleyerek, 1230 dan evvel bunların gerek *H * â r i z m l i l e r*'e, gerek S e l ç u k l u l a r'a y a b a n c ı olduklarını ifade ediyor. *al-Bîrûni*'ye ve çin annallerine dayanan Z. V. T., bunların XI. asırda *Çungarya*'ya geldiklerini, ve XII. asırda ise bâzı *Qayı*'ların, *Tatar*'larla birlikte, *Horâsân*'daki bâzı askerî hâdiselere iştirak ettiklerini iddia ediyor.

Bundan sonra, Ş e r e f u z - Z a m â n 'ın — 'A w f i ve *İbn Muhannâ*'

¹ Z. V. T., bunların *Sind*'deki eski bir türk kolonisi olduklarına dair Sir Aurel Stein'in salâhiyetine dayanmaktadır (*An archeological tour in Waziristan*, Memoires of the Archeological Survey of India, N. 37, 1929, S. 36). Eski Türkler'in *Ok* kullanmaktaki meharetleri, yalnız islâm kaynaklarında değil, umumiyetle bizans ve lâtin kaynaklarında da te'yit edilmektedir.

daki bâzı kayıtlar sayesinde mevcudiyeti bilinmekle beraber — nushası ancak şu son yıllarda meydana çıkan ve 'Awwfî'nin "XI. asırda türk kabilelerinin garba doğru hareketleri," hakkındaki mühim parçasının me'hasız olan *Ṭabâ'ti al-Ḥayavân* adlı mühim eseri hakkında V. Minorsky tarafından neşredilen hulâsanın¹ buna ait parçalarını tercüme eden Z. V. T., *Ḳay*'ların Maḥmûd Kâşğarî zamanında *Yabaḳu*, *Basmil* ve *Tatar*'lar ile komşu olarak *Çungarya*'da ikamet ettiklerini ve Kara-Ḥanlılar imparatorluğu içinde de bulduklarını söylüyor; ve 'Awwfî'nin *Lubâb al-Albâb*'ında ve Ḥamdullâh Mustawffî'nin *Nuzhat al-Ḳulûb*'unda bulunan farsca küçük bir manzûme'nin delâleti ile, XII. asırda Kara-Ḥıtaylar ordusunda *Tatar*'larla birlikte *Ḳay*'ların da bulunduğunu, ve *Buḥârâ*, *Semerkand* gibi büyük merkezlerde Kara-Ḥıtaylar tarafından konulmuş muhafaza kıt'aları olarak hizmet ettiklerini, ve bu suretle XII. asır ortalarında Büyük Selçuklular imparatorluğu hudutlarına kadar ilerlemiş olduklarını, ileri sürüyor. Böylece, sonradan *Ḥorâsân*'a geçerek *Mâhân* civarlarında yerleşen ve 1230 da da *Anadolu*'ya gelen *Ḳay*'lar, Z. V. T.'a göre, bunlar — yâni evvelce *Çungarya*'da yaşayan şark gurubuna mensup *Ḳay*'lar — olmak ıycap ediyor.

İşte, Z. V. T.'in "Osmanlılar'ın *Orta-Asya*'daki cedleri," olarak kabûl ettiği *Ḳay* = *Ḳayı* kabilesi hakkında verdiği mâlûmatın hulâsası, bundan ibarettir. Burada ileri sürülen birtakım şüpheli birleştirme (*identification*)'lar bir tarafa bırakılsa bile, *Ḳay*'larla *Ḳayı*'ları aynı kavmi zümre olarak telâkkıy eden müellifin meydana koyduğu şu iki mutalea, bilhassa tetkıkya lâyıktır :

1) Büyük Selçuklular ve bilhassa Anadolu Selçukluları zamanında Ön-Asya'da *Ḳay* = *Ḳayı* kabileyne ismine hiç tesadüf edilmez. Binaenaleyh bu kabileyne, 1230 daki muhaceretinden evvel, onlarca aslâ tanınıyordu.

2) Müellifin zikrettiği farsca manzûmeye göre, Osmanlılar'ın cediti olan *Ḳay*'lar, XII. asırda Kara-Ḥıtaylar tarafından *Mâverâünnehir* şehirlerine yerleştirilerek, ancak bu suretle *Ḥorâsân* hudutlarına kadar yaklaşabilmişlerdi. Lâkin bunlar, J. Marçurat'ın

¹ V. Minorsky, *Une nouvelle source musulmane sur l'Asie centrale au XI. siècle*, Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris 1937, S. 317 - 324.

sandığı gibi aslen moğol değil, türk'dürler.

J. Marquart'ın *Kay = Kayıg* birleştirmesi hakkında benim ileri sürdüğüm muhtelif tenkiydlere karşı da, Z. V. T. sadece şu iki delili göstermekle iktifa etmektedir :

1) Kendilerinin, *Kayı* (yahut *Kayı-Han*) aslından gelen Osmanlılar'la akraba olduklarını iddia eden bir kısım Amu-Darya Türkmenleri'nin eski *Gay = Kay* ismini taşımaları.

2) Osmanlılar hakkındaki bütün kaynakların, bunların mensub oldukları kabiiyle ismini hiçbir zaman *Kayığ* şeklinde zikretmeyip umumiyetle *Kayı* şeklini kullanmaları. Osmanlılar'ın, *Kayığ* ismi altında Oğuzlar arasına girmiş olan garbî *Kay* gurubuna mensup olmadığına bu da bir delildir.

Z. V. T.'in eski *Marquart nazariyesi*'ni, elde ettiği yeni malzeme sayesinde, bâzı cehetlerde oldukça tâdil edilmiş bir şekilde, müdafaa eden mekalesinin bu hulâsasından sonra, burada ileri sürülen mutâleaların ve istinad edilen yeni delillerin tahlil ve tenkiy dine girişebiliriz.

V.

BU NAZARİYENİN TENKIYDI:

KAY = KAYI BİRLEŞTİRMESİNİN VE "XII. ASIRDA MAVERAÜNNEHİR'DE
KAY'LARIN MEVCUDİYETİ, İDDİASININ ESASSIZLIĞI.

Çin kayaklarının ve *Avesta*'nın verdikleri isimlerle *Kay* ismi arasında kurulmak istenen münasebetlerin kıymet derecesi hakkında fikir yürütmek tamamiyle salâhiyetimin dışında olmakla beraber, açıkca itiraf edeyim ki, Z. V. T.'in ileri sürdüğü bu *birleştirme* tekliflerinin hiç olmazsa büyük bir kısmı, bana, inandırıcı bir mahiyette görünmüyor. Sind'deki *Kaykân*'lar hakkında islâm kaynaklarının verdiği mâlûmat da, bunların *Kay* veya *Kayığ*'larla alâkası hakkında bir kanaat verecek kadar sarih değildir. Arap alfabesinin mâlûm kifayetsizliği, birtakım harf şekillerinin yakınlığı ve noktalı harflerin çokluğu sebebiyle, müstensihler elinde değişe değişe her türlü okunmağa müsait türlü türlü şekiller alan *has isimler*'e dayanılarak kurulan faraziyeler, kuvvetli tarihî delillerle te'yit edilmedikçe, nihayet bir fantezi'den ileri geçemez kanaatindeyim. Nitekim Z. V. T. da, bu gibi birtakım mes'-

elelerde şüpheli ve ihtiyatlı davranarak, kat'î hükümler vermekten çekinmektedir. Ancak, bu gibi çok şüpheli mes'elelerin dışında olarak, onun daha şimdiden kat'î bir mahiyet atfettiği ve ilmî bir hakikat olarak kazanılmış saydığı birtakım *neticeler* daha var ki, bunlara iştirâk etmek de bana tamamiyle imkânsız görünüyor.

Bunların başında, Marquart'ın eski nazariyesini yâni *Kay* = *Kayığ* birleştirmesini zikredeceğim. XI. asırda Maḥmûd Kâşğarî'nin *Oğuz* boyları arasındaki *Kayığ*'lardan tamamiyle ayırdığı ve coğrafi sâhalarını — daha eski diğer islâm kaynaklarına aşağı yukarı uygun surette — onların çok şarkında olarak tesbit ettiği “iki dilli „ *Kay*’ları, aynı kavmi zümrenin biri şark’da kalmış diğeri garb’a — daha İslâmiyet’in zuhurundan evvel *Horâsân* hudutlarına — gelmiş iki şubesi addetmek hususunda arkadaşımızın ileri sürdüğü yeni deliller, bâna çok zayıf göründü: ne tariht, ne de filolojik hiçbir veskaya, hiçbir müsbet esasa dayanmayan bu *faraziye*, Maḥmûd Kâşğarî'nin sarîh ifadesi karşısında, sadece fonetik bir benzeyişe dayanan bu *Kay* = *Kayığ* birleştirmesini te’vil ve izzah maksadiyle uydurulmuş bir ihtimâl olmaktan fazla bir kıymet taşıyamaz. Hazar-ötesi’ndeki *Göklen* Türkmenleri arasında *Gay* = *Kay* adını taşıyan bir aşiyretin bulunması ve bunların kendilerini Osmanlılar’la *akraba* saymaları, sonra, Osmanlılar hakkındaki kaynaklarda *Kayığ* şekline değil *Kayı* şekline tesadüf olunması, böyle bir *birleştirme* için, tariht bakımından, aslâ bir esas teşkil edemez. Oğuz lehçesinde birçok misâllere tesadüf ettiğimiz umumî bir fonetik hâdise olarak, kelime sonundaki *g* sesinin düşmesiyle, eski *Kayığ* şekli sonradan *Kayı* şeklini almıştır. *Göklen*’ler arasında *Kayı* isminin *Gay* = *Kay* şekline girmesi, de Oğuz lehçesinin fonetik esasları ile pek kolay izzah edilebilecek *lisanî bir hâdise*’dir; ve bütün bunlar, Marquart’ın ve Z.V.T.’in *birleştirme* nazariyelerini te’yit edecek filolojik bir delil olmaktan çok uzaktırlar. Esasen, Marquart gibi, Z.V.T.’in da bu *birleştirme* mes’elesi hakkında ileri sürdüğü bütün deliller, çok zayıf ve vuzuhdan mahrum bulunuyor: X. asırdaki *Kay*’lar ile Maḥmûd Kâşğarî’de zikredilen Oğuzlar’a mensup *Kayığ*’lar, aynı etnik zümrenin iki şubesi iseler, bunun tariht veya filolojik delilleri nedir? Bunlar ne zaman birbirlerinden ayrıldılar? Daha İslâmiyet’in zuhurundan evvel *Horâsân* hudutlarında bulu-

nan ve önce Emevîler sonra da 'Abbâsîler devrinde *Ön-Asya'* ya gelen *Kayığ*'lar, sonra neden ortadan kayboldular? Z. V. T. Selçuklular zamanında bunların artık mâlûm olmadığını söylerken acaba aldanmıyor mu? O hâlde Maḥmûd Kâşğarî'nin bahsettiği Oğuz *Kayığ*'larına ne diyebileceğiz? Eğer bu birleştirme doğru ise, X. asır kaynaklarında sadece *Kay* ismi ile anılan *Uzak-Şark*'taki kabiyle, sonradan niçin *Kayığ* adıyla Oğuz'lar arasına karıştı? Filoloji bakımından *Kay* isminin *Kayığ* şekline girmesine imkân var mıdır? İşte bir yığın suâller ki, J. Marquart gibi Z. V. T. da, bunlara inandırıcı cevaplar bulacak yerde, bütün bu mes'eleleri sükût ile geçiştirmeyi tercih etmektedir.

Gerek ben ve gerek W. Barthold, büyük alman âliminin bu birleştirmesini kat'î surette reddederken, tıpkı Marquart gibi, *Uzak-Şark*'taki *Kay*'ların aslen moğol olmaları ihtimâlini kabûl etmiştik. Hattâ ben, Maḥmûd Kâşğarî'nin sarîh ifadesine ve bâzı rus etnoğraflarının verdikleri mâlûmata dayanarak, bunların türkleşmiş Moğollar olması ihtimâlini ileri sürdükten başka, bu kabiyyenin bakiyyeleri olabilecek bâzı etnik zümrelerden de bahsetmişim¹. Z. V. T., "eskidenberi muhtelif türk ve moğol kabiyle teşekkülleri içine girmiş olan," bu *Kay*'ların aslen türk oldukları fikrinde bulunmak suretiyle Marquart'dan ve bizden ayrılıyor. Lâkin, bunların, komşuları olan *Cumul*, *Yabaqu*, *Basmil*, *Tatar* zümreleri gibi, türkçe bilmekle beraber ayrı bir dilleri de olduğu hakkında Maḥmûd Kâşğarî'nin sarîh ifadesinin nasıl izahı lâzım geldiğini hiç bahis mevzû etmiyor. İşte görülüyor ki Z. V. T. *Kay*'ların aslen türk olduklarını iddia ederken bile bu hususta hiçbir delil zikrine lüzum görmemiştir.

Z. V. T.'in bu mekalesinde en yeni ve orijinal kısım, *Kay*'ların XII. asırda *Mâverâünnehir* ve *Horâsân*'da kalabalık ve kuvvetlice bir zümre olarak mevcudiyetleri ve rôlleri hakkında tafsilât veren satırlardır. Eğer bu mâlûmat doğru olsaydı, şimdiye kadar tarihî kaynaklarda hiç bahsedilmeyen mühim bir hâdiseyi, küçük bir edebî vesîka sayesinde, öğrenmiş olacaktık. Yukarıda izah etmiş olduğumuz gibi, Z. V. T., 'Awwî ve Ḥ. Mustawfî'de

¹ *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*'da ve *Türkiyat Mecmuası*'ndaki mekalemizde (ayrılışım, S. 8). Aşağıda VII. numaralı kısma bakınız.

mevcut ve XII. asır Horâsân şairlerinden Hâkîm Kûşkakî'ye ait bir manzûmeye dayanarak, *Çay*'ların XII. asır ortalarında Kara-Hıta y ordularıyla beraber *Mâverâünnehir*'e, Büyük Selçuklu imparatorluğu hudutlarına geldiklerini, *Buhârâ* ve *Semer kand*'de muhafız kıt'aları vazifesi gördüklerini, *Horâsân*'da Sancar ordularıyla harp ettiklerini, tarihî bir hakikat olarak, kabul ediyor; ve işte buna dayanarak, XIII. asırda *Anadolu*'ya Ertuğrul maiyyetinde gelen *Çayı* aşiyretinin — umumiyetle sanıldığı gibi Oğuz *Çayığ*'larından değil — bu *Çay* zümresi arasından ayrılmış bir kısım olduğu neticesine varıyor. Hâlbuki Marquart, Osmanlılar'ın mensup olduğu *Çayığ*'ların, aslen moğol olup sonradan Oğuz boyları arasına girmiş bir *Çay* zümresi olduğunu iddia etmişti; görülüyor ki, Z. V. T.'in mekalesinin esasını teşkil eden ve büyük alman âliminin eski nazariyesini tâdil edilmiş bir şekilde canlandıran ceheet, işte budur. Diğer bir ifade ile, bu mühim mekâlenin, ihtimâllere ve tahminlere değil doğrudan doğruya çağdaş bir edebî metne dayanan başlıca *müsbet* tarafı, bu noktada toplanmış bulunuyor. Osmanlılar'ın *Orta-Asya*'daki cedleri mes'alesini, şimdiye kadar bilinenlerden büsbütün ayrı bir şekilde halletmek gayesini güden, ve bizim tenkıydlerimiz netîcesinde çoktanberi itibardan düşmüş olan *Marquart nazariyesi*'ni birkaç noktadan tâdil ve ikmâl etmekle beraber esas itibarıyla onu yeniden kıymetlendirmek isteyen bu yeni nazariye'nin, "ne derece sağlam bir esasa dayandığını,, iyice anlamak için, üzerine kurulduğu *temel taşı*'nı, yâni, Hâkîm Kûşkakî'nin bu küçük manzûmesini tetkik edelim.

X. asırdan başlayarak, bilhassa XI - XIII. asırlarda - hattâ daha sonraları - yetişmiş iran şairlerinin eserlerinde, tarihî bakımdan çok mühim birtakım kayıtlara, bir yığın kıymetli mâlûmata tesadüf edildiği, mâlûmdur. Tarihçiler tarafından ekseriya ihmâl edilen bu gibi edebî metinlerden ne büyük istifadeler te'min edilebileceğini, muhtelif vesilelerle, göstermişim¹. İşte bu edebî eserlerde, çok defa, türk kabîyle adları'na da tesadüf edildiğini pek iyi bilen Z. V. T, öyle anlaşılıyor ki, sair tarihî kaynakların *Çay*'lar hakkındaki sükûtunu telâfi için, edebî metinlere de muracaat lüzü-

¹ M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, Belleten, C. VII, Sayı 27, S. 448 ve sonrası.

munu duymuş, ve nazariyesine esas teşkil eden mühim manzûmeyi bu suretle meydana çıkarmıştır. Daima tekrarladığım bir mutâleayı burada yine tekrar ederek söyleyim ki, bu gibi manzûmelerden tarihî bir vesika olarak istifade edilmek istenince, çok sıkı bir *tarihî tenkiyd düşüncesi* ile hareket etmek zarureti vardır. Çünkü, bunlarda tesadüf edilen kabiyle isimleri'nden bâzıları, şairin yaşadığı muhitte tesadüf edilen yahut o muhit ile herhangi şekilde münasebetleri olan adlar olabileceği gibi, bâzan da, *içtimâî réalité* ile hiç alâkaları olmayup sırf eski bir *edebî an'ane*'ye uymak maksadiyle kullanılmış olabilir¹. Asıl tarihî vesikalara dayanmadan, yahut, her zaman ve muhit için, sair çağdaş şairlerin eserlerini de tetkik etmeden, bunlardan acele hükümler çıkarmak, büyük yanlışlıklara sebep olabilir. Daha doğrusu, filolojik ve tarihî tenkiydin bütün iycaplarına uymak, bu gibi mes'elelerde, birinci şarttır. Bilhassa Z. V. T. 'in yaptığı gibi, üzerine bütün bir tarihî nazariye kurulmak istendiği zaman, bu itinayı son haddine çıkarmak zarureti vardır. Hâlbuki, şimdi çok açık bir şekilde meydana koyacağımız veçhile, Z. V. T., yapması kendisi için çok kolay bir *filolojik tenkiyd*'i henedense ihmâl ettiği için, istifade ettiği manzûmenin mânâ ve mahiyetini tamamiyle ters anlamış, ve bunun neticesi olarak da, kurmak istediği yepyeni bir tarihî nazariye, şimdi açıkca izzah edeceğimiz çok basit bir *filolojik tenkiyd* ile, kendiliğinden yıkılmıştır. Bakınız nasıl:

I. Z. V. T. 'in nazariyesine *temel taşı* vazifesini gören manzû-

¹ Gazneliler ve Selçuklular devri şairlerinin meselâ *Yagma* ve *Çigil* kabiylelerine mensup türk kölelerinin güzelliğinden bahsetmeleri, muhitlerinden edindikleri hakiki bir intibâ mahsülü idi. Hâlbuki, yalnız bu köleler değil, hattâ onları yetiştiren bu kabiylelerin isimleri bile ortadan silindikten sonra dahi, yeni şairler, eski üstadların - artık *klişe* hâline gelmiş olan - bu tâbirlerini, mânâlarını dahi lâyikıyla bilmeyerek, kullandılar. XIX. asırda Kaçarlar sarayı etrafındaki şairlerde bile tesadüf edilen bu gibi edebî klişelerin, artık hiçbir tarihî *réalité*'yi ifade edemeyeceği pek tabiidir. XVI. asırdanberi tertip edilen birçok fars lugat kitaplarında — meselâ *Burhân-ı Kâfi* da — bu gibi birtakım eski türk kabiyle adları, meselâ *Yagma* ve *Çigil* kelimeleri, «Türkistan'da güzelleriyle meşhur bir yer» tarzında izzah edilir ki, bu, bu kelimelerin doğru mânâlarının artık unutulmuş olduğunu, ve sonraki şairlerin bunları sadece bir *klişe* olarak kullandıklarını anlatmağa kâfidir. Osmanlı şairleri de, o te'sir altında, ara sıra bu gibi kabiyle adlarını kullanmışlardır. Aşağıya bakınız (S. 243, Not 2).

me, onun zannettiği gibi "Sultan Sancar'ın 9 eylül 1141 de *Kaṭvân*'da Kara-Ḥıta'ylar'a mağlûbiyeti münasebetiyle söylenmiş,, değildir. Gerçi Ḥamdu'llâh Mustawfi, böyle bir iddiada bulunuyorsa da¹, onun bu iddiasının tamamıyla yanlış olduğu, bu hususta ondan daha eski ve daha mühim bir kaynak olan, ve büyük bir ihtimâlle ona me'haz vazifesi gören, 'Awfi'nin ifadesinden kat'i surette anlaşılmaktadır: 'Awfi — galiba bu mes'eledde Ḥ. M.'ye de kaynak vazifesi görmüş olan — *Lubâb al-Albâb* adlı eserinde, Selçuklular devri Ḥorâsân şairleri arasında, Ḥakîm Kûşkaki'den bahsederken: "bu şairin ekser *hicvîye*'lerinin, Sultan Sancar'ın nîmetlerine karşı küfranla mukabele ederek, merdlik ve insanlık iycabı sebat ve mukavemet gösterecekleri yerde bunu yapamayan, ve bu yüzden bu saltanatın zayıflanmasına sebep olan cemaatin aleyhinde yazılmış olduğunu,, söyler; ve şairin manzûmelerinden birkaç misâl getirir². Bu misâllerden birincisi, Ḥ. M.'nin yalnız beş beytini almış olduğu o manzûmenin daha tam bir şeklidir ki,

¹ Ḥamdu'llâh Mustawfi, *Nuzhat al-Kulûb*, GMS, XXIII, 1, 1915, S. 257:

«کاسان و تاتار وقی که شاعری درحق غلمان سنجری که درخیل کفار قرا خطای سستی کردند، گفته است، بیت:

به نسبت ازقی و تاتار وکاسان	زهی شمشیرزن ترکان برد
رسانیده بجبری از نحاسان	شهارا پادشاه هفت کشور
همه درپیش دکان رواسان	ولی از کودکی بر سینه خفته
طلب کرد از شما ناحق شناسان	فلک کفران نعمتهای سنجر
بشمیر از کس زنتان خراسان	مسلم بین که چون بیرون کشیدند

Bu metni neşir eden ingiliz müsteşriki G. Le Strang, notda bu şiirin «'Awfi'nin *Lubâb al-Albâb* 'ının ikinci cildinde 174 üncü sahifede munderic olduğunu» kaydettiği hâlde, orada ق şeklinde bulunan bu ismi, kendi metninde *Fay* ق şeklinde bırakmış, ve ingilizce tercümesinde de, bu büyük yanlışlığı yine tekrarlamıştır (GMS, XXIII, 2. 1919, S. 250). Mütercimim buraya ilâve ettiği bir nottan, *Yâḳût Ḥama'wî*'nin *Coğrafya Kâmûsu*'nda «*Sogd* civarında yâni *Semerkand* havâlisinde bir şehir ismi» olarak gösterilen *Fay* ismi ile bu *Ḳay* ismini karıştırdığı anlaşılıyor ki, bu da *Ḳay* kabileyle ismini bilmediğine açık bir misâldir.

² Moḥammed 'Awfi, *Lubâb al-Albâb*, edited by E. G. Browne, Vol II. London 1903, S. 174-175. 'Awfi'nin metni şudur: «قصر هزل او رفیع حکیم کوشکی که قصر هزل او رفیع العباد بود و اساس جد اوی اعطاء، مدح او همه قدح و اطراء او همه مجاب و آنچه گفته است همه مطبوع و لطیف است، و اکثر اهلی او درحق جماعتی است که نعمت سنجری را بکفران مقابله کردند، و درمواقف مردمی ثبات نمودند، تا خورشید دولت معزی بکسوف مبتلا شد. چون اورا بفوات این دولت دلسوزی هرچ مکمل تری بود، و درحق آنجماعت اشعار لطیف و مجوهای مطبوع گفت، یکی ازان جمله اینست...» Bundan sonra, yukarıda zikredilen bir manzûme ile ikinci bir manzûme daha kaydedilmekte, ve onun, daha bu mahiyette birçok manzûmeleri bulunduğu, fakat bu kadarla iktifa edildiği beyan olunmaktadır.

Z. V. T.'in nazariyyesine esas teşkil eden *tek vesîka*, işte budur. Gerçi 'A w f f'nin ifadesi, bu manzûmenin hangi tariht hâdise münasebetiyle yazıldığını müphem bırakıyorsa da, bunun Kara-Hıta-y-lar'ın *Kaṭvân* zaferi münasebetiyle değil, 548 de Ḥ o r â s â n O ğ u z-lar ı'nın ısyânını bastırmak isteyen Selcuklu ordusunun inhizamı ve S a n c a r'ın esareti dolayısıyla¹ söylenmiş olduğu, metindeki birtakım sarâhat ve delaletlerden derhâl ve kolaylıkla istidlâl olunabilmektedir:

به نسبت از قی و تانار و کاشان	ایا شمشیرزن ترکان پردل
بناز و نعمت و دولت تن آسان	یکایک در خراسان پروریده
رسانیده بمیری از نخاسان	شمارا پادشاه هفت کشور
بسی در پیش دکان رواسان	بروز کودکی خفته کهومه
شده چون دیو از آهن هراسان	بهر شهری ز نام غز شنودن
طلب کرد از شما ناحق شناسان	فلک کفران نعمتهای سنجر
زهی خربندکان ناسیاسان	زهی درماندکان بی حمیت
چنین بیرون دهد ازدست آسان	کسی خود زادبود و ملک واقطاع
بشمیر از کس زنتان خراسان	مسلم بین که چون بیرون کشیدند

Bütün *Ḥ o r â s â n* şehirlerinin O ğ u z adını duyunca korkula-rından nasıl titrediklerini ifade eden ve tariht hakikate de uygun olan bu manzûme okununca, bunun *Kara-Hıta-y-lar* harbine değil, O ğ u z ı s y a n ı'na ait olduğu, hiçbir izyaha lüzum kalmadan, kendiliğinden kat'î surette anlaşılıyor. 'A w f f'nin, yine bu şaire ait olarak nakil ettiği ve a y n ı v e s i y l e ile söylendiğini tasrih eylediği ikinci manzûme de, yine bu O ğ u z ı s y a n ı münasebetiyle söylenmiştir ki, burada *Belḥ* şehrinin O ğ u z-lar tarafından zaptedildiği zikir olun-duğu gibi, ayrıca, âsî O ğ u z reislerinden biri olduğunu bildiğimiz Ṭ u ṭ i B e y'in ismi de geçmektedir:

من ترا دیده ام نه از قوطی	دی مرا کتف مردکی در بلخ
مردکی شاعر و نه از لوطی	کفتمش تی زجام و باخرزم
با یکی ساز سخت مخروطی	مانده در بلخ من اسیر غزان
کیر خر در کس خر طوطی	وای اگر من بفاریاب رسم

¹ Yıllarca süren bu büyük O ğ u z ı s y a n ı hakkında tafsilât için bakınız: M. F u a d K ö p r ü l ü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, Bel-leten, C. VII, Sayı 27, S. 478-483.

‘A w f i’nin ifâdeleri ve bahis mevzuu olan manzûmenin tam metni karşısında, H. M u s t a w f i’nin bunu *Kara-Hıta ylar* harbine ait sanmasının ne kadar yanlış olduğunu, kat’i surette anlaşıyor¹. Z. V.

¹ ‘A w f i, eserinin birinci cildinde, bu devrin şöhretli âlimlerinden ve nüfuzlu ricalinden olup *Kâzî'l-Kuzâtılık* vazifesinde bulunan ve muhtelif eserlerinden başka *Mağâmât-ı Hamîdî'si* o devrin en parlak nesir örneklerinden sayılan Belhî li Hamîdeddîn ‘Ömer b. Ma h m ü d’dan bahsederken, onun sair bâzı manzûmeleriyle beraber, bir kıt’asını naklediyor; ve bunun, S a n c a r’ın *Kara-Hıta ylar*’a mağlûbiyeti münasebetiyle söylenmiş olduğunu anlatıyor ki, şair burada H a k î m K û ş k a k i’yi rüyada gördüğünü söylemekte ve manzûmesini güya ondan rivayet etmektedir (*Aynı eser*, C. I, 1905 S. 200). Manzûme şudur:

زبان كشاده بمدح مبارزان سیاه	حكیم كوشکی را بنواب دیدم دوش
خوبی كرزاده هر يك حقوق نعمت شاه	زره طعنه و طنز و تماخره میكفت
دریغ بر بر فرق شاقبا و كلاه	فسوس زیر ركاب شما كجیت و سمند
كزینتید چو از بیش توبه خیل كناه	ز بیش كافر كفران نعمت آورده
كه كشت صبح سپید شما چوشام سیاه	ندیده كرد سیاه سیاه پوش هنوز
زهی جماعت غز لاله الا الله	ز بس تعجب كفار جمله میكفتند

Bu manzûme pek açık olarak gösteriyor ki, H a m î d i’nin güya K û ş k a k i’nin ağzından söylediği bu küçük şiir, â s i O ğ u z l a r karşısında firar eden Sancar ordusunun «sözde kahramanları» aleyhindedir; ve ‘A w f i’nin bunu *Kara-Hıta ylar* harbine ait zannetmesi, tamamiyle yanlıştır. Belki de, son beyitte k â f i l e r’den bahsedilmesi, onu bu hususta şaşırtmış olmalıdır. Eski iltikatçı (*compilateur*) müelliflerin, yazılarında t e n k i y d fikrinden ne kadar mahrum olduklarına bu da bir delildir. Bunu gördükten sonra, H. M u s t a w f i’nin yukarıda bahsettiğimiz yanlışlığını hayretle karşılamaya bir sebep kalmıyor. Mamafih bu yanlışlık, bu esere pek kıymetli haşiyeler yazan M î r z â M o h a m m e d K a z v î n i’nin gözünden kaçmamıştır. Onun bu husustaki mutalealarını olduğu gibi tercüme etmeyi, yukarıki izahlarımızı tamamiyle te’yit ettiği cehetle, faydalı bulduk: «Bu manzûmenin *Kara-Hıta ylar*’a karşı uğranılan mâlûbiyet dolayısıyla yazıldığını ifade eden ‘A w f i ve bu hususta ona uyan sair tezkereciler, büyük bir hatâyâ düşmüşlerdir. Zira umumiyetle kabul edildiği gibi, H a k î m K û ş k a k i’nin Sancar emirleri aleyhindeki hicvîyeleri, tamamiyle, *O ğ u z ı s y a nı*’na âittir ki, 548 de başlamıştır; K â z î H a m î d e d d î n burada yine K û ş k a k i’nin ağzından S a n c a r’ın emirlerini hiciv etmektedir. Bu şairin ilk mısraından, bunun, K û ş k a k i’nin ölümünden sonra söylendiği anlaşılıyor. Bu itibarla, 536 da yâni O ğ u z ı s y a nı’ndan 12 sene evvel vukua gelen K a r a - H ı t a y l a r’ın zaferine ait olmasına imkân yoktur. Hakikat şudur ki, H a m î d i’nin bu kıt’ası da, yıllarca süren ve H o r â s â n’ın harap olmasına sebep olan O ğ u z ı s y a n ı hakkında söylenmiştir; esasen bu manzûmenin buna ait olduğunu anlatan sarahatler de vardır: Evvelâ *Guz* isminin tasrih edilmesi, ikincisi «ز بیش كافر كفران نعمت آورده» mısraının ancak O ğ u z l a r’ a ait olabileceği; çünkü, iptida Sultan’ın tebeası oldukları hâlde nankörlük ederek ona ısyanda bulunanlar, onlardır; K a r a - H ı t a y l a r hiçbir zaman Sancar’ın nîmetini yemiş, onun tebeası olmuş değillerdi ki nankörlükleri bahis mevzuu olsun». M. M.

T. eğer yalnız *Nuzhat al-Kulûb*'u görmüş olsaydı, manzûmenin oradaki eksik şekli ve H. M.'nin yanlış mutaleası, kendisini şaşırabilirdi. Hâlbuki, bu metni neşreden G. Le Strange, haşiyede bu manzûmenin 'A w f f'in ikinci cildinin 174 üncü sahifesinde de bulunduğunu kayıd etmiştir ki, Z. V. T.'in, galiba bunu göz önünde tutarak *Lubâb al-Albâb*'a da müracaat ettiği, mekalesinde manzûmenin ilk mısraını H. M.'nin eserinden nakil ederken, bunun başındaki *زمى* kelimesinin yanına 'A w f f'deki metinde mevcûd *ل* kelimesini de yazmasından anlaşılıyor¹. Böyle olduğu hâlde, 'A w f f'deki manzûmelerin hiç şüphe gotürmez sarîh delâletlerine rağmen, H. M.'nin yanlış mutâleasına nasıl olup da aldandığını, ve bu manzûmelerin hiçbir şüpheye yer bırakmayan sarâhatlerinden nasıl gaflet ettiğini, hâlâ bir türlü halledemiyorum.

II. Burada Z. V. T.'in yanlış olduğu diğer bir noktayı daha tebaruz ettirmek isterim: o, Kûskakî'nin manzûmesinde zikredilen *Kâsân, Tatar* ve *Kay*'ları "Kara-Hıta ylar ordusunda mevcut unsurlar," gibi telâkkîy etmiştir. Hâlbuki, şimdi bu şiirin *Oğuz ısyanı* münasebetiyle söylenmiş olduğu meydana çıkınca, Z. V. T.'in tercümesine göre, bu unsurların, Sancar ordusunu mağlûp eden *Horâsân Oğuzları* arasında bulunmaları iycap eder ki, bunun da imkânsızlığı ve mânâsızlığı meydandadır. Görülüyor ki Z. V. T. bu manzûmeyi yanlış anlamış ve yanlış tercüme etmiştir. Çünkü, bu manzûmenin hangi hâdise ile alâkalı olduğunu hiç bilmemek ve elimizde sadece Z. V. T.'in mekalesine nakil ettiği ilk iki beyit mevcut olsa bile, bu *Kâsân, Tatar, Kay*'ların "düşman tarafında," değil, "Sancar maiyetindeki ordu içinde," buldukları,

Kazvîni, bundan sonra, bu manzûmede bahsedilen *siyahlar giyinmiş askerler* (سياه سپاه پوش) ifadesinin de Oğuzlar'a ait olduğunu, çünkü onların siyah renkli elbise giydiklerini ilâve ederek, Kûskakî hicivlerinin de, «Oğuzlar'dan kaçan Sancar emîrleri'nin bu firarları münasebetiyle söylendiğini» tekrar ediyor (aynî eser, C. I, S. 344, 345). Göçebe Oğuzlar arasında *siyah* rengin bir şiar olduğuna ait tarihî ve edebî kaynaklarda bir yığın mâlûmat varsa da, burada ondan bahse lüzum görmüyoruz (bu hususta *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığımız *Bayrak* maddesine bakınız). Z. V. T., eğer bu haşiyeye dikkat etmiş olsaydı, yapmış olduğu hatânın mahiyetini kolayca anlardı.

¹ *Lubâb al-Albâb* metninde doğru olarak *ل* şeklinde yazılan bu kelimeyi, Z. V. T., mekalesine *ل* şeklinde almıştır ki, vezni bozmaktadır. Esasen bu küçük mekalede bu çok ehemmiyetsiz nüsha farkını tesbit etmeğe niçin lüzum görüldüğünü de anlayamadım.

ve bunların birer “kabiyle teşekkülü,, değil, “tek tek satın alınarak yetiştirilmiş köleler,, olup, devletin en mühim mevkilerine çıkarılmış buldukları, manzûmeden kolayca anlaşılabilirdi.

III. H. Mustawfi'nin yanlış tefsirine aldanan Z.V.T.'in, *yeni* ve çok *cür'etli* bir *tarihî nazariye* kurmak için kullandığı bu yegâne edebî vesîkayı, *filolojik* ve *tarihî* tenkıyidin en *iptidâî* esaslarına bile riayet etmiyerek, kullandığı ve hattâ, ilk beyti dahi yanlış anladığı, işte böylece kat'i olarak meydana çıktıktan sonra, artık temelsiz kalan bu yeni nazariyenin, “müdafaa edilebilecek hiçbir tarafı bulunmadığı,, emniyetle söylenebilir. Şimdi, bu tenkıyidimizi tamamlamak için, Kûşkaki'nin manzûmesinde “Sancar ordusunda mevcudiyetlerinden bahsedilen,, *Kâsân*, *Tatar*, ve *Qay*'lar hakkında biraz mâlûmat verelim :

Kûşkaki'nin açık ifadesine göre, bunlar, Sultan Sancar'ın kölelerinden olup teker teker *Horâsân*'da büyük bir ftina ile büyütülmüş, maddî ve mânevî nîmetlere, lutuflara mazhar edilmiş, kendilerine *İkta*'lar verilmiştir. Bilhassa 'Abbâsîler'den başlayarak, *Yakın-Şark*'ta kurulmuş bütün islâm ve türk devletlerinde, Sâ mânîler'de, Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da ve onların bütün istitâlelerinde gördüğümüz, eski ismiyle *gulâm* ve sonraki adıyla *memlûk* sistemi'nin, mahiyeti, muhtelif şekilleri, inkişafı, bu sistemin doğup böyümesinde müessir olan tarihî ve coğrafî âmiller, şimdiye kadar ciddî bir şekilde tetkik edilmiş değildir. Hâlbuki, Ortaçağ islâm ve türk devletlerinin siyasî bünyelerini, ve umumiyetle bu devir tarihini, lâyıkıyla anlayabilmek için, bu mes'elelerin ciddî bir şekilde aydınlatılması, birinci derecede bir ihtiyaçtır.

Bu husustaki tetkiklerimizin neticelerini yakında neşretmek ümidinde olduğumuz için, burada bu büyük mes'eleden bahsedecek değiliz. Yalnız, kısaca şunu söylemekle iktifa edelim ki, menşei itibariyle *tribal* bir devlet olan Selçuklu devleti, Sâ mânîler'in ve Gazneliler'in siyasî ve idarî an'aneleri te'siri altında, sür'atle *büyük bir islâm imparatorluğu* mahiyetini almış, ve bunu iycap ettiren tarihî zaruretler, hattâ daha ilk hükümdarlar zamanından başlayarak, *gulâm sistemi*'nin bu imparatorlukda dahi çok geniş bir nisbette tatbikını intac etmiştir. Muhtelif Selçuklu şûbeleri, hâkim oldukları sâhaların coğrafî mevkilerine ve ticarî

münasebetlerine göre, türlü unsurlara mensup kölelerden mürekkep *askerî küt'alar* teşkil ediyorlardı. İşte Horâsân Selçukluları'nda, henüz islâm medeniyeti dairesine girmemiş muhtelif türk ve moğol kabileyelerine mensup kölelerin mühim bir kemmiyet teşkil etmeleri, bundan dolayıdır. Hükümdarların, prenslerin, büyük devlet adamlarının, doğrudan doğruya *kendi şahıslarına bağlı* muhafaza küt'alarını, yâni hassa kuvvetlerini teşkil eden bu köleler arasından, devletin en büyük askerî ricali, en yüksek vali ve kumandanları yetiştirdi¹.

Muhtelif zaman ve mekânlardaki türk devletlerinde bu kölelerin en çok hangi etnik zümrelere mensup olduğunu öğrenmek için, dar mânasiyle tarihî kaynakların yardımı pek azdır. Bundan dolayı, bu eksikliği tamamlamak için, sair edebî kaynaklara, muhazarât, ahlâk ve siyaset kitaplarına, şaiirlerin divânlarına müracaat etmek, ve bu köleler arasından yetişmiş büyük

¹ Daha Sâmâniler zamanından başlayarak Gazneliler ve Selçuklular devirlerinde bu kölelerin nasıl tedarik edildikleri, nasıl yetiştirildikleri, devletin en yüksek mekamlarına geçmekte nasıl idarî bir *hiérarchie*'ye tâbi oldukları, muhtelif tarihî kaynaklarda izah edilmektedir. İslâmî bir terbiyeye ve tamamıyla askerî, sıkı bir disipline tâbi tutulan bu köleler arasında, azçok ilmî ve edebî kültür sahibi olanlara da, arasıra tesadüf edilirdi. Bunlar, cismanî ve ruhî kabiliyetlerine göre, lâyük oldukları mertebelere yükselirlerdi. Sıkı bir içtimâî eleme (*sélection*) neticesinde mevki kazanabildikleri için, bu köleler arasından, mahir kumandanlar, kudretli idare ve siyaset adamları, ve nihayet, büyük devlet kurucuları yetişmiştir: Gazneliler, Dehli Türk sultanlığı, ve nihayet Mısır-Suriye Memlûk imparatorluğu, etnik bakımdan Türkler'e tamamiyle veya kısmen yabancı sâhalarda, bir avuç memlûk kuvvetinin kurduğu kudretli siyasî teşekküllerdir. Ortaçağ türk devletlerinin siyasî ve idarî bünyelerine göre, büyük devlet adamlarından her birinin, doğrudan doğruya kendi parasıyla satın aldığı memlûklerden mürekkep bir maiyet kuvveti bulundurması, zaruriydi. Büyük vezir Niẓâm al-Mülk'ün köleleri o kadar mühim bir kemmiyet teşkil ediyorlardı ki, onun ölümünden epey zaman sonra bile, askerî ve siyasî bakımlardan ehemmiyetli rôller oynayabilmişlerdi. Öldürülen emirlerin yahut saltanat ailesine mensup prenslerin köleleri, hükümet tarafından, ya hükümdarın hassa kuvvetine ilhak edilmek, yahut, muhtelif emirler ve prensler arasında dağıtılmak suretiyle, toplu olarak muhalif bir rôl oynayabilmelerine karşı geliniyordu. Elde mevcut, oldukça zengin kaynaklar sayesinde, bu büyük mes'elenin - şimdiki kadar yapıldığı gibi dar bir çerçeve içinde değil, fakat bütün Ortaçağ boyunca u m u m î ve m u k a y e s e l i bir surette - tetkik edilerek tamamiyle aydınlatılması kabil olduğu hâlde, eski göreneklere ayrılmaayan dar görüşlü tarihçilerin şimdiki kadar bunu tetkik lüzumunu hissetmemeleri, hayretle karşılanacak bir şeydir.

ricalin biyografilerine, yahut, bâzan onların isimlerine ilâve edile-
rek *etnik* menşe'lerini açıkça gösteren lâkab'larına müracaat etmek
mecburiyeti hâsıl olur. Muhażarât, ahlâk ve siyaset kitaplarında,
daha ziyade, kölelerin mensup buldukları etnik zümrelerin müş-
terek psikolojileri hakkında bilgilere, bu sistemin nasıl tatbik edilmesi
lâzım geldiği hakkında siyasî ve idarî mutalealara tesadüf olunur ¹.
Divân'larda ise, onların ekseriyetle hangi etnik zümrelere mensup
olduklarına, siymâlarının şekline, kostümlerine ait kıymetli mâlûmat
vardır. Gazneliler ve Selçuklular devirlerinde - hattâ daha sonraki
devirlerde- yetişen şairlerin manzûmelerinde, çok defa, büyük bir
ekseriyeti muhtelif Türk- ve kısmen Moğol- zümrelerine mensup
olan bu kölelerin güzelliklerinden, yahut, başka hususiyetlerinden
bahis olunur. Muhtelif türk sülâlelerine mensup hükümdarlara takdim
edilen *kasîde*'lerde, türk kölelerinin güzelliklerini tavsif ile
başlayan manzûmelere—daha Gazneliler devri şairlerinden baş-
layarak— sık sık tesadüf edilmektedir ². İşte bütün bu gibi edebî

¹ Büyük arap edibi Câhîz'in *Ca bb â sî* ordularında mühim bir rôlleri olan
muhtelif kavimler ve o arada Türkler hakkında yazdığı şeylerden başlayarak,
Siyâsetnâme ve *Kâbûsnâme* gibi birçok eserlerde, bu hususta çok dikkate de-
ğer mâlûmata tesadüf edilir. Osmanlı tarihçileri arasında, Gelibolulu 'Âlî'nin
Künh al-Ahbâr'ında bu hususta çok mühim bir fasıl vardır. Uzun zamanlardanberi
hazırlamakta olduğumuz «*Ortaçağ Türk dünyasında milliyet şuûrunun tekâ-
mülü*» adlı tetkikimizde, Ortaçağ esnasında umumiyetle islâm kavimle-
rinde *kavmiyet* şuûrunun inkişafı mes'elesinden de toplu bir şekilde bahsedil-
miştir. Bu hususta şimdiye kadar yazılan şeylerin çok basit ve hemen umumi-
yetle yanlış olduğunu söylemek mübaleğalı olmaz. Yalnız, *Su'ûbîye* ceryanı
hakkında garp müsteşrikleri tarafından çok ciddi tetkikler yapılmış olduğunu
itiraf etmek lâzımdır (bu hususta bibliyografya mâlûmatı için bakınız: W. Bar-
thold ve Fuad Köprülü, *İslâm medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1940, S.
168—176).

² 'Unşurî ve Farruî gibi ilk Gazneliler devrinin büyük iran şairle-
rinde rastladığımız bu gibi manzûmelerin, Selçuklular devrinde ve onları tâkib
eden sair türk sülâleleri zamanında *İran*, *Hindistan* ve *Mâverâünnehir*'de pek
ziyade çoğaldığını görüyoruz: XII. asır şairlerinden Abu'l Ma'âlî al-Râzî,
Şahâbeddîn Ahmed Semerkandî, Zâfer-i Hemedânî, Sûzenî-i
Nesefî ve daha bu gibi birtakım şairlerin, hâmlerinin saraylarındaki «çekik
gözlü» türk kölelerinin güzelliklerini medih ile başlayan kasideleri, buna
bir misâldir. Sonraki asırlarda da kuvvetle devam eden ve nihayet acem şii-
rinde bir nevi *edebî klişeler* vücade getiren bu tabii cereyan, yukarıda söylediğimiz gibi,
menşei itibarıyla, bir *réalité*'ye dayanıyordu. Hâlbuki XVI. asırda Baburlular saray-
ında yaşayan bir şairin Sûzenî'ye nazire olarak yazdığı bir kasidede, tıpkı
onun gibi, XII. asırda türk kölelerinin mensup oldukları kabîleler'den bah-

vesikalar sayesinde, muhtelif zaman ve mekânlardaki türk devletlerinde, kölelerin en ziyade hangi unsurlara mensup olduklarını tesbit ve tâyine muktedir olabiliyoruz.

XII. asırda *Horâsân*'da Sultan Sancar'ın köleleri arasında *Çinli, Tatar, Kâsân, Kırgız, Yağma, Guz, Kıpçak, Kimak* (Yemak) gibi unsurlar arasında *Kay*'ların da bulunduğunu, Kûşka'k'ın yukarıki küçük manzûmesinden öğrenmiştik. Yine *ʿAwfî*'nin eserinde nakledilen ve Z. V. T. 'in gözüne çarpmayan diğer bir manzûme de bunu te'yit ediyor: yine XII. asırda Selçuklular devrinde yetişmiş Rey'li şair Abu'l Ma'âlî al-Râzî — *ʿAwfî*'de tasrih

setmesi ise, sırf bir *edebî an'ane*'nin devamından ibarettir (tıpkı *Sûzenî*'nin eseri gibi, araya türkçe kelime ve cümleleri de ihtiva eden bu manzûme, bir nevi farsca-türkçe *mülemmâ*'dır; bu manzûme için Badâvunî'nin «Bibliotheca Indica» külliyyatında çıkan *Muntahab al-Tavârih*'ine bakınız). Mamafî XIII - XIV. asırlar şairlerinde, pek tabii olarak daha evvelki şairlerde tesadüf edilmeyen, bâzı y en i kabiyle isimlerine de tesadüf edildiğini, ve bundan dolayı tarihî bakımdan bunlardan da istifade olunabileceğini, unutmamalıdır. Buna mümasil şeylere, şüphesiz çok daha nadir olarak, arap edebiyatı mahsûllerinde de tesadüf ediliyor: İran Moğolları devrinde, türlü türlü sebeplerle Memlûkler imparatorluğu'na iltica ederek yerleşen *Oyrat* 'lardan bir güzel hakkında Ma'krizî'nin naklettiği *Ta'kîyed-dîn al-Surûci*'nin arapca - türkçe mülemmâ bir kıt'ası, bunların *moğolca* değil *türkçe* konuştuklarını anlatmak bakımından, büyük bir tarihî ehemmiyeti haizdir (*Hıtaf*, Mısır basması, C. II, S. 23). Edebî kaynaklara göre XI - XII. asırlarda türk köleleri, en ziyade şu kabiylelere mensupdular: *Bulgar, Tatar, Çigil, Kıpçak, Halluh* (Karluğ), *Guz* (Oğuz), *Kay, Yemak* (Kimak), *Yagma, Hazar Türkmen*. Umumi olarak *Türk* adına daima tesadüf edildiği gibi, nadir olarak da *Çin, Hatay, Hırhız* (Kırgız) isimlerine de tesadüf edilir (bakınız: Fuad Köprülü, *Yeni Farisde Türk unsurları*, *Türkiyat Mecmuası*, C. VII - VIII, İstanbul 1942, S. 6). *Firdavsî*'nin *Şahnâme*'sinde bu zikredilen kabiyle isimlerinin bâzılarından başka, *Kümiçi* كوميچی adına da tesadüf edilmektedir ki, *Şahnâme*'de mevcut bütün kelimelerin tam bir *indeks*'ini yapan Fritz Wolff, bu kelimeyi, iran filolojisi ile meşgul bütün filologlar gibi, *Kamec* şeklinde yanlış okumuş, ve mahiyetini anlamıyarak umumî surette «düşman» mânâsını vermiştir (*Glossar zu Firdosis Schahnâme*, Berlin 1935). Hâlbuki, bütün lugat kitaplarında bu mânâda izah edilen ve muhtelif tercümelerde de tabii bu suretle geçen bu kelimenin, bir sıfat değil, *Hotta'* da yaşayan bir kabiyle adı olduğu - *Ma'kdîsî, Bayha'kî, Gardîzî* gibi kaynaklar ile Nâşîr Hüsrev'in *Vech-i Dîn*'inde zikredilmesi itibariyle - Gazneliler tarihi ile uğraşanlar arasında eskidenberi mâlûmdur (V. Minorsky, *Hudûd al-ʿÂlam*, GMNS, 1937, XI, S. 361-368; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, GMNS, V, 1928, S. 70, 248, 297, 298, 301. V. Minorsky, bu Türk kabiyesi hakkında mühim mâlûmat vermektedir).

edilmemekle beraber Sultan Mes'ûd b. Moḥammed Selçukî'ye verildiğini kuvvetle tahmin ettiğim — bir kasidesinde, onun muhtelif unsurlara mensup köleleri arasında *Kırgız, Çinli, Yagma, Tatar, Oğuz, Kıpçak*'lardan başka, *Kay*'ların da mevcut olduğunu tasrih etmektedir¹:

کل بنائی همرا تخم ز یغما و تاتار	سروهای همرا بیخ بخرخیز و بچین
و اندرو از قی و کیمک ممشک عذار	اندرو از غمز و خنچاق بت سیم ذقن
دیدۀ مردم نظاره از ایشان چو بهار	یارب این بچۀ ترکان چه بتانند که هست

Umumiyetle Gazneliler ve Selçuklular devri şairlerinin, yukarıda adı geçen muhtelif türk ve moğol zümrelerinden sık sık bahis ettikleri hâlde, *Kay*'lardan pek az bahis etmeleri, bu zümreye mensup kölelerin diğerlerine nisbetle daha az olduklarını anlatabilir. Ben, şimdiye kadar, Gazneliler devri şairlerinde *Kay* adına hiç rastlamadığım gibi, Selçuklular devri eserlerinde de, *Kûşkaki* ve *Râzî*'nin bu iki manzûmesi müstesna olmak üzere, başka bir kayda tesadüf edemedim. Mamafih, X-XII. asırlar İran şairlerinin divânları bu bakımdan metodik surette araştırılacak olursa, daha başka kayıtlara tesadüf edilmesi imkânsız değildir². *Râzî*'nin *Kay*'lardan bahseden bu manzûmesi, onların Selçuklu saraylarında köle olarak bulduklarını te'yid etmek suretiyle, Z. V. T.'in bu husustaki nazariyesi aleyhine yeni bir delil daha teşkil ediyor.

¹ 'Awfî, *Lubâb al-Albâb*, II, S. 232 - 236. Bunun, Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Moḥammed'e ait olduğunu, kasidedeki « مفخر عالم ابوالفتح مظفرکه ازو » mısraındaki *Abu'l Fath* lâkabından istidlâl ettim; çünkü bu lâkab, bilhassa bu Sultan'ın ve daha evvelde Melikşâh'ın lâkablarından idi (Şadreddin 'Alî, *Ahbâr'ud-Dewlat is-Salcûkıyya*, M. İkbâl neşri, Lâhor. 1933. S. 56, 200). Bu şairin yine 'Awfî tarafından zikredilen *Abu'l Hasan* 'Alî namına diğer bir kasidesi de, bunun Melikşâh devrine mensup olamayacağını, ve ancak Mes'ûd devri şairlerinden sayılabileceğini, hiçbir şüpheye yer bırakmayacak bir surette anlatmaktadır (M. İkbâl tarafından neşredilen bu eserin mukaddimesine bakınız).

² Tariheilerin, sadece mahdut kroniklere bağlı kalarak, sair her türlü edebî kaynaklara hiç ehemmiyet vermemelerinden dolayı, tarihi tetkiklerin ne kadar eksik kaldığını, ve bilhassa *içtimai tarih* araştırmalarında bu gibi edebî kaynakların kuru vekayinâmelerden daha ehemmiyetli olduğunu, *Anadolu Selçuklularının tarihini yerli kaynakları* adlı mekalemde, birçok sarih misâllerle, anlatmağa çalışmıştım.

VI.

BU NAZARİYENİN TENKIYDİNE DEVAM:

"KAYI'LARIN ANADOLU'YA XIII. ASIRDA GELDİKLERİ," İDDİASINI ÇÜRÜTEN FİLOLOJİK, TOPONİMİK VE TARİHİ MUHTELİF DELİLLER.

XI. asır içinde M. Kâşğari, al-Birûnî, Ş. T. Marwazî gibi müelliflerin *Uzak-Şark* sâhasında bulunduğundan bahsettikleri *Kayı*'ların, XII. asır ortalarında *Horâsân* hudutlarına kadar geldikleri, ve an'aneye göre Osmanlılar'ın cediti sayılan *Kayı*'ların da bunlara mensub olduğu hakkındaki Z. V. T. nazariyesinin, bir tek edebî vesîkanın yanlış tercüme ve tefsirine dayanmış olduğunu anladıktan sonra, yine bu nazariye ile alâkalı bir iki mes'ele üzerinde biraz durmak, faydasız olmayacaktır sanırım. Z. V. T., Osmanlılar'ın, daha XI. asırda Oğuz boyları arasında gösterilen *Kayığ* boyuna mensup olamayacaklarını isbat etmek için, ayrıca bâzı mutaleâlarda ve istidlâllerde bulunuyor. Nazariyesini istinad ettirdiği temel taşının yâni yegâne *müsbet* delilinin mahiyetini meydana koyduktan sonra, bu hususta başka tenkiydlere ihtiyaç kalmıyorsa da, arkadaşımızın bu *menfi* mahiyetteki istidlâlinin de yanlışlığı'nı göstermek, osmanlı tarihine âit bu ehemmiyetli mes'elenin diğer bir cepheden daha aydınlatılması için, lüzumsuz sayılamaz.

Kayığ = *Kayı*'ların, daha İslâmlığın zuhûrundan evvel, *Horâsân* hudutlarında, ve *Abbâsîler* devrinde de *Bizans* serhadlerindeki *abbâsî* ordularında bulduklarını kabûl eden Z. V. T., bunların "Selçuklular devrinde *Ön-Asya*'da buldukları yahut *Anadolu*'ya geldikleri hakkında ortada hiçbir delil bulunmadığını,, söylüyor; ve bu isime yalnız "Yazıcıoğlu *Ali*'nin XV. asırda *İbn Bîbî*'nin türkçe tercümesine yaptığı ilâveler arasında tesadüf olduğunu,, ifade ederek, buna da tarihî bir kıymet atfetmiyor; ona göre, "1230 yılında Ertuğrul'un idaresi altında *Anadolu*'ya gelmeden evvel, *Kayı*'lar, gerek Selçuklular ve gerek *Hârizmliler*'ce meçhûl idiler,,. Tarihî kaynaklarda *Kayı*'lar hakkında bir kayda tesadüf edilememesinden dolayı bu neticeyi çıkaran Z. V. T., Ertuğrul maiyetindeki *Kayı*'ların, Oğuz *Kayığ*'larından değil, ancak "XII. asırda *Kara-Hıta*ylar tarafından *Horâsân* hudutlarına kadar getirilmiş *Uzak-Şark Kayı*'larından,, olabileceğine hüküm ediyor;

ve gerek bugünkü Hazar-ötesi Türkmenleri arasında, gerek Anadolu kaynaklarında *Ḳayığ* şekline değil *Gay*, *Ḳay*, *Ḳayı* şekillerine tesadüf edilmesini de, ayrıca bir delil olarak kullanmak istiyor. Bu nazariyenin esasını teşkil eden "XII. asırda Uzak-Şark *Kay*'larının *Ḳorâsân* hudutlarına gelmeleri „ iddiasının esassızlığını yukarıda etraflıca izzah ettiğimiz için, şimdi, fer'î mahiyette olmakla beraber, diğer iki iddia'nın mahiyetini de *filoloji* ve *tarih* bakımlarından tetkîyk edelim.

I. Yukarıda söylediğimiz gibi, *Ḳayığ* isminin sonundaki "g„ sesinin düşerek *Ḳayı* şeklini alması, oğuzca'da umumiyetle tesadüf edilen bir fonetik hâdisedir; ve elde meselâ M. Kâşğarî gibi dil tarihine ait vesîkalar bulunmasa bile, oğuzca'da *Ḳayı* şeklinin eski bir *Ḳayığ* şeklinden geldiği, filoloji bakımından bir bedahet gibi telâkkîy olunabilir. Hâlbuki daha X. asırdanberi tesadüf edilen *Ḳay* şeklinin doğrudan doğruya *Ḳayığ* şeklinden gelebileceği ve mutlaka mutavassıt bir *Ḳayı* şeklinden sonra meydana çıkabileceği, filoloji bakımından muhakkaktır. Yâni, dil tarihi bakımından, *Ḳayığ* < *Ḳayı* < *Ḳay* silsilesindeki şekillerden birincisinin en eski ve sonuncusunun en yeni olması iycap eder; nitekim, M. Kâşğarî (XI. asır) de birinci, eski osmanlı kroniklerinde (XV. asır) ikinci, bugünkü *Amu-Darya Türkmenleri* arasında da üçüncü şekle tesadüf edilmesi, bu filolojik prensibin tariht vestkalları da te'yit edildiğini çok açık olarak gösteriyor. Ertuğrul maiyetindeki *Ḳayı*'lar, *Ḳayığ*'lara değil de *Kay*'lara mensup olsaydılar, eski kroniklerde bu son şeklin muhafaza edilmesi iycap ederdi; çünkü tükrçede, *Kay* adının *Ḳayı* olmasını iycap ettirecek hiçbir fonetik kâide yoktur; ve işte bu sebeple, buna mümasil bir tek lisanî hâdise dahi gösterilemez. İşte görülüyor ki Z. V. T.'ın eski *Marquart nazariyesi*'ni ve kendi iddiasını müdafaa için istinad etmek istediği bu filolojik delil, tamamiyle bu nazariyesinin aleyhindedir.

II. Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluşundan evvel, emevî ve bilhassa abbâsî ordularında, sair Türk zümrelerine ve Oğuz şübelerine mensup memlûkler arasında *Ḳayığ*'lara mensup ferdlerin veya küçük zümrelerin de bulunduğu kabûl edilebilir. Lâkin, bilhassa Selçuklular imparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, bunların, sair Oğuz şübelerine mensup zümreler gibi, büyük

ve epey kuvvetli kütteleler halinde *Ön-Asya*'ya, *Suriye* hudutlarına, ve *Anadolu*'ya geldikleri, ve bu kıt'anın t ü r k l e ş m e s i ile alâkalı birçok askerî ve siyasi hareketlere iştirâk ederek, küçük parçalar halinde *Anadolu*'nun muhtelif sâhalarına yerleştikleri, kat'î olarak söylenebilir. Bugünkü *Anadolu toponimi*'si hakkındaki bilgilerimiz, burada hâlâ yaşayan ve yirmi dört O ğ u z boyunun isimlerini taşıyan yüzlerce köy ve yer isimleri arasında, *Kayı* isimli köylerin de mevcudiyetini gösteriyor. *Şimalî-Azerbaycan*'dan başlayarak *Şarkî* ve *Cenubu-şarkî Anadolu*'da, *Orta-Anadolu*'da ve nihayet *Garbî-Anadolu*'da ve *Trakya*'da birtakım *Kayı köyleri*'ne tesadüf olunmaktadır. Görülüyor ki, asırlar boyunca muhtelif safhalar geçiren "*Anadolu'nun fethi ve t ü r k l e ş m e s i*," esnasında, sair O ğ u z boyları gibi *Kayı*'lar da, şarktan garba doğru ilerleyerek, yavaş yavaş yerleşmişler, ve osmanlı devletinin *Balkan fütuhâtı* başlayınca, kısmen *Rumeli*'ye geçerek orada da köyler kurmuşlardır. Bu köy adlarından bâzılarının daha ilk devirlerden kalmış adlar olduğunu, bâzı tarihî vesikalarla da te'yit edebiliyoruz: meselâ *Yıldırım Bayezid*'in vakfiyesinde *Kayı ili* ismi geçtiği gibi¹, *Mehmed I.* devrinde *Sultan Öyüğü* karyeleri arasında da *Kayı* karyesine tesadüf etmekteyiz². İleride, osmanlı hâkimiyeti devrinde *Balkanlar*'daki köy adları hakkında ciddi tetkikler yapılacak olursa, bugün bildiğimiz *Tekirdağı* civarındaki bir *Kayı* köyünden başka daha birtakım *Kayı* köylerine tesadüf edilmesi de büsbütün ihtimâl dışında değildir.

Anadolu'nun bu kadar geniş bir sâhasına yayılmış ve yavaş yavaş göçebelikten çıkararak toprağa yerleşmiş olan bu *Kayı*'lar, *Z.V.T.* ve *Marquart*'ın kabûl ettikleri "eski vak'anüvis nazariyesi," ne göre, 1230 da *Ertuğrul* maiyyetinde gelip *Selçuklu* sultanlarına iltihak eden küçük aşiyretin bakıyyeleri midir? Bu tarihî

¹ Yıldırım Bayezid'in vakfiyeleri için, M. Halil Yinanç'ın *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Bayezid I.* mekalesinin bibliyografyasına bakınız.

² Ahmed Refik, *Fatih zamanında Sultan Öyüğü* (*Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Sayı 79). Bu mühim vesikanın *Fatih* devrine değil, *Mehmed I.* zamanına ait olduğunu, Paul Wittek büyük bir dikkatle meydana çıkarmış ve bana da izzah etmişti. Lâkin bu hususta bir şey yazıp yazmadığını hatırlayamıyorum. Mes'eleyi şimdi burada izzaha lüzum görmeyerek, sadece kayıt ile iktifa ediyorum.

e f s a n e'nin gösterdiği muhaceret yolları üzerinde ve Selçuklular tarafından bunlara tâyin edildiği söylenen i s k â n sâhasında ve nihayet *Rumeli*'de tesadüf ettiğimiz *Kayı* köy adlarını bu suretle izzah etsek bile, *Anadolu*'nun daha birçok sâhalarında ve *Şimali-Azerbaycan*'daki *Kayı* adlı köylerin mevcudiyetini nasıl izzah etmek kabil olacaktır? Eğer *Kayı* adını taşıyan bütün bu köylere yalnız Ertuğrul muhacereti efsanesinin tesbit ettiği yerlerde ve ilk osmanlı sâhasında tesadüf edilseydi, ancak o zaman, bu efsanenin tarihî bir kıymeti olduğu kabûl olunabilirdi. Hâlbuki, bugünkü *Anadolu toponimisi*'nin bize gösterdiği *réalité* bunun tamamıyla aksini isbat ediyor; ve *Kayı*'ların, sair Oğuz boyları gibi, daha ilk fütuhât devirlerinden başlayarak, şarktan garba doğru ilerlediklerini öğretiyor. Bir taraftan tarihf sebepler, diğer taraftan, hükümdarların “büyük göçebe kabileleri küçük küçük parçalara bölerek ayrı ayrı sâhalara gönderüp yerleştirmek,” hususundaki siyasetleri göz önüne alınınca, bugünkü vaziyeti daha açık olarak anlamak kabildir. *Anadolu*'nun t ü r k l e ş m e s i'nde hangi kabilelerin ve ne nisbette âmil olduklarını ve umumiyetle bu kabilelerin tarihf hayatlarını anlamak hususunda, *toponimi*'nin bu büyük yardımını inkâr edebilecek hiçbir tarihf tasavvur edemiyoruz; biz bugün, ancak bu sayede, tarihf vesîkaların kifayetsizliğini telâftiye imkân bulabiliyoruz. Oğuz kabileleri hakkında uzun yıllardanberi yaptığımız *tarihî etnoloji* tetkiklerine istinad ederek kat'i suretle söyleyebiliriz ki, tarihî kaynaklarda her nasılsa adı geçen bazı türk kabilelerinin izlerine, bugünkü yer adları'nda, hemen istisnasız olarak, tesadüf edilmektedir¹. İşte, *Kayı* kabilesi hakkında *Anadolu toponimisinin* verdiği bu sarîh ve kat'i netîceler karşısında, “tarihî vesîkalarda bu isme rastlanmadığı için ilk Selçuklular devrinde yâni 1230 dan evvel bunların *Anadolu*'ya gelmediklerini,” iddia eden Z. V. T.,

¹ *Toponimi* tetkiklerinin, eski kabilelerin muhaceret ve iskân meseleleri hakkında bizi ne kadar aydınlattığına bir misâl olmak üzere, Oğuzlar'ın en büyük kabilelerinden olup, orta ve yeni çağlarda çok mühim tarihî rôlleri olan *Avşar*'lar hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki mekalemize bakınız. Ancak, bu gibi tetkiklerde, tarihî kaynakların yardımına daima müracaat etmek ve çok ihtiyatlı olmak, birinci şarttır. Bu mekalemizde bu iki *dissiplin*'in yâni tarih ile toponim'inin birbirlerini nasıl tamamladığı, ve her ikisinden çıkan netîcelerin birbiriyle nasıl tetabuk ettiği, büyük bir vuzuh ile ve kat'i olarak görülmektedir.

'ın bu garip mutaleası, bugünkü tarih telakkıyelerine göre, hiçbir suretle kabûl edilemez.

III. Kabiyle isimlerini tesbit hususunda çok az alâka gösteren eski kronikcilerin bu umumî ihmâllerine büyük bir kıymet atfederek buna karşı toponimi tetkıklerinin netiyelerine her nedense hiç ehemmiyet vermeyen Z.V.T.'ın "*Kayı*'ları ancak Ertuğrul ile *Anadolu*'ya getirmek,, hususunda ısrar etmesindeki büyük hatâyı, tamamiyle *tarihî* mahiyette diğerkatî bir delil ile de isbat edebiliriz : Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun istitâlelerinden sayabileceğimiz Artuklular hânedânının, *Kayı* boyuna mensup Oğuzlar'dan olduğu, sair tarihî vesıkaların bu hususta hemen hiçbir şey söylememelerine rağmen, sikkeleri üzerinde *Kayı* boyuna mahsus tamga'nın mevcudiyeti sayesinde, kat'î surette anlaşılmaktadır¹. Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun ilk kuruluş zamanlarında, büyük emirlerden mühim bir kısmının Oğuz beylerinden yâni birtakım kabiyle reislerinden olduğunu, ve maiyyetlerinde, doğrudan doğruya kendi şahıslarına bağılı *kabiyle teşekkülleri* bulunduğunu düşünürsek, Artuklu devletinin kuruluşunda, bunların ilk askerî kuvvetlerini bilhassa *Kayı* Oğuzları'nın teşkil ettiğine kat'î olarak hükmedebiliriz. Bu hânedâna mensup bir emrin "Oğuz kabiyleleri arasında büyük bir nüfuza malik olduğu,, hakkında tarihî kaynaklarda tesadüf edilen bir kayıt da, bu hânedânın "*Kayı* beyleri soyundan,, geldiğini, ve bu kabiylenin — hiç olmazsa, onun büyük ve kuvvetli bir kısmının — bu hânedân maiyyetinde bulunduğunu, pek sarîh bir surette, anlatmaktadır.

Kabiyle reisleri tarafından kurulan yâni menşe'leri itibariyle *tribal* bir mahiyet arzeden bâzı türk devletlerinin, an'anelerine sâdık kalarak, kabiylelerine mahsus tamga'ları *hukukî bir senböl* olarak kullandıklarını ve sikkelerinin üzerine bastırdıklarını, nümismatik vesıkalar bize açıktan açığa göstermektedir: İlk Selçuklu paralarında, mensup oldukları *Kınık* boyuna mah-

¹ Bu hususta bakınız: M. Fuad Köprülü, *Artuk-Oğulları (İslâm Ansiklopedisi'nde)*. Buna iptida Âli Emiri Efendi dikkat ederek, Kâtib Ferdî'nin *Mardin Mülûk-i Artukîyye tarihi* adlı risalesini bastırırken, ona yazdığı mukaddimede kaydetmişti.

sus *tamga*'nın mevcudiyetini gördüğümüz gibi¹, *Fars*'daki *Sal-*

¹ Umumiyetle kabileyeye mahsus hayvanların üzerine vurulan kabileye tamgalarının, *tribal* menşe'den gelen birtakım türk sülâlelerinde hukukî bir senböl olarak kullanıldığını, Büyük Selçuklular'dan başlayarak, görüyoruz: Tuğrul Bey'in sikkelerinde bulunan *ok* ve *yay* şeklinin (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiyye Kataloğu*, S. 58-59), bunların mensup olduğu *Kınık* boyunun tamgası olduğu tahmin olunabilir. Gerçi, Maḥmûd Kâşğari'deki tamga şekli pek de *ok* ve *yay*'a benzememekle beraber, bunun «karışık ve bozuk bir şekli» olması da imkân dışında değildir. Mamafih, bunun, bütün Oğuz boylarına şamil *umumî* bir hâkimiyet timsali olması ihtimali de düşünülebilir. Tuğrul'un *tevki*' yâni *tuğra*'sının bir çomak şeklinde olduğunu Râvendî söyler (*The Râhat uş-Şudûr*, GMS, II, 1921, S. 98). Ancak, bunda bir yanlışlık olduğunu ve Tuğrul'a mahsus *tuğra* yâni alâmetin mutlaka *ok* ve *yay*'dan mürekkep bulunduğunu, tam bir emniyetle söyleyebiliriz: Bizans İmparatoru, Selçuklular'a esir düşen büyük bir kumandanını Tuğrul'un serbest bırakmasına mukabil, Bizans'taki eski camiyi ihya ettirdiği zaman, mihrabına, onun alâmeti olarak, bir *ok* ve *yay* resmi koydurmuştu (*Ibn al-Aşîr*, C. X, S. 455).

Irak Selçuklularının *tuğracılık* hizmetinde bulunan büyük ricâlden Kıvâm al-Mülk Tuğrâ'i'nin kasidesi Bedreddin Kıvâmî-i Râzî'nin *tuğra* vasfındaki bir kasidesinden, Selçuklu tuğrasının, Tuğrul'dan sonraki zamanlarda da *ok* ve *yay* senbölünü muhafaza etmiş olduğu, sarîh surette anlaşılıyor (*Lubâb al-Albâb*, II, S. 237):

تو از تبري قلم سازی کمانی را که بر دارد همه احکام این تبر و کمان چرخ مینائی
فلک با قدرتش برزه نداند کرد چرخ را که هر ساعت کشند آنرا بیک انکشت تنهائی
خطا کفتم کمان چون باشد این خطی که بشداری خط دلیند ترکانست کرد روی زیبائی

Râvendî'nin ve daha sair kaynakların ifadelerine göre, her sultana mahsus olan *tevki*' ler, bu tuğranın üstüne yazılarak, hepsi birden sultanın *resmî alâmeti*'ni teşkil ediyordu. Meselâ Sancar'ın alâmeti hakkında Bondârî'nin verdiği kat'î mâlûmata göre, bu, «altta tuğra kavsî ve üstte بسم الله توکلت علی الله idi» (Th. Houtsma neşri, S. 166; Kıvâmî'dîn Burslan'ın türkçe tercümesi, İstanbul 1943, S. 155). Birbirini tamamlayan bu iki mühim kayıt sayesinde, *ok* ve *yay*'ın, yalnız Tuğrul'un şahsına ait bir arma değil, Büyük Selçuklu sultanlarının umumiyetle kullandıkları bir alâmet, yâni Selçuklu hânedânının hukukî senbölü olduğu, artık kat'î surette meydana çıkıyor ki, bu, tarihçiler arasında şimdiki kadar tamamiyle meçhûl idi.

Umumiyetle *Ok*'un, yalnız Türkler değil daha birçok eski kavimler arasındaki büyük ehemmiyeti, *kültür etnolojisi* ile uğraşanların mâlûmudur. Bütün tarih boyunca okçuluktaki büyük meharetleri ile tanınmış olan Türkler'de *Ok*'un ehemmiyeti hakkında oldukça geniş ve mukayeseli bir tetkik hazırlamış olduğumuz için, burada yalnız bunun âmm hukuk'ndaki rölünden yâni *hâkimiyet senbolü* olarak kullanıldığından kısaca bahsederek, yukarıda verdiğimiz mâlûmatı te'yit ve ıyzaht etmek istiyoruz: Sultan Maḥmûd Gaznevî, Selçuk ailesinden İsrâîlî yanında rehine olarak bulundurduğu sırada, bir konuşma esnasında, «*Horâsân*'da Selçuklular'ın yardımına lüzum görürse, onlardan ne kadar kuv-

g ur'lar sülâlesinin de Oğuzlar'ın *Salgur* (Salur) boyuna mensup olduklarını, tarihî kaynakların azçok müphem ifadelerinden ziyade, sikkeleri üzerinde bu boy'a mahsus *tamga*'nın bulunması sayesinde tarihî bir hâkikat olarak ortaya koymuştum¹; nitekim,

vet alabileceğini» sordu; İsrâîl, okluğundan üç ok çıkardı; birincisini *Horâsân*'a gönderdiği taktirde yüzbin, bu kâfi gelmezse ikincisini *Balhan*'a yolladığı taktirde ayrıca elli bin, ve nihayet üçüncüsünü *Türkistan*'a yolladığı taktirde de ikiyüz bin kişilik süvari kuvvetlerinin gelip yetiyeceğini söyledi (Moğammed al-Huseynî al-Yezdî, *Al-Urâza fî Hikâyat al-Selcûkiyye*, K. Süsseim neşri, Leiden 1909, S. 23). Bu menkabenin bize anlattığı en mühim şey, *Ok*'un bir dâvet vasıtası olmaktan ziyade, bir hâkimiyet senbölü olmasıdır. Bunu te'yit edecek iki mühim delili, değerli fransız müsteşriki C. Cahen'in vaktiyle bana hususî bir mektupla bildirmek lutfunda bulunduğu şu vak'alarda buluyoruz: Artuklular hânedânından olup Haçlılar'a karşı mühim zaferler kazanan Balak (buna ait M. H. Yinanc'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı mühim mekaleye bakınız) Baudouin II. ile birlikte bâzı bröton asilzâdelerini de esir ettiği zaman, bunlar *Ok*'un bir hükümdarlık alâmeti olduğuna dikkat etmişlerdi (*Orderic Vital*, Le Prévost neşri, Vol. IV, Livre XI, Chap. 26); kendisi neslen Türk olmamakla berabertürkleşmiş bulunan ve kurduğu siyasi teşekküle sarayındaki tarihçiler tarafından bile Türk Devleti adı verilen Salâhaddin Eyyûbî'nin de bu selçuklu an'anesine sâdik kalarak *Ok*'u hâkimiyet alâmeti olarak kullandığını görüyoruz (*Ibn Abî Uşaybi'a*, A. Müller neşri, Kısım II, S. 122-123). Mevlânâ'nın torunu Emir Ârif Çelebi'nin, Aydınoğlu Mehmed Bey'e kendi çomağını verdiği hakkındaki menkabe (*Aflâkî*'den naklen, Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, Türkiye Mecmuası II, S. 4-5), bunun da bir hâkimiyet timsâli olduğunu, yâni, Ârif Çelebi'nin bununla Aydınoğlu'na «dünyevî bir saltanat» verdiğini anlatmaktadır. Bu çomak ile, Râvendî'nin Tuğrul'un tuğrasını «çomak şeklinde» göstermesi arasındaki benzeş göze çarpmakta ise de, biz bunun daha ziyade «islâm an'anesinde başlıca hâkimiyet timsâllerinden olan» *Aşâ'* ile alâkalı olduğu fikrindeyiz (bu hususta *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğumuz *Aşâ'* maddesine bakınız). Bize göre, Râvendî, pek iyi bildiği bu islâm an'anesinin te'siri ile, *Ok*'u *Çomak* ile karıştırmış olmalıdır. Bu mes'ele hakkında diğer mühim bir delil daha zikredelim: Celâleddin Hwârizmşâh'ın, kendi ordusunu toplamak için, muhtelif askerî kıt'aların başındaki kumandanlara *kırmızı ok* gönderdiğini, onun müverrihi Nasawî yazmakta ise de (O. Houdas neşri, arapça metin, S. 205; fransızca tercümesi, S. 343), bu, D'Ohsso'nun zannettiği gibi, sadece bir dâvet vasıtası değil (*Histoire des Mongol*, C. III. S. 44), yukarıda izzah ettiğimiz veçhile, bir hâkimiyet senbölüdür.

¹ Tarihî kaynaklarda umumiyetle *Salgur* üler şeklinde yazılan ve *Fars*'ta kurulup bir buçuk asır kadar yaşayan (1147-1286) bu küçük türk devletinin, Oğuzlar'ın *Salur* boyuna mensup olduğunu, daha 1925 de *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkan *Salur* maddesinde, ve yine aynı yılda çıkan *Oğuz etnolojisine ait tarihî notlar* adlı mekalemde yazmış, ve Reşideddin tarihinin Oğuzlar

Ak-Koyunlular devleti paraları üzerinde, bunların mensup oldukları *Bayındır* boyuna ait *tamga*'nın bulunması da, tarihi kaynakların şهادetiyle pek iyi uymaktadır¹. Göçebe Türk kabilelerinde, en eski zamanlardanberi, kabileyeye ait hayvanlara *mülkiyet alâmeti* olarak vurulan bu *tamga*'ların, sonradan, bunlar tarafından teşkil edilen siyasî hey'etlerde de böylece millî bir alâmet olarak kullanılması, ve hâkimiyet senbôlleri arasında bu *tamga*'lara da tesadüf edilmesi, pek tabiidir. İşte bütün bu gibi delillere dayanarak, Artuklular'ın paralarında *Kayı tamgası*'nın mevcudiyetini, bu devleti menşe' itibariye *tribal* bir devlet saymak ve mensup olduğu kabileyeyi tesbit etmek hususunda, belki en kat'î bir vesîka olarak kullanabiliriz.

IV. Bir taraftan toponimi tetkiklerinin neticeleri, diğer taraftan nümismatik vesikaların delâleti karşısında, *Kayı*'lara mensup Oğuzların, en ehemmiyetlisi galiba Artuklular maiyyetinde olmak üzere, oldukça kesif kütleler hâlinde, XI. asırdanberi kısım kısım *Anadolu*'ya gelmiş olduklarından şüphe etmeğe aslâ imkân kalmıyor; ve böylece, Z. V. T'm, bunları "ancak 1230 daki - tarihî olmaktan ziyade efsanevî - muhaceret zamanında *Anadolu*'ya gelmiş,, saymakla tamamiyle yanlış olduğu da, kendiliğinden, anlaşılıyor. Eğer arkadaşımız, Artuklular'ın *Kayı*'lardan olduğuna dikkat etmiş olsaydı, hiçbir suretle böyle yanlış bir iddiaya kalkışmazdı.

Marquart nazariyesi hakkında daha yirmi beş yıl evvel ileri sürmüş olduğum tenkidlerin kâfi derecede kuvvetli olduğundan

hakkındaki kısmında verilen mâlûmat ile, H. Mustawfi'nin *Târîh-i Guzîde*'sine dayanmıştım. W. Barthold, bu delilleri kâfi derecede kuvvetli bulmamış olacak ki, 1929 da çıkan rusça *Türkmenistan* adlı eserde türkmen tarihine ait yazdığı mükemmel bir hulâsada, bu hususta şüpheli davrandı. Hâlbuki 1938 de çıkan *Orta zaman Türk devletlerinde hukukî senbollerdeki motifler* adlı bir mekalemde (Türk Hukuk ve İktisad tarihi Mecmuası, C. II, S. 50), bu sülâleye ait sikkelerin üzerinde bulunup şimdiye kadar nümismatik mütehassısları tarafından mahiyeti tâyin edilemeyen âlâmetin (Lane Pool, *The Coins of the Turkman Houses in the British Muzeum*, London 1877, P. 246, 248, 249), Mahmûd Kâşğarî ve Reşideddîn'in tesbit etmiş oldukları *Salur tamgası*'ndan başka birşey olmadığını meydana koydum. Bu suretle, bu husustaki eski nazariyem, tarihî bir hakikat şekline girdiği gibi, tamgaların *hukukî senbol* olarak kullanıldığı da, yeni bir misâl ile, teeyyüt etmiş oldu.

¹ Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-ı kadîm-i islâmiyye Kataloğu*, S. 475-519.

emin idim; nitekim Prof. W. Barthold'un da bu hususta bana iştirâki, ve büyük alman âliminin bu *Kay - Kayı* birleştirmesine iptida taraftar olanların bile bu tenkıydlerden sonra bu fikirden vaz geçmeleri, bu eski kanaatimi büsbütün arttırmıştı. Orta- Asya Türk tarihi hakkındaki geniş bilgisini daima takdir ettiğim kıymetli arkadaşım Z. V. T.'ın, bu eski nazariyeyi, bâzı esaslı tâdillerle, yeniden ortaya atması, bana, eski tenkıydlerimi büsbütün kuvvetlendirecek yeni ve sağlam deliller ortaya sürmek fırsatını verdiği için, millî tarihimizin bu mühim mes'elesini aydınlatmak bakımından, şüphesiz çok faydalı oldu; ve, *Marquart nazariyesi*'ni —tâdil edilmiş bir şekilde bile— canlandırmak kabil olamayacağını meydana koydu; nihayet, hepsinden daha ehemmiyetli olarak, yeni araştırmacıların, şimdi artık büsbütün aydınlatılmış ve kat'i neticeye bağlanmış olan bu mes'ele üzerinde bir daha tevakkuf etmelerine lüzum ve imkân bırakmamış oldu. İlmî araştırmalar tarihinde, yanlışlığı kat'i olarak anlaşılan nazariyelerin bile büyük faydaları olması, işte bundan dolayıdır. Şimdi, bütün bu tenkıydlerden ve izahlardan sonra, birbirinden tamamiyle ayrılmış olan bu iki mes'ele yi, yâni *Kay*'lar ve *Kayı* (*Kayıg*) lar mes'elelerini, müstakil birer mevzu olarak, ayrı ayrı tetkik edelim.

VII.

MOĞOLİSTAN'DAKİ KAY KABİYESİNİN ETNİK MAHİYETİ VE TARİHİ ROLÜ.

X-XI. asırlarda Asya'nın şarkî sâhalarında, *islâm kültür dairesi*'nin dışında yaşayan birtakım göçebe Türk-Moğol kabiyelerinden biri olan *Kay*'ların ismi, sarih olarak, iptida a l - B f r û n î 'nin eserlerinde geçer: onun daha 1030 yıllarına doğru yazmış olduğu *Ķânûn al-Mas'ûdi*'sinde, bunların *Kırgız*, *Kimak* ve *Dokuz-Oğuz*'ların şarkında yaşadıkları kaydedildiği gibi ¹, yine onun *al-TaĶhîm*'inde, altıncı iklimdeki şarkî türk memleketlerinden bahsedilirken, *Kun*, *Kırgız*, *Kimak*, *Dokuz-Oğuz* (Toguz-Guz), ve *Türkmen*'lerin en başında, *Kay*'ların adı geçer ki, bu tertibe göre de, coğrafi sâhalarının en şarkta olduğu anlaşılır ². Y â Ķ û t 'un bunlar hakkında

¹ Bu hususta J. Marquart'ın meşhur kitabına ve V. Minorsky'nin *Hudûd al-Ķalam* haşiyelerine bakınız: S. 284.

² R. Wright neşri, 1934, S. 145; Z. V. T., bu eserin bir Paris yazmasında *Kayı* şeklinin de bulunduğunu söylüyor.

verdiği mâlûmat, doğrudan doğruya al-Bîrûnî'nin eserinden alındığı cehetle, hususî bir kıymeti haiz değildir¹. Bu eserlerin bâzı yazma nushalarında bu ismin *Kayı* şeklinde de yazılmış olması, sırf yazıcıların bilgisizliğinden ileri gelmiş olup, yoksa, bu ismin bu şekilde de söylendiğine delâlet elmez.

Bundan sonra bu isime, Maḥmûd Kâşğarî'nin M. 1077 de yazdığı mükemmel eserinde tesadüf ediyoruz. Türk kültürü ve muhtelif türk şubeleri ve lehçeleri hakkında sağlam bilgilere sahip olan bu türk müellifinin mâlûmatına göre, *Kay*'lar, türk dünyasının şark uclarında, *Yemak* (Kimak), *Başkurt* ve *Kırgız*'lar arasında yaşamaktadırlar². Kâşğarî, bunları, *Yabaqu*, *Cumul*, *Basmil*, *Tatar*'lar gibi iki dilli olarak göstermekte, yâni "ayrı bir dilleri olmakla beraber *türkçe* de bildiklerini", söylemektedir³. Vaktiyle de yazmış olduğum gibi, bu ifadeyi iki suretle tefsir etmek kabildir: ya bunların diğer türk lehçelerinden çok farklı bir lehçeleri olmakla beraber, kendileri esasen de Türk'dürler; yahut, Moğol aslından gelmekle beraber, türk kabileyeleri ile sıkı ihtilal neticesinde türkleşmeğe başlamışlardı; ve henüz eski dillerini de muhafaza etmekte idiler⁴. Bu beş göcebe kabileden *Basmil*'lerin hâlis Türk olduklarını pek iyi bildiğimiz için⁵, bunlar hakkında

¹ Yâkût, *Mu'cam al-Buldân*, I, S. 33. Orada al-Bîrûnî'ye atfen verilen bu mâlûmatın *Tafhîm*'den alındığı pek sarihdir.

² Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, S. 145.

³ *Aynı eser*, S. 146-147.

⁴ Bir kavmin, muhtelif âmiller sebebiyle, kendi dilini unutup başka bir dille konuşmağa başlaması için, iptida iki dilli olması, yâni, ana diliyle beraber yeni bir dili de öğrenmesi, iycap eder. Sonradan, yine birtakım âmiller tesiriyle, eski dilini unutunca, tekrar tek dille konuşmağa başlar ve *dil değiştirme* hâdisesi böylece tamamlanır: Maḥmûd Kâşğarî'nin bahsettiği beş zümreden, ancak *Kay*'lar ile *Tatar*'ların aslen Moğol oldukları söylenebilir. Bütün bu kabileler hakkında *İlk Mutasavvıflar*'da biraz mâlûmat verilmişse de, bunlardan bir kısmı hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ayrı maddelere, Marquart'ın kitabına, Minorsky'nin adı geçen eserindeki müstakil haşiyelere de müracaat edilmelidir. Daha toplu ve umumî mâlûmat için, W. Barthold'un *İslâm Ansiklopedisi*'nde Türkler'in tarih ve etnoğrafyası hakkındaki kıymetli hulâsasına ve *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul 1927) adlı kitabındaki mâlûmata bakmak da çok faydalı olur.

⁵ Çinliler'in *Pa-si-mi* dedikleri *Basmil*'ler, çin kaynaklarına göre *Tu-kiü*'lerle akraba olup, reisleri de onların reisleriyle aynı aileden yâni *A-che-na* ailesinden idi. İptida *Tarbagata*'da Çuguçak'ın şarkında Ho-pog ırmağı kenarında yaşıyorlardı; VIII. asırda gelüp *Bes-Balığ*'ı işgal ettiler; ve kâh *Tu-kiü*

birinci ihtimâli ileri sürmek lâzımdır; *Yabaku*'lar, vaktiyle de söylediğimiz gibi, eğer Çinliler'in *Pa-ye-ku* dedikleri büyük *Uygur* şübesi ise, bunlar hakkında da aynı fikri kabûl edebiliriz¹; mamafih, *Tatar*'ları umumiyetle *M o ğ o l* olarak kabûl etmek iycap ettiğinden, bunlar hakkında ikinci ihtimâlin tatbiykı daha doğru olur sanırız². Ancak, yine bu *Tatar* ismi altında, XI. asırda, *M o ğ o l*'larla

kâh *Uygur*'larla müttefik oldular; yahut, onların hücumlarına uğradılar. Bâzan *Dokuz-Uygur*'lar ve *Çarlık*'larla birleşerek *Onbir Kabiyle* heyetini vücade getirdiler; bunların reislerine *İduç-Çut* unvanı veriliyordu. XI. asırda, bunlar *Yabaçular*'la beraber, Gâzî Arslan Tegin kumandasındaki müslüman *Çara-Hanlılar*'a karşı harplerinde, fena bir mağlûbiyete uğramışlardı. Buna göre, bunların daha VIII. asırda bir *Türk* şübesi oldukları anlaşılıyor. *Barthold*'un bunları *Ducange*'in eserinde bu kelime «menşei karışık insan» mânâsında izzah edildiği için - «halis *Türk* olmayup eski medenî unsurlarla karışık mahlut bir kavim» sayması, ve *Maħmûd*'un ifadesini de bu suretle izzah etmesi, türlü bakımlardan, kabûl edilemeyecek bir iddiadır (*İlk Mutasavvıflar*'a ve *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*'e bakınız). Bunlar hakkında aşağıda (S. 261 Not 1 de) verilen malûmata da müracaat ediniz.

¹ Biz, *Yabaku*'ların, Çinliler'in *Pa-ye-ku* ve eski türk kitâbelerinin *Yir-bayırku* ismi altında zikrettikleri türk kabilesi olması ihtimalini, vaktiyle *İlk Mutasavvıflar*'da ileri sürmüştük (S. 146). Eğer böyle ise, bunlar VII. asrın ilk yarısında *Uygurlar*'la beraber *Ütüken* dağlarında ve *Tu-kiü*'lere tâbi olarak yaşıyorlardı; bir ısyanları üzerine onlar tarafından 716 da *Tula* nehri yakınında mağlûp edilmişlerdi. *Gardîzî*, bunları *Halluh* (*Çarluç*)'ların bir şübesi olarak gösterir; ve bunların menşei hakkındaki bir efsaneyi zikrederek, muhtelif muhaceretlerinden bahsettikten sonra, *Yabagu Halluh*'lara mensup kabiyelerinin *Türkiستان*'da çok olduğunu söyler (*Barthold* tarafından neşredilen metne bakınız: *Mémoires de l'Académie des Sciences de St. - Pétersburg*, Série VIII, Classe hist. - philo., Vol. I. N. 4, 1897, S. 81-82). İran şairlerinin daima bahsettikleri bu *Halluh* (*Çarluç*)'lar hakkında, *İlk Mutasavvıflar*'a, *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*'e, ve *Hudûd al-Âlam* tercümesinde V. *Minorsky*'nin izzahlarına bakınız (S. 286-297).

² Daha VIII. asırda *Orhon* kitabelerinde *Otuz-Tatar* ve *Dokuz-Tatar* isimleriyle tesadüf edilen bu kavmin, *m o ğ o l* aslından olduğu muhakkaktır; ve *M. Kâşğarî*'nin ifadesi de bunu göstermektedir. Bunlar *Baykal*'ın cenub garbisinde yaşıyorlardı. Kitâbelerde bir *Türk yurdu* olarak daima adı geçen *Ütüken* (veya *Ötüken*) sâhaları, XI. asrın ikinci yarısında, *Tatar*'larla meskûn idi. Bunlardan bâzı zümrelerin *Tüklere* katılarak daha garbi sâhalara gelip yerleştiklerini biliyoruz. *Hudûd al-Âlam*'de *Tatarlar*, *Dokuz-Oğuzlar* heyetine dahil olarak gösterildiği gibi, *Gardîzî* de bunları *İrtiş* üzerindeki *Kimak* (*Yemak*)'ların bir parçası olarak bildirir. İran şairlerinin bunlardan sık sık bahis etmeleri, belki de bunlardan bir kısmının islâm sâhalarına yakın yerlere gelmeleri ile de izzah olunabilir (tafsilât için: *W. Barthold*'un *İslam Ansiklopedisi*'ndeki *Tatar* maddesine bakınız).

beraber yaşayan ve hattâ onlarla birlikte siyasî teşekküller vücade getiren birtakım türk zümrelerinin dahi bulunduğunu düşünecek olursak, bunların, ana dillerinin *türkçe* olmakla beraber *moğolca* da öğrenmiş olduklarını, ve Kâşğari'nin belki de bunu ifade etmek istediğini istidlâl eylemek, pek o kadar yanlış olmaz sanırız. *Cumul*'lar hakkında mâlûmatımız pek az olduğundan, etnik hüviyetleri hakkında şimdilik kat'î bir şey söylemek kabil değilse de, bunların da daha ziyade Türk olduklarını tahmin edebiliriz ¹.

Kâşğari'de, *Kay* kabilelerine mensub *Turumtay* adlı bir kölenin kaçırılması hakkında mevcut bir şiir parçasına dayanarak, "bunlardan bâzı zümrelerin o sırada *Kara-Hanlılar* imparatorluğu içinde de bulunduğu „ hükmeden Z. V. T.'in bu mutaleası, bize pek doğru görünmüyor; bu şiir parçasından çıkarılabilecek yegâne netice, "Kara-Hanlılar sâhasında, *Kay* kabilelerine mensup *köle*'lerin bulunduğu „ dur; *Turumtay* ismine gelince, *tay* gibi moğolca'ya has bir *ek* ile teşkil edilmiş olmakla beraber, yalnız bu bir tek isimden bunların *Moğol* oldukları neticesini çıkarmak da tabii kabil değildir ². XI. asırda göçebe Türk ve Moğollar arasında dil ve umumiyetle kültür bakımından birçok müşterek unsurlar bulunduğu, ve has isimlerin, yalnız akraba kavimler arasında değil, etnik bakımdan birbirine tamamiyle yabancı olmakla beraber müşterek bir *kültür dairesi* içinde yaşayan kavimler arasında bile kolaylıkla iktibas edildiği düşünülecek olursa, bu hususta ne kadar ihtiyatlı davranmak iycap ettiği kolayca anlaşılır ³. *Kay*'ların esasen *Moğol* oldukları hakkında iptida *Marquart*

¹ *Cumul*'ların, çin kaynaklarındaki *Tch'u-mi*'ler olduğunu, ve bunların *T'ang*'lar zamanında *Urumçu* garbında *Manas* nehri kıyılarında oturduklarını *İlk Mutasavvıflar*'da söylemiştim. O zaman ileri sürmüş olduğum bu birleştirmenin doğruluğunu, şimdi daha kuvvetle söyleyebilirim.

² Bu gibi tarihî meselelerde yalnız birkaç isime dayanarak bundan umumî neticeler çıkarmanın, ilmî ihtiyata çok aykırı bir hareket olduğu fikrindeyim. Evvelce edinilmiş herhangi bir fikri, bir faraziyeyi isbat için bunları delil gibi kullanmak ve akla gelebilecek sair muhtelif ihtimalleri hiç düşünmemek, çok yanlış bir harekettir.

³ XII - XVI. asırlarda, Türk olmayan müslüman birtakım unsurlar arasında halis türk adını taşıyan tarihî şahsiyetlere sık sık tesadüf olunduğu gibi, meselâ Ermeniler ve Gürcüler arasında da müslüman ve türk adı taşıyan birçok tanınmış adamlara rastlanmaktadır. Tarihi münasebetler ve medenî teşirler, bu hususta her zaman büyük bir röl oynar.

tarafından ileri sürülüp sonra benim de iştirâke meyil ettiğim *görüş tarzı* nasıl bir tahmin'den ibaret ise, bunların *Türk* oldukları hakkında Z. V. T. tarafından ileri sürülen fikir de, yine aynı mahiyette bir tahmin'den başka birşey değildir. Hele, bunların Oğuz *Kayığ*'ları ile hiçbir münasebetleri olmadığı kat'i surette anlaşıldıktan sonra, bu ikinci tahmin, kuvvetini büsbütün kaybetmektedir.

Kayı'ların XII. asırdaki coğrafi sâhaları ve tarihî rôlleri hakkında hiçbir mâlûmatımız yoktur. Buna göre, bunların XI. asrın ikinci yarısında, buldukları coğrafi sâhada yâni *Cungarya*'da göçebe hayatı sürmekte devam ettiklerini tahmin edebiliriz. Yalnız, bu kabiyleye mensup bâzı kölelerin bu asır ortalarında Selçuklu sultanları'nın saraylarında—Sancar ve Mes'ûd'un köleleri arasında — bulunduğunu yukarıda söylemiştik. Kabiyleler arasındaki daimî mücadelelerde, yahut, müslüman kara-hanlı hükümdarlarının henüz müslüman olmamış Türkler'e karşı yaptıkları harplerde, esir edilen ve bir *ticaret malı* olarak satılan köleler arasında, *Kayı* kabiylesine mensup bâzı kölelerin de bulunduğu, ve XI. asırda *Mâverâünnehir*'de, XII. asırda da *Horâsân* ve *İran*'da bunlara ara sıra tesadüf edildiği, edebî vesfkalar'dan anlaşılmaktadır. 1150 de tertip edilmiş bir süryânî haritasında, altıncı iklimin şark ucularında yaşayan türk ve moğol kabiyleleri arasında, *Kırgız* ve *Kun* isimleriyle beraber *Kayı* adına da rastlanmaktadır ki,¹ bu mâlûmatın XI. asır islâm kaynaklarından alınmış olması pek muhtemeldir. Eğer bu mâlûmat bu asra ait daha yeni bir kaynağa — meselâ *nâsturi râhipleri*'nin şهادetlerine — dayanıyorsa, o zaman, bu kabiyyenin daha XI. asırdaki coğrafi sâhasını muhafaza ettiği, ka'î olarak söylenebilir.

Buraya kadar verdiğimiz mâlûmattan öyle anlaşılıyor ki, islâm kaynaklarının ancak XI. asırda adını zikir ettikleri bu kabiyle, islâm âlemiyle münasebetleri bakımından, ehemmiyetli bir röl oynamamış olacaktır. Muhtelif türk şübeleri hakkında oldukça geniş mâlûmat veren IX-X. asır islâm coğrafyacılarının, bunların adını bile duymamış olmaları, ancak bu suretle tefsir olunabilir. *Avesta*'da, eski *çin kaynakları*'nda, ilk islâm tarihlerinde tesadüf edilen bâzı

¹ Bu harita, A. Mignana tarafından 19 mayıs 1933 tarihli *Manchester Guardian*'da neşredilmiştir (V. Minorsky'nin bir kaydına göre: *Hudûd al-Âlam*, S. 182 ve 284).

isimleri bu kabiyeye adı ile birleştirmek hususunda Z. V. T. tarafından ileri sürülen faraziyeler, bence, sağlam esaslara dayanmadığı için, mütehasıslar tarafından yeni ve inandırıcı delillerle te'yid edilinceye kadar, bunları bir tarafa bırakmayı zaruri görüyorum.

Ka y'lar hakkında en ehemmiyetli mâlûmatı, 'A w f i'nin 1231 de yazmış olduğu *Cawâmi' al-Hikôyât* adlı iltikat mahsûlü büyük ve mühim eserindeki bir parçada buluyoruz. XV. asırda bundan iktibasta bulunan müverrih Ş ü k r u l l â h'ın bu parçasının, XVII. asırda K â t i b Ç e l e b i'nin dikkatini çektiği, *Cihannümâ*'daki küçük bir kayıttan anlaşılıyor¹. 'A w f i'nin, V o n H a m m e r'in de dikkatini çeken bu mühim parçası², XI. asırda *Uzak-Şark*'taki birtakım

¹ 'A w f i ve eserleri hakkında etraflı mâlûmat almak için benim *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığım mekaleye bakınız. Osmanlı müverrihi Ş ü k r u l l â h, XV. asırda yazdığı farsca *Behcet-üt Tevârih* adlı küçük tarihinde, 'A w f i'nin türk kabileyeleri hakkındaki ifadelerinden istifade ederek, *Ka y*'lar hakkında da kısaca mâlûmat vermiştir (bu müverrih ve eseri hakkında, bu eserin osmanlılara ait farsca metnini almanca tercümesiyle beraber neşir eden Th. Seif'in şu mekalesine bakınız: *Der Abschnit über die Osmanen in Şükrüllâh's persischer Universalgeschichte*, Mitteilun. z. Osman. Geschichte, Band II, Hannover 1925, S. 63 - 128; bu eserin mukaddimesi ve Türk kabileyelerine ait küçük parçasıyla Osmanlılar'a ait kısmı, türkçe olarak, müellifin hayatına ve eserlerine ait bir mukaddime ve bâzi hâşiyeler ile birlikte, neşredilmiştir: A t s ı z, *Dokuzboy Türkler ve osmanlı sultanları tarihi*, İstanbul 1939). K â t i b Ç e l e b i'nin, doğrudan doğruya Ş ü k r u l l â h'dan istifade ettiği ve 'A w f i'nin eserini görmediği, *Cihannümâ*'daki şu satırlardan açıkça anlaşılıyor: «bâzi tevârihde kabâyil-i etrâkten sahrâ-nişin ve gayri dokuz kabiyeye yazılır. Âzamı Oğuz kabilesidir; vatan-ı aslileri Diyar-ı Hata y idi; *Selçukiyân* bu kabileyedir. Biri dahi *Kayı* kabilesidir ki kesrette Oğuz'a galiptir; zemin-i *Sarı*'dan gelüp *Ermentye* hududuna yayıldılar» (*Cihannümâ*, Müteterrika neşri S, 371 - 372). Burada, Ş ü k r u l l â h'ın ve K â t i b Ç e l e b i'nin *Kun* (قون) ismini *Guz* (غوز) okuyarak nasıl aldandıkları görülüyor. Eski kaynakları, hiçbir tenkiyde tâbi tutmadan ve ellerindeki bozuk yazmalara inanarak kullanan eski Şark müelliflerinin ne kadar aldandıklarına, bu da güzel bir misâldir. Esasen, daha eski kaynaklar elde bulunurken, sırf onlara dayanılarak ikinci, üçüncü elden yazılan bu gibi muahhar eserlere kıymet vermek, ve bunları tenkiydsiz olarak kullanmak, her bakımdan, büyük bir hatâdır.

² V o n H a m m e r, büyük *Osmanlı tarihi*'nin sonuna ilâve ettiği birtakım zeyiller arasında, muhtelif türk kabileyeleri hakkında da küçük bir yazı neşretmiştir ki (*Histoire de l'empire ottoman*, J-J Heller tercümesi, Tome XVII, Paris 1841, S. 168-178), burada Reşideddin'in bahsettiği yedi büyük türk kabilesinin kısaca isimlerini saymış, ve *De guignes*'den de istifade eylemiş-

göçebe türk (ve moğol) kabilelerinin garba doğru hareketlerini hikâye etmektedir ki, iptida Barthold tarafından neşir olunmuş ¹, ve J. Marquart, yukarıda adı geçen *Komanlar* hakkındaki meşhur eserinde, hemen baştan başa, bunun izzah ve tefsiriyle meşgul olmuştur. Bu mes'eleler hakkında, sonradan, muhtelif âlimler tarafından da birçok tetkık ve tenkıydler yapıldığı da mâlumdur. *Orta-Asya*'daki muhtelif kabilelerin birbirlerini yerlerinden oynatarak ileri sürmeleri netfcesinde, Çin hudutlarından başlayarak *Tuna* cunbuna kadar devam eden bu mühim muhaceret hareketi hakkında 'Awfî'nin verdiği mâlûmat, doğrudan doğruya Şarafuz-Zamân Tâhir-i Marwazî'nin *Tabâ'i al-Hayavân*'ından alınmıştır. Selçuklular'ın sarayında hekimlik vazifesi gören bu müellifin, ismi bilindiği hâlde şimdiye kadar nushası ele geçememiş olan bu mühim eseri, son zamanlarda Dr. Arberry tarafından meydana çıkarılmış, ve burada bu muhaceret hareketi hakkında verilen mâlûmat V. Minorsky tarafından kısaca neşir edilmiş olduğu için ², biz *Kay*'lar hakkında, 'Awfî'den değil,

tir. Müellif burada 1825 de Pétersburg'da neşredilen *Origines russe* adlı eserinden de bahsetmektedir. Türk dili ve tarihi hakkındaki tetkıklerin çok geri bulunduğu bir devirde yazılan bu şeylerin, hemen baştan başa yanlış olduğunu söylemeğe lüzum bile yoktur. Muhtelif islâm tarihçilerinin eski türk kabileleri hakkındaki mâlûmatını ihtiva eden bu *Origines russes* adlı eserde, XV. asırda *Behcet-üt Tevârîh* adıyla farsca küçük ve umumî bir islâm tarihi yazmış olan Şükru'llâh'ın bu eserinden de istifade edilmiş olduğunu, V. H. söylüyor (bu hususta yukarıki nota bakınız). Hammer, bundan sonra, 'Awfî'nin *Cawâmi al-Hikâyât*'ında muhtelif türk kabilelerine ait mühim bir bahse tesadüf ettiğini, ve bu eserin muhtelif türkce tercümeleri olduğunu, ve en iyisinin Celâlzâde Şâlih'e ait bulunduğunu ilâve ederek, buradan alınıp Avusturya elçiliği memurlarından Raab tarafından tercüme olunan bahsi neşrediyor. Ne filolojik, ne de tarihî bir tenkıyde tâbi tutulmadan, ve hattâ asıl metinden değil türkce tercümesinden yapılan bu tercümenin, 'Awfî'nin bu çok ehemmiyetli kaydını ilk defa ilim dünyasına tanıtmış olmaktan başka, hiçbir kıymeti yoktur.

¹ W. Barthold, yukarıda ingilizce tercümesinden bahsettiğimiz *Moğol istiyâsına kadar Türkistan* hakkındaki meşhur eserinin rusca neşrine ilâve ettiği metinler kısmında (Pétersburg 1898, S. 99-100) bu metni neşretmiş ise de, tek nushaya istinad ettiği için, tenkıydsız ve tabiatıyla olduke yanlışdır. Bu metin bundan sonra Marquart'ın *Komanlar* hakkındaki meşhur eserinde neşir edilmiş ve onun tetkıkına bir esas teşkil etmiştir.

² Yukarıda (S. 231, not 1), V. Minorsky tarafından bu hususta Fransız Enstitüsü'ne yapılan küçük fakat çok mühim bir tebliğden bahsetmiştik. Bu eseri keşfeden Dr. Arberry bu metnin neşirini hazırladığı gibi, V. M. de bu eserin

doğrudan doğruya bundan yâni asıl kaynaktan istifade edeceğiz; ve böylece, bu kabiyyenin tarihte oynadığı ilk ve son mühim rölü tebarüz ettireceğiz.

Bâzı noktalarda 'A w f i'yi tamamlayan bu yeni mâlûmata göre, *Nasturî* hristiyanlığını kabûl etmiş olan *Kun*'lar, *Çıtta* hanı'ndan korktukları ve otlakları da kâfi gelmediği için, onun memleketinden çıktılar. Fakat bunları, arkalarından, *Kay*'lar tâkip idüp yeni otlaklarından çıkardılar; garba sürdüler. Bunlar, *Kunlar*'dan sayıca daha çok ve silâh bakımından da daha kuvvetli idiler. Bunun üzerine *Kun*'lar *Sarı* memleketine (*Sarı*'ların yâni mogolca *şara* = sarı'ların yaşadıkları sâhaya) girdiler; *Sarı*'lar da *Türkmen*'lerin memleketine geçtiler ki, bunlar, müellifimizin tasrih ettiği göre, *müslüman Oğuzlar*'dı¹. Bu hücum karşısında, *Türkmen*'ler, *Aral* ci-

Türkler'e, *Çin*'e, *Hind*'e ait kısımlarının şerhli bir tercümesini yapacak, ve bu tetkik bu neşre ilâve olunacaktır. Eserin içinde muhtelif yerlerde müellifin gördüğü şeylerden bahsedilirken, 1056, 1085, 1120 tarihlerine tesadüf edildiği için, müellifin uzun müddet yaşadığı tahmin olunuyor. Eserin, *Baburlular* hânedânı kütüphanesinden çıkarak bugün *India Office*'de bulunan tam ve eski nüshasının ilk kısmında, muhtelif kavimlerden ve coğrafyadan bahsedilmektedir ki, eserin asıl ehemmiyeti buradadır; ikinci kısımda ise zooloji'den bahis olunuyor. Bu eser meydana çıkdıktan sonra, *British Muzeum*'da bulunan başsız bir nüshanın, bu eserin bu son kısmını ihtiva eden ikinci bir yazma olduğu anlaşılmıştır.

¹ «Daha 'A w f i'nin ifadesi sayesinde, bu muhaceret hareketinin, *Kun*'ların *Kay*'lar tarafından sürülmesiyle başladığı biliniyordu. Lâkin, *Şarafuz-Zamân* buna iki mühim nokta ilâve ediyor: (1). *Kun*'lar, *nasturî* hristiyanlığını kabûl etmişlerdi; (2). Onlar, asıl ilk yurtlarını, *Çıtta* hükümdarının korkusundan terketmişlerdi. Bu suretle, *Kun* kabiyyesinin mevcudiyeti kat'i olarak anlaşıldığı gibi, *Barthold* ve *Minor sky*'nin iddiaları hılâfına, bunları *Kur*'lardan ayırmak iyecap ettiği de meydana çıkıyor. Bundan başka, *Kay*'ların, bunları, «asıl yurtlarını bıraktıktan sonra gelip yerleştikleri» yerden çıkardıkları da anlaşılıyor. Bundan sonra, *Kun*'lar, -'A w f i'de, türkçe mâlûm mânâda *Sarı* şeklinde kaydedilen- bir kavme taarruz ettiler ki, bu yeni metinde bu isim *al-Şarıya* şeklinde gösteriliyor. Bu iki ismi te'lif hususunda bir zorluk yoktur: çünkü moğolca'da *şara* «sarı» demektir ki, bu suretle, *Mara zı*'de tesadüf edilen ismin, bunun arapça nisbet şeklinden başka birşey olmadığını meydana çıkıyor. Bu ismi taşıyan kavmin-Avrupa kaynaklarınının *Polovtsi*, *Walwen*, *Pallidi* gibi «solgun çehreli, yahut, sarımtırak, sarışın» mânâsına gelen isimler verdikleri-*Koman*'lar olduğuna hükmetmek akla yakın geliyor. Yine *Mara zı*'ye göre, bu kabiyyenin bir şübesi, *Çıtta*'lar payitahtına giden yol üstünde, *Sanču*'nun şark tarafında onbeş günlük bir mesafede oturuyordu; bunlar, islâm dininin mecbur ettiği *Sünnet* olmaktan kurtulmak için buraya sığınmışlardı; ve reislerinin ismi olan *Basmil* adını taşıyorlardı. Bu mâlûmat, islâm dininin *Çara-Hanlılar* devrinde, 1000 yıllarına doğru, kazandığı

varındaki geniş bozkırlarda yaşayan—henüz müslüman olmamış—*Oğuzlar'ı* yerlerinden çıkardılar; bu *Oğuz'lar* da *Kara—Deniz* kıyılarına yakın yerlerde oturan *Peçenek'leri* yerlerinden çıkararak oralara yerleştilediler; ve işte böylece, *Peçenek'lerin* garba doğru mühim hareketleri vukua geldi. Mogolistan'daki *Kay'ların* garba doğru ilerlemeleri ve önlerinde bulunan *Kun'ları* sürmeleriyle başlayan bu *kabiyeler* muhacereti'nin ilk *hareket noktası* mâlûm olmakla beraber, bunun *ne zaman* başladığını kat'iyetle tesbit etmek de, şimdilik, imkânsızdır. Yalnız, bunun, *K'i-tan* devletinin yâni *Büyük Leao sülâlesi'nin* 1125 yılına doğru vukua gelen sukutundan çok zaman evvel başlamış olduğu kat'i olarak söylenebilir. Bu sebeple, bu hareketi *Garp Leaoları sülâlesinin*- yâni islâm kaynaklarındaki adıyla *Kara-Hitaylar'ın*- 1125 den sonraki fütuhâtı ile alâkalı görmeğe, hiçbir suretle imkân yoktur. Esasen, Ş. T. Marwazî'nin 1056, 1058 ve en nihayet 1120 yıllarına ait bâzı hâdiselerden bahsetmesine bakılırsa, 1125 ten sonra vukua gelen ve herhâlde uzun yıllar sürmesi iycap ettiği kolaylıkla tahmin edilen bir vak'ayı hikâye etmesine imkân olmayacağı derhâl anlaşılır. *Minorsky'nin* dediği gibi, *Çin hudutları'nda* başlayan bu *kabiyeler* muhacereti'nin son dalgasını, 1048-1053 yıllarındaki *Peçenek* hareketi olarak kabûl etmek, şüphesiz, en akla yakın olanıdır; bu suretle, bunun başlangıcını yâni *Kay'ların* ilk hareketlerini de, yine XI. asrın ilk on senelerine koymak iycap ettiği

muvaffakiyetleri de göstermektedir» (*Minorsky'nin* adı geçen mekalesi, S. 320-321).

Marwazî'nin, bu eserde, *Türkmen'leri* «müslüman *Oğuzlar*» diye göstermesi, *Awfî'nin* bu hususta da tamamıyla ona istinad ettiğini anlatıyor ki, çok mühimdir: «bu *Oğuzlar'ın* memleketinde islâm dini zuhûr edince, bunlar müslüman oldukları ve iyi işler gördüler. Lâkin, kâfirler galebe edince, memleketlerinden uzaklaşarak islâm şehirlerine geldiler. Bunlara *Türkmen* derler. Bunlardan bir kısmı kuvvetlenerek *Cağrı Tegin* zamanında meydana çıktılar, dünyayı tuttular, padişah oldular; ve *Selçuk hân edânı* yıllarca dünyaya hükmetti» (*Awfî'nin Barthold* tarafından neşredilen metni, S. 99). Yirmi beş yıl evvel, *Mağmûd Kâşğarî'ye* dayanarak, *Türkmen* adının «müslüman *Oğuzlar'a* verilen bir isim olduğunu kuvvetli bir ihtimâlle söylemiştim (*İlk Mutasavvıflar*, S. 152); yukarıki izahlar, bunu artık bir hakikat şekline sokmuştur. Kelimenin *Bayhaki tarihi'nde* ve *Siyasetnâme'deki* kullanılış şekli, *Awfî'nin* ifadesini tamamıyla te'yet ettiği gibi, *Gazneliler devri* şairlerinden *Unşurî'nin* de meselâ şu beytinde *Guz* ile *Türkmen'i* ayırırken bu mefhumu kastettiği muhakkaktır:

زچین وماچین یکرویه تالب جیحون ز ترک و تاجیک از ترکمان و غز و خزر

kendiliğinden anlaşılır.

Bu kabiyle adının iptidâ XI. asrın ortalarına doğru al-Bîrûnî tarafından işitilip kaydedilmesi de, belki, *Orta-Asya* tarihi'nde ilk defa oynadığı bu mühim röl dolayısıyla olmuştur: 1026 da *Gazne'* ye gelen bir *K'i-tan* elçisinden *Uzak-Şark* coğrafya ve tarihine ait epeyce mâlûmat almış ve eserlerinde bunlardan layikıyla istifade etmiş olan al-Bîrûnî'nin, *Kay*'lar hakkındaki mâlûmatını da yine ondan almış olması, imkânsız değildir. Ş. T. Marwazî'nin bu sefaret hakkındaki sarîh ifadelerine bakılırsa¹, kabiyleler muhacereti'nin, tabii, sadece *başlangıcı* hakkındaki mâlûmatının da dolayısıyla ondan gelmiş olması imkânsız sayılamaz; lâkin *Minorsky*'nin mutaleasına göre, bu mâlûmatın, *Kun* kabiylesine mensup olup Sultan Berk yaruş zamanında yâni 1094 yılından sonra *h^wârizmşâh* unvaniyle *H^wârizm* kıt'asını idareye me'mur edilen ve 1097 de *Merv'de* düşmanları tarafından öldürülen büyük emîr İlkinçi b. *Çoçkar*'dan şifahen alınmış olması, daha akla yakındır. *Kun* kabiylesinden bir türk olması sebebiyle birçok kabiyle an'anelerine vakıf olan ve idarî vazifesi itibariyle de kendi vilâyeti hudutlarındaki hareketlere yabancı kalamıyacağı tabii bulunan bu büyük emîr'i, *Merv'de* *Horâsân Selçuklularının saray hekimliği* vazifesini gören müellifimizin tanımaması, hemen hemen imkânsız sayılabilir².

¹ 1026 de *Şark'tan Gazneliler sarayına* gelen sefaret hey'eti hakkında en vâzih mâlûmatı, yine Marwazî'de buluyoruz: bu, Çin imparatoru'ndan değil, *Çita* yâni *K'i-tan* hükümdarından -galiba *Leao* sülâlesine mensup olup 983-1031 yılları arasında saltanat süren *Cheng-tsunğ*'dan- geliyordu; ve sefirin adı *Ç.lt.nkâ* (Çalı-Tunka?) idi. Lâkin, koyu bir müslüman olan *Mağmûd Gaznevî*, bu kâfir devleti ile siyasî münasebetlere girişmek istemedi. Yalnız, *Gazne'deki* âlimler, bundan bâzı yeni coğrafi bilgiler elde ettiler ki, al-Bîrûnî'nin eserlerinde bunu açıkca görüyoruz. Bu sefir, *Gazne'ye* gelirken, şarkî *T'ien-Şan Uygur*'larının memleketinden geçmiş, ve buranın hanı olan *Çadır-Han*, kendi sefirini de ona katmıştı, *Tabâ'i'* de her iki hükümdardan gelen -ve büyük bir ihtimâlle türkçe olan- mektupların arabça tercümeleri mevcuttur ki, bu sayede, *Uygur Hanı'nın* oğlu olan *Çagri Tegin*'in bir *Çitay* prensesiyle evlenmiş olduğu da anlaşılmaktadır (*V. Minorsky*, S. 319-320). 417 deki bu sefaretler hakkında *Gardizî* pek az mâlûmat vermektedir (*Kitâb Zaynu'l Ahbâr*, M. Nâzım neşri, Berlin 1928, S. 87).

² *Awfi* metinlerinde türlü türlü şekillerde yazılan bu Türk emîrinin adını, *Marquart*, meşhur eserinde, *İkinci b. Çuçkar* tarzında okumak lâzım geldiğini söylemiş, ve bunun, sair tarihî kaynaklarda da adı -bozulmuş bir şekilde- geçen

Ş. T. Marwazî'nin XII. asırda yazılmış eserinden alınarak XIII. asırda 'A w f î tarafından tekrarlanan bu mâlûmat, görülüyor ki, kaynakları itibariyle, XI. asrın ilk yarısına âittir; ve Kay'ların Orta - Asya tarihi'nde birinci ve sonuncu defa oynadıkları tarihî rölü aydınlatmaktadır. Buna, Kâşğarî'nin ifadelerini ve XII. asırdaki Selçuklu sultanları'nın maiyetinde bu kabiyleye mensup kölelerin bulunduğunu da ilâve edersek, bu kabiyle hakkındaki mahdut bilgilerimizin tam bir tablosunu vücade getirmiş oluruz. Fahrêddîn Mubârekşâh'ın 1206 da yazmış olduğu *Târîh*'inde muhtelif türk kabiyleleri arasında zikrettiği Kay (ق) ve Gay (غای) isimlerinde, bunun muahhar bir hâtırasının bulunduğu tahmin olunabilir¹. Bundan bir asır kadar sonra Hâmdullâh Mustawfî'nin *Uzak-Şark*'taki *Uygur* memleketlerini tavsif ederken, *Kasan* ve *Tarar*'larla beraber Kay'lardan da bahsetmesi, kısmen al - Bîrûnî'nin ve kısmen de XII. asır edebî metinlerinin te'sirleriyle olup, bize bu kabiyle hakkında hiçbir yeni şey öğretmemektedir. İşte görülüyor ki, XII. asrın ilk yarısından sonra, Kay'lar hakkında islâm kaynaklarında hiçbir yeni mâlûmata tesadüf edilemediği gibi, şimdilik bildiğimize göre, XII. - XIV. asırlara ait çin ve moğol kaynaklarında da, bunların adı geçmemektedir.

emîr olması iycap ettiğini de ileri sürmüştü (*Osttürk. Dialekt*, 48, 201). Z. V. T., P. Pelliot Barthold, ve Minorsky'nin de iştirâk ettikleri bu okuyuş tarzını kabûl etmiyerek, *Alakci b. Koçkar* şeklini tercih ediyor. Sırası gelmiş iken, bu isim hakkında şimdiye kadar tarihçilerin gözüne çarpmamış olan edebî bir vesîkadan bahsetmek isterim: Selçuklu devrinin tanınmış şairlerinden 'A b d'ül Vâsî-i Cebelî'nin, bunun ölümünden sonra yerine *Hwârizmşâh* olarak tâyin edilen oğlu Tuğrul Tegin Moğammed hakkındaki bir kasidesinde, onun da ismi geçmektedir (Badî'uz Zamân, *Suhan wa Suhanvarân*, Tahran 1308, hierî-şemsî, C. I, S. 330):

پهلوان ملك ايران شمس شاهان بشر
ایزد اورا فضل بر شاهان عالم سرسیر
یافت خوارزم از حضور تو فضیلت بر کور

وارث کنج و نکین میراجل طفرلکین
میر فرزانه قاروی بن انکجی که داد
چون مدیسه از حضور خاتم پیغمبران

Ṭabâ'î' al-Hayavân nushasında الکجی (Alkci) tarzında yazılması dolayısıyla bu şekli tercih ettiği anlaşılan Z. V. T.' in bu okuyuş tarzı, yukarıki manzûmede vezne pek uymadığı için, kabûl edilemez. Ben, muhtelif metinlerdeki yazılış şekillerine ve yukarıki kasîdenin veznine göre, bu ismin, şimdilik *İkinci* tarzında okunmasını daha doğru buluyorum (bu emîr ve oğlu hakkında bakınız: W. Barthold, *Turkestan*, S. 323-324).

¹ *Târîh-i Fahrêddîn Mubârekşâh*, E. Denison Ross neşri, London 1927, S. XII.

Türk dünyasının en şark uçlarında yaşayan ve XII. asırdan beri muhtelif moğol unsurları arasında kalarak göçebe hayatının iycap ettirdiği çetin mücadeleler neticesinde zayıflayan, parçalanan, başka teşekküllere karışan, köle sıfatıyla müslüman memleketlerine - belki de *Uzak-Şark* saraylarına - götürülüp satılan *Kay*'lar, müstakil bir kabiyle olarak, yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmiş olmalıdırlar. Potanin'in tetkiklerine göre Garbî Moğollar'dan *Durbu*'lar arasında *Hayde* adını taşıyan oymak ile, moğol menkabelerinde geçen *Hay-Tepe*, *Kay-Tiber* gibi bâzı coğrafi adlar, *Koybal*'lar arasındaki *Haydı-Bar*, *Kayding* gibi isimler, belki bunların son hâtıralarını saklamaktadır¹. *Başkurt*'lar arasında *Kay* veya *Kaylı* adını taşıyan bir kabiyle de, belki bunların bir bakiyyesidir². İşte, şimdilik *Kay* kabiylesi hakkında, azçok müsbet olarak, bildiğimiz şeyler, bu kadardır³.

VIII.

ÖĞÜZ BOYLARINDAN *KAYIĞ*—*KAYI* KABİYLESİNİN MUHÂCERETİ VE TARİHİ ROLÜ.

Osmanlı devletinin ilk etnik çekirdeği'ni teşkil ettiği hemen umumiyetle kabûl olunan *Kay*'i'lerin, XI. asırdanberi *Şeyhun* civarlarında, *Mâverâünnehir*'de, *Horâsân*'da islâm medeniyeti ile çok sıkı temas hâlinde yaşayan büyük *Öğüz câmiası*'na men-

¹ Fuad Köprülü, *Oğuz entolojisine dair tarihi notlar*, S. 8, Not 1.

² *Aynı yerde*, S. 8. Riçkov, ilk defa 1762 de basılmış olan eserinde *Başkurt* kabiylelerini sayarken, *Kaza*'na giden yolun şimâl-garbî cehetinde *Yürek-tav-Kaylı*, *Kır-Kaylı*, *Edil-Kaylı*, *Aktav-Kaylı* gibi birtakım oymakların adlarını zikretmektedir ki, bugün bunların kabiyle teşkilâtı bozulmuş olmakla beraber onlara hâlâ *Kaydı* (yâni *lı=dı* olduğuna göre: *Kaylı*) diyorlar (*Urenburg vilâyeti topoğrafyası*, Son basım, 1887, S. 67-71). S. Rudenko da *Başkurtlar* hakkındaki eserinde, bunlardan başka, *Küyük-Kay* ve *Soklı-Kaylı* isimlerini saymaktadır (*Başkury*, I, Pétersburg, 1916, S. 28, 274). Bunların, eski Moğol *Kay*'ları ile alâkaları olup olmadığını aramak, daha ziyade, mütehassıs etnoğrafıların ve mongolistlerin yapabilecekleri bir şeydir. Biz, sadece, herhangi bir ihtimâlin kaydıyla iktifa ediyoruz.

³ Z. V. T. 'in, *Kay* ve *Kayı* isimleriyle, bâzı çin kaynaklarından, avestik metinlerden, hattâ islâm eserlerinden çıkarılmış birtakım şüpheli isimleri birleştirmek hususundaki tecrübeleri, bize çok hayâlî mahiyette görüldüğü için, burada, sadece *fonetik bir benzeyiş*'e dayanan ve tarihî delilleri bulunmayan bu birleştirmelerden bahsetmeyi bile lüzumsuz bulduk.

sup olduğunu, ve bunların, o sıralarda hâlâ *Moğolistan*'da bulunan - büyük bir ihtimâlle *moğol* aslından - *Kağy*'lardan tamamiyle ayrı bir etnik zümre sayılması lâzım geldiğini, yukarıda bütün delilleri ile göstermiş, ve bu kabiyyenin "XIII. asırda *Merv* civarındaki *Mâhân*'dan *Anadolu*'ya geldiği,, hakkındaki eski *an'aneci nazariye*'nin, müsbet mahiyette hiçbir tariht esasa dayanmayan basit bir masa'l'dan ibaret olduğunu anlattıktan sonra, sair birtakım Oğuz kabiyleleriyle birlikte olan bu *Kağy* muhaceretinin hakikî mahiyetini de kısaca izzah etmiştik. Şimdi, Osmanlılar'ın etnik menşeleri mes'alesi kadar ve belki bundan daha ehemmiyetli olarak, "*Anadolu*'nun türkleşmesi,, vâkıası ile de alâkalı olan bu *Kağy* kabiyesi hakkında — tariht ve toponimik vesfkaların bıraktığı imkân dairesinde — mâlûmat vermek istiyoruz.

Bu küçük tariht hulâsayı yaparken, osmanlı sülâlesi hakkında eski kronikçilerin türlü türlü şekillerde tekrar ettikleri, birbiriyle hiç tetabuk etmeyen uydurma jenealojilere ehemmiyet vermediğimiz gibi¹, Osmanlılar'ın *Anadolu*'ya gelmeleri hakkında yine aynı kaynaklarda mevcut karışık, mütenakız, tariht hâdiseler ile ve kronoloji ile te'lifi imkânsız *masallar*'a da aslâ kıymet atfetmediğimizi, bilhassâ tasrih edelim². Yalnız osmanlı tarihtçileri'ni değil, daha eski müelliflere gitmemek için Hammer'den başlayarak, İorga, Marquart, Gibbons gibi birtakım garp âlimlerini de şaşırtan, hattâ, bu hususta ileri sürdüğümüz tenkiydlerin alâkalı garp tarihtçileri tarafından

¹ Paul Wittek, «bu osmanlı silsilenâmelerinin muhtelif zamanlarda nasıl uydurulduğu» hakkında tenkiydi bir tecrübeyi 1925 de *Der Islam*'da çıkan bir mekalesinde (C. XIV, S. 94-100) yapmıştı. Umumiyetle Oğuz kabiylelerinin cedlerini ve onların kahramanlık destanlarını ihtiva eden an'aneler hakkında, Reşideddin, Ab'ul-Gâzi, Hasan Bayatî gibi müelliflerin yukarıda zikredilen eserleri, sonra *Enveri*'nin *Düstûrnâme*'si gibi eserler, elde bulunuyor. Bunların esaslı bir surette mukayese ve tetkikyı, bilhassa Oğuz destanı'nın aydınlatılması için, çok faydalı olacaktır.

² Osmanlılar'ın muhacereti hakkında ilk kaynaklardaki muhtelif, mütenakız rivayetler ve sonraki kronikçilerin bunları birbiriyle te'lif ederek vücade getirdikleri (*combiné*) şekiller hakkında hususî bir tetkiky yapılmış değildir. Mamafih, bunlardan hiçbirinin tariht bakımından inanılmağa lâyık olmadığı, ve daha ziyade menkabe mahiyetinde telâkkıy edilmeleri iycap ettiği, en basit bir tenkiyd neticesinde meydana çıkmaktadır. Osmanlı tarihinin müsbet şekilde tetkikyı için, bu gibi menkabelerin bir tarafa bırakılması iycap ettiği, mütehassıslar arasında artık bir hakikat şeklini almıştır.

kabulünden sonra bile¹, yukarıda gösterdiğimiz veçhile, Z. V. T. tarafından — mahiyet ve kıymetleri her bakımdan *çok şüpheli* bâzi kaynaklara dayanılarak — tekrar canlandırılmak istenen bu masalların, *Kayı muhacereti* mes'elesini aydınlatamayacağı, artık iyiden iyiye anlaşılmıştır. Bu hususta Marquart ve Gibbons taraflarından yapılan ve muhtelif rivayetleri azçok *tenkıydî* bir tarzda *te'lîfe* ve tarihf bir kadro içine sokmağa çalışan *tecrübe*'lerin nasıl neticesiz kaldığını gördükten sonra, yukarıda tekrarladığımız veçhile, "*Kayılar*'ın iptida 1230 da *Anadolu*'ya geldikleri,, iddiası gibi — temelleri en basit filolojik ve tarihf bir tenkıyde dayanamayacak — masalları, artık büsbütün ortadan kaldırmak lâzımdır². Çok şüpheli ve çürük bir temel üzerine *hamâyâli*

¹ Bunun kendi tarafımızdan ileri sürülmüş indî bir iddia olmadığını göstermek için, kıymetli bir macar âliminin bu husustaki ifâdesini nakledeceğim: «Osmanlı tarihi başlangıcının ve ilk gelişme devrinin en seçkin araştırmacısı, şüphesiz ki, türk bilgini Fuad Köprülü'dür; vardığı neticeler Garp tarihçiliğinde de yayılmıştır» (L. Râsoni, *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara 1942, S. 189). Mamafih, kıymetli fransız tarihçisi F. Grenard, son yıllarda çıkardığı küçük fakat mühim eserinde, osmanlı devleti'nin ilk tekâmül safhaları hakkında benim birçok fikirlerimi kabul ettiği hâlde, galiba eski görenekten birdenbire kurtulamadığı için, «Hârizmşâhlara tâbi olan küçük bir *Kayı* aşiyretinin 1221 deki Moğol istiyâsı karşısında *Horâsân*'dan hicret ettiğini, ve bunun Ertuğrul maiyetindeki küçük bir parçasının Sultan Alâeddin Key-*ğobâd* tarrından Selçuklu devletinin garp uçlarına yerleştirildiğini» tekrar etmektedir (*Grandeur et décadence de l'Asie*, Paris 1939, S. 38-39). Bu yanlışlığın, sadece «eski bir alışkanlıktan» ileri geldiğini açıkça söyleyebiliriz. Sırası gelmişken şunu da ilâve edeyim: osmanlı tarihinin muhtelif ana mes'eleleri ve devletin kuruluş safhaları hakkındaki tetkiklerimizin neticeleri, Garp ilim dünyasında umumiyetle kabul edildiği hâlde, bu mevzua ait olarak şu son yıllarda memleketimizde yazılan bâzi tarih kitaplarında bunlardan *tamamiyle gâflet* olunmakta, ve kısmen osmanlı vak'anüvislerindeki eski masallar, kısmen de Türklük hakkında menfî düşünceler besliyen birtakım değersiz Garp müelliflerinden alınmış yanlış fikirler tekrarlanmaktadır; memleketteki neşriyattan bile bu kadar habersiz kalanların, millî tarihe ve ilmi hakikatlere karşı gösterdikleri bu korkunç alâkasızlık karşısında, yalnız ilim değil memleket hesabına da, hayret ve teessür duymamak kabil değildir sanıyoruz.

² Z. V. T., böyle bir tenkıyde hiç lüzum görmeden, sadece, yeni meydana çıkan iki eserde de bu muhaceretten bahsedilmesini kat'i bir delil gibi telâkki etmiştir. Hâlbuki, son yıllarda benim ve P. Wittek'in şiddetli tenkıydlerimizle uğrayan muhaceret masalının *historicité*'sini isbat için, evvelâ, yapılan tenkıydleri çürütmek lâzımdı; ondan sonra da, bu yeni kaynakların *vüsûk* ve *kıymet* derece-

faraziyeler kurmak suretiyle yapılmak istenen bir *tarihî inşâ*'nın, bugünkü ve yarınki araştırmacılar için, faydalı değil, bil'akis çok zararlı olduğuna inandığımız cehetle, burada *Kayı*'lardan bahsederken, bu hususta, ancak tarih ve kronoloji kadrosu içinde kalmağa çalışacağız.

Kayı'ların tarihi, pek tabii olarak, mensup oldukları büyük Oğuz câmiyası içinde tetkîyk olunmak lâzımdır. Umumiyetle türk kabilelerinin *etnoloji* ve *tarih* bakımlarından tetkîyikleri mes'elesinin ne kadar zor olduğunu, bu zorlukları doğuran sebepleri, yanlışlıklara düşmemek için *metodoloji* bakımından ne gibi prensiplere uymak lâzım geldiğini, vaktiyle bir yazımda çok umumî bir şekilde göstermişim¹. Bu gibi tetkîyiklere girerirken, umumiyetle türk kabileyte teşekküllerinin mahiyeti, bunların dağılıp toplanma ve yeni kabilelerin teşekkül tarzları, *etnik* teşekküllerle *siyasî* teşekküllerin birbirine karıştırılmaması lüzumu, bu göçebe kabilelerin coğrafi sâhalarını değiştirmekte ve yeni isimler altında yeni teşekküllere girmekteki kolaylıkları, ve nihayet, tarihî kaynakların bu türlü tetkîyikler hususundaki kifayetsizliği, aslâ gözden kaçırılmamalıdır; ve her şeye rağmen, birçok noktaların *şüpheli* veya büsbütün *karanlık* kalacağı düşünülerek, bu boşlukların hayâlî faraziyelerle doldurulmasından kat'î surette çekinilmelidir. *Oğuzlar*'ın, daha İslâmiyet'ten evvelki devirlerden başlayarak, muhtelif türk kabileleri arasında—gerek sayılarının çokluğu, gerek siyasî rôleri bakımlarından—ehemmiyetli bir mevki

leri tesbit olunmak ıycap ederdi. Z. V. T., bunların hiçbirini yapmıyarak, sadece M. D'Ohsson'un bu hususta *Müneccim başı* ve *Sa'deddin* tarihlerine dayanarak ileri sürdüğü rivayeti tekrarlamıştır (*Histoire des Mongols*, T I, La Hay, 1834, S. 294-5). Z. V. T. bunların Anadolu'ya gelişinin 1230 da Alâeddin Keykubâd I. ile Celâleddin Hârizmşâh arasında *Erzincan* civarında vukua gelen muharebe esnasında olduğu hakkında, yine aynı meşhur müellifin *Tableau général de l'Empire ottoman*'ını da me'haz olarak gösteriyorsa da, bunda da bir dalgalılık olduğu, çünkü bu muharebe hakkında bu eserde değil yine onun *Moğollar tarihi*'nde tefsilât bulunduğu mâlûmdur (C. III, S. 45-42). Görülüyor ki Z. V. T., çoktanberi « bir menkabe'den başka birşey olmadığı » anlaşılmiş bulunan bir rivayeti, hiçbir yeni delile dayanmadan, tarihî bir hakikat gibi, kabûl etmekle çok aldanmıştır.

¹ Fuad Köprülü, *Oğuz entolojisine dair tarihî notlar*, S. 3-5. Burada sadece temas edilen bu mühim mes'ele hakkında yakında geniş bir tetkîyk neşretmek ümidindeyim.

tutmuş olmaları, Türkler'le münasebetlerde bulunan muhtelif kavimlerin tarihî kaynaklarında onlara ait epey mühim kayıtlara tesadüf edilmesini mümkün kıldığı gibi, *eski türk kitâbeleri*'nde de Oğuzlar'dan bahsedilmesi, yabancı kaynakların kontrölüne ve tamamlanmasına imkân bırakmaktadır. Mamafih, biz burada doğrudan doğruya *Oğuzlar*'ın tarihlerini değil¹, sadece *Kayı* kabiylesinin tarihini tetkik edeceğimiz için, bu kabiyle adına iptida tesadüf edilen XI. asırdan daha geriye gidecek değiliz.

Oğuzlar'ın XI. asırda Gazneli sultanları ile sıkı münasebetleri, ve yine bu asırda, bunların *Kınık* şubesine mensub bir sülâlenin Büyük Selçuklu imparatorluğu'nu kurmuş olması, Gazneliler'e ait tarihî kaynaklarda *Oğuzlar*'dan bahsedilmesine sebep olduğu gibi, Maḥmûd Kâşğari'nin eserinde de, Oğuzlar'a ve Oğuz şübelerine sair türk zümrelerinden daha fazla bir yer ayrılmasını intac etmiştir. Ve işte biz *Kayı* ismine iptida burada, 22 Oğuz kabiylesinin başında, tesadüf ediyoruz: Maḥmûd, Selçuklu sultanları'nın mensup oldukları *Kınık* boyundan sonra *Kayığ* (yâni *Ḳayı*) boyunu zikrediyor ki, bundan, bu kabiylenin içtimâî mevki (yâni *kabiyle asâleti*) bakımından diğerlerinin üstünde telâkkıy edildiği anlaşılıyor. XIV. asır başlarında müverrih Reşideddîn, bundan biraz farklı olarak, Oğuzlar'ın 24 kabiylesini zikretmektedir ki, *Kayı*'lar burada en başta gelmektedir. Oğuzlar arasında yaşayan menkabevî mahiyette birtakım tarihî rivayetler ve an'aneler yine Reşideddîn tarafından

¹ Bu hususta *İlk Mutasavvıflar*'a, Minorsky'ye, ve bilhassa Barthold'ün yukarıda adları geçen eserlerine bakınız. Bu büyük âlim, Türkmen tarihi hakkındaki mühim tetkikinin başında, bu hususta en toplu mâlûmatı vermektedir. Fakat bütün bunlara rağmen, Oğuzlar hakkında, tarihi ve etnolojik büyük ve ciddi bir monografiye ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Oğuz kabiyleleri hakkında Th. Houtsma'nın artık hiçbir kıymeti kalmamış olan küçük bir mekalesi müstesna olarak (*Die Ghuzenstämme*, Wiener Zeitschr. d. Kunde d. Morgenlandes, II, 1888), hemen hiçbir şey yazılmamış, Vambéry ve Aristov'un türk kabiylelerinin etnik teşekkülleri hakkındaki umumî eserlerinde de Oğuzlar kısmı çok zayıf kalmıştır. Bunlardan sonra, benim Oğuz etnolojisine ait 1925 de çıkan bir mekalem ile, *Avşar*'lar hakkında 1942 de *İslâm Ansiklopedisi*'nde neşredilen yazımdan başka, Oğuz kabiyleleri hakkında zikre şayan hiçbir tarihî tetkik yapılmış değildir. (W. Barthold'un *Türmen Tarihi*'nde Oğuz boylarından *Yazır*'ların siyasi rôlleri hakkında verdiği mâlûmat, çok mühim olmakla beraber, hususî bir tetkik sayılamaz).

tesbit edildiği gibi¹, XV. asırda osmanlı müellifi Hasan Bayatî² ve XVI. asırda da Abu'l-Gâzî Bahadır Han taraflarından zabtedilmiş olduğundan³, bu sayede, muhtelif Oğuz boyları ve bu arada *Kayı*'lar hakkındaki bâzı an'aneleri de öğrenebiliyoruz. Mamafî, Reşîdeddîn'in bâzı kayıtları müstesna olmak üzere, diğerlerinin, "bu kabiyle an'anelerini bâzı tariht vak'alarla bağlamak ve

¹ Tarihi Reşîdeddîn, meşhur umumî tarihindeki *تاریخ اوغوز و ترکان و حکایات* یا *تاریخ اوغوز و ترکان و حکایات* yâni «*Oğuz Han'ın ve Türkler'in tarihi ve Oğuz'un cihanîliği hikâyeleri*» adlı bir kısımda, Türkler'in ve bilhassa Oğuzlar'ın menşei, oğuz imparatorluğunun kuruluşu, ve Oğuz'dan sonra yetişen hanlar hakkındaki menkabeleri kaydetmektedir. Sonlarına doğru biraz tarihî bir mahiyet alan bu *menkabeler mecmuası*'na göre, Cazneli Mahmûd'un babası *Qayı* kabiylesindedir; Hwârizmşâhlar *Begdili* kabiylesine mensubdurlar. Selçuklular'ın mensup olduğu *Qınık* kabiyesi bir tarafa bırakılırsa, oğuz padişâhları şu beş kabiyleden birine mensupdurlar : *Qayı*, *Begdili*, *Avsar*, *Imur*, *Yazır*. Fars'daki *Salgurlar* hânedânı, Selçuklular'dan evvel, buralara gelmiş olan *Salur*'lardandır; bunun diğer bir şûbesi *Ceyhan* civarında *Hwârizm* hudutlarında yurt tutmuşlardır. Anadolu Türkmenleri, yâni Karaman-oğulları, Eşref-oğulları ve diğerleri, Tuğrul Bey'in Rûm seferi esnasında maiyetinde bulunan 20.000 Türkmen suvarisinden türemişlerdir. Tuğrul bu seferden döndüğü zaman, onların başında *Qınık*'ın kardeşlerinden Arslan Sultan bulunuyordu». Tenkiydl bir şekilde basılması *Oğuz destanı* hakkında yeni mâlûmat verecek olan bu eserden çıkardığımız bu mâlûmat, bu mekalemizin mevzuu bakımından, bize çok mühim ve yeni şeyler öğretiyor : Sevük Tegin'in *Qayı*'lardan olduğu, başka hiçbir eski kaynakta bulunmadığı gibi, onun Anadolu Türkmenlerini «daha Tuğrul zamanında Bizans hudutlarına gelen Oğuzlar'ın torunları» sayması da, umumiyetle Oğuzlar'ın ve o arada *Qayı*'ların «daha Selçuklular'la beraber *Anadolu*'ya geldikleri» hakkındaki eski fikrimizi kuvvetlendirmekte, ve XIII. asırdaki muhaceret masalına tarihî, bir mahiyet vermek isteyenlere karşı yeni bir delil teşkil etmektedir. *Salur*'lar hakkındaki bir tetkikimizde Reşîdeddîn'in bu eserde onlara dair verdiği mâlûmatı, pek tabii, sıkı bir tenkiyde tâbi tuttuktan sonra, kullanmıştık (*Oğuz etnolojisine dair tariht notlar*, S. 9-16).

² Sultan Cem'in arzusu üzerine tertip edilmiş olan *Câm-ı Cem-Ayîn* adlı bu eser, küçük bir jenealoji ve menkabeler mecmuasıdır. Ali Emîrî efendi tarafından 1332 de İstanbul'da neşredilmiştir.

³ Abu'l-Gâzî Han tarafından (H. 1071) yılında te'lif edilmiş olan bu küçük eser de, yukarıkiler gibi, Türkmenler'in silsilenâmesi yâni menkabevî tarihidir. Türkmenler arasındaki şifahî ve yazılı an'anelerden istifade edilerek vücade getirilen bu eserin muhtelif yazmaları vardır ki, rus türkoloğu A. Samoiloviç, muhtelif yazılarında, bu nushalardan bahsetmiştir. *Tumansky* tarafından rusca'ya tercüme edilen bu esrin fena bir yazma nushasının fotoğrafik kopyası 1937de *Türk Dil Kurumu* tarafından neşir olunmuştur. Abdülkâdir İnan'ın buna yazdığı imzasız *mukaddime*'den istifade olunabilir.

azçok kronolojik bir esasa dayandırmak,, hususundaki teşebbüslerinin, tamamiyle neticesiz kaldığı açıkça görülmektedir. Bu menkabe mecmualarını bir tarafa bırakarak sırf tarihî vesikalara ve bunu geniş nisbette tamamlayan *etnoğrafya* ve *toponimi* tetkiklerine dayanınca, *Kayı* 'lar hakkında pek az müsbet kayıtlara tesadüf ediyoruz ki, bunlardan çıkabilecek başlıca tarihî neticeler, şu suretle hulâsa olunabilir :

1). İlk defa XI. asırda adına rastıadığımız bu kabiyeleinin, Artuklular devletinin kuruluşunda tarihî bir röl oynadığı, kroniklerde bu hususta bir sarâhat bulunmamakla beraber, bunların sikkelerinden anlaşılıyor. Demek oluyor ki bu kabiyle, Selçuklular imparatorluğu'nun kuruluşuna, sair Oğuz kabileleriyle birlikte iştirâk etmiş, ve XI-XII. asırlarda Artuklular'ın maiyetinde *Şarkî-Anadolu* sâhalarında bulunmuştur.

2). Bugün Hazar-ötesi Türkmenleri arasında Göklen ve 'Ali ili zümreleri içinde *Gay* veya *Kay* ismini taşıyan küçük oymakların mevcudiyeti, *Kayı*'lardan küçük bir kısmın, XI. asırdanberi oralarda kalmış olduklarını gösteriyor.

3). XI - XIX. asırlara ait tarih kaynaklar, *Mâverâünnehir*, *Hâzizm* ve *İran* sâhalarında birtakım türk kabiyelelerinin ve o arada bâzı Oğuz zümrelerinin yaptıkları hareketlerden bahsettikleri hâlde, bunlar arasında *Kayı* ismine hiç tesadüf edilmemesi, bundan başka, bugün bütün bu sâhaların *toponimi*'sinde sair muhtelif türk ve oğuz izlerini saklayan birçok yer adlarına rastlandığı hâlde bunlar arasında *Kayı* adının hiç bulunmaması, biraz evvel zikir ettiğimiz Türkmenler arasındaki birkaç küçük gurup müstesna olmak üzere, *Kayı*'ların umumiyetle garba doğru geldiklerini kat'i olarak anlatıyor.

4). Bugün *Kayı* ismini taşıyan yerlere, yalnız, pek mahdut bir nisbette *Şimalî-Azerbaycan*'da, ve en fazla *Anadolu*'da tesadüf edilmesi, bunların nerelerde yerleşmiş olduklarının yegâne izleridir. Bu yer adlarına, Artuklular'ın hâkim olduğu *Şarkî-Anadolu*'dan ziyade garp ve kısmen cenup sâhalarında tesadüf edilmesi, *Kayı* oymaklarından büyük bir kısmının, tarihî ve iktisadî âmiller sebebiyle garba doğru yürümelerinden ileri gelmiş olmalıdır. Artuklular hizmetinde kalan diğer oymakların da, askerî vazifelerle şehirler ve kasabalarda yerleşmiş, ve böylece yavaş yavaş kabiyle hayatını

ve an'anelerini unutmuş oldukları, kuvvetle tahmin olunabilir. Bunlardan bâzılarının, belki daha o sıralarda veya daha sonra, sair Oğuz şübeleri arasına karışmış olmaları da akla gelebilir ¹.

5). Gerek Anadolu Selçukluları gerek Osmanlılar devrinde, XII-XVI. asırlar esnasında *Anadolu*'daki bâzı Oğuz kabilelerinin yaptıkları birtakım hareketlere ve bu münasebetle tarihî kaynaklarda bu kabilelerin isimlerine tesadüf olduğu hâlde *Kayı* adına hiç tesadüf edilmemesi, ve XVI. asırdan bugüne kadar *Anadolu*'da yaşayan göçebe aşiyretler arasında da hemen hiçbir *Kayı* zümresine rast gelinmemesi, bunların, daha ilk Anadolu fütuhâtı devirlerindenberi, küçük parçalara bölünerek ayrı ayrı coğrafi sâhalarda yerleştirildiklerini, ve nihayet XVII. asra kadar artık göçebelikten çıkarak toprağa bağlanmak suretiyle, *tribal* hayat şekline uzaklaşmış olduklarını, göstermektedir. Yalnız, XVI. asır ortalarında, *Saruhan* eyaletinde, - bugünkü *Manisa* vilâyeti dahilinde ve galiba *Çoban İsa* taraflarında - *Kayı* adını taşıyan küçük bir türkmen oymağının henüz göçebe hayatını muhafaza ettiğine dair resmî bir vesîka mevcuttur ki, bunlar, *Kayı*'ların henüz yerleşik hayata geçmemiş son bakıyyeleri gibi sayılabilir ².

6). Gazneli Mahmûd'un babası Sevük Tegin'in *Kayı*'lardan olduğu hakkında Reşîdeddîn'in verdiği malûmat eğer doğru

¹ Şeref Han-ı Bidlîsî, meşhur *Şerefnâme*'sinde, Bitlis havâlisinde, Selçuk sultanları'nın ve Atabeyler'in hâkimiyeti zamanından oralarda kalmış bulunan bâzı küçük kabilelerin mevcut olduğunu söylemekte, ve kendi zamanında (XVI. asır sonlarında) *Serâciyân* adını taşıyan bir kabile isminin de *Selçûkiyân* dan galat olduğunu ilâve etmektedir: « و بروای بلد بدلیس در تصرف قزل ارسلان آتایی عراق عرب بأقسنقر و شحکی آذربایجان بایلدکز موافق است، و ایام حکو- بود. بحر تقدیر تاریخ شحکی عراق عرب بأقسنقر و شحکی آذربایجان بایلدکز موافق است، و ایام حکو- متشان باهم مطابق، و جماعت سرابیان که در ولایت بدلیس اند، از بقیة ایشان است، و سرابیان غلط سلجوقیان است. اولاد تاج احمد و قراکوته و قلی اوزبکان و غیره ازان طایفه اند » (*Şerefnâme*, Moğammed Ali Avnî neşri, Kahire, S 480). XVI. asıra ait olan bu rivayetin ne dereceye kadar doğru olduğu, üzerinde çok durulmak ıycaap eden bir mevzûdur. Biz, sadece, bu gibi an'anelerin daha asırlarca evvel bile mevcut olduğunu göstermek için bu rivayeti buraya naklettik. Mamafî burada, kasaba ve şehirlere yerleşmiş aşiyret parçalarından değil, henüz kabile hayatını muhafaza eden zümrelerden bahis olunuyor. Ancak, *Anadolu*, *Mezopotamya*, *İran* kasaba ve şehirlerinde de, kabile isimlerini taşıyan bâzı mahallelerin mevcut olduğunu bildiğimiz gibi, bâzı şehirlerde birtakım kabilelerin yerleşmiş olduğu dair - meselâ *Târîh-i Güzide* gibi- eski kaynaklarda da mühim kayıtlara tesadüf olunmaktadır.

² M. Çagatay Uluçay, *Saruhan - oğulları ve eserlerine dair vesikalar*, İstanbul 1940, S. 41, 42, 170. Bu vesîka (H. 959) tarihlidir.

ise, bu, daha X. asırda Sâ mânfler'in saraylarında ve ordularında *Qayı*'lara mensup kölelerin bulunduğunu anlatabilir. Sâ mânfler'in Oğuz'larla münasebetleri hakkındaki tarihî bilgilerimize göre, bunun böyle olması hiç de uzak bir ihtimâl değildir. Mamafî, bu vâkıa, *Qayı* kabilesinin muhacereti hakkındaki bilgilerimize yeni bir şey ilâve etmiş değildir¹.

Muhtelif Oğuz şübelerinin XI-XIX. asırlar zarfındaki tarihine, İran etnoğrafyasına ve İran Türkleri'ne, *Şimalî-Suriye* ve *Anadolu*'nun türkleşmesine ait yapmış olduğum tetkiklerden edindiğim mâlûmatın, *Qayı*'lar hakkındaki mahdut fakat müsbet bilgilerle mukayesesinden çıkan bu neticeler, bence, şimdiye kadar bir *muammâ* hâlinde kalan *Qayı* mes'elesini oldukça aydınlatmıştır sanırım. Bu Oğuz şübelerinin tarihî rölü, şarktan garba muhacereti, iskân mıntakaları hakkındaki bu *esas noktaları*'nı böylece tesbit ettikten sonra, bunların istinad ettikleri başlıca delilleri ve iycap eden tamamlayıcı tafsilatı vermek daha kolay olacaktır:

Seyhun nehri yukarılarında ve *Aral gölü* şimâlindeki bozkırlarda yaşayan kuvvetli Oğuz kabilelerinin, XI. asırda *Mâverâünnehir* ve *Horâsân*'a inerek Sâ mânfler, Kara-Hanlılar ve Gazneliler'le münasebetlerde bulunmaları, ve nihayet, birdenbire Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluvermesi üzerine bütün *Yakın-Şark* islâm dünyasının *türk hegemonyası* altına geçmesi, yalnız siyasî bakımdan değil etnik bakımdan da, çok büyük ve devamlı neticeler doğurmuştur. İptida bir *kabile devleti* mâhiyetinde olan ve bunun neticesi olarak *feodal* hususiyetlerini sonuna kadar kaybetmeyen bu siyasî teşekkül, muhtelif tarihî âmiller te'siriyle, çarçabuk bir islâm imparatorluğu şeklini almakla beraber, hükümdâr sülâlesinin mensup olduğu *Oğuz Türkmenleri*'nin siyasî ve askerî nüfuzları birdenbire kırılmadı; ve merkezî idare (*Divân*), uzun müddet, bu mes'ele ile, yâni "imparatorluk idaresi ile oğuz kabileleri arasındaki münasebetlerin, bir çarpışma'ya meydan vermiyecek şekilde halli," ile meşgul oldu. Daha devletin kuruluşundan evvel bile kendilerini bütün *Oğuzlar*'ın meşrû' reisi sayan selçuklu hânedânının bu iddiaları, öyle görünüyor ki, ayrı ayrı reislere malik olan bütün kabileler tarafından da kabûl edilmişti. Ancak, bu *râbta*, "her kabile-

¹ Yukarıda S. 270 de 1 numaralı notaya bakınız.

nin yalnız kendi reisine itaat etmesi,, prensibini ortadan kaldırmıyor, ve kabiyle reisi, hükümdara “*şahsî* olarak,, bağlı bulunuyordu. Büyük kabiyle birliklerinin başında bulunan *irsî* reis ile ona bağlı diğer küçük kabiyle reisleri arasındaki *râbîta* ne mahiyette ise, büyük reislerle hükümdar arasındaki *râbîta* da aynı mahiyette idi; yâni, selçuklu hükümdarı, Oğuz kabiylelerinin an’anevî telakkıyelerine göre, “*mutlak* surette hükmeden bir *imparator*,, değil, kendisinden daha küçük reisler gibi “kabiyle urf ve an’anelerine göre hareket mecburiyetinde olan,, bir *büyük reis*’dir; ve diğer reisler ile arasındaki fark, bir *mahiyet farkı* değil, fakat sadece bir *derece farkı*’dır. Açıkca görülüyor ki, bu, içtimâî ve siyasi bakımlardan, temamiyle *tribal* ve *feodal* bir telakkıdır.

XII. asırda *Horâsân*’da yaşayan kalabalık bir Oğuz zümresinin Sultan Sancar’a karşı büyük ısyan hareketlerinde, bu *telakkı*’yi açıktan açığa görmekteyiz: bunlar, selçuklu idaresini ve idare mümessillerini tanımayarak, “doğrudan doğruya *Sultan*’a bağlı olduklarını,, söylüyorlardı¹. Göçebe kabiylelerin bu *hukukî* telakkıyelerine rağmen, bu devleti, ‘*Abbâsîler*’de ve *Gazneliler*’de olduğu gibi “hükümdara bir nevi *kudsiyet* vererek onu Allah’ın vekili veya - mecazî olarak - *gölgesi* sayan², ve en büyük emirlerden en *ehemmiyetsiz* ferdlere kadar herkesi onun tebeası, raiyeti hükmüne koyan,, *mutlakıyetçi bir hükümdarlık* şekline sokmak isteyen ‘*Amîd al-Mülk Kündüri* ve bilhassa *Nizâm al-Mülk* gibi iranlı idare adamları, büyük zorluklarla karşılaşmışlar-

¹ M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, S. 481.

² Müverrih ‘*Utbi*’nin mühim bir fıkrasına göre, Ma hmûd Gaznevî *رکن دین الحق ظل الله مولى الخاقانین* yâni « Allah’ın yer yüzünde gölgesi » lâkabını kullanmıştır ki, iptida E. G. Browne buna dikkat etmiştir (İshwari Prasad, *L’Inde du VII. au XVI. siècle*, Paris 1930, S. 86). Sonradan bu unvanı, bu gibi tantanalı unvanlara pek meraklı olan ‘*Alâeddin Hwârizmşâh*’ın kullandığını da vaktiyle göstermiştik (*Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, S. 479). Bu unvanın Selçuklular tarafından da kullanılmış olduğunu, Sultan Arslan b. Tuğrul hakkında *Mucîr-i Baylağânî*’nin bir kasidesindeki şu beyitten anlıyoruz (*Râvendî, Râhat’us Şudûr*, S. 302):

رکن دین الحق ظل الله مولى الخاقانین
کز وجودش عقل را بنیاد و قانون کرده اند

Türk ve islâm devletlerinde *hâkimiyet* mefhumunun tekâmülü hakkında hazırladığımız bir monografide, bütün bu gibi mes’elelerin, en ince noktalarına kadar tetkik ve izahına çalışılmıştır.

dır; *Siyâsetnâme*'sinde, devletin ilk kuruluşunda büyük hizmetleri olan bu hür ruhlu Türkmenler'e karşı nasıl hareket edilmesi lâzım geldiğini anlatan büyük vezir, onları hükümdara bağlayacak tavsiyelerde bulunmaktadır¹. Mamafih neticede, Sâsânf imparatorluğunu "ideâl devlet tipi,, olarak kabul eden Niẓâm al-Mülk, daha doğrusu, onun temsil ettiği iranlı bürokrasi, maksadına muvaffak olmuş, devletin başlıca askerî mekamları, Gazneliler'de olduğu gibi, "saray kölelerinden yetiştirilmiş,, kimselere verilerek, hükümdarların ve büyük emirlerin maiyyetinde "muhtelif unsurlara mensup kölelerden mürekkep,, oldukça büyük h a s s a k u v v e t l e r i

¹ *Siyâsetnâme*'nin «Türkmenler'in de gulâmlar ve Türkler ve başkaları gibi hizmete alınmaları» hakkındaki XXVI. faslında, devletin, sayıca çokluk olan Türkmenler yüzünden çok zorluklarla karşılaştığı tasrih olunmakla beraber, devletin kuruluşunda büyük hizmetler gören ve zahmetler çeken ve hükümdar ailesiyle akraba olan bu Türkmenler'in mükâfata lâıyk oldukları da îtiraf edilmektedir. Niẓâm al-Mülk'ün, «selçuklu hânedânına kırğın» olduklarını söylediği bu Türkmenleri memnun etmek ve onların taraftarlığını kazanmak için teklif ettiği çare, pek basittir: Türkmen çocuklarından bin kişi seçerek tıpkı gulâmlar gibi onları da askerî bir terbiye ile ve saray muhitinde yetiştirmek suretiyle hânedâna bağlamak (*Siyâsetnâme*, Halhâlî neşri, Tahran 1310, S. 73; Schéfer tarafından bastırılan metnin bu kısmı daha tam ve doğru olduğu cehtle, ondan da istifade etmek). Metinde tam bir sarâhat bulunmamakla beraber, saray hizmetine alınacak olan bu türkmen çocuklarının, kabıyleleri üzerinde nüfuzları bulunan aristokrat tabakalar arasından seçileceği pek tabiidir. Hakikaten çok iyi düşünülmüş olan bu tedbirin tatbiyk edildiğine dair, tarihî kaynaklarda, hiçbir işaret bulunmuyor. Acaba, asâletleriyle mağrur olan Türkmen aristokratları, çocuklarının saray köleleri gibi yetiştirilmesine râzı olmadılar mı? Bence en kuvvetli ihtimâl budur. Selçuklu idaresi, kuvvetle tahmin edilebilir ki, bunu tatbiyka herhâlde ehemmiyetle çalışmış, lâkin muvaffak olamamıştır. Mamafih, selçuklu idaresine karşı kırğın olmakla beraber, Oğuz kabıylelerinin, eski *tribal* an'anelere uygun olarak, selçuklu sultanları'nı daima *metbû'* tanıdıkları, S a n c a r'ı esir ettikleri zaman ona karşı gösterdikleri muameleden pek iyi anlaşılıyor. Selçuklu sultanları'nın da, yine *tribal* an'anelerin te'siri ile, merkezi idareye karşı türlü zorluklar çıkaran bu Türkmenleri y a b a n c ı saymadıkları, yine *Sancar*'ın âsî Oğuzlar'a karşı askerî bir te'dip hareketi icrasına z o r l a râzı olmasından istidlâl edilebilir. Ma h m ü d G a z n e v i'nin, kendi topraklarına iltica eden Oğuzlar'ın —başlıca silâhları olan *Ok* kullanmalarını men için — parmaklarını kestirmek tavsiyesinde bulunan devlet adamlarının bu fikrini şiddetle reddetmesi de, dikate lâıyiktır: acaba bunda S e v ü k T e ğ i'nin *Kayı* Oğuzları'na mensup olduğu hakkında R e ş i d e d d i'nin rivayetini te'yid edecek bir mahiyet yok mudur? Ma h m ü d'un bu kararında, Oğuzlar'ın kendisi ile a k r a b a olması yâni *kavmiyet şuûru*, bir âmil olmamış mıdır?

vücade getirilmiştir¹.

Büyük kabiyle reislerinin merkezî idaredeki nüfuzlarını kırma-ya ve hükümdarlık otoritesinin kuvvetlenmesine sebep olan bu siyasî ve idarî tekâmüle rağmen, XI-XII. asırlardaki birtakım ehemmiyetli kabiyle ısyanlarından da anlaşılacağı gibi, bu göçebe aşiyretler mes'alesi, devleti daima işgal ediyordu. Selçuklu devletinin kuruluşu üzerine *Seyhun* yukarılarındaki bozkırlardan *İran*'a inen birçok aşiyretler, kendilerine yaylak ve kışlak hizmetini görebilecek uygun sâhalar istemekte idiler. O devirlerde kâfi derecede bir nüfus kesafetine malik olan *İran sâhası*, birbiri ardınca gelen bütün bu göçebe kabiyleleri yaşatmağa kâfi gelmediği gibi, bu göçebe hareketleri, eskidenberi toprağa bağlanmış olan yerli halkın menfaatini de bozmakta idi. Âsâyişin bozulmasını ve devlet gelirin azalmasını intaç eden bu vaziyet karşısında, Oğuz aşiyretlerinden birçoğunu, hânedâna mensup prenslerin idaresi altında, "garp memleketlerine ve bilhassa Bizans hudutlarına yollamak," siyaseti tâkıyp olundu. Bizans mukavemetinin uzun bir zaman için kırılmasını intaç eden büyük Malazgird zaferi ve Kafkasya fütuhâtı, bu kabiylelere, daha içerilere ilerlemek ve kendilerine yeni topraklar bulmak için, çok müsait bir zemin hazırladı. Böylece, selçuklu devletinin göçebe Türkmen kabiylelerine karşı tâkıyp ettiği idarî siyaset, onu ittihaz edenlerin hiç düşünmedikleri çok büyük bir netîceyi yâni "*Anadolu*'nun türkleşmesi," netîcesini doğurmuş oldu. *Âzerbaycan*, *Mezopotamya* ve *Şimalî-Suriye* sâhalarına kesif Oğuz kütlelerinin gelip yerleşmeleri de, yine bu asırda başlar. Mamafih bu *islâm sâhaları*'nın istiyâlâsı, Selçuklu Dîvânı'nın plânları iycabından olduğu hâlde, *Bizans Anadolu*'sun fethi, "Bizans mukavemet teşkilâtının içinden çürümüş olması," sebebiyle, hudutlardaki aşiyretlerin, kendi kendilerine, adeta *tabîi* bir surette ilerlemeleri sayesinde olmuş, ve merkezî idare, bu hareketi, ancak sonradan himaye ederek teşkilâtlanmasına müsait davranmıştır.²

¹ Gazneliler'e ve Selçuklular'a ait bütün kaynaklar, bunu açıktan açığa göstermekte, ve bu hususta çok mühim tafsilâtı ihtiva etmektedir. *Memlûk sistemi* hakkında yakında neşir edilecek tetkiknâmemizde, bu mes'eleler uzun uzun tetkik ve izzah edilmiştir.

² Tuğrul ve Alp Arslan zamanlarında Selçuklular'ın Bizans imparatorluğuna karşı tâkıyp ettikleri siyaset, bunu pek açık olarak göstermekte olduğu

Elde tarihî kayıtlar bulunmamasına rağmen, biz *Kayı*'ların *Hörâsân*'dan garba muhaceretlerini, bu ilk fütuhât devresine ircâ etmek istiyoruz. Nitekim aynı mülâhazanın, selçuklu hânedânının mensup bulunduğu *Kınık* aşiyreti hakkında da vârit olduğu kanaatindeyiz. İ r a n *toponimisi*'nde hemen hiçbir izleri bulunmayan *Kınık*'lara, sonradan, yalnız *Anadolu*'daki aşiyretler arasında ve Anadolu yer adları içinde tesadüf edilmesi, ve tarihî kaynaklarda onlardan hiç bahis olunmaması, bu hususta çok kuvvetli bir delildir. Hakikaten, Selçuklular hakkındaki bütün tarihî kaynaklar, kâbiyle rivayetleri, ve nihayet, eski *Kınık* tamgasının bu hükümdarlar tarafından *Tuğra* olarak kullanıldığı hakkındaki tarihî kayıtlar ile sikkeler üzerinde bu alâmetin mevcudiyetini gösteren nümismatik deliller, bu sülâlenin *Kınık* kabilesine mensup olduğunu kat'î surette gösterdiği hâlde, tarihî kaynaklarda bunların muhacereti ve iskân sâhaları hakkında hiçbir kayda tesadüf edilememektedir. XI-XIX. asırlar zarfında *İran*'daki türk aşiyretleri ve yer adları arasında bu isime hiç rastlanmıyarak, yalnız, *Anadolu* aşiyretleri ve yer adlarında *Kınık* adına tesadüf edilmesi, bunlarla *Kayı*'lar arasındaki mukadderat benzerliği'ni açıkça gösteriyor¹. *Bayat*, *Salur*, *Yazır*, *Avşar* (Afşar), *Bayındur* ve daha sair birtakım Oğuz aşiyretlerinin *İran* ve *Mezopotamya* sâhalarında asırlarca yaşadıklarını, bâzılarının kuvvetli zümreler hâlinde büyük askerî ve siyasî roller oynadıklarını, hattâ, yeni devletler kuran sülâleler yetiştirdiklerini biliyoruz². Bunlardan ayrılan

gibi, M e l i k ş â h devrinde dahi, Bizans toprakları üzerinde - Büyük Sultan'a karşı kuvvetli ısyan hareketlerinde bulunabilecek - müstakil veya yarı müstakil-Türk devletlerinin kurulması, *Selçuklu Divânı* tarafından hoş görülüyordu. Bu hükümdarın, amcazadesi S ü l e y m a n'ın bu husustaki teşebbüslerinden memnun olmadığı pek tabii olduğu gibi, imparator A l e x s i s K o m n è n e ile yapmak istediği ittifakın şartları hakkında A n n e K o m n è n e tarafından verilen tafsilât da bunu açıkça göstermektedir (C. C a h e n, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*, Byzantion, IX, 1934, S. 641; P. W i t t e k, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, Byzantion, XI, 1936, S. 294).

¹ Bu hususta Türkiye Dahiliye Vekâleti'nin çıkardığı *Köy adları* adlı cilde, ve merhum A h m e d R e f i k'in *Anadolu'da Türk aşiyretleri* (İstanbul 1930) adlı vesikalar mecmuasına bakınız.

² Salgurlur, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletleri, *İran*'da *Avşar* ve *Kaçar* sülâleleri'nin kurdukları devletler, umumiyetle bilindiği gibi, hep *tribal menşe*'den gelen siyasî teşekküllerdir. Yine Oğuz boylarından *Yazır*'ların kurdukları siyasî teşekkül hakkında, B a r t h o l d, *Türkmen tarihi* hakkındaki ri-

ve yine aynı isimleri taşıyan diğer bâzı zümrelerin de *Anadolu*'da mühim rôller iyfa ettiklerini, son zamanlara kadar küçük aşiyretler hâlinde yaşadıklarını, ayrıca, birçok yer adlarında isimlerini bıraktıklarını, görüyoruz ¹. Hâlbuki bu zikrettiğimiz kabiyeleler, M a ħ m û d K â ş ğ a r ı'nın XI. asırda *Kınık*'lar ve *Kayı*'larla beraber saydığı Oğuz kabiyelelerindedir. Acaba bunların—kısmen *Anadolu*'ya da hicret etmiş olmakla beraber—sair *Şark* sâhalarında bu kadar mühim rôller oynamalarına ve kabiyele şeklini asırlarca muhafaza etmelerine sebep nedir? Bunlara mukabil, *Kınık* ve *Kayı*'ların pek sönük bir tarihî varlık göstermeleri ve sadece *Anadolu*'daki yer adlarında isimlerini bırakarak çabucak ortadan kayıp olmaları nasıl izah olunabilir?.

Biz bu hâdiseyi, biraz evvel de kısaca söylediğimiz gibi, bunların toplu bir hâlde ilk Selçuklu reislerinin maiyetinde bulunmalarına, ve daha ilk fütuhât devirlerinde yine toplu bir hâlde *Anadolu* hudutlarına sevk edilmiş olmalarına isnad ediyoruz. Bugün *Göklen* ve 'Ali ili Türkmenleri arasındaki *Kayı*'lara gelince, bunların, ya o devirde herhangi bir sebeple *Horâsân*'da kalmış, yahut, daha kuvvetli bir ihtimâlle, *Seyhun* yukarılarından daha sonra inerek *Horâsân*'a gelmiş bir parça olduğu tahmin olunabilir. *Anadolu*'ya gelen asıl kesif *Kayı* ve *Kınık* zümreleri ise, kısmen buradaki harplerde büyük zayıat vererek, kısmen de şehir ve kasaba halkı arasına karışarak, eski kesafetlerini kaybetmiş olabilirler. Yukarıda adlarını saydığımız sair Oğuz kabiyelelerine gelince, bunların daha sonradan, belki parça parça ve muhtelif zamanlarda, *Horâsân*'a geldikleri, *İran*'ın muhtelif sâhalarına yerleşerek çoğaldıkları, *Anadolu*'ya da yine muhtelif zamanlarda küçük zümreler hâlinde geldikleri, büyük zayıata uğramadıkları, ve belki de daha XI. asırda kemmiyet bakımından *Kınık* ve *Kayı*'lardan çok üstün

salesinde ilk defa olarak topluca mâlûmat vermiştir. Şafevîler'e ait tarihî kaynaklarda, *İran* dahilindeki büyük Oğuz aşiyretlerinin askerî faaliyetleri ve rôlleri hakkında etraflı mâlûmata tesadüf olunabilir. Bir misâl olarak 'A v ş a r' lar hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki mekalemize bakınız.

¹ *Köy adları*'na, *Anadolu*'da *Türk aşiyretleri*'ne, *Oğuz etnolojisine ait tarihî notlar*'a, *Avşar* mekalesine bakınız. Bunlardan başka, muhtelif asırlarda *Anadolu*'da az veya çok ehemmiyetli rôller oynamış *İva*'lar, *Cepni*'ler gibi birtakım Oğuz aşiyretleri'ne daha tesadüf edildiği gibi, *İran*'da da bâzı Oğuz şübelerinin buna mümâsil daha birçok hareketlerine, XII. asırdan başlayarak XIX. asra kadar, daima rast gelinmektedir.

oldukları, tahmin olunabilir. Yapığımız mukayeseden çıkarılabilecek netfceler, şimdilik, bu tahminlerden ibaret bulunuyor. Lâkin bu tahminlerin bile, *Kayı*'ların muhaceretleri ve yerleşmeleri mes'elesini, eskisine nisbetle, yepyeni bir ışık altında aydınlattığını söylemek, herhâlde mübaleğalı olmaz sanırım.

Büyük Selçuklular deyrine ait tarihî kaynaklarda, çok defa yalnız *Oğuz* yahut *Türkmen* adıyla zikredilen etnik guruplar, acaba *Oğuzlar*'ın hangi kabiylesine veya kabiylelerine mensup idiler? XI. asırda ve XII. asır başlarında *Arran*, *Anadolu*, *Mezopotamya*, *Şimali-Suriye* sâhalarına olan *Oğuz* muhaceretlerinden sonra, *Horâsân*'da bulunduğunu gördüğümüz kuvvetli *Oğuz* zümreleri arasında, acaba *Kayı*'lar da bulunuyor muydu? Buna cevap vermek, elde mevcut vesikalara göre, imkânsızdır. Yalnız, Sultan *Sancar*'a isyan eden *Oğuz* kütlesinin, 22 veya 24 kabiyyenin *Sağ* ve *Sol* olarak yarı yarıya ayrılmış bulunduğu iki büyük zümre'ye yâni *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* zümrelerine ayrılmış olduğu, ve her iki zümrenin ayrı reisler maiyyetinde bulunduğu, tarihî vesikalardan anlaşılıyor. XII. asırda *Çarluğ*'ların tazyığı karşısında *Mâverâünnehir*'den *Belğ* civarına gelmeğe mecbur kalan bu zümreler, bu isimler altında toplanmış olan bütün kabiyyeler'e mensup gurupları mı ihtiva ediyordu? Bu hususta da sarîh birşey söylemeğe imkân yoktur¹. Ancak, bu ihtimâlin pek vârit olmadığını, ve bunların, daha sonraki asırlarda dahi *Horâsân*'daki hâdiselere iştirâk etmiş birtakım *Oğuz* kabiyyelerine mensup olup, içlerinde *Kayı*

¹ *Ibn al-Astr*, XI, S. 116. (M. 1156) da *Hvarizmşâhlar* Divânı'ndan çıkmış mühim bir vesikada da, bunlardan bahs olunmakta ve bunlara karşı iyi muamele edildiği söylenmektedir. Mamafih bu *Üç-Ohlu* ve *Boz-Ohlu* isimlerine, *Gazza*'dan *Diyarbakir*'e kadar yayılmış olan *Türkmen* kabiyyelerinden bahseden XV. asır müellifi *Halil al-Zâhirî*'nin eserinde tesadüf edildiği gibi (*Zubdat Kâşf al-Mamâlik*, Paul Ravaisse neşri, Paris 1894, S. 105), yine bu etnik menşe'den gelen *Boz-Ok* coğrafi ismi de *Anadolu*'da asırlarca devam etmiştir. Ortada bu kadar kat'i ve açık tarihî deliller durup dururken, *W. Bang* ve *G. R. Rahmetî*'nin bu ismi *Buzuk* tarzında okumak istemeleri, ve ayrıca, « böyle bir isme başka hiçbir yerde tesadüf edilmediğini » söylemeleri, çok şaşılacak bir şeydir (*Die Legenden von Oghuz Qaghan*, Sitzungsbe. d. Preussi. Akad. d. Wissenschaften, Phil-Histo. Klasse, 1932, XXV; türkçe tercümesi: *Oğuz Kagan destanı*, İstanbul 1936). *Müverrih Reşideddîn*'in bu *Boz-Ok* ismini « bozulmuş » mânâsında izzah etmesi, galiba bunları şaşırtmış olacaktır. Hâlbuki, yukarıda verdiğimiz izzahat, *Reşideddîn*'in bu hususta, çok defa yaptığı gibi, bir halk iştikakcılığı yaptığını göstermiştir sanırım.

ve *Kınık* gibi İran'da izleri sürat'le kaybolmuş aşiyretlerin bakiyeleri bulunmadığı söylenebilir. XII. asrın ikinci yarısında, zaman zaman G o r l u l a r ve H w â r i z m ş â h l a r ' l a münasebetlerde bulunmuş olan bu *Horâsân Oğuzları*'ndan başka, bugünkü *Türkmenistan* hududu içinde *Yazır Oğuzları*'nın yaşadıklarını ¹, *Mâve râ ü n e h i r ' d e* ve *Seyhun* civarlarında birtakım Oğuz Türkmenleri'nin, moğol istiyâsı sıralarında da bulunduğunu görüyoruz ². Bu istiyânın *Horâsân*'da birçok şehir ve köyler halkını ortadan kaldırmasına rağmen, göçebe *Türkmenler*'in burada yaşamakta devam ettikleri, hattâ XIII. asır sonlarında, İlhanlı hâkimiyeti altında, büyük şehir ve kasabalarda ve köylerde, yerleşmiş birtakım *Türkmenler*'e tesadüf edildiği, ve bunlar arasında islâm kültürünün inkişaf ederek türk diliyle mükemmel şiirler yazan şairler de yetiştiği, malûmdur ³. XIV. asırda *Horâsân*'da, göçebelikten yerleşik hayata geçen bu türkmen unsurlarının yanında, *Belh*, *Merv*, *Mâhân*, *Serahs*, *Bâdgîs* civarlarındaki otlaklarda yaşayan, oldukça kuvvetli, göçebe oğuz kabîlelerinin de mevcudiyetini ⁴, *Merv*'in Moğollar tarafından tahribinden sonra o havâlinin merkezi hükmüne giren *Mâhân*'da *Sancarî* adlı bir türkmen

¹ XII. asrın ikinci yarısında ve XIII. asırda H w â r i z m ş â h l a r ' l a sıkı münâsebetlerde bulunan ve âdeta *yarı müstakil bir siyaset hey'et* şeklinde yaşayan bu kalabalık ve kuvvetli Oğuz kabîlesi hakkında, tarihî kaynaklarda etraflıca mâlûmat vardır. Bunlar hakkında hazırladığımız entolojik ve tarihî bir monografiyi ayrıca neşredebiz için, şimdilik fazla bir şey söylemeğe lüzum görmüyoruz. Uzun müddet muayyen bir sâhada kuvvetle yerleşen kalabalık bir kabîle hey'etinin ne mühim siyasi ve askerî rôller oynadığı, orada görülecektir.

² W. Barthold, *Turkestan*, S. 439.

³ Tarihî kaynaklarda bunlara ait birçok mühim kayıtlara tesadüf olunur. XIII. asrın sonlarında K o n y a sarayında çok mühim bir mevki kazanan şair H w â c e D e h h â n î, *Horâsân*'dan gelmiş, ve galiba oldukça uzun bir ikametten sonra, tekrar *Horâsân*'a dönmek için hükûmdarından izin istemişti. Daha Moğol istiyâsından evvel bir kısım Türkmenler'in göçebelikten çıkarak köyler kurdukları, bâzı kasaba ve şehirlerde yerleştikleri, ve bunlar arasında, hiç olmazsa XII. asrın son yarısında, İran edebiyatı te'siri altında *klâsik türk şiirinin* inkişaf gösterdiği, kuvvetle söylenebilir: *Yazır* (M a h m ü d K â ş ğ a r î'de gördüğümüz eski şekli ile: *Yazır*)'lar hakkındaki oldukça geniş ve vâzih mâlûmatımız, böyle bir istidlâlde bulunmamıza tamamiyle imkân veriyor.

⁴ K e r t ' l e r sülâlesi zamanında *Bâdgîs* ve *Herât* civarlarında kuvvetli Oğuz zümrelerinin mevcudiyetini bildiğimiz gibi (*Ravzat' us-Şafâ*, IV, S. 292), *Horâsân*'ın başka sâhalarındaki kuvvetli Türkmen zümreleri hakkında da, muhtelif kaynakların verdiği oldukça etraflı mâlûmata sahibiz.

kabiylesinin yaşadığını¹, ve yine bu asırda, İran Moğolları'nın inkırazını müteakip, bugünkü *Şimalî-Afganistan* ve *İran Horâsânı* sâhalarında *Cungurbânî* devletini kuran bu isimdeki kabiyle ile, bir müddet *Buğârâ* civarında da bulunmuş olan *Argun* kabiylesinin de² yine Türkmenler'den olduğunu, söyleyebiliriz.

XV. asra kadar *Horâsân Türkmenleri* hakkında verdiğimiz bu kısa mâlûmat, XI. asırdan sonra artık buralarda kuvvetli bir kabiyle hâlinde *Kayı*'lara tesadüf edilmediğini, ve binaenaleyh bunların büyükçe bir aşiyret olarak *Anadolu*'ya gelmelerini XIII. asra ircâ etmenin, tarih bakımından, kabil olmadığını anlatmak içindir. Esasen, Moğollar'ın *Hwârizmşâhlar* sâhasına hücumları, *Hwârizm* ve *Horâsân*'daki hâdiseler, daha sonra Sultan Celâleddin'in bunlarla mücadeleleri, *Nasavî*, *Cuwaynî*, *Cüzcânî* ve daha sair îtimada lâyük kaynaklar tarafından etrafiyle anlatıldığı gibi, Celâleddin'in ölümünden sonra *Anadolu*'ya gelerek Selçuklu devletinin hizmetine giren birtakım büyük türk kabiyle veya zümrelerinin hareketleri hakkında da, etraflıca mâlûmata sahip bulunuyoruz. Bütün bu kaynakların hiçbirinde *Kayı*'ların muhacereti masalını te'yit edecek, tarih ve kronoloji bakımından bu iddiayı müdafaaya yarayacak hiçbir şey yoktur. XI-XIII. asırlarda- kelimenin o zamanki geniş mânâsiyle, *Şimalî-Afganistan*'ı da içine alan- *Horâsân*, her bakımından, bir Oğuz vatanı olmuştu; bu sâha ile *Anadolu* arasında, umumiyetle sanıldığından çok kuvvetli olan, ve İlhanlılar devrinde ise- aynı siyasî hâkimiyet altında birleşmek dolayısıyla- büsbütün kuvvetlenen maddî ve mânevî râbitalar, *Anadolu* Türkleri arasında bu *an'ane*'yi bugüne kadar yaşatmış, ve *Anadolu*'daki bütün kabiylelerin, bütün büyük sofilerin hep *Horâsân*'dan geldiği rivayetlerini doğurmuştur³. Büyük Selçuklular

¹ W. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, türkçe tercümesi, İstanbul 1930, S. 15.

² W. Barthold, bunlar hakkında, Türkmen tarihine dâir küçük mekalesinde biraz mâlûmat vermiştir. *Cungurbânîler* hakkında hazırladığımız hususi bir tetkikte, bunların siyasî ve askerî faaliyetlerinden başka, XIV. asırda *Horâsân* ve *Mâverâünnehir*'deki birtakım türk kabiyleleri — ve o arada, yukarıda adları geçen *Sancarî*'ler ve *Argun*'lar—hakkında da etraflıca mâlûmat verilmiş, ve buraların yalnız siyasî değil etnik vaziyeti de oldukça aydınlatılmıştır.

³ Bugün bile *Anadolu*'daki birtakım göçebe Türkmen kabiyleleri, dedelerinin *Horâsân*'dan geldiği an'anesini muhafaza ederler. *Anadolu*'nun muhtelif yerlerinde *Horasanlı* adını taşıyan bâzı köylerin mevcudiyeti de buna bir delildir.

devrinin ilk muhaceret an'aneleri'ni ve ayrıca Anadolu Selçuklularının cediti Süleyman'ın hâtırasını açıkça saklayan bu *Kayı muhacereti* rivayetleri, en basit bir filolojik ve tarihî tenkiyde tâbi tutulunca, bu netfice kendiliğinden meydana çıkıyor. *Kayı*'ların, "Celâleddin'in ölümünden sonra Anadolu'ya gelen Hwârizmliler arasında bulunmaları,, ihtimaline gelince, bunların Anadolu, Suriye ve Filistin sâhalarındaki muahhar hareketleri, tarihî kaynaklar sayesinde tamâmiyle mâlûm olduğu cehetle, ne tarihî vesikaların ne de topomini tetkiklerinin te'yit etmediği böyle bir faraziyyenin müdafaasına imkân kalmamaktadır¹.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bugün halâ *Göklen* ve *Ali ili* Türkmen kabileleri arasında yaşayan ve kendilerinin Osmanlılar'la akraba oldukları hâtırasını saklayan *Kay* (Gay) oymaklarıyla²

Hacı Bektaş Velî (bu hususta *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki mekalemize bakınız) başta olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'de tekkeleri ve mezarları bulunan birçok söfîlerin *Horâsân*'dan geldikleri, hakkındaki rivâyetlerin eskiliği, onlara ait menakıb kitaplarından ve Evliya Çelebi'nin hemen her sahife-de tesadüf edilen ifadelerinden pek iyi anlaşılıyor.

¹ Anadolu'nun muhtelif sâhalarında *Horzom*, *Horzomlu* gibi isimler taşıyan birtakım köyler vardır ki, bunlar, XIII. asırda Anadolu'ya gelen Hwârizmlî türk aşiyretlerinin son izleridir. Anadolu'da bu ismi taşıyan bâzı oymaklara da hâlâ tesadüf olunur. Bundan başka, bu aşiyretler arasında bir kısım Oğuzlar bulunsa bile bunların pek az olduğu, ve ekserisinin sair birtakım türk kabilelerine mensup bulunduğu muhakkak gibidir. XIII. asır başlarında, Hwârizmşâhlar'ın ordularındaki mühtelif türk kabileleri hakkında elimizde mevcut mâlûmat da, bunu tamamiyle te'yit etmektedir.

² *A mu-Darya*'da *Ali ili* arasında bulunan *Gay* = *Kay* oymağı ile (*Obzor Sakaspijskoj Oblasti*, 1890 yılı, Pétersburg 1892, tablo 2), *A trek*'de *Göklen* kabilesi arasında bulunan *Gay* = *Kay*'lar (*Zapiski Kavkazskago otdelenja Russ. Géografi. Obşçestva*, XI, S. 10, 11), herhâlde, Oğuz *Kayı* = *Kayığ*'larının bir bakıyyesidir (Bu sonuncular hakkında bakınız: *Rabino, Mâzandarân and Astarâbâd*, G M N S, VII, 1928, S. 101. Ayrıca *Vanbéry* ve *Aristov*'da bakınız). Bu Türkmenler arasında, kendilerinin Osmanlılar'la akraba oldukları hakkındaki an'ane daima devam etmiştir: meşhur İngiliz seyyahı *Burnes*, *Salur* kabilesinden -bu gibi an'aneleri bilen- birinin, kendisine «osmanlı devletini *Salur*lar'ın kurduğunu» söylediğini yazar (*Travels into Bukhara*, II, 214, 282); *Vambéry* de, Türkmenler'in, kendisine «Osmanlılar'la kardeşliklerinden» bahsettiğini kaydeder (*A. Samoiloviç, Merv Hâtıraları* [rusça], *Jivaya Starina*, IV, 1909). Yalnız *Salur*'lara veya *Kay*'lara değil umumiyetle Türkmenler'e ait olan bu an'ane, onlar arasında eskidenberi mevcut olduğunu bildiğimiz yazılı Oğuz şecerelerinin ve onlara dayanan ağız rivayetlerinin canlılığını göstermektedir (yukarıya bakınız: S.270, Not 3 de). Yoksa, İngiliz seyyahının ifadesini, «Osmanlılar'ın

bugün *Şimali-Azerbaycan*'daki *Kayı* isimli birkaç kabıyyeyi bir tarafa bırakacak olursak¹, *Kayı*'ların son izlerini bilhassa *Anadolu*'da, az çok dağınık bir hâlde, buluyoruz; bu vaziyet, bu kabiyenin muhacereti ve yerleşmesi hakkında yukarıdanberi müdafaa ettiğimiz fikirlerin en kuvvetli bir delilini teşkil ediyor. Türkiye Dahiliye Vekâleti'nin neşretmiş olduğu *Köylerimiz* adlı eserde de, şarkta Erzincan'da Refahiye'den başlayarak, garbda Tekirdağı'na kadar "Erzincan, Çankırı, Ankara, Eskişehir, Isparta, Burdur, Niğde, Afyon, Kütahya, Sivas, Çorum, Zonguldak, Giresun, Denizli, Konya, Bolu, Kastamonu, Tekirdağı", vilâyetlerinde 27 *Kayı köyü*'ne tesadüf olunuyor². Mamafî bu listenin tam olmadığı, ve bugünkü Türkiye hudutları içinde—biraz evvel saydıklarımıza ilâve olarak—Muğla, Aydın, Ödemiş, Fethiye, Düzce, Mihaliç, Orhaneli sâhalarındakiler de dahil olmak üzere, tam 58 *Kayı* adının mevcut bulunduğu, bu hususta haritalar üzerinde yapılmış bâzı araştırmalar neticesinde meydana çıkmıştır³. Bu ismi taşıyan köylere *Anadolu*'da daha XIV-XV. asırlarda bile tesadüf edildiği hakkında yukarıda verilen mâlûmat, bütün bu isimlerin, hattâ daha evvelki asırlardan kalmış olduğunu gösterebilir. Kendilerine mensup olan Artuk-oğulları devleti sâhasında yâni *Şarkî-Anadolu*'da kalmıyarak daha ziyade garba ve kısmen cenuba ilerlemiş olan *Kayı* zümrelerinin, göçebelikten çıkıp köyler kurmaları, herhâlde daha sonraki zamanlarda ve tedricî surette olmuş, ve bu sâhalarındaki türk fütuhâtiyle müvazi gitmiştir ki, bunun son merhalesini, şimdilik bildiğimize göre, Tekirdağı'ndaki *Kayı* köyünde görmekteyiz. Gelecekte *Balkan toponimisi* hakkında yapılacak esaslı araştır-

Salurlar'a mensup olduğu tarzında tefsir etmek, yanlış olur. Nitekim, *Göklen*'ler de kendilerinin *Kayı-Han* neslinden geldiklerini söylerler. Yukarıda adı geçen *Şecere-i Terâkime*'de *Kay = Kayı* boyuna mensup bir *Caruk* oymağından bahsedilmektedir ki (A. Samoiloviç, *Un manuscrit de l'Arbre généalogique des Turkomans par Abul-l-Gasi-Khan*, Comptes-Rendus de l'Acad. d. Sciences de l'URSS, 1927, N. 2, P. 39-42), bunun, daha Maḥmûd Kâşğarî'de adı geçen *Caruk* adlı bir kabiyenin bir kısmı olduğu, kuvvetle söylenebilir (*İlk Mutasavvıflar*, indeks'e bakınız).

¹ Mehmed Hasan Baharlı, *Azerbaycan*, Baku 1921, S. 71.

² *Köylerimiz*, İstanbul 1933.

³ Avni Ali Candar, *Kayı ulusu*, Hakimiyet-i Milliye gazetesi, 27 kânunievvel, 1933.

malar, belki bu muhaceretin daha garbî ve şimalî sâhalarındaki bâzı izlerini de meydana çıkaracaktır.

IX.

P. WITTEK'İN "OSMANLILAR'IN KAYI'LARDAN OLMADIĞI,
NAZARİYESİ; VE BU NAZARİYENİN TENKİYDİ.

Mekalemizin yukarıki kısımlarında, osmanlı vak'anüvisleri tarafından ortaya atılarak XIX-XX. asırlarda bütün Şark ve Garp tarihçileri tarafından hemen umumiyetle kabûl edilen, ve fakat son yıllarda tarafımızdan ileri sürülen kuvvetli tenkiydlerden sonra, salâhiyetli ilim adamlarınca, "bir masaldan ibaret olduğu,, kat'î surette anlaşılan "*XIII. asırda Kayı'ların Horâsân'dan Anadolu'ya muhaceretleri*,, nazariyesinin, Z. V. T. tarafından tekrar canlandırılmak istendiğini, lâkin bunun, hiçbir ciddi delile dayanmadığını uzun uzun gösterdik. Şimdi de, mekalemizi tamamlamak için, osmanlı tarihçilerinin adetâ *resmî* bir mahiyet almış olan-bu an'ane cî nazariyesi ile taban tabana zıt diğer bir nazariyeyi, yâni Dr. Paul Wittek'in şu son yıllarda hararetle müdafaa ettiği "*Osmanlı sülâlesinin Kayı'lardan olmadığı*,, nazariyesini tahlil ve tenkiyd etmek istiyoruz.

Osmanlı devleti'nin ilk kuruluş safhalarına ait ve *tarihî* olmaksızın ziyade *menkabevî* mahiyeti haiz rivayetlere, masallara, uydurma jenealojilere, ve bunlar arasında *XIII. asırdaki Kayı muhacereti* hikâyesine pek haklı olarak inanmayan bu kıymetli tarihçi, osmanlı sülâlesinin *Kayı* boyuna mensub olduğunu da kabûl etmemektedir. Osman Gâzî'nin nesebini -bâzan *Kayı Han* vasıtasıyla *Oğuz Han*'a kadar çıkaran muhtelif silsilenâme'lerin tetkiyk ve mukayesesi netfcesinde, "bunların tamamıyla uydurma olduğu,, netfcesine varan P. Wittek'e göre, Osmanlılar'ın *Kayı*'lardan olduğu iddiası, iptida Murad II. devrinde başlayan bir nevi *romantik* ceryanın te'siriyle, XV. asır osmanlı tarihçileri tarafından uydurulmuş, ve bu muahhar *an'ane* osmanlı sarayında muhafaza edilerek, bu hükümdarın bâzı sikkelerine *Kayı damğası* vurulmuş, hattâ bâzı silahların üzerine de aynı damga konulmuştur; Fâtih devrinde bu Oğuz an'anesi o kadar moda olmuştu ki, onun torunlarına Oğuz isimleri konmuş, hattâ Sultan Cem, *Mekke*'de rast-

ladığı Hasan b. Maḥmūd Bayatî adlı bir müellife, Oğuz an'anelerini ihtiva etmek üzere *Câm-ı Cem-Âyîn* adlı küçük bir eser yazdırmıştı¹. İşte bütün bu mutaleaları yürüten aziz arkadaşım, benim, Osman'ın jenealojisi ve XIII. asırdaki muhaceret masalı gibi rivayetleri, pek haklı olarak, kökünden yıkıp temizlediğim hâlde, devleti teşkil eden ilk çekirdek olarak bir *Ḳayı* kabilelerini kabul etmemi, hayretle karşılamaktadır². Osmanlılar'ın jenealojilerindeki tezdaları göz önüne alan ve en eski osmanlı vekayinâmesi adettiği *İskendernâme*'nin Osmanlılar'a ait faslında bu *Ḳayı* an'anesine hiç yer verilmemesine büyük bir ehemmiyet isnad eden P. Wittek, bu devletin, herhangi bir kabileyle teşekkülü tarafından değil, doğrudan doğruya "hudutlardaki *Gâzîler* tarafından kurulduğunu,, söylemekte, ve işte bu nazariyesini müdafaa için ayrıca uzun tafsiylâta girişmektedir.

Osmanlı imparatorluğu'nun menşe'leri hakkındaki tetkiklerimin neticelerini, çok kısa fakat toplu ve vâzih bir şekilde, gösteren kitabımda, bu hudut *Gâzîleri*'nden ve onların bu husustaki mühim rôllerinden de bahsettiğim için, şimdilik, alâkahıların oraya müracaatlarını tavsiye ile iktifa edeceğim. Bu mühim mes'elenin, yalnız Osmanlılar devrindeki değil, bütün Ortaçağ boyunca tek mil islâm-türk memleketlerindeki tezahürlerini bütün sebepleri ve neticeleriyle gösterecek ve bununla sıkı sıkıya bağlı sair birçok mes'eleleri de aydınlatabilecek geniş bir tetkikimi yakında çıkarmak ümidinde olduğum için, şimdilik bu hususta hiçbir tenkiyde girişecek değilim yalnız, *Osmanlı devletinin kuruluşu*

¹ P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion XI* (1936), S. 303-304; yine onun, *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, *Revue des études islamiques*, 1938, I, S. 28, Not. 1 (türkçe tercümesi: *Belleten*, C. VII, N. 27, S. 557-579); yine onun, *The Rise of the Ottoman Empire*, R. A. S. Monographs, Vol. XXIII, London 1938, S. 10-11.

² P. Wittek, benim *Ḳayı menşei* fikrine taraftar olmamı, «uydurma *silsilenâme*'lere inanmaktan değil, fakat sâdece, *toponimi* tetkiklerinin neticelerine kıymet vermekten» ileri geldiğini düşünmemiştir. Bundan başka, herhangi bir yanlış telâkkîye meydan vermemek için, bu menşe' mes'elesinin, «osmanlı devletin kuruluşu ve siyasî tekâmülü üzerinde hiçbir te'siri olmadığını» ehemmiyetle kaydetmiştim. Kendi yazılarında, «*Anadolu*'ya gelen Oğuz kabilelerinin *gâzîler* teşkilâtına kuvvetli unsurlar verdiğini» kabûl eden P. W., Osman'ın herhangi bir küçük oymağın reisi olduğunu da mı kabûl etmiyor? Bu nokta onun yazılarında vâzih olarak tesbit edilmiş değildir.

gibi çok karışık bir hâdiseyi, benim, her türlü âmillere lâıyk oldukları ehemmiyeti vermek suretiyle izyaha çalışmama mukabil, arkadaşımın tek cepheli bir izyah ile iktifa etmesinin doğru olmadığını, ve umumiyetle bütün bu gibi *unilatéral* izyahların, mahiyetleri itibariyle çok muğlâk olan *tarihî réalite*'leri ister istemez tahrif ettiğini tekrarlamaktan kendimi alamıyacağım. Bu küçük mukaddimeden sonra, şimdi, doğrudan doğruya P. Wittek'in bana tevcih ettiği tenkıyidin tahliline, yâni Osmanlılar'ı *Qayı*'lara mensup telâkkiy etmemdeki birtakım sebeplerin izyahına geçebilirim.

Yalnız, bundan daha evvel, şu ceheti bilhassa tasrih etmeliyim ki, beni bu neticeye götüren düşünceler, *sonradan uydurulmuş jenealojilere inanmak* gibi basit ve iptidai bir mülâhaza değildir; Osmanlılar'ın ilk devirleri hakkındaki bir yığın menkabevi rivayetlere aslâ *tarihî bir mahiyet isnad edilemeyeceğini*, o zamana kadar umumiyetle hâkim olan müşterek kanaatlara rağmen, ilk defa ileri süren bir adamın, böyle bir mülâhazaya kapılmayacağı pek tabiidir. Nitekim ben de, bir zamanlar P. Wittek'in yukarıda hulâsa ettiğim düşüncelerinden farksız mülâhazalara dayanarak, "osmanlı sultanları'nın *Qayı*'lardan olmadığı, ve bunun, sonraki müellifler tarafından hususî bir maksatla uydurulduğu,, mutaleasında idim; ve daha 1925 yılında bu fikrimi kısaca ortaya atmıştım¹. Şimdi burada, 1934 de Paris Üniversitesi'nde verdiğim konferanslarda bu fikirden vaz geçmemin sebeplerini etrafiyle izyah ederken, sevgili arkadaşımın tenkıydlarına de cevap vermiş olacağım. Gerçi o konferansları ihtiva eden küçük kitabımda, bu fikrin dayandığı delillerden de çok kısa bir surette bahis edilmişti; lâkin bu zarurî kısaltılış, bu mes'eleyi galiba biraz müphem ve şüpheli bırakmış olacak ki, P. Wittek'i iknâ edememiştir. Şimdi ileri süreceğim delillerin ve mülâhazaların, kıymetli arkadaşımı belki inandırabileceğini tahmin ediyorum.

Daha şair Aşmedî'den başlayarak Osmanlılar hakkında yazılmış olan birtakım *vekâyinâmeler*, bunların sadece *Oğuz*'lardan

¹ «Tarih ve etnoloji sâhasında *Qayı*'ların hemen yegâne ehemmiyeti sebebi, osmanlı imparatorluğu müessislerinin bunlardan olması, daha doğrusu, muahhar müverrihler tarafından, sultanlar sülâlesinin, bir maksad-ı mahsusla, bu boya isnat edilmesi dolayısıyledir» (*Oğuz etnolojisi-ne dair tarihî notlar*, S. 5).

olduğunu söylerler. *İskendernâme*'de, anonim *Târîh-i âl-i Oşman*'ların birçoğunda, *Behcet'üt Tevârih*'te, *Âşıkpaşazâde tarihi*'nde *Oruc bey tarihi*'nde, hep bu rivayet mevcuttur; yâni, bunların *Oğuz*'ların hangi boyuna mensup oldukları tasrih edilmez. Hâlbuki, Murad II. devrinde yazılan Yazıcıoğlu 'Ali'nin *Selçuknâme*'sinde, *Edirneli Rûhî tarihi*'nde, *Lutfi Paşa tarihi*'nde, ve nihayet İdris Bitlîsi'nin *Heşt - Behişt*'inde, osmanlı hânedânının ve bunların maiyyetindeki kabiyyenin *Kayı*'lardan olduğu tasrih olunur; *Dede Korkut Kitabı*'nın Osmanlılar devrinde tesbit edilmiş nüshasında da, Osmanlılar'ın *Kayı*'lardan olduğu, yukarıki veķâyinâmelerde olduğu gibi, bu kabiyyenin şerâfet ve asâletine ait bâzı rivayetlerle birlikte, ileri sürülür. Sultan Cem'in emriyle tertip olunan *Saltuknâme* romanında ise, Osmanlılar'ın *Oğuz*'lardan olup Bayezîd Han ve Korkut Ata neslinden geldikleri tasrih edilir¹. İdris'in eserinden sonra, osmanlı kronikçileri arasında, bu *Kayı an'anesi* âdetâ resmî bir mahiyet almış, sonraki Şark ve Garb tarihçileri tarafından da, yukarıda gösterdiğimiz gibi, hemen umumiyetle kabûl edilmiştir. Bu meşhur rivayetlerin dışında, Osmanlılar'ın alelâde bir gemici'nin, yahut, şöhretli bir korsan'ın neslinden gelmiş oldukları², yahut, Osmanlılar'ın *Cuk* (Çığ) adlı

¹ *Saltuknâme* hakkında bakınız: M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, Belle ten, N. 27, S. 430-441. Burada, vekayinâmelerden tamamiyle farklı surette, Osmanlılar'ın ceddî olarak Bayezîd Han ve Korkut Ata'nın gösterilmesi, bence, bunun bir Türkmen rivayetine dayandığını açıkca anlatmaktadır. *Bayezîd* isminin herhâlde bir istinsah yanlışlığı olduğunu zannediyorum: بايزيد Bayezîd şekli, بايات Bayat, بايندر Bayındur, yahut يازير Yazır, hattâ قاي Kayı şekillerinden birinin bozulmuşu olabilir. Oğuz hikâyelerinin büyük rivayeteisi Korkut'a gelince, bunun «Osmanlıların ceddî» olduğuna dair, başka hiçbir rivayet yoktur. Yalnız, birtakım *Şecere-i Terâkime* nüshalarında (meselâ basılmış nüshada ve Tuman'sky tercümesine esas olan nüshada), bunun *Kayı*'lardan olduğu tasrih edilmektedir. Buna göre, *Saltuknâme* muharririnin, belki buna benzer yazılı bir rivayetten istifade ettiği ve Osmanlıları *Kayı*'lardan saydığı meydana çıkabilir ki, bu an'änenin saray muhitinde çok kuvvetle yaşadığı bir devirde yazılan bir eser için, bu, pek tabiidir; buna göre, Bayezîd'in *Kayı*'dan bozulmuş olması ıycap eder. Hâlbuki Reşîdeddîn'in *Oğuzlar'a* ait parçasında, Korkut'un *Bayat*'lardan olduğu tasrih edilmektedir: و این قورقوت از نسل باياتس پسر قراخواجه و او عظيم عاقل و دانا و صاحب كرامات بوده است.

² Timur, Yıldırım Bayezîd'i tehdit ve tahkir maksadiyle gönderdiği bir mektupda, onun «gemici bir Türkmen neslinden geldiği keyfiyetinin kendisince mâlûm olduğunu, ve bütün Mısır, Suriye, Anadolu halkının da bunu bildiğini» ifade eder (Şerefeddîn 'Ali Yezdî, *Ẓafarnâme*, Bibli. Indica,

zengin ve kahraman bir çoban'ın nesli olduğu¹, yahut, *Dâvûd* adlı

Calcutta 1888, II, S. 259). Sırf hakaret maksadını güden bu ifadenin tarihi bir ehemmiyet ve kıymeti olamayacağı, pek tabiidir. Bizanslı tarihçi Chalcocondilas, Osman'ı, «1298 de donanması ile Mora, Eğriboz ve Şarkî-Yunanistan'ı tehdit eden Oguz reisi Ertuğrul'un» oğlu ve «1310 daki Rodos seferinin kahramanı» gibi göstermiş ise de, XVIII. asırda Hezârfen Hüseyin'in de tekrarladığı bu rivayetin esassızlığını H. A. Gibbons daha yıllarca evvel meydana koymuştu (*Osmanlı imparatorluğu'nun Kuruluşu*, türkçe tercümesi, İstanbul 1928, S. 30-31, 238-239). M. H. Yinanç'ın *Düstürnâme* medhalindeki haklı tenkidleri de, bu ilk osmanlı beylerinin denizcilikleri hakkında - bir zamanlar Lebeau ve Muralt gibi ciddi müelliflerin eserlerine de girmiş olan-masallar üzerinde artık hiçbir münakaşaya yer kalmadığını göstermektedir.

¹ Gibbons, *aynı eser*, S. 239. Burada, bu rivayeti kaydeden bütün kaynaklar gösterilmiştir. Burada *Cuk* kelimesinin bir kabileyne adı olması ihtimâli de düşünülemez. J. Marquart, *Komanlar* hakkındaki eserinde böyle bir kabiyenin mevcudiyetine inanmış ise de (S. 135), bu faraziyenin doğruluğu meydana çıksa bile, bununla Osman arasında uzak yakın bir münasebet te'sisi, imkânsızdır. Osmanlı sülâlesi'nin «bir çobanın çocukları olduğu» rivayeti, öyle anlaşılıyor ki, Şafevîler sarayında yaşamıştır. Şah İsmail'in oğlu Sam Mirzâ, *Tuhfe-i Sâmi* adlı şairler tezkeresinde, Selim ve Kanunî Süleyman'dan bahsederken, Osman'ın adını Delü Osmân diye yazar. Onun rivayetine göre, Osman, zengin koyun sürülerine malikti; ve sofrakurup fakirleri doyururdu. Maksadını soranlara «saltanat hazırlığı yaptığını» söyledi. Bunu duyan Padişah, eğlenmek maksadıyla, onu huzuruna çağırttı, ve bunun aslı olup olmadığını sordu. Osman, maksadını hiç saklamıyarak, «yanına kâfi bir kuvvet toplarsa, hudutdaki düşman memleketlerini Padişah'ın ülkesine katacağını» söyledi. Padişah bu fikri tasvib etti; ve zındandan çıkarttığı 200 kişiyi onun maiyyetine verdi. Bu sırada hudutdaki kâfir vilâyetinin hâkimi, iyi bir tesadüf eseri olarak, vilâyetinin başka bir ucuna gitmişti. Bunu fırsat bilen Osman, orayı zabtetti; ve yavaş yavaş o vilâyet kâfirlerini hükmü altına aldı; istiklâl kazandı. Ölünce, yerine oğlu اردوغرول Ertuğrul geçti. Şöhreti her tarafa yayıldı. Bu sırada Padişah ölünce, oğlu olmadığı ve padişahlığa lâyık başka kimse bulunmadığı için, emirler, söz birliğiyle, onu padişah yaptılar (hususî kütüphanemizdeki 989 tarihli yazmadan; bu eserin Va'hîd Dastgârdî tarafından 1314 hicrî-şemsîde bir tek fena yazma nushaya göre Tahran'da yapılan neşrinde, bu mâlûmat mevcut değildir; ve Delü Osmân yerine Kara Osmân yazılıdır). Çok eski çoban-hükümdar motifini ihtiva eden ve Kara Osman'ı Ertuğrul'un babası olarak gösteren bu masalın, tarihi bir ehemmiyeti olmayacağı söylemeğe lüzum yoktur; ancak, kabileyne an'anelerinin çok kuvvetli olduğu Şafevîler sarayında, rakıybleri olan Osmanlılar'ı «zengin sürülere malik bir çoban-bey'in torunları» olarak gösteren bu türlü bir rivayetin mevcudiyeti, dikkate lâyıktır. Bu rivayetin, esas itibarıyla, Şafevîler devrinde İran'a gelen bâzı kızılbaş Türkmen kabileyleri tarafından getirilmiş olması, uzak bir ihtimâl sayılamaz. Tarihi *réalité*'ye büsbütün yabancı olmayan bu rivayet, şimdiye kadar hiçbir araştırmacının dikkatini çekmediği için, bunun üzerinde biraz durmak lüzumunu hissettim.

zengin bir kabiyle reisinin maiyyetinde *Cenubi-Rusya* bozkırlarından deniz yoluyla *Anadolu*'ya geldikleri ve Osman'ın onun oğlu olduğu ¹ tar-

¹ Osmanlılar'ın menşei ve Anadolu'ya muhacereti hakkında şimdiki kadar her nedense mutahassısların dikkatini çekmemiş olan bu rivayetten, kısaca, bahsetmek isterim. *Habib'üs-Siyer* gibi, XVI. asırdanberi Şark'ta ve XIX. asırda Garb'ta müsteşrikler arasında büyük rağbet kazanmış bir eserde mevcut olduğu hâlde hiç göze çarpmıyan bu rivayeti, müellif, «yazılı bir kaynaktan değil, *Rûm* memleketinden gelen ve oraların ahvâlini bilen kimselerden» öğrendiğini kaydediyor. Rivayetin hulâsası şudur: Anadolu selçuklu sultanları'nın sonuncusu olan *Alâeddîn Keykâubâd* zamanında, *Çıpaç* sahrâsında yaşayan *Türkmenler*'den *Dâvûd* adlı birinin maiyyetinde bulunan 10,000 çadır halkı, herhangi bir sebeple, *Kefe* yoluyla yâni denizden *Anadolu*'ya geçerek münasip bir yerde yerleştiler. İki sene sonra o taraflardan geçen hükümdar, bunları görerek, kim olduklarını öğrenmek istedi. Zeki ve talâkatlı bir adam olan *Dâvûd*, Sultan'ın adâletini ve gariplere yâni yabancılara karşı gösterdiği lutf ve keremleri duyarak *Çıpaç* bozkırlarından buraya geldiklerini, ve onun sayesinde rahat rahat yaşadıklarını söyledi; ve, «hükümdar kendilerine misafir olmak lutfunu esirgemezse, bu ziyaretin kendileri için büsbütün uğurlu olacağını, kendilerinin de kulluk şartlarını yerine getirmeğe çalışacaklarını» ilâve etti. *Dâvûd*'un bu sözlerinden hoşlanan Hükümdar, oraya indi. *Dâvûd* ile kabiyenin ileri gelenleri, sözbirliği ederek, usûlden olduğu üzere, Sultan'a ziyafetler çektiler ve türlü türlü kıymetli hediyeler verdiler (arap atları, iyi cins develer ve katırlar, güzel köleler, kıymetli kumaşlar ve birçok para). *Dâvûd*, bu köleler arasında oğlu *Osman*'ı da hükümdar hizmetine verdi. *Osman*'ın necâbet ve kahramanlık parlayan yüzünde onun büyük istikbâlini okuyan hükümdar, kendisine takdim olunan hediyelerin hepsini *Osman*'a verdi; ve *Dâvûd* ile kabiyalesinin, o sıralarda *Frank* kâfirlerinin elinde bulunan *Bursa* ve *Edirne* (Iznık?) *hudutları*nda oturmalarını ve oraları îmar edüp ziraatle meşgul olmalarını emretti. *Osman*, Sultan'ın verdiklerini kabiyenin gençlerine dağıtarak hepsini silâhlandırdı. Birkaç defa kâfir memleketlerine muvaffakiyetli akınlar yaptı. Sultan ile sulh hâlinde bulunan *Frank* serdarları, bundan Sultan'a şikâyet ettiler. Hiddetlenen hükümdar, *Osman*'ı yanına getirmek için bir elçi yolladı. *Osman* bu sırada avda bulunuyordu. Bu vaziyetten telâşa düşen *Dâvûd*, oğluna haber göndererek, kendisi bu işi düzeltmeden evvel bu taraflara gelmemesini bildirdi. *Osman*, sırf din uğrunda yaptığı bu *gazâ*'lardan dolayı islâm padişâhının hiddetlenmesinin sebebini anlayamadı; ve padişâhın yanına gidip mes'eleyi anlatmak niyeti ile, babasının yanına geldi. Bu sırada ikinci bir elçi gelerek, hükümdar'ın, «*Osman*'ı oğlu yerinde tuttuğunu, ve iltifatlarına mazhar olmak üzere hemen yanına gelmesini», bildiren bir emir getirdi. İkinci emrin gelmesinde, Sultan'ın akıllı ve dindar zevcesi müessir olmuştu. Hükümdar, yanına gelen *Osman*'a iltifatlarda bulunarak onu evlendirdi; ve memleketine döneceği zaman, hazineye girerek her ne beğenirse almasını emretti. *Osman*, kıymetli şeylerden hiçbirine el sürmüyerek, bâzı zaruri eşya ile bir *kılıç* aldı. Bundan memnun olan ve *Osman*'da bir padişâh olmak istîdâdını gören Sultan, ona bir *sancak* verdi ki, bunun sahibi—Anadolu'

zında bâzı rivayetlere XVI. asır islâm kaynaklarında tesadüf olunduğu gibi, osmanlı sülâlesinin *Komnen* hânedânına mensup mühtedî bir prensin çocukları olduğu¹ tarzında, türlü türlü maksatlarla uydurulmuş birtakım hıristiyan rivayetleri de yok değildir. Bütün bunlara ilâve olarak, *Bezm - ü - Rezm* müellifinin, Osmanlılar hakkında *moğol* sıfatını kullandığını da söyleyelim².

daki urf ve an'ane göre — 50.000 kişiye hüküm ederdi. Geri dönen Osman, gazâlarına başlayarak, *Iznık* ve sair bâzı kaleleri aldı; *Bursa'yı* muhasara ettiği sırada, Sultan öldü; oğlu olmadığı için bütün emirleri Osman'ın yanına geldiler ve hep birden onu sultan yaptılar (*Habîb'üs-Siyer*, Hind basması, 1847, Cilt III, Cüz 3, S. 54-55).

Osmanlı devletinin kuruluşunda kabiyle gençleri'nden mürekkep gâzîler'in rolünü tebarüz ettiren bu *tarihî destan'da*, Osman'ın mensup olduğu kabiylenin *Cenubî-Rusya* bozkırlarından gelmiş gösterilmesi, tarihî bir hakikat olmamakla beraber, birtakım tarihî vak'aların destanî bir ifadesidir. Çünkü, XIII. asırda *Cenubî-Rusya* limanları ile *Anadolu* arasında çok sıkı ve daimî münasebetler bulunduğu, ve türlü türlü iycaplarla zaman zaman bir taraftan diğer tarafa oldukça kalabalık insan kütlelerinin gittiği mâlumdur. Meselâ, Moğol istiyâsı karşısında, zengin bir ticaret merkezi olan *Sogdağ'tan* birçok halkın -*göçebe* değil, *şehirli* ve zengin halkın- bütün menkul servetleriyle *Anadolu'ya* geçtiğini İbn al-A sîr 618 yılı vak'aları arasında bilhassa kaydeder (ilkönce M. Defrémery ve D'Ohsson bu kayda dikkat etmişlerdir). Bütün bunlarla beraber, Osmanlılar hakkındaki yukarıki rivayetin tarihî bir mahiyeti olamayacağı meydandadır.

¹ Gibbons, *Osmanlı imparatorluğu'nun Kuruluşu*, türkçe tercüme, S. 239.

² *Bezm-ü-Rezm* S. 382. Burada Osman -oğlu'nun yâni osmanlı hükümdarının cahil ve basit bir moğol olduğunu söyleyen müellifin bu ifadesi, mecazî bir mânâda tefsir olunmak iycap eder. Hâmisi olan Kâzî Burhâneddî'ne yaranmak için, hemen bütün Anadolu beyleri aleyhinde ağır bir lisan kullanan, ve bilhassa Osmanlılar'a karşı garazkârlığı açıkça görülen iranlı müellif, bununla, Osmanlılar'ın aslen moğol olduklarını iddia etmek istememiş, ve sadece onların «basit ve cahil insanlar olduğunu» anlatmak, ve daha ziyade *tribal* menşelerini tebarüz ettirmek arzusuna düşmüştür. O sırada Anadolu'da birtakım Türkmen ve Moğol aşiyretlerinin yaşadığı, ve bunların başında umumiyetle birtakım basit ve cahil kabiyle reisleri bulunduğu, başka vesikaları göz önüne almasak bile, Astarâbâdî'nin bu mühim eserinden açıkça anlaşılmalıdır. O, Osman -oğlu'nun «ilim ve hikmetten mahrum, sade bir Moğol» saymakla, Sivas Sultanı'na nisbetle onu bir aşiyret beyi derecesine indirmek istemiştir. İlhanlılar'ın ortadan kalkmasından sonra, *Moğol* tâbirinin ne kadar itibardan düştüğüne, bu da bir misâldir. Müellifin bu maksadını nedense anlamayan Kilisli Rif'at bey'in, bütün nüshalarda kat'î surette *Moğol* مغول şeklinde yazılmış ve hattâ harekelenmiş olan bu kelimeyi, arapça «kahraman» mânâsına gelen *migvel* tarzında okumak istemesi, tamamıyla yanlış ve mânâsızdır; herhâlde *Astarâbâd'lı* müellifin, Os-

Biz, bütün bu rivayetler arasında, osmanlı kronikçileri tarafından ileri sürülen rivayeti, yâni Osmanlılar'ın *Oğuz*'lardan olduğu rivayetini, tarihî vâkıalara en u y ğ u n buluyoruz. Muhtelif *Oğuz* kabileleri arasından *Kayı* boyunu "Osmanlılar'ın cediti," olarak gösteren ikinci rivayete gelince, birinci rivayetle t e z a d teşkil etmeyen ve sadece onu t a m a m l a y a n ve t a v z i h eden bu rivayeti, kat'i surette ç ü r ü t ü p a t a b i l m e k için hiçbir delile malik değiliz. Benim vaktiyle düşünmüş olduğum gibi, P. Wittek de osmanlı hükümdarlarının kendilerini *Kayı*'lara mensup göstermelerinin sebebini, "Oğuz boyları arasında bunların en şerefli mevkii hâiz olmalarına," isnad ediyor. Hakikaten, *Oğuzlar*'ın *tribal* an'anelerine göre, XI. asırdanberi, kabileyle *hiérarchie*'sinde bunların birinci mevkii işgal ettikleri, Ma ğ m ü d K â ş ğ a r ı'nın ve daha sonra Re ş î d e d d î n'in ifadelerinden anlaşılmaktadır: Ma ğ m ü d'un listesinde bunların *Kınık*'lardan sonra zikredilmeleri, açıkça anlaşılıyor ki, bu müellifin selçuklu hânedânına karşı gösterdiği zarurî bir hürmet neticesidir; ve hakikatte, *Oğuzlar*'ın *Sağ kol* kabilelerinin başında *Kayı*'lar gelmektedir. Bunlara sair *Oğuz* kabilelerinin üstünde bir yer veren bu eski an'aneyi göz önünde tutan P. Wittek, "âhır zamanda hâkanlığın *Kayı*'lara geçeceği," hakkında *Dede Korkut Kitabı*'nın başlangıcında mevcut rivayeti bile *eski bir an'ane* olarak kabûl ediyor¹. Hâlbuki bu fıkrayı, bu kitapdaki rivayetleri O s m a n l ı l a r devrinde

manlı hükümdarlarını — daha J. Marquart'tan asırlarca evvel — *moğol* addettiğini sanmak, onun bu mecazî ifadesini anlamamak olur.

¹ P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, S. 303, Not 1. *Oğuz* an'anesine ait sair kaynaklarda tesadüf edilmeyen bu *kehânet*'e yalnız burada tesadüf edilmesi, osmanlı devrinde tesbit edilmiş olan bu rivayetin, sırf hânedâna hoş görünmek için uydurulmuş olduğunu açıkça anlatmaktadır. Biz bu rivayeti, sonradan, XV. asırda Edirneli Rûhî'nin tarihinde buluyoruz ki, bunun da *Dede Korkut Kitabı*'ndan alınmış olması pek tabiidir: «Korkut Ata'dan nakil ederler ki demiş imiş ki: hanlık *Oğuz Han* vasiyeti mucibince âhir *Kay Han* evlâdına düşse gerektir». *Rûhî tarihi*'nden istifade ettiğini aşağıda da söylemiş olduğumuz *Müneccimbaşı* (S. 295, not 3) da bu rivayeti nakletmektedir: «Türkmen kabâili beyninde Korkut Ata nam bir ehl-i hâl aziz vardı; birgün buyurdu ki: saltanat âkıbet *Oğuz Han*'ın vasiyeti üzere oğlu *Kay Han* evlâdına nakledip ilâ-âhır'üz-zaman berdevâm olur» (C. III, S. 267). Re ş î d e d d î n'de ve A b ' u l - G â z î'de bulunmayan bu rivayetin, sonradan O s m a n l ı l a r z a m a n ı n d a uydurulmuş olduğuna, bunlar da ayrıca birer delil teşkil edebilir.

toplayan meçhûl toplayıcının bir ilâvesi gibi kabûl etmek, bence, daha doğrudur. Her ne olursa olsun, P. Wittek'in bu mülâhazalarına karşı, "Osmanlılar'ın *Qayı*'lardan olması," nazariyesini şu delillerle müdafaa edebiliriz :

I. Oğuz an'anesinde, *Qayı*'ların birinci mevki işgal ettikleri muhakkaktır. P. Wittek'in bu hususta ileri sürdüğü delillere ilâve olarak, eski türkmen menkabelerini ihtiva eden *Şecere-i Terâkime*'de, bu boya mensup birçok — tabii, *menkabevî* — hükümdarlar'dan bahis edildiğini de söyleyebiliriz.¹ Lâkin bütün bunlara rağmen, yine Oğuz an'anesi'nde, "hükümdarların, *Qayı*'lardan başka birtakım boylardan da yetiştikleri," telâkkısının mevcudiyetini, Reşîdeddîn'in ifadesinden anladığımız gibi², yine *Şecere-i Terâkime*'deki birtakım menkabevî türk hanları arasında meselâ *Şalur*'lardan yetişenleri de görüyoruz. Eğer osmanlı padişahları, kendilerine, devletin kuruluşundan bir asır sonra, yalandan bir *silsilenâme* uydurmak isteselerdi, yalnız Anadolu'da değil bütün *Yakın-Şark* türk ve islâm dünyasında *Sultanlar sülâlesi* olarak telâkkıy edilen Selçuklu hânedânını yetiştirmiş bulunan *Qınık* kabilesine mensup olduklarını iddia etmezler mi idi³? Bundan başka, Oğuz'ların menkabevî cedleri Oğuz Han'a kadar çıkarılan ve göçebe türkmen kabileleri arasında — meselâ *Hazar-ötesi*'ndeki Türkmenler'de— asırlarca türlü türlü

¹ Tumansky tercümesine ve basılmış metne bakınız.

² Reşîdeddîn'in şu ifadesi «و پادشاهان از نژاد اوغوز از پنج پسر بوده اند، نخست قایی، بعد ازین استخوان پادشاه نبوده اند» «Oğuz padişahlarının, başta *Qayı* olmak üzere, *Begdili*, *Avşar*, *İmur*, *Yazır* kabilelerinden yetiştiği» iddiası, «tarihi hakikatten ziyade an'aneye dayanan» bir rivayet gibi telâkkıy olunabilir. Selçukluları yetiştiren *Qınık* kabilesinden bahsettiği gibi, yukarıdaki ifadesinden sonra *Salgur*'lardan da bahseden Reşîdeddîn'in bu *tenâkuz*'unu, yukarda (S.270, Not 1) da söylemiş olduğumuz gibi, başka suretle iyzah, imkânsızdır. Daha sonra, *Baharlu* kabilesinin Baranlı şûbesinden Kara-Koyunlu, ve *Bayındur* kabilesinden de Ak-Koyunlu sülâlelerinin çıkması, bu gibi an'anelerin fi'li hiçbir kıymeti olmadığını açıkça göstermektedir. Herhâlde, Osmanlılar'ın, kendilerini —hiç aslı ve esası olmadan— *Qayı*'lara isnad etmeleri için, ortada hiçbir sebep ve zarûret bulunmadığı muhakkaktır.

³ Selçuklu sultanları'nın, bütün Oğuz kabileleri üzerinde *hâkimiyet* iddia ettiklerini, daha Tuğrul Bey zamanından başlayarak, gördüğümüz gibi, Oğuz kabilelerinin de —hattâ Sancar'a karşı muvaffakiyetli bir ısyân yaparak onu esir ettikleri esnada bile—bu hâkimiyeti, nazârî bile olsa, kabûl ettiklerini, ve bunun mahiyetini yukarıda söylemiştik (S. 272 ve sonrası).

şekillerde devam eden bu *silsilenâme*'lerin, zannolunduğu gibi sadece hükümdar ailesine değil, bütün bir kabiyleye ait olduğu da aslâ unutulmamalıdır. Demek oluyor ki, osmanlı sülâlesi'nin *Qayı Han*'a çıkarılan jenealojisi, yalnız bu hânedâna değil, onun mensup olduğu *Qayı* kabiylesine aittir. Eğer Osmanlılar bunu hiç yoktan uydurmuş olsalardı, o sırada *Anadolu*'da bulunan *Qayı* aşiyretine mensup oymaklar, hattâ diğer aşiyretler buna inanmıyacaklardı. Çünkü, XV. asır başlarında *Anadolu*'da, henüz kabiyle an'anelerini saklıyan göçebe kabiyleler pek çoktu; ve bunlardan yerleşik hayata geçüp köyler kuranlar, hattâ şehirlerde ve kasabalarda yerleşmiş olanlar, arasında da kabiyle an'aneleri henüz canlı idi: Sivas Sultanı *Qâzî Burhâneddîn*, kaç nesildenberi şehir hayatına geçmiş bir aileye mensup olmasına rağmen, dedelerinin *Salur*'lardan olduğunu pek iyi biliyordu¹. Bütün bu şartlar dairesinde, eğer bir kabiyle an'anesine dayanmamış olsa, Osmanlılar'ın *Qayı*'lara mensubiyet dâvâsında bulunmalarına hiç imkân olmadığı gibi, böyle bir imkân mevcut olduğu kabul edilse bile, bu takdirde de meselâ *Qınık*'lar gibi — saltanatlarını daha fazla meşrû gösterecek — bir kabiyleyi seçmemelerine bir sebep yoktu.

II. Osmanlılar'ın, devletin kuruluşundan hemen bir asır sonra, kendilerini *Qayı*'lara çıkaran bir silsilenâme uydurmalarının sebepleri ne olabilir? Bu hususta şunlar hatıra gelmektedir:(1) Hâkimiyetleri altındaki sâhalarda yaşayan Oğuz kabiyleleri üzerindeki saltanatlarının kabiyle an'anelerine uygun olduğunu göstermek. (2) Osmanlı hudutları dışındaki Oğuz kabiyleleri arasında kendilerine karşı bir sevgi yaratmak. (3) Bütün bu gibi amelî menfaat düşüncelerinin üstünde, o esnada osmanlı sarayında ve yüksek sınıflar arasında moda olan edebî ve fikrî ceryanların te'siri ile, kendilerini böyle asil bir kabiyleye mensup saydırmak. Bu ihtimâllerden hangisi veya hangileri te'sir etmiş olursa olsun, hemen hemen muhakkak olan bir şey varsa, o da XV. asır başında *Anadolu*'da *tribal* mahiyette urf ve an'anelerin canlılığı'dır. Bu devirde osmanlı sarayında eski Oğuz an'anelerine ait eserlere kıymet verilmesi yâni bir millî romantizm'in uyanma-

¹ *Azîz b. Ardşîr-i Astarâbâdî, Bezm-ü-Rezm, İstanbul 1928, S. 42-43.*

sı da, ancak bu suretle izzah olunabilir. Muhtelif unsurlara mensup ve kemmiyetçe çokluk hıristiyan tebeaya malik olan osmanlı devleti'nin siyasi bünyesi, bir taraftan—eski *gulâm* yani *mamlûk* sisteminin, demoğrafik vaziyete ve iktisadî iycaplara büyük mehâretle uydurulmuş bir şekli olan—*devşirme* usûlünün tatbiyıkı, diğer taraftan da, hıristiyanlıktan dönme kölelerin en yüksek mevkilere geçirilerek eski Türk beyzâdeleri'nin yerlerini tutmaları sayesinde, muhtelif unsurlara dayanan *mutlakîyetçi bir monarşi* şeklini almağa başladığı bir sırada, eski Oğuz an'anelerini canlandıran millî bir romantizm'in inkişafı, birdenbire çok garip görünebilir. Lâkin, hakikatte, bunu pek tabii bulmak lâzımdır: Ankara hezîmetinden ve şehzâdeler kavgasından sonra, tıpkı babası gibi *merkezîyetçi devlet* sistemini kuvvetlendirmeğe çalışan Murad II., bunun tatbiyatından memnun kalmayan türk halkına ve aşîret beylerine bir nevi ta'vîz olmak üzere, menşe'i daha XIV. asır sonlarına çıkan bu romantizm hareketini himaye ediyordu. Yazıcıoğlu'nun *İbn Bibî tarihi*'nden tercüme ettiği parçalar arasına, Oğuz an'anesine ait olarak—kısmen Râven'd'den, kısmen de Reşideddin'den aldığı—birtakım şeyleri koyması, ve ayrıca, Selçuklular'ın büyük ricalinden bâzılarının *Kayı*'lardan olduğunu tasrih etmesi¹, bâzı sikkeler üzerine *Kayı tamgası* konulması, hep bu temayülün bir neticesidir. Bu an'enenin, osmanlı tarihçileri arasında olduğu gibi, osmanlı saray'ında da devam ettiği, XVI. asırda hükümdarlara mahsus hayvanlara *Kayı tamgası* vurulduğu hakkında şehnâme'ci Loğman'da tesadüf ettiğimiz bir kayıt-

¹ T. Houtsma tarafından neşir edilen *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjucides*, I-IV, (Leide, 1886-1902) külliyatının üçüncüsü olarak çıkarılan metne bakınız. Burada, meselâ büyük emir Hüsameddin Çoban Bey gibi bâzı mühim şahsiyetlerin *Kayı*'lardan olduğunun tasrih edilmesi, Selçuklu ordusundan bahsedilirken buna dahil birtakım kabile kuvvetlerinin mevcudiyetinin söylenmesi, bâzı sâhalarda bâzı kabilelerin bulunduğuna dair kayıtlara tesadüf olunması, acaba müellifin uydurduğu şeyler midir? Buna esas olan *İbn-Bibî*'de *Ağaçeri* ve *Çepni*'ler hakkındaki pek mahdut birkaç kayıt bir tarafa bırakılırsa, ne *tribal* an'anelerin, ne de kabile isimlerinin bulunmadığı mâlumdur. Bu vaziyet karşısında, yeni vesikalarla te'yit edilinceye kadar, bu ilâveler hakkında şüpheli davranmak zaruridir. Mamafî, asıl *İbn-Bibî* metninde de, Anadolu Selçuklularının ordularında, «Oğuz kabileleri'nin bulunduğunu» gösteren mühim kayıtlara tesadüf edilmektedir (S. 285). Yazıcıoğlu'nun, bu eseri tercüme ederken, *Anadolu*'ya ait sair bâzı kaynaklardan dahi istifade etmiş olması imkânsız değildir.

tan pek iyi anlaşılıyor¹.

III. XV. asır başlarında osmanlı sarayı'nda kuvvetle mevcut olduğunu gördüğümüz bu *Kayı an'anesi*, ister tarihî bir esasa dayansın ister dayanmasın, bize şu hakikati gösteriyor: bu devirde Anadolu Türkleri arasında ve göçebe Türkmenler'de, Oğuz an'aneleri henüz kuvvetini muhafaza ederek yaşamaktadır. Göçebe Türkmenler arasında bu gibi an'anelerin ve menkabevî mahiyette birtakım rivayetlerin ve jenealojilerin nasıl devam ettiği, eserlerini yazmak için bu ağız rivayetlerinden istifade etmiş olan Abu'l-Gâzî'nin sarih ifadelerinden açıkca anlaşıldığı gibi, türk etnoğrafyası hakkındaki bilgilerimiz de bunu te'yit etmektedir. XV. asır başlarında, *Anadolu*'nun coğrafi bakımdan bu hayat şekline uygun sâhalarında, göçebe —daha doğrusu yarı göçebe— Türkmen kabilelerinin ne kadar çok ve kuvvetli olduklarını, tarihî kaynaklar sayesinde, pek iyi bildiğimiz gibi, bunlar arasında *tribal* urflerin devam ettiğine ait delillere de malik bulunuyoruz: Abdülkadir İnan'ın bu husustaki güzel bir tetkiki, bu mühim mes'eleyi oldukça aydınlatmıştı².

Buna ilâve olarak, kabile *jenealoji*'lerinin unutulmadığını gösteren birtakım deliller daha gösterebiliriz: osmanlı müverrihi Edirneli Rûhî'nin —sonradan Müneccim başı tarafından biraz ilâve suretiyle nakledilen— bir fıkrasına göre, Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev, 675 de *Haşır-oğlu* fitnesini bastırdıktan sonra, uc beylerinin sadâkatini te'min maksadiyle, onlardan rehîneler almış; bu arada Ertuğrul da Osman'ın oğullarından birini Sultan'a yollamış; bir müddet *Kahta* kalesinde hapis edilen bu çocuk, sonra oradan çıkarılmış ve kendisine *Pığı* nahiyesi tımar suretiyle verilmiş; Yıldırım Bayezid *Malatya*'ya geldiği zaman, bunun torunlarından Halil (Hayl), Bayat ve Ahmed beyler gelüp “akraba olduklarını,, bildirmişler ve hükümdarın ihsanlarına mazhar olmuşlar³.

¹ Eski Top-Kapı sarayı kütüphanesindeki meşhur *Hünernâme* nüshasında. Kabile tamgalarının bu işte dahi kullanıldığı hakkında Maḥmûd Kâşğarî'nin ifadesi ve umumiyetle türk etnoğrafyası hakkındaki mâlûmatımız, bununla yeniden te'yit edilmiş oluyor.

² *Orun ve Ülüş mes'esi*, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, C. I, İstanbul 1931, S. 121-131.

³ Edirneli Rûhî ve eseri hakkında J. H. Mordtmann'ın şu mühim mekalesine bakınız: *Rûhî Edrenewî*, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, Band II, Heft 1-2, Hannover 1925, S. 129-136.

İkinci bir delil daha: osmanlı müverrihi Sükrüllâh, (H. 852) de Murad II. tarafından sefir sıfatıyla *Kara-Koyunlu* hükümdarı Mirza Cihanşâh'a gönderildiği zaman, bu hükümdar, osmanlı padişahıyla akraba olduğunu söylemiş, ve iddiasını te'yit için, maiyetindeki تاریخ خوان yani tarih okuyucusu Mevlânâ İsmâîl'i çağırtrmış, ve oğuz şeceresine ait uygur alfabetiyle yazılı bir *Oğuz tarihi* getirterek ona okutmuştu¹. Yukarıda söylediğimiz gibi, Қ â ž î B u r h â n e d d î n'in *Salur*'lardan olduğunu unutmaması, sonra, Â ş ı k p a ş a z â d e'nin —hiç şüphe-siz, ağız rivayetlerine dayanarak— *Kilikya* türkmen kabilelerinin, Osmanlılar'ın menkabe-vî ceddi Süleyman Şâh'ın ölümünden sonra, başka kabilelerden ayrılarak *Çukurova*'ya geldikleri, ve o zaman Y ü r e g i r'in bunların başında bulunarak diğerlerine kışlaklar tahsis ettiği hakkındaki ifadesi² de, bu fikrimizi te'yit etmektedir. Jenealojik kabyle an'anelerinin, yalnız kabyle ihtiyarları değil hattâ o kabileden yetişmiş hükümdarlar arasında bile, bu kadar canlı ve ehemmiyetli olduğu bir asırda, osmanlı padişahları'nın, mensup olmadıkları bir kabyleye ait yalan bir *silsilenâme* tertip ettirmelerine imkân olamayacağı, ve hattâ buna lüzum da olmadığı, meydandadır. Çünkü, bütün Oğuz kabileleri, zikrettiğimiz misâllerden anlaşılacağı gibi, yalnız kendilerinin değil diğer kabilelerin *silsilenâme*'lerini de pek iyi bilmekte idiler. Oğuzlar'a mensup oldukları umumiyetle kabûl edilen Osmanlılar'ın, XV. asırda *Kayı* an'anesine ehemmiyet vermeleri, bunun birdenbire uydurulmuş olduğuna değil, olsa olsa, eski zamanlardanberi mevcut bir an'enenin tekrar canlandırıldığına delil olabilir.

¹ Bu mühim fıkrayı, iptida *İlk Mutasavvıflar*'da —(Nuruosmaniye kütüphanesi, No. 3059) daki farsca *Behcet'üt Tevârih*'den iktibas ederek— neşir etmiş idim (S. 278). Bu eserin 1939 da çıkan türkce tercümesinde, bu parçanın çevrilişinde küçük bir yanlışlık vardır. Doğrusu, yukarıda yazdığımız şekildedir. XIV-XV. asırlarda birçok türk saraylarında «hükümdarlara tarih okuyan ve onların devrine ait vak'aları zapteden» hususî me'murlar bulunduğunu biliyoruz. *Cihanşâh*'ın kuvvetli bir edebî kültür sahibi olduğunu düşünürsek, kendi sülâlesinin ve umumiyetle Oğuzlar'ın millî an'anelerine ve tarihlerine alâka göstermesinin sebebini daha iyi anlarız. Bu münasebetle, Timur'un maiyyetinde, hükümdarın vak'alarını *uygur yazısı* ile zabta me'mur *bağşi*'ler (bu kelime hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki mekalemize bakınız) bulunduğu hakkında Şerefeddin Yezdî'nin ifadesini hatırlatalım.

² *Âşıkpaşazâde Tarihi*, Âlî Bey neşri, İstanbul 1332, S. 225.

IV. elimizde “Osmanlılar’ın hangi kabileyeye mensup olduklarına,, ait XIV. asırda mevcut rivayetleri tesbit eden eski tarihf eserler bulunmadığı için, “*Kayı an’anesi*”nin XV. asırda birdenbire ortaya çıktığı,, tarzında bir mutalea ileri sürmek, aslâ doğru değildir. Yalnız A h m e d i’nin meşhur eserine dayanarak, XV. asırdan evvel böyle bir an’anenin bulunmadığını kestirip atmak, elimizde XIV. asıra ait sair kaynakların bulunmaması—yahut henüz, ele geçmemesi—dolayısıyla, ilmî ihtiyata tamamiyle aykırı ve indî bir hareket olur. Bundan başka, biraz evvel anlattığımız veçhile, *Anadolu*’da o sıralarda yaşadığı muhakkak olan jenealojik an’anelere zıt düşecek böyle uydurma bir şecere tertibi de, her bakımdan, imkânsız ve mânâsızdı. P. W i t t e k, belki de A h m e d i’den başlayarak muhtelif osmanlı kroniklerinde *Kayı*’lar yerine sadece *Oğuzlar*’dan bahsedilmesini, kuvvetli bir delil gibi kullanmak istiyor. Hâlbuki, yukarıda kısaca işaret ettiğimiz gibi, bu da doğru değildir: Osmanlılar’ın *Oğuzlar*’dan olduğunu yazan tarihçilerin bu ifadesi, hiçbir suretle, bunların *Kayı*’lardan olmadığını göstermez. Herhâlde şurasını da unutmamak lâzımdır ki, “*Kayı menşei*,, rivayetinin çok kuvvet kazanmış olduğu XV. asırda bile, birtakım kronikçiler bu rivâyeti kayda lüzum görmeyerek, sâdece “Osmanlılar’ın *Oğuzlar*’dan olduğunu,, söylemekle iktifa eylemişler, hattâ *Düstürnâme*’de olduğu gibi, muhaceret mes’elesi hakkında da, türlü efsanelerle karışık garip rivâyetler kaydetmişlerdir. S u l t a n C e m’in emri ile vücade gelen iki mühim eserden birinde, yâni *Câm-ı Cem-Âyîn*’de bu *Çayı an’anesi* zikredildiği hâlde, *Saltuğnâme*’de b ü s b ü t ü n başka bir rivayete yer verilmiştir¹. Eğer osmanlı hükûmdarları, kendileri için yalan bir şecere uydursalardı, “hiç olmazsa saraya mensup tarihçilerde aynı rivayetin mevcut olması,, iycap ederdi. Demek oluyor ki, M u r a d II. veya Fâtih devirlerinde *resmî bir silsilenâme* uydurulduğu ihtimali, hemen hemen vârit değildir. İşte gerek bu m ü l â h a z a l a r gerek toponimi tetkîylerinin verdiği sârih netfceler karşısında, Osmanlılar’ın, *Kayı* âşiyretinin uclarda yaşayan küçük bir parçasına mensup olduğu, çok kuvvetli bir ihtimâlle, söylenebilir.

V. Yalnız “kaynakların filolojik tenkıydi,,ne değil “H o r â s â n’ dan B i z a n s hudutları’na kadar bütün *Yakın-Şark*’ın XI-XIV.

¹ Yukarıda (S. 287, Not 1) verilen izahatı hatırlayınız.

asırlardaki her türlü hayat şartlarını göz önünde tutan tariht bir anlayış,,a ve *toponimi*'ye dayanarak yaptığımız objektif tetkiklerin netfesi, işte bundan ibarettir. Yalnız, bu tetkikiimize son vermeden evvel, P. Wittek'in kısaca ortaya atıp üzerinde fazla durmadığı çok mühim diğer bir mes'eleye de temas etmek istiyorum: bu kıymetli tarihçi, yalnız, "osmanlılar'ın *Kayı*'lardan olmadığı,, iddiasını ileri sürmekle kalmayarak, "osmanlı devletinin ilk çekirdeğini bir Oğuz kabilesinin—yahut bir kabileyle parçasının—teşkil etmiş olduğu,, hakkındaki fikrimi de tenkiyd ediyor; onun bu hususta dayandığı iki delilden birincisi, birbirine aykırı osmanlı *jenealoji*'lerinin XV. asırda uydurulmuş olması, ikincisi de, A h m e d f'de yalnız *hudut gâzileri*'nden ve osmanlılar'ın da bunlara mensup olmalarından bahsedilerek, herhangi bir *tribal menşe*'e delâlet edecek başka hiçbir kaydın bulunmamasıdır.

P. Wittek'in bu mutaleasını tahlil ve tenkiyde girişmeden evvel bilhassa şunu söylemeliyim ki, Ertuğrul'un ve sonra O s m a n'ın maiyetinde Bizans uclarında yaşayan küçük ve zayıf bir âşiyret parçasının osmanlı devleti için *ilk çekirdeği* teşkil ettiğini ifade ederken, bunun, sonradan, kurulan devletin siyasi bünyesi üzerinde hiçbir suretle müessir olmadığını, yâni, osmanlı devletinin, daha siyasi tekâmülünün ilk safhalarında bile, *tribal* bir mahiyet arzemediğini, açıkca söylemişim; ve bu küçük kabileyle parçasının rölünü, "içlerinden bir devlet kurucusu çıkarmak ve başlangıçta ona bir destek teşkil etmek gibi, biraz da tesadüfe bağlı bir şey,, olarak tavsif etmişim. Hattâ, *Kayı*'ları Moğol sanan J. M a r q u a r t'ın, *Osmanlılar'ın psikolojisi* hakkında bundan düşm a n c a netfeler çıkarmasını, ve J. N e m e t h'in de bâzı filolojik istidlâllerde bulunmasını, şiddetle tenkiyd etmişim ¹. Bundan başka, Osmanlılar'ın etnik menşei ve muhaceretleri mes'elelerinin "osmanlı imparatorluğu'nun kuruluşunu anlamak için e s a s m â h i y e t t e mes'eleler olmadığını,, bilhassa tasrih ederek, bunu anlayabilmek için herşeyden evvel "uclar'ın dahilî hayatını, oradaki içtimaî şartları, dinî, iktisadî ve siyasi âmilleri öğrenmeğe ihtiyaç olduğunu,, söylemiş, ve böylece, o zamana kadar tetkiyk edilmek şöyle dursun hattâ birer *problem* olarak açıkca ortaya konmamış mes'eleleri de izyah etmişim ². O s m a n'ı

¹ Fuad Köprülü *Anadolulu'da İslâmiyet*, S. 81.

² Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, S. 85.

“hudutlarda yaşayan küçük bir aşiyretin reisi,, olarak kabûl ederken, kabiyleler arasında birbirinden farklı şekillerde mevcut menkabevî jenealojilerin ve riyayetlerin, sonraki osmanlı kronikcilerinin ellerinde aldığı şekillere, pek tabii, tarihî bir mahiyet isnad etmiş olamazdım. O hâlde, beni bu kanaate sevkeden asıl sebepler ne idi ? Kitabımın çok dar çerçevesi içinde, sair birçok mes'eleler gibi, ayrıca izyaha imkân bulamadığım ve sadece netfcelerini anlatmakla iktifa ettiğim bu düşünceleri, şimdi burada sırası gelmiş iken —yine kısaca — izyah edeyim :

Kitabımda, Osman'ın, Ertuğrul'un “ asıl oğlu,, olmayıp “göçebe olmayan ve sünni islam akıydelerine bağlı bulunan yerleşik unsura mensup bir şahsiyet olduğunu,, ileri süren bâzı garip fikirlerin tamamıyla esassızlığını söylerken de ¹, bu gibi düşüncelerin neden ileri geldiğini tahlile imkân bulamamıştım. Bir devlet kurmak için *yerleşik* bir unsurun *göçebe* bir unsurdan daha elverişli bir vaziyette olduğunu, ve esasen osmanlı devletinin, daha başlangıcındanberi, *tribal* bir mahiyet göstermediğini göz önüne alan bâzı tarihçiler, bu devletin kuruluşu *muammâ*'sına böyle bir *hal çaresi* bulmak istemişlerdi. P. Wittek de “osmanlı devletinin *tribal* menş'eden gelmediğini,, iddia ederken, belki aynı düşünceye kapılmış olmalıdır. Lâkin, ne bu tarihî mülâhazanın, ne de ilk kaynakların mahiyeti hakkında filolojik tenkid'lerden çıkan netfcelerin, benim ileri sürdüğüm fikri çürütmeğe kâfi gelmediğini, şimdi ortaya koyacağım bâzı deliller ve mülâhazalar, çok açık bir surette gösterecektir.

Bütün XV. asır osmanlı kroniklerinin, Osmanlılar'ın menşeiini *yarı göçebe* küçük bir Oğuz kabiylesine isnad ettiklerini düşünür ve Ortaçağ'da kurulan birçok türk ve moğol devletlerinin *tribal* menşei hakkındaki kat'î bilgilerimizi de göz önüne alırsak, bunu reddetmek için hiçbir sebep bulunmadığını derhâl anlarız: Büyük Selçuklu imparatorluğu'ndan başlayarak, Artukoğulları, Fars'daki *Salur* (Salgur) devleti, Cengiz imparatorluğu, buna en mühim misâllerdir; *Anadolu*'da da, yine uclarda yaşayan bir *Auşar* şûbesi tarafından teşkil edilen ve uzun zamanlar Anadolu Beylikleri'nin en kuvvetlisi olan *Karaman-*

¹ J. H. Kramers, *Wer War Osman ?*, Acta Orientalia, Vol. VI. 1927, S. 242 - 254.

İl l a r ı da, diğ er bir misâl olarak, gösterebiliriz. Bu siyasi teşekkül-lerden b â z ı l a r ı, *hukukî* bakımdan, ilk devirlerinde gösterdikleri *tribal* mahiyeti sonradan t e r k ettikleri hâlde, b â z ı l a r ı, inkırazlarına kadar, bu karakteri m u h a f a z a etmişlerdir. Bunlardan her birinin s i y a s î t e k â m ü l l e r i üzerinde müessir olan muhtelif *tarihî â miller* gözden geçirilirse, bu ayrılıkların sebepleri ve neticeleri kolayca anlaşılır. O s m a n l ı l a r ' a gelince, bunların ilk zamanlarda y a r ı g ö ç e b e hayatı sürdürdükleri, y â n i yaylak ve kışlakları olduğu, *Â ş ı k p a ş a z â d e*'nin *Bilecik* fethi hakkında verdiği tafsilâtтан pek iyi istidlâl olunmaktadır¹. Ancak, hemen ilâve edeyim ki, bu rivayetin *tarihî* olmaktan ziyade *menkabevî* bir mahiyeti olduğunu, hattâ, bunun esasını teşkil eden "herhangi bir kaleye hiyle ile asker sokarak, bir baskın neticesinde orayı zaptetmek,, motifinin, Şark'ta ve Garp'ta türlü türlü şekilleri (*variante*) bulunan ve XVII. asır islâm müelliflerine kadar birçok kroniklerde tesadüf olunan çok eski ve çok yayılmış bir *masal mevzûu* olduğunu bilmez değilim². Bununla beraber, XIV. asır osmanlı an'anelerini çok iyi bildiği muhakkak olan *Â ş ı k p a ş a z â d e*'nin büyük bir safvetle anlattığı bu *masal*'dan, "O s m a n G â z i ' n i n, *yarı göçebe* hayatı süren küçük bir aşiyretin başında bulunduğu,, neticesini çıkarmak, hiç de hatâlı bir istidlâl sayılamaz.

İşte ben O s m a n G â z i ' y i, sair birtakım küçük uç beyleri gibi "Bizans hudutlarında yaşayan ehemmiyetsiz bir *Kayı* oymağının beyi,, olarak kabul ederken, bütün bu gibi delillere istinat ediyordum. Lâkin, vaktiyle de ısrarla söylemiş olduğum gibi, devletin kuruluşunda, bunun hemen hiçbir te'siri olmamış, ve *Osmanlı Beyliği*'nin siyasi tekâmülünde, hattâ ilk safhalarda bile, hiçbir *tribal te'sir* kendini göstermemiştir. İşte bundan dolayıdır ki, imparatorluğun kuruluşundaki maddî ve mânevî her türlü âmilleri birer birer tetkik ederken, bu büyük hâdisede hiçbir rölü olmayan bu *tribal menşe*' mes'elesinin ehemmiyetsizliğini açıkca tebarüz ettirmekten hiç çekinmemiştim. Bu küçük tetkikın neşrinden

¹ *Â ş ı k p a ş a z â d e Tarihi*, *Â l i B e y* neşri, S. 15-16. Osmanlılar'ın menşe'leri hakkındaki türlü türlü rivayetlerden, bunların y a r ı g ö ç e b e hayatı geçirmekte oldukları, pek açık olarak anlaşılacaktır.

² *Tarihî* bir mes'ele olmaktan ziyade, eski bir *destan* motifi olarak dikkate lâyık olan bu mevzû hakkında ayrı bir küçük tetkik neşredeceğim için, burada bunun üzerinde durmaya lüzum görmedim.

sonra, *Osmanlı imparatorluğu*'nun etnik menşei hususunda hâlâ ihtilâf mevzûu olan birtakım mes'elelerin ve birtakım hayâlî nazariyelerin mahiyetleri ve tarihî değerleri artık tamamiyle aydınlanmıştır ümidindeyim.

Son bir mutalea daha: Osmanlılar'ın mensup oldukları Oğuz kabilelerinin "Moğol istiyâsı önünde XIII. asırda *Horâsân*'dan *Anadolu*'ya muhacereti," hakkındaki eski menkabevî rivayete tarihî bir mahiyet isnad ederek, bunu, *Hwârizmşâhlar* devletinin son yıkılma safhalarıyla alâkalı bulan bâzı garp müelliflerinin, Osmanlılar'ı—*Hwârizmşâhlar* ordusunda çok ehemmiyetli bir unsur olan—*Kanglı* kabilelerine mensup saymalarının, hiçbir tarihî esasa dayanmadığını ayrıca izyaha hiç lüzum görmüyorum. Çünkü, Osmanlılar'ın menşei hakkında eski kroniklerde zikredilen türlü türlü rivayetler arasında böyle bir şeye hiç tesadüf edilmediği gibi, osmanlı tarihinin ciddi mütehassısları arasında da hiçbir zaman böyle bir iddiada bulunan olmamış, hattâ H. A. Gibbons "Osmanlılar'ın *Hwârizmşâhlar*'la münasebetleri hakkında tarihî kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edilmediğini," daha yıllarca evvel, pek haklı olarak söylemiştir¹.

¹ H. A. Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun Kuruluşu*, türkçe tercümesi, S. 241. Osmanlılar'ı, *Kanglı* kabilelerine mensup saymak isteyenlerin, nasıl çocukca bir istidlâl neticesinde bu iddiayı ileri sürdüklerini yukarıda söyledim. Hâlbuki, Gibbons'un yaptığı gibi basit bir tenkiyd, yâni *Nasawî*'nin Fransızcaya tercüme edilmiş olan *Celâleddin Hwârizmşâh tarihi*'nin tetkikiyle bile, *Hwârizmşâhlar*la Osmanlılar arasında hiçbir alâka bulunmadığını isbat edebilirdi (bu hususta yukarıda S. 281 - 282 de verdiğimiz izyahata bakınız). Osmanlıları *Kang*'lardan saymak isteyenler, şark dillerini bilmedikleri için osmanlı tarihi hakkında asıl kaynaklardan istifade edemeyen, ve ancak «mahdut ve ekseriyetle yanlış» tercüme üzerinde çalışan —meselâ Léon Cahun gibi— alelâde müelliflerdir. Son yıllarda bu iddianın, mütehassıs bir tarihçi değil fakat çok zeki ve iltikatçı bir muharrir olan René Grousset tarafından ileri sürüldüğünü gördük (*Histoire de l'Asie*, Paris 1920, Vol. I, S. 273-274; Vol. III, S. 423). Ferdinand Lot gibi büyük bir Ortaçağ mütehassısının —meselâ *İslâm Ansiklopedisi* yahut benim *Osmanlı imparatorluğunun Menş'eleri* gibi en yeni ve en sağlam me'hazler meydanda dururken — kendisine tamamiyle yabancı olan bu mes'elede R. Grousset'ye aldanarak aynı yanlışlığı tekrarlaması, çok gariptir (*Les Invasions Barbares*, Paris 1937, Vol. II, S. 121). F. Grenard, «Osmanlılar'ın *Kayığ*'lardan olduğunu», benim adı geçen kitabıma dayanarak söylemekle beraber, yine bu eski an'eden büsbütün ayrılamayarak, *Kayığ*'ları «*Hwârizmşâhlar*'a mensup» saymakta devam etmiştir (*Grandeur et décadence de l'Asie*, Paris 1939, S. 39) ki, bunun yanlışlığı yukarıda gösterilmiştir.

X.

BU TETKİYKLERDEN ELDE EDİLEN NETİYCELER

Osmanlılar'ın etnik menşeler'i ve osmanlı devletinin ilk kuruluş safhaları ile uğraşan mütehassısların dışında, umumiyetle okuyucular için oldukça uzun ve yorucu bir mahiyet alan, ve arasıra, mevzu ile yakından alâkalı olmasına rağmen şimdiye kadar hiç düşünülmemiş birtakım esaslı *tarihî mes'eleler*'e de temas etmek mecburiyetinde kalan, bu yazımızı bitirirken, bütün bu tahlillerden, tenkiydlerden, münakaşalardan elde edilen müsbet netiyceleeri, bir defa daha umumî surette hulâsa etmeyi faydalı buluyoruz. Vardığımız başlıca netiyeceler, şimdilik şunlardır :

1). Osmanlı sülâlesi, Oğuzlar'ın *Kayı* boyuna mensup küçük bi aşiyret parçasının başında bulunan Osman tarafından kurulmuştur; ve bunu red etmek için (*P. Wittek nazariyesi*) ortada hiçbir tarihî sebep yoktur. Bu *Kayı*'ların, XI. asırda türk âleminin şark uclarında yaşayan Moğol cinsinden *Kay*'larla aynı etnik zümreye mensup olması iddiası (*Marquart nazariyesi*) tamamiyle esasız olduğu gibi, bu *Kay*'ların XII. asırda Kara-Hıtaylar'ın hâkimiyetleri esnasında *Mâverâünnehir*'e gelerek sonradan *Horâsân*'a geçtikleri, ve Osmanlılar'ın mensup buldukları *Kayı*'ların işte bunlar olduğu iddiası da (*Z. V. Togan nazariyesi*) hiçbir esasa dayanmaz.

2). *Kayı*'lar, *Anadolu*'nun ilk fethi sıralarından başlayarak, sair birtakım Oğuz boylarıyla beraber buraya gelmişler, ve kendilerine mensup olan Artuk-oğulları devletinin kuruluşunda mühim bir röl oynamışlardır. Bunların, sonradan, *Anadolu*'nun cenub-şarkî sâhalarına ve bilhassa merkez ve şimâl-garbf sâhalarına gelip yavaş yavaş yerleştikleri anlaşılıyor. *Horâsân*'da bunların çok ehemmiyetsiz bâzı oymakları kalmış, ve küçük bir grup da *Şimalî-Azerbaycan*'da yerleşmiştir. XVI. asırda *Anadolu*'da henüz yarı göçebe hayatı süren küçük bir *Kayı* oymağına tesadüf edilmesi, bunların o asra kadar hemen umumiyetle toprağa yerleşmiş olduklarına, açık bir delildir.

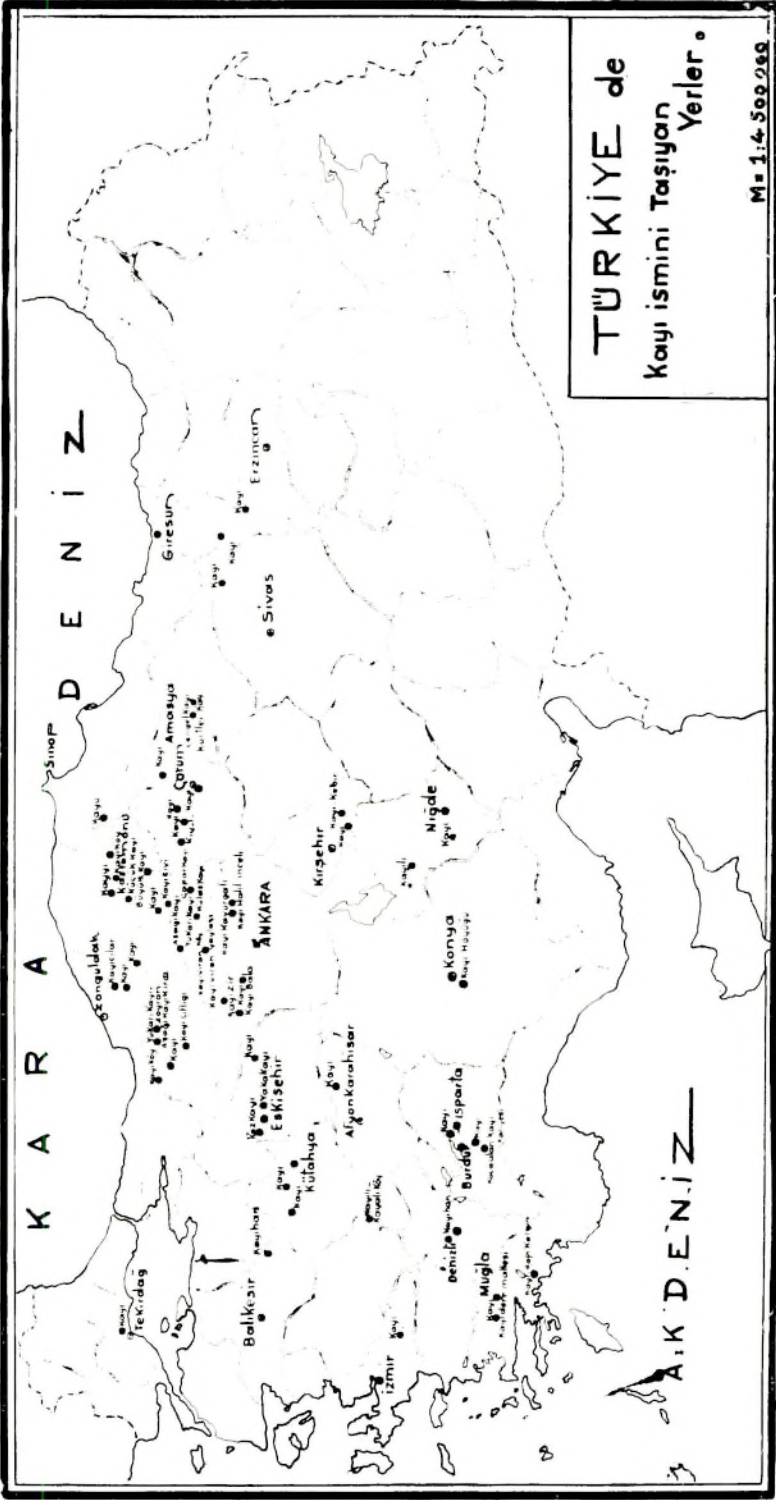
3). *Kayı*'ların, XIII. asrın ilk on yıllarında, büyük Moğol istiyâsı önünde *Horâsân*'dan kaçarak *Anadolu*'ya geldikleri rivayeti (*an'aneî nazariye*), osmanlı kronikcilerinin uydurdukları bir masal'

dan ibarettir. Türlü türlü şekilleri bulunan bu rivayette, Selçuklular devrindeki ilk Oğuz muhaceretleri'nin hâtrasını saklayan izlere de tesadüf olunuyor.

4). Osman'ın maiyyetinde *Anadolu*'nun türk-bizans uclarında yaşayan küçük *Kayı* oymağının, XIV. asır başlarında henüz yarı göçebe hayatı sürdüğü muhakkaktır. Bu bakımdan, Osman'ı "şehirli unsurlara mensup,, saymak isteyen görüş tarzının hiçbir tarihi esasa dayanmadığını söyleyebiliriz.

5). Kuruluşunda maddî ve mânevî ne gibi kuvvetlerin ne türlü şartlar dairesinde âmil olduğunu, *Osmanlı imparatorluğunun menşeleri* adlı eserimizde, gösterdiğimiz osmanlı devleti'nin bu kuruluş hâdisesinde, bu küçük etnik çekirdeğin hiçbir röl oynayamaması, pek tabiidir; ve işte bundan dolayıdır ki, osmanlı devleti, siyasî tekâmülünün ilk safhalarında bile, aslâ *tribal* bir mahiyet göstermemiştir.

Ankara — 16 Eylül 1943

UMUMİ İNDEKS.

[Has isimler düz, müellif isimleri ile başka maddeler *italik* olarak dizilmiştir.]

A

(Â, A, 'Â, A)

- °Abbâsiler 230, 234, 241, 246, 247, 274.
°Abdülkâdir *al-Efesusi* 229.
Abdülkadir İnan 270, 295.
Abd'ül-Vâsi' Çebeli 264.
Abu'l Fath (lâkab) 245.
Abu'l-Gâzi Bahadır Han 266, 270.
283, 291, 295.
Abu'l Ma'âli al-Râzi 243, 244, 245.
A-che-na (Türk hükümdar ailesi) 255.
Âflâkt 252.
Afganistan 281.
Afyonkarahisar 283.
Agaceri (Kabiyle) 294.
Ahmed Bey 295.
Ahmedî (Şair) 286, 297, 298.
Ahmed Refik 248, 277.
Ak-Koyunlular 253, 277, 292.
Aksaray 229.
Aktav-Kaylı 265.
°Alâeddîn (Hwârizmşâh) 274.
°Alâeddin Keykobâd 229, 267, 268, 289.
Alexsis Komène 277.
°Âli (Gelibolulu, müverrih) 243.
°Âli Bey (°Aşıkpaşazâde nâşiri) 300.
°Ali (Yazıcıoğlu, müverrih) 230, 246, 287, 294.
°Ali İli (kabiyle) 229, 271, 278, 282.
Alp Arslan 276.
Amu - Darya 229, 232, 247, 282.
Anadolu 219, 220, 223, 229, 231, 235, 238, 245, 246, 248-250, 252, 253, 266-268, 270-273, 276-284, 287, 289, 290, - 292-295, 297, 298, 301, 302.

- Angara suyu 229.
°Amid al-Mülk kündürü 274.
Ankara 283, 294.
Anne Komène 277.
Arberry 260.
Aral gölü 273.
Argun (Kabiyle) 281.
°Ârif Çelebi, (Emir) 252.
Aristov 259, 282.
Arran 279.
Arslan (Sultan) 270.
Arslan Tegin (Gâzi) 256.
Arslan b. Tuğrul 274.
Artuklular (bk. Artuk-oğulları) 250, 253, 271.
Artuk - oğulları 250, 252, 283, 299, 302.
°Aşâ (Hâkimiyet senbolü) 252.
Astarâbâd 282.
Asya 254.
°Aşıkpaşazâde 296, 287, 300.
Atabeyler 272.
Atrek 282.
Atsız 259.
Awft 219, 223, 225, 230, 231, 234, 237-240, 244, 245, 259-264.
Avni Ali Candar 283.
Avşarlar 249, 269, 270, 277, 278, 292.
Avusturya 260.
Aydın 283.
Âzerbaycan (Şimali) 248, 249, 271, 272, 276, 282, 302.
°Aziz b. *Ardştr-i Astrâbâdî* 290, 293.

B

- Baburlular kütüphanesi* 261.
Baburlular sarayı 243.

Badâvunt (Müverrih) 244.
Bâdgîs 280.
Balak (Artuklu) 252.
Balhan 252.
Balkan 248, 283.
Bang (W.) 219, 279.
Baranlı (Kabiyle) 292.
Barthold (W.) 220, 224, 225, 227,
 234, 253, 254-256, 260-262, 264,
 269, 277, 280, 281.
Basmil (Kabiyle) 223, 231, 234, 255, 261.
Başkurt 223, 255, 265.
Baudouin II. 252.
Bayat 277, 287.
Bayat Bey 295.
Bayezîd Han 287.
Bayezîd (Yıldırım) 248, 287, 295.
Bayhâkt 244, 262.
Bayındır 253, 277, 287, 292.
Baykal 256.
Bayındır tamgası 253.
Bedi'-üz-Zamân 264.
Begdili 270, 292.
Bektaş (Hacı-Velî) 282.
Belğ 238, 279, 280.
Berkyaruk (Sultan) 263.
Beş-Balığ 255.
Bidlis (Bitlis) 272.
Bilecik 300.
Bitrâmî (al-) 219, 221, 223, 225, 230,
 246, 254, 255, 263, 264.
Bizans 246, 251, 270, 276, 297, 298,
 300.
Bolu 283
Bondârî (Müverrih) 251.
Boz-Ohlu 279.
Boz-Ok 279.
Brockelmann (C.) 221-224.
Browne (E. G.) 237, 274.
Buhârâ 231, 235, 281, 282.
Bulgar 244.
Burdur 283.
Burhâneddîn (Kâzî) 290, 293, 296.
Burnes 282.
Bursa 280, 290.
Bozuk (bk. Boz-Ok) 279.

C

Cağrı Tegin 262, 263.
Cahen (C.) 252, 277.
Cahun (Y.) 301.
Câhız 243.
Caruk (Kabiyle) 223, 283.
Celâleddin Hwârizmşâh 229, 252, 268,
 281, 282.
Cem (Sultan) 270, 284, 287, 297.
Cengiz imparatorluğu 299.
Chalcocondilas 288.
Cheng-tsung 263.
Ceyhun 262, 270.
Cihanşâh (Mîrzâ) 296.
Cuk (Cığ) 287, 288.
Cumul (Kabiyle) 223, 234, 255, 257.
Cungurbânî (Kabiyle) 281
Cuwaynî (Müverrih) 281.
Cüzânî (Müverrih) 281.

Ç

Çağatay Uluçay 272.
Çankırı 283.
Çepniler 278, 294.
Çiğil (Kabiyle) 236, 244.
Çin 230, 232, 244, 260, 263.
Çinliler 255, 256.
Çoban İsâ 272.
Çomak (Hakimiyet senbdü) 252.
Çorum 283.
Çuğuçak 255.
Çukur-ova 296.
Çungarya 230, 231, 258.

D

Dâvûd 288, 289.
Defrémery (M.) 290.
Dequignes 259,
Dehhânî (Hwâce) 280.
Dehli Türk Sultanlığı 242.
Denizli 283.
Diyairebekir 279.

D'Ohsson (M.) 252, 268, 290.
 Dokuz-Oğuz (Toguz-Guz) 221, 223,
 254, 256.
 Dokuz - Tatar 256.
 Dokuz-Türkler 259.
 Dokuz - Uygur 256.
Ducange 256.
 Durbut (Kabiyle) 265.
 Düzee 283.

E

Edil - Kaylı 265.
 Edirne 289.
 Eğriboz 288.
 Emevîler 230, 234.
Emîri (Ali) 250, 270.
Enveri (Müverrih) 266.
 Ermeniler 257
 Ermeniye 259.
 Ertuğrul 229, 235, 246, 250, 267.
 288, 295, 298, 299.
 Erzincan 268, 283.
 Eskişehir 283.
 Eşref - oğulları: 270.
Evliya Çelebi 282.

F

Fahreddin Mübarekşâh 264.
Farruhi (Şair) 243.
 Fars 299.
 Fâtihi (Sultan Mehmet II.) 284, 297.
Ferdi (Kâtib) 250.
 Fethiye 283.
 Filistin 282.
Firdevsi (Şair) 244.
Fuad Köprülü 222, 223, 226, 229,
 235, 238, 243, 244, 250, 252,
 255, 265, 267, 268, 277, 287, 298.

G

Gardizi (Müverrih) 244, 256, 263.
Gâziler Teşkilâtı 285, 290.
 Gazne 263, 269, 279.

Gazneliler 236, 241, 245, 262, 263,
 269, 273-276.
 Gazza 279.
 Gay 227, 229, 230, 232, 233, 264, 271
Gibbans (H. A.) 266, 267, 288, 290,
 301.
Giese (F.) 220,
 Giresun 283.
 Gıyay (Gey) 230.
Gıyâseddin Keyhusrev 295.
 Gırlular (Sülâlesi) 280.
 Göklen 233, 271, 278, 282, 283.
Grenard (F.) 267, 301.
Grousset (R.) 301.
Gulâm (veya memlük) sistemi 241-
 245.
 Guzlar 239, 244, 259, 262.
 Gürcüler 257,

H

(H, Ĥ, Ħ)

Haçlılar 252.
Halhâlt 275.
Halil al-Zâhiri 279.
 Ĥalil Bey (Ĥaylî bey) 295.
 Ĥalluĥ (Karluk) 256.
Hamdullâh Mustawfi 231, 234, 237,
 239-241, 253, 864.
Ĥamideddin Ömer b. Maĥmûd 239.
Hammer (Von) 259, 260, 266.
 Ĥwârizm 264, 264, 270, 271, 281.
 Ĥwârizşâhlar (bk. Ĥwârizmliler).
 Ĥwârizmliler 230, 246, 267, 270, 279-
 282, 301.
Ĥasan b. Maĥmud Bayâtî 266, 285.
 Ĥatay (Ĥıtay) 259.
 Ĥaĥîr-oğlu 295.
 Hayde 265.
 Haydi - Bar 265.
 Hay - Tepe 265.
 Hazar-Ötesi (bk. Türkmenler) 223,
 227, 233, 244, 247, 262, 271,
 292.

- Heller* (J. J.) 259.
 Herat 280.
 Hırhız (Kırgız) 244.
 Hind 261.
 Hindistan 243.
 Hirth (F.) 221.
 Hiuen - Tsang 230.
 Ho - pog (Irmak) 255.
 Horâsân 220, 223, 227, 230, 231,
 233 — 235, 237 — 244, 246,
 240, 241, 242, 243, 247, 251,
 252, 258, 263, 265, 267, 274, 277-
 282, 284, 297, 301, 302.
 Horasanlı (Köy) 281.
 Horzom 282.
 Horzumlu 282.
 Hottal 244.
 Houdas (O.) 252.
 Houtsma (Th.) 251, 269, 294.
 Hukukî Senbölleri 250.
 Husameddin Çoban Bey 294.
 Hüseyin (Hezârîfen-müverrih) 288.

İ

(İ'î, I, 'î)

- İbn Abi 'Uşaybi'a* 252.
İbn al-Aşîr 279, 290.
İbn Bîbî 230, 246, 294
İdrîs Bidlîsî 287.
İkbâl, (M.) 245.
 İldeniz 272
 İlhanlılar devleti 280, 281, 290.
 İlkinci b. Koçkar 263, 264.
 İmur 270, 292.
Jorga (N.) 266.
 'Irâk ı-'Arab 272.
 İran 243, 244, 256, 258, 271-273, 276-
 278, 280, 281, 288.
 İrtiş 256.
Ishvari Prasad 274.
 İsmâil (Târîh - h^wan) 296.
 İsmâil (Şah - Şafevî) 288.
 İsparta 283.
 İsrâil (Selçuklu) 251, 252.

- İstanbul 225.
 İva'lar 278.
 İznic 289, 290.

K

(K, K̇)

- Kaçarlar 236, 277.
 Kadir-Han 263.
 Kafkasya 276.
 Kahta (Kalesi) 295.
 Kalı-Tunka (?) 263.
 Kanglı (Kabiyle) 301.
 Kara-Deniz 262.
 Kara-Hanlılar 231, 256, 257, 258, 261,
 273.
 Kara-Hitaylar 227, 231, 235, 237-
 240, 246, 262 277, 292, 296.
 Karaman 229.
 Karamanlılar 229.
 Karaman-Oğulları 270.
 Karluk (Kabiyle) 256, 279.
 Kâsân (Kasan) 240, 241, 264.
 Kastamonu 283.
Kâtib Çelebi 259.
 Kaştân 237, 238.
 Kay (her yerde)
 Kayding 265.
 Kayı (her yerde)
Kayı tamgası 284, 294.
 Kayığ (her yerde)
 Kayıgılığ (Abbâsî emiri) 230.
 Kayı - Han 232, 283, 284, 291, 293.
 Kayı - Hanlılar 230.
 Kayık 229.
 Kayılığ 230.
 Kaykân (Kıykân) 230, 232.
 Kay - Tiber 265.
 Kazan 265.
 Kert'ler (Sülâlesi) 280.
 Ki - Kianglar 230.
 Kilikya 296.
 Kimak (Yemak) 223, 244, 254-256.
 Kınık 250, 251, 269, 270, 277, 278, 280,
 291 - 293.

Çınık tamgası 251,
 Çıpçak (kabiyesi) 244.
 Çıpçak (Memleketi) 289.
 Kırgız 221, 223, 224, 229, 244, 254,
 255, 258.
 Kır - kayılı 265.
 Kıta (Kıtay) 261, 263.
 K'i-tan devleti (bk. Leao sülâlesi).
 K'i-tan'lar 262, 563.
Kıvâmeddin Burslan 251.
Kıvâmi-i Râzî (Bedreddîn) 251
 Kızıl - Arslan 272,
 Kıomanlar 219, 220, 221, 260, 288.
 Komnen (ailesi) 290.
 Konya 229, 280, 283,
 Korkut Ata 287, 291.
 Koybal (Kabiyle) 526.
Kramers (J. H.) 299.
 Kun (Kabiyle) 258, 261-263.
 Kurî (Kabiyle) 261.
 Kümüçi (Kabiyle) 244.
Kâşkakti (Hakîm) 235, 239-241, 244,
 245.
 Kütahya 283.
 Küyük - Kayılı 265.

L

Leao sülâlesi (bk. K'i-an'lar) 262, 263.
Lebeau 288.
 Leningrad 225.
Lekman (şehnâmecî) 294.
Le Prévost 252.
Lot (Ferdinand) 301.
 Lutfî Paşa (Müverrih) 287.

M

Mâhân 229, 231, 266, 280.
 Maḥmûd Gaznevî (Sultan) 251, 263,
 270, 272, 274, 275.
Maḥmûd Kâşgari 221- 226, 231, 233,
 234, 246, 247, 251, 253, 255. -
 257, 262, 264, 269, 278, 280, 283,
 291, 295.

Makdîsi 244,
Makrizî 244,
 Malatya 295.
 Malazgird 276.
 Manas nehri 257.
 Mağnisa 272.
 Mardin 250.
Marquart (J.) 219 - 222, 224 - 227,
 231, 235, 248, 254, 255, 257, 260,
 263, 266, 267, 288, 291, 298, 302.
Marquart (nazariyesi) 225, 227, 228,
 232, 234, 235, 247, 253, 254.
Marwazî (Ş. T.) 246.
 Mâverâünnehir 231, 232, 234, 235,
 243, 258, 265, 271, 279-281.
 Mâzandarân 282.
Mehmed Ali Avnî 272.
 Mehmed Bey (Aydın-oğlu) 252.
 Mehmed I. (Sultan) 248.
 Mehmed II. (bk. Fâtih)
Mehmed Hasan Baharlı 283.
 Mekke 284.
 Melikşâh I. (Selçuklu Sultanı) 245, 276.
 Memlûkler imparatorluğu 244.
Memlûk sistemi 241 - 245.
 Mes'ûd b. Mohammed (Selçuklu Sul-
 tanı) 245, 258.
 Merv 229, 263, 266, 280, 282.
Mevlânâ Celâleddin Rûmî 252.
 Mezopotamya 272, 276, 277, 279.
Mignana 258.
 Mihaliç 283.
Minorsky (V.) 226, 230, 231, 244, 254,
 256, 258, 260, 264.
 Mısır 242 287.
Miskolczy (J.), 220.
 Moğol (her yerde)
 Moğolistan 229, 254, 262, 266.
Moḥammed Kazvîni 239, 240.
Moḥammed Şerif İsmâil 229.
 Mora 288.
Mordtmann (J. H.) 295.
Mucîr-i Baylakânî (Şair) 274.
 Muğla 283.

Muhannâ (İbn) 230.
 Murad II. 284, 287, 294, 296, 297.
 Muralt 288.
 Mükrimin Halil Yınaaç 229, 248, 252,
 288.
 Müller 252.
 Müneccimbaşı (Müverrih) 268, 295.
 Müteferrika (İbrahim) 259.

N

Nasawî (Müverrih) 252, 281, 301.
 Nâşir Husrev (Şair) 244.
 Nastürlik (Kun'larda) 261.
 Nastürî papasları 258.
 Nâzım, (M.) 263.
 Németh (J.) 221, 223, 298.
 Niğde 283.
 Nizâm al - Mülk 242, 274, 275.
 Nizâm al-Mülk köleleri 242.

O

Oğuz (her yerde)
 Oğuz Han 270, 284, 291, 292.
 Ok ve yay (hukukî senböl) 251, 252.
 Orhaneli 283.
 Orhon 256.
 Orta - Asya 226, 227, 231, 235, 254-
 256, 260, 263, 264.
 Oruç Bey (Müverrih) 287.
 Osman I. (bk. Osman Gâzî) 223.
 Osman (Gâzî) 284, 288, 289, 290,
 295, 298 - 300, 303.
 Osman, (Delü: Osman Gâzî) 288.
 Osman, (Kara: Osman Gâzî) 288.
 Osmanlılar (her yerde).
 Osman-oğlu (bk. Osmanlılar) 290.
 Otuz - Tatar 256.
 Oyratlar (Kabiyle) 244.

Ö

Ödemiş 283.
 Ön - Asya 230, 231, 234, 246, 248.
 Özbekler 272.

P

Pallidi 261.
 Paris 226, 286.
 Pa-si-mi (bk. Basmil) 255.
 Pa-ye-ku (bk. Yırbayırku) 256.
 Peçenek 262.
 Pelliot (Paul) 220, - 225, 264.
 Pığı (Nahiyesi) 295.
 Polovtsi 261.
 Pool (Lane) 253.
 Potanin 265.

R

Raab 260.
 Rabino (H. L.) 282.
 Rahmetî (G. R.) 279.
 Râsonyi (L.) 267.
 Ravaisse (Paul) 279.
 Râvendî (Müverrih) 251, 252, 274, 294.
 Refahiye 283.
 Reşîdeddîn (Müverrih) 221, 252, 253,
 259, 266, 269, 270, 272, 275,
 279, 287, 291, 292, 294.
 Riçkov 265.
 Rif'at (Kilisli) 290.
 Rodos 288.
 Ross (Denison) 264.
 Rudenko (R.) 265.
 Rûht (Edirneli) 291, 295.
 Rûm (bk. Anadolu) 229, 270.
 Rumeli 248, 249, 282.
 Rusya (Cenubi) 288, 289, 290.

S

(S, Ş, S)

Sa'deddîn Hoca (Müverrih) 268.
 Şadreddin ^cAli (Müverrih) 245.
 Şafeviler (Sülâlesi) 278, 288.
 Şalâhaddîn Eyyûbi 252.
 Salgur (bk. Salur) 251, 252, 270
 277, 292, 299.
 Şâlih (Celâlzâde) 260.
 Salur (bk. Salgur) 252, 253, 270

- 277, 282, 283, 292, 293, 296.
299.
Salar tamğası 252.
Sâmânîler 241, 242, 273.
Sâm Miazâ 288.
Samoiloviç (A.) 270, 282, 283.
Sancar (Selçuklu Sultanı) 235, 237,
241, 244, 251, 258, 274, 275, 279,
292.
Sancarî (Kabiyle bk. Şarı) 280, 281.
Sancu 261.
Sarı'lar (Kabiyle) 261.
Saruhan 272.
Sâsânîler 275.
Schéfer (Ch.) 275.
Seif (Th.) 259.
Selçukiyân (bk. Selçuklular) 272.
Selçuklular (her yerde).
Selim I (Sultan) 288.
Semerkand 231, 235, 237.
Seraciyân (Kabiyle) 272.
Serahs 280.
Sevük Tegin 270, 272, 275.
Seyhun 265, 273, 276, 278, 280.
Sind 230, 232.
Sivas 283, 293.
Sogd 237.
Sogdak 290.
Soklı-Kaylı 265.
Stein (Aurel) 230.
Strang (G. Le) 237, 240.
Sultan Öyüğü 248.
Suriye 242, 248, 273, 276, 279, 282, 287.
Sûzenî-i Nesefî 243, 244.
Süleyman (Anadolu Selçuklularının
ceddi) 282.
Süleyman (Melikşah'ın amcazadesi)
277
Süleyman Şah (Osmanlılar'ın ceddi)
296.
Süleyman (Kanunî) 288.
Süssheim (K.) 252.

Ş

- Şahâbeddin Ahmed Semerkandî* 243.
Şâriye (Kabiyle- bk. Sarı) 261.

- Şerefeddin Ali Yezdi* 287, 296.
Şeref Han Bidlisi 272.
Şeref'uz-Zaman (bk. Tâhir-i Marwazî)
Su'ûbiye cereyanı 243.
Şükrullah (Osmanlı müverrihi) 258,
296.

T

(T, T̄)

- Tabari* 230.
Tacik 262.
Tâhir-i Marwazî (bk. Şeref' uz-Zamân)
230, 260, 264.
Tahran 288.
Takiyeddin al - Surûcî (Şair) 244.
Tamga 250-253.
Tang Sülâlesi 257.
Tarbagatay 255.
Tatar 223, 230, 231, 234, 237, 238,
240, 241, 244, 255, 256, 264.
Teh'u - mi'ler (bk. Cumul) 257.
Tekirdağı 248, 283.
Tevhid (Ahmed) 251, 253.
Tevkîf 251.
T'ien - Şan 263.
Timur 287, 296.
Trakya 248.
Tuğra 251, 277.
Tuğrâî (Kıvâm al - Mülk) 251.
Tuğrul Bey (Selçuklu Sultanı) 251,
252, 270, 276, 292.
Tuğrul Tegin Moğammed 264.
Tu-kiü'ler 255, 256.
Tula 256,
Tumansky 270, 287, 292.
Tuna nehri 260.
Turumtay 257,
Tutı-Bey (Oğuz reisi) 238.
Türk (Her yerde)
Türkçe 263.
Türk Si'ri 280.
Türk Hakan 230.
Türkistan 236, 252, 256, 260, 264.
Türkiye 283.

Türkmenistan 253, 280.
 Türkmenler 223, 227, 229, 232, 233,
 244, 247, 253, 254, 261, 262,
 269, 270, 272, 273, 275, 277,
 279-282, 287, 288, 290-292, 295,
 296.

U

(U, U)

‘Unşuri (Şair) 243, 262.
 Urumçı 257.
 ‘Utbî (Müverrih) 274.
 Uygur 223, 256, 263, 264.
 Uzak - Şark 227, 234, 246, 247, 259,
 263, 264, 265.

Ü

Üç - Ohlu 279.
 Üç - Ok 279
 Ünsî (Şair) 229.
 Ütüken 256.

V

Vhîd Dastgardî 288.
 Vambéry 269, 282.

W

Walwen 261.

Wittek (Paul) 248, 266, 267, 277, 284-
 286, 291, 293, 297-299, 302.
 Wolf (Fritz) 244.
 Wright (R.) 254.

Y

Yabaku (bk. Pa-Ye-Ku) 223, 23, 234,
 255, 256.
 Yagma (Kabiyle) 236, 244.
 Yakın - Şark 241, 273, 292 297.
 Yâkûl Hamawî 237, 254, 255.
 Yazır (bk. Yazgır) 277, 280, 287, 292.
 Yazgır (bk. Yazır) 270.
 Yenisey 229.
 Yezdî (Mohammed al- Huseyin)
 252.
 Yezdî (bk. Şerefeddîn ‘Ali)
 Yir-bayırku (bk. Yabaku) 256.
 Yunaniston 288.
 Yüregir 296.
 Yürektav-Kaylı 265.

Z

(Z, Z)

Zafer-i Hemedânî (Şair) 243.
 Zeki Velidî Togan 226-236, 238-241,
 244-250, 253, 254, 257-259, 264,
 265, 267-268, 284, 302.
 Zül-Allâh (Unvan) 374.
 Zonguldak 283.

UMUMİ FİHRİST

I.

(S. 219 — 222)

J. Marquart'ın «Osmanlılar'ın Moğolluğu» nazariyesi
ve *Qay* = *Qayı* birleştirmesi.

II.

(S. 222 — 226)

Marquart nazariyesinin tenkıyidi : *Qay* = *Qayı*
birleşmesinin yanlışlığı.

III.

(S. 226 — 228)

Marquart nazariyesinin tâdil edilmiş yeni şekli :
Z. V. Togan nazariyesi.

IV.

(S. 229 — 232)

Z. V. Togan'ın yeni nazariyesinin hulâsası.

V.

(S. 232 — 245)

Bu nazariyenin tenkıyidi : *Qay* = *Qayı* birleştirmesinin
ve «XII. asırda *Mâverâünnehir*'de *Qay*'ların
mevcudiyeti» iddiasının esassızlığı.

VI.

(S. 246 — 254)

Bu nazariyenin tenkıydine devam : «*Qay*'ların *Anadolu*'ya
XIII. asırda geldikleri» iddiasını çürüten filolojik,
toponimik ve tarihî muhtelif deliller.

VII.

(S. 254 — 265)

Moğolistan'daki *Qay* kabilelerinin etnik mahiyeti
ve tarihî rolü.

VIII.

(St 265 — 284)

Oğuz boylarından *Qayıg* = *Qayı* kabilelerinin
muhacereti ve tarihî rolü.

IX.

(S. 284 — 361)

P. Wittek'in «Osmanlılar'ın *Qayı*'lardan olmadığı»
nazariyesi, ve bu nazariyenin tenkıyidi.

X.

(S. 302 — 303)

Bu tenkıyidlerden elde edilen neticeler.

UMUMİ İNDEKS

(S. 302 — 305)

GALATASARAY LİSESİNİN KURULUŞU

İHSAN SUNGU

T. T. K. Azâsından, Maarif Vekillîği Müsteşarı

Modern öğretim bu memlekete Galatasaray lisesiyle girdi. Modern orta öğretimi temsil eden lise mefhumunu Türkiye'ye bu müessese tanıttı. Türk içtimaf hayatının yenileşmesinde, garp kültürünün, garp zihniyetinin memlekete girmesinde ve yayılmasında bu okul en mühim âmillerden oldu. Bu hakikati anlamak için Türkiye'nin edebiyat, ilim, öğretim, idare, sanat ve ticaret âleminde ün almış Galatasaray mezunları listesine göz gezdirmek kâfidir. Bu bakımdan Galatasarayın açılışına rastlıyan 1 Eylül 1868 tarihi Türkiye'nin tarihinde bir dönüm noktası sayılabilir. Bugünlerde kuruluşunun 75 inci yılını kutladığımız bu değerli müessesenin nasıl kurulduğunu araştırmayı faideli buldum.

Galatasaray lisesinin kuruluşu, Osmanlı İmparatorluğunun Kırım muharebesinden sonra ilân ettiği 18 Şubat 1856 tarihli islâhat fermanında tespit edilen islâhat programının tatbiki ile ilgilidir. Kırım muharebesinin sonlarına doğru Rusya ile aktolunacak sulh eseslarını tespit üzere Viyana'da imza edilen 1 Şubat 1855 tarihli protokolda diğer üç mesele ile beraber Osmanlı İmparatorluğunun Hıristiyan tebaası haklarının tanınması meselesine de temas edilmişti. 1856 Paris kongresinden önce Osmanlı İmparatorluğu ile diğer Devletler arasında yapılan müzakerelerde İmparatorluk dahilinde tatbik edilmek üzere hazırlanan islâhat esasları sözü geçen 18 Şubat 1856 tarihli fermanında tespit edildi. Bu fermanında İmparatorluğun müslüman olmyan tebaasına evvelce vermiş olduğu haklar teyid ediliyor ve kendilerine yeniden bir takım haklar veriliyordu. Bu haklar arasında müslüman olmyan tebaanın ehliyet ve iktidarlarına göre Devlet hizmetlerine alınacakları tasrih olunmuştu. Babıâli, islâhat fermanında Hıristiyan tebaaya tanınmış olan hakların Paris muahedesine geçirilerek ecnebilerin Devlet işine müdahale etmelerine vesile vermek istemiyordu. Bunun üzerine Devletler hiç olmazsa, Osmanlı İmparatorlu-

ğunca neşredilmiş olan islâhat fermanını senet ittihaz ettiklerini muabedeye koymak istediler. Babîâli Devletlerin Paris muahedesine geçirmek istedikleri *Prendraient acte* tâbirindeki *acte* kelimesi karşılığının lûgatte *senet* kelimesi olduğunu görünce evvelce Rusya'ya böyle bir senet vermemek için muharebeyi göze aldığını ileri sürerek bu tâbirin muahedeye konulmamasında ısrar etti. Nihayet Paris muahedesinin 9 uncu maddesinde, âkit Devletlere tebliğ olunan islâhat fermanı dolayısıyla “ bu tebliğin yüksek değerini tespit ettikleri, ” ve “ bu tebliğin âkit Devletlerin ne Padişah ile tebaa arasındaki münasebetlere ne de İmparatorluğun dahilî idaresine gerek müştereken gerek ayrı olarak hiç bir veçhile müdahale etmelerine hak vermediği, ” tasrih edildi.

Muahedenin bu sarahatine rağmen Devletler islâhat fermanının tatbiki için ara sıra Babîâliyi sıkıştırmaktan vazgeçmediler. 1866 da Girit'te kopan ihtilâlden sonra bu müdahaleler sıklaştı. Bilhassa Çarlık Rusyası Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif yerlerinde körüklediği isyanları vesile ederek Hıristiyanlara islâhat fermanında verilen hakları bile kâfi görmüyer, İmparatorluğun bazı kısımlaşına muhtariyet verilmesinde ısrar ediyordu. Rus diplomatlarının ağzında “ autonomie veya anatomie, ” tehdidi sık sık geçiyordu ¹. Fransa, islahat fermanının neşrinden on sene geçtiği halde Babîâlinin memlekette ciddi surette islâhat yoluna gitmediğini ileri sürerek ve islâhat fermanının hâvi olduğu esasları on altı maddede hulâsa ederek bunların tatbiki lüzumuna dair 22 Şubat 1867 de Babîâliye bir muhtıra vermişti. Bu muhtırada başlıca, Hıristiyanların Devlet hizmetlerine kabulü, geniş bir maarif sistemi kurulması, Hıristiyan tebaanın da idareye iştirâkini iltizam eden ve evvelâ Tuna vilâyetinde tatbik edilen vilâyet kanununun diğer vilâyetlere teşmili, mahkemelerin âleniyeti meselesinin tatbiki ve Hıristiyanların şahitliğe kabulü, ticaret mahkemelerinin genişletilmesi, ecnebilere Türkiye'de emlâke tasarruf hakkının verilmesi, evkafın islâhı, vergilerin tanzimi, dahilî gümrüklerin kaldırılması, memlekette demir yolları, şoseler, limanlar tesisi ve bunların ecnebilere imtiyaz şeklinde verilmesi, maden ve orman işlerinin islâhı, büyük şehirlerde belediye teşkilâtı kurulması, bütçe usulünün tatbiki, Devletin alacaklılarının haklarını muntazaman almalarını

¹ Ed. Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat, Cilt 2, Sa. 5.

temin edecek tedbirlerin alınması meselelerine temas ediliyordu². Bu muhtıranın dikkate değer önemli noktalarından biri Türkiye'de tatbik edilecek maarif sistemine ait kısımdır. *La Turqui et le Tanzimat* adlı eserin muharriri Engehardt'a göre muhtıranın maarifi ilgilendiren kısmı o sırada Fransız Maarif Nazırlığında bulunan Victor Duruy tarafından tespit edilmiştir.

Muhtırada maarif için :

1 — Hıristiyanlar tarafından açılmış olan okulların teşviki ve bunlara yardım edilmesi,

2 — Bazı vilâyetlerde orta öğretim müesseseleri açılarak bunlara Hıristiyan tebaa çocuklarının da alınması,

3 — İlkokullar için öğretmen yetiştirilerek ilk öğretimin tedrici bir surette inkişaf ettirilmesi,

4 — İslâm ve Hıristiyan talebenin bir arada devam edeceği bir Üniversite kurulması, burada, memlekette bugün esasen mevcut olan Tıp tahsilinden başka hâkim sınıfının yetişmesine imkân verecek Fen, Tarih, İdare ve Hukuk gibi ilimlerin gösterilmesi,

5 — Muhtelif mesleklere hazırlıyacak müesseselerin açılması, (orduda subayları yetiştirmek için bir müessese mevcuttur; bu müesseseden Hıristiyan subay yetişince orduya da Hıristiyan tebaa alınacaktır.)

6 — Umumî kütüphaneler kurulması, esasları tespit edilmiş, bundan başka "iyi teşkil olunmuş bir cemiyette her türlü terakkinin başlıca şartı olan kadın terbiyesine de mevki verilmesine işaret olunmuştur.

Bu muhtıra üzerine İstanbul'da öğretim dili Fransızca olarak bir lise açılması Sadrîâzam Âli ve Hariciye Nazırı Fuat Paşalar ile Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi M. Bourée arasında kararlaştırıyor. Fransız Hariciye Nazırı Marquis de Moustier tarafından, M. Bourée'ye yazılan 15. Mart. 1867 tarihli tahriratta³ "Sadrîâzamlar Hariciye Nazırının İstanbul'da tedrisatı Fransız maarifi prensiplerine göre Hıristiyanlarla müslümanlara verilmek üzere bir büyük lise açılması hakkında mutabık kaldıklarını bana bildiriyorsunuz.

² Le Baron İ. de Testa, Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères. cilt 7. Sa. 418.

³ Le Baron İ. de Testa, aynı eser, Sa. 429.

Ben umumî tahsile geniş ölçüde inkişaf verilmesinin âcil bir zaruret olduğu hakkındaki fikirlerimizi Doğuda kabul ettirmenin zannolduğundan daha az müşkül olduğunu düşünüyorum. Bana bildirdiğiniz proje, bu fikrin doğruluğunu teyid etti. Maarif Nazırımız M. Duruy ile bu mesele hakkında görüştüm. Babıâlinin bu meselede sarfetmeye hazır olduğu mesaiye yardım etmeye hazırız..., denilmektedir. Fransız Hariciye Nazırı, aynı tarihle, İstanbuldaki Fransız Büyükelçisine yazdığı tahriratta ecnebilere Türkiye'de emlak tasarrufuna müsaade edilmesi ve Müslüman ve Hristiyan âzadan mürekkep bir Şûrayı Devlet Dairesi teşkili Babıâlice mu-tasavver olduğu hakkında verdiği izahata karşı memnunluğunu bildiriyor ve bu Daireye mümkün olduğu kadar çok Hristiyan âza alınması için Babıâli nezdinde ısrar etmesini tebliğ ediyor. Hariciye Nazırı, M. Bourée'ye yazdığı 22. Mart. 1867 tarihli tahriratta Osmanlı Nazırlarının islâhat lehindeki temayüllerini tespit etmekle bahtiyar olduğunu bildirdikten sonra "biliyorsunuz ki temennilerimizde Osmanlı İmparatorluğunun Müslüman tebaası ile Hristiyan halkını aslâ ayırmıyoruz. Kavmiyetler arasında aslâ fark gözetmiyoruz. Birinin saadetinin diğerininkine sıkı sıkıya bağlı olduğuna ve biri için yapılan iyiliğin diğerlerine de iyilik getireceğine inanıyoruz⁴," diyor. Büyükelçinin Osmanlı Nazırları ile konuşmalarında islâhatın acele başarılması üzerinde durmasını tasvip ettiğini bildirdikten sonra "görünüyor ki Babıâli Vilâyet sistemini teşmil etmek arzusundadır. Bu temayülü kuvvetlendirmeliyiz. Fakat ben, azim ve cesaretle ilerlemelerini ısrarla istediğimiz teceddüt yolunda Türkleri muvaffakiyete kavuşturacak âmiller üzerinde düşündükçe Türkiye'de umumî öğretime birinci mevki verilmesi zaruretine daha çok kanaat getiriyorum. Pek doğru olarak dediğiniz gibi Türkiye'nin öğretim müesseselerinden mahrum oluşu en iyi idari kombinizonları akamete uğratacaktır. Âli ve Fuat Paşalar teşebbüs ettikleri eseri müsmir kılmak için terbiye meselesini halletmeye kendilerini mecbur bilmelidirler. Terbiye meselesi Türkiye için yalnız istikbalde ırkları birbirine yaklaştırmak ve durumlarını mülâyimleştirmek için değil, yeni kanunları tatbik etmeye muktedir memurları şimdiden yetiştirmek için de zaruridir," sözlerini ilâve ediyor ve tahriratına "bu boşlukları doldurmak için lüzumlu görülecek her şeye

⁴ Aynı eser, Sa. 432.

müzaheret etmeye hazırız; hemen her şeyi, yeniden yapılması zaruri olan bir idare şubesi için büyük bir ihtimam ve dikkatle bizzat meşgul olmaları ve ilgilenmeleri için Sadriâzam ile Hariciye Nazırına ne kadar ısrar etseniz yeridir,, sözleriyle nihayet veriyor.

Diğer taraftan Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçisi M. Bourée Fransız Hariciye Nazırına yazdığı 22. Mart. 1867 tarihli tahriratta⁵ "Fransız Maarif Nazırı tarafından Türkiye'de öğretim meselesini incelemek üzere memur edilen Üniversite Umumî Müfettişi İstanbul'a geldi. Kendisini Osmanlı Nazırları ile temasa getirmeye müsaraat ettim. Gerek Hristiyanlara gerek Müslümanlara tahsis olunacak müesseseleri bir arada gözden geçirdik ve pratik bazı teferrüatı tamamlandıktan sonra Hükûmdara takdim olunacak proje üzerinde Âli ve Fuat Paşalarla mutabık kaldık. Tekliflerimizin gördüğü iyi kabulden dolayı memnun olmaktan başka diyeceğimiz yoktur. Babiâli, İmparator Hükûmetinin teklif ettiği lütüfkâr mesai teşrikinden istifade etmeye azimli görünüyor. Ümit edebiliriz ki mesaimiz aslâ neticesiz kalmıyacaktır,,.

İstanbul'da Türkçe çıkan İstanbul Gazetesinin 11. Teşrinievvel 1867 tarihli ve 145 sayılı nüshasında "İstanbul'da bir Fransız mektebi,, başlığı altında La Presse adlı bir Fransız gazetesinden tercüme edilmiş bir fıkrada Galatasaray lisesinin açılacağı şöyle anlatılıyordu:

"Ehemiyyeti umum indinde musaddak olan bir madde İstanbul'da rehin-i husul olmaktadır. Bizim mekteplere mümasil mükemmel bir mektep yapılacak ve fakat derununda talim ve terbiye Türkistanın ihtiyacı gibi bizimkilerden ziyade olacaktır. Galata'da bunun için mahal-li mahsus ve erbab-ı malûmattan hocalar hazırlanmıştır. Şimdiye kadar bazı bu yola yakın mektepler inşasına İstanbul'da ve Suriye ve Lübnan cihetlerinde başlanılmıştır... Lâkin bu mektep taraf-i Hükûmet-i seniyyeden inşa ve masarifine muk-tazi akçe hazine-i hükûmetten ita olunacak ve berveçhi balâ terbiye-i mevzuası Fransa'nın mekâtibine tatbik edilecektir. Bu mektepte Fransız lisanından ve elsine-i atikadan maada fûnun-i tabiye ve hikemiye ve riyaziye tedris ve tarih ve coğrafya ve emval-i milliye ve hukuk talim olunacaktır. Hasılı orada gençleri dahil ve haricî memuriyetlerde ve berrî ve bahrî hizmetlerde

⁵ Aynı eser, Sa. 467.

kullanılmaya müstait edecek terbiye verilmek mukarrerdir. Bu, bizim mekteplerin bir kaçını bir yere getirmek demektir. Türkistanı sevenler ve günden güne tarik-i medeniyette kattığı mesafeleri nazar-i memnuniyetle görenler için bu tasavvurun efal ile tasdiki haberi gûşnevez olacaktır. Ancak müessislerine farz olan dahi maddeyi lâyikeyle düşünüp esas-i sahih üzerine oturmaktadır. Filhakika adam yetiştirmek elzemdir ve bahusus günün birisinde memuriyete çağrılmak için mutlaka malûmatlı adam tedarik eylemelidir.,,

İstanbul gazetesinin 8. Şubat 1868 tarihli ve 232 sayılı nüshasında Galatasaray'ın açılacağı "Dersaadet Fransa Sefiri M. Bourée'nin ihtarı üzere nısfı müslüman ve diğeri hıristiyan şakirdanından mürekkep olarak Darülfünun namı ile Galatasarayı mekteb-i mahsus ittihaz kılınmış ve muallimleri dahi Fransa Maarif Nezareti tarafından tâyin olunmuş idiğinden yakında derslere mübaderet olunacağı işitilmiştir.,," fıkrasıyla haber verilmiştir.

Abdülâziz'in Hariciye Nazırı Fuat Paşa ile birlikte 21 Haziran 1867 den 7 Ağustos 1867 tarihine kadar süren Avrupa seyahati bilhassa Nafia, Maarif, Ordu ve Maliye işlerini inkişaf ettirmenin bir zaruret olduğu kanaatini kendisine vardi. Geri dönünce Babıâliye gönderdiği Hat'da bunu vazıh olarak bildirdi⁶. Diğer taraftan Fransız Hariciye Nazırı Marquis de Moustier tarafından Fransa'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı M. Outrey'ye gönderilen 23 Ağustos 1867 tarihli tahriratta⁷ "Sultanın seyahatten aldığı intibalar hakkındaki tafsilâtı büyük bir ilgi ile bekliyorduk. Gönderdiğiniz telgraflarda bu hususta verdiğiniz izahattan dolayı size teşekkür ederim. Majestenin Fransa'da gördüğü sempatik kabulün kıymetli hatırasını muhafaza edeceğini size temin ettiğini yazıyorsunuz. Abdülâziz'in minnet duygusunu İmparatora arz etmeyi bir vazife sayarım. Bu Hükümdar minnettarlığını ancak, İmparatorun kendisine verdiği dostca nasihatları dikkate almakla ve milletlerinin iyiliğini aramak için bütün Hükümet reislerine her zamandan ziyade ifası zaruri olan vazifeye sarılmakla ödeyebilir. Sultan, Nazırlara beyanatında Türkiye'de umumî öğretime şiddetli bir hız vermek ve bir çok demir yollar vücade getirmek ve Em-

⁶ Ruznâme-i Ayine-i Vatan, 14 Ağustos 1867 trihli sayısi.

⁷ Le Baron İ. de Testa, aynı eser, Sa. 495.

lâk Bankası açmak gibi tedbirlerle memleketin gelir kaynaklarını artırmak kararında olduğunda ısrar etmiştir. Büyükelçilikle muhabereleirim, Türkiye’de öğretimin tamimi meselesi hakkındaki şiddetli ve devamlı ilgimizi tebarüz ettirmiştir. Bu fikri tahakkuk ettirmeyi temin için Osmanlı Nazırlarının ilk teşebbüslerine faal surette mesaimizi teşrik etmek için müsaraaat etmiştik. Sultanın ifadesinde bugün bu çalışmaların kati neticelerini ve bir kaç ay evvel tanzim etmiş olduğumuz plânların yakında icra olunacağı teminatını görmekle seviniyoruz,, demiştir.

O sırada Girit ihtilâli devam ediyordu. Sadrıâzam Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşayı İstanbul’da vekil bırakarak 3. Birinci teşrin. 1867 de bizzat Girit’e gitti. O sıralarda bir Fransız muharrir, Türkiye’nin tatbik etmekte olduğu islâhattan bahsederken “biz yürümeliyiz, çok geride kaldığımız için süratle yürümeliyiz. Fakat çabuk yürüyeceğiz diye istim kazanlarımızı da berhava etmemeliyiz,, diyen⁸ muhafazakâr Âli Paşa, Giritten gönderdiği 3. Şaban 1284 (30. İkinciteşrin. 1367) tarihli mühim lâyhada, İmparatorluğu tehdid eden tehlikeleri ve islahat yapılması hakkında Devletler tarafından yapılan tazyiki izah ederek “tevarih-i ezmine-i sabıka ve siyyema vukuat-ı haliyenin erbab-ı dikkate tâyin eylediği ilm-i itibar ve tecrübe iktizasınca böyle bir mevkiî hevîl-nâkten yarım tedabir ve teenni ile çıkılmak kabil değildir ve meydanda olan emarata nazaran badazin teenni ve tereddüt ile geçirecek vaktimiz de kalmadı gibidir,, dedikten sonra “bir büyük bora ufukta belirmekte ve gamam-i zulmanisi üstümüze doğru gelmekte iken sefine-i Devleti kurtarmak için biraz yük atmakta tereddüt iktiza eder mi ve atılmayıpta maazallahü taalâ gemi karaya düştüğü gibi tahfif-i bar-ı hatar için fedasında hisset olunan hamule de beraber garetzede-i emvaç-i telef olmaz mı? Ve elde nedametten başka sermaye kalır mı ve nedametın bir faidesi olur mu?,, diyor⁹. Lâyhada Âli Paşa, İmparatorluğun Müslüman olmyan tebaasının nasıl ecnebi tesiri altında yetiştiklerini ve Devlet hizmetine girmeyi hak olarak istediklerini uzun uzadıya anlattıktan ve bunun “Hristiyanların her nevi hidematta kullanılmaları tecviz olunacak olur ise onlar asrımızda idare-i mülke muktazi

⁸ Türkiye Rical-i Devleti, Chalmel Lacour’un 1868 de Revue de Deux Mondes’de çıkan makalesinin tercümesi, İkdâm matbaası 1326, Sa. 59.

⁹ Yeni Tasviriefkâr, 13 Ağustos 1909 tarihli sayısı.

olan ulûm ve fûnûnda bizden ileri olmaları cihetle işleri bittabi istilâ ederler ve islâm memurları geri kalır ve bir de milel-i gayr-i müslimeye bu kadar yüz verilmekten islâm nahoşnut olur,, yolunda mahzurlarını saydıktan sonra “ancak zikrolunan ulûm ve fûnûnun tahsil etmeksizin ve kendimizi etrafımızda olan milel-i mütmeddine-i saire ile müsavata getirmeksizin biz bu mülkü Hıristiyanlar olmasa da idare edemiyeceğimiz derkârdır,, diyor ve milel-i gayr-i müslimeye madameki iki yüz sene evvel ettiğimiz muameleyi etmek ve kendilerinin gözlerini kapayıp hâmilere olan iki yüz milyondan ziyade tebaayı şamil bulunan düvel-i kaviyyeyi mahiv veyahut müdahale ve ifsattan külliye men etmek,, kabil olmadığına göre İmparatorluğu bekliyen tehlikelerin büyüklüğünü gözden kaçırmamak ve “kurtulmanın çaresini arayıp bulmakta iltizam-i sürat eylememiz ve olur olmaz mahzur ve müşkül önünde ilişip,, durmamak lüzumunda ısrar ediyor¹⁰.

Âli Paşa, lâyihasında Hıristiyanların Devlet işinde istihdamı hakkında hatıra gelen mahzurları önlemek için “umur-i devlette kullanılmak, Türkçe okuyup yazmayı bilmeye muallâk tutulur ve böylece ilân olunur ise buna ne bizim tebaa-i gayr-i müslimenin ve ne düvel-i malûmenin kat'a bir diyecekleri olamaz,, dedikten sonra milletin seviyesini yükseltmenin zaruri olduğuna sözü nakl ederek “zira bu hasıl olmazsa gene dayanamayıp biteriz ve her nasıl etsek ve etrafımıza Çin duvarı gibi hisarlar çeksek gene malûmathı kavimler bize galebe eder ve refte refte her şeyi elimizden alırlar, fakat biz “milletimizi terbiye edelim onun husulüne kadar usul-i hazırayı tutup gidelim ve Hıristiyanlara yeniden feyiz ve istihdam kapısını açmalıyız,, der isek bu mümkün olamaz ve âcilen def'ine çalışmaklığımız lâzımgelen mehalik ve muhatarat vakit vermez,, diyor. Netice olarak “şerh ve tafsil olunan tedabirin hemen ittihazıyla beraber terbiyet-i umumiyyeye muktazi olan esbabın istihsal ve ikmalini dahi Devletin en birinci işi bilip ona göre elbirliği ile tesviye-i seriesına leylü nahar ikdam olunmak ve bu yolda akça diriğ olunmamak,, zarureti kaydettikten sonra Müslüman olmıyan tebaanın Türklere düşman bir zihniyette yetişmelerinde Rum çocuklarının Yunanistan'da, Bulgar gençlerinin

¹⁰ Yeni Tasviriefkâr gazetesinin 14 Ağustos 1909 tarihli sayısı (Bu lâyihanın sureti 1327 de M. Cemal tarafından vesaik-i Siyasiye adı altında neşrolunan eserde de çıkmıştır).

Rusya'da yetişmelerinin büyük âmîl olduğuna işaret ederek, bu mahzurun önüne geçilmek için "bir dakika akdem mekteplerin tanzim ve tevsii ve islâm ve Hıristiyan çocuklarının tahlitî ile şu tehlike-i azimenin,, giderilmesine lüzum gösteriyor¹¹.

Nihayet Âli Paşa, 1868 Şubatının sonunda Girit'ten geri döndü ve ilk iş olarak kabineye yeni unsurlar aldı. Bunlar arasında Nafia ve Posta ve Telgraf Nezaretine Ağaton Efendi tayin olundu. Bu suretle Türkiye'de kabineye ilk defa olarak bir Hıristiyan Nazır girmiş oluyordu. Bundan sonra Meclis-i Valânın yerine Şûray-i Devlet ile Divan-i Ahkâm-i Adliyenin kurulmasına teşebbüs etti. M. Bourée, Fransız Hariciye Nazırına yazdığı 10 Mart 1868 tarihli tahriratta¹² Âli Paşanın avdetinden sonra Osmanlı kabinesine ilk Hıristiyan Nazırın alındığını, Divan'î Ahkâm-i Adliyenin kurulduğunu, Şûray-i Devletin kurulması kararlaştırıldığını bildiriyor, Fransız medenî kanununu adapte eden Komisyonun 1500 veya 1600 maddeyi seçtiğini tebşir ediyordu.

Nihayet Galatasaray Lisesinin açılması resmî olarak kararlaştırıyor. Sadarettten mabeyine gönderilen 21 Zilhicce 1284 (15 Nisan 1868) tarihli tezkerede "her memlekette medeniyet ve mamuriyetin en büyük esası ulûm ve maarif olup bir müddettenberi bu babta devletçe masruf olan himem-i mütevaliyenin semere-i nafiası iktifat olunmakta ve gerek Dersaadet ve gerek taşralarda tesis ve tanzim kılınmış olan mekâtib-i rüştiye ve sıbyaniye derece-i ulâde olarak terbiyet-i umumiyenin intişarına bais olduğu misillü mekâtib-i mahsusaya mensup olan idadi mekteplerde dahi her birine lâzım olan fûnunun mukaddematı tahsil ettirilerek bu tarikle dahi neşr-i maarife himmet kılınmakta ise de hidemat-i devletin her nevine kesb-i kabiliyet ve mekâtib-i hususiyede ikmal-i malûmata tahsil-i liyakat etmek için Avrupa'nın en büyük mektepleri raddesinde yanj her sınıf ahalinin müstaidan-i etfaline mahsus olmak üzere bir mekteb-i umumi-i idadi tesisi ve Galatasaray binasının buna tahsisi emir ve ferman-i maarif-unvan-i Cenab-i Şehenşahi iktizay-i âlisinden bulunmuş olmasıyle mekteb-i mezkûrun suret-i tesis ve teşkiline dair bir nizamname yapılarak istek edenlerin yazılmak üzere şimdiden neşir ve ilân

¹¹ Yeni Tasviriefkâr, aynı sayı.

¹² Le Baron İ. de Testa, aynı eser, Sa. 511

olunması lâzimededen olduğu gibi mekteb-i mezburaya münasip bir isim verilmesi dahi iktizay-i halden olduğuna binaen bunun *Mekteb-i Sultani* nam-i celili ile yad olunması ve işbu mektebe bir Nazır-i sani tayini icab ederek mekteb-i idadi-i askeri ders Nazırı Kaymakam İsmail Bey lisan aşına ve liyakat ve dirayetli bulunduğu onun Nazır-ı sani tayini...,¹³ istizam olunuyor ve bu tezkere üzerine irade çıkıyor.

M. Bourée, Fransız Hariciye Nazırına gönderdiği 29 Nisan 1868 tarihli¹⁴ tahriratta Galatasaray lisesinin açılmasına ve talebe kaydına başlanılmasına irade çıktığını bildiriyor ve "ihtimam ile yazılan bu vesika, Avrupa'da mevcut örneğe göre İmparatorluğun bir müessese kurma zaruretini tesbit ediyor. Yeni lise her sınıftan ve her dinden talebe kabul edecektir. Talimatı her talebeyi dininin icaplarını ifaya mecbur tutmaktadır. Fakir bir aileden olup hakiki bir zihni kabiliyet gösteren talebe için burslar tahsis olunmuştur. İcabına göre beş veya altı sene sürecek tahsil sonunda diploma alacak talebe umumî hizmetlere veya askeri ve sivil yüksek okullara girebileceklerdir. Şimdiden okula müslüman, ermeni, katolik, grek, musevi ve bulgar olmak üzere 300 talebe kayıt için müracaat etmiştir. Bu müsaraaat, İmparatorluğun muhtelif unsurları arasında manevî bir bağ teşkil ederek halen kendilerini bir birinden ayıran batıl fikirleri de söndürmeye yarıyacak bir reformun başarı ile neticelenmesine hayırlı bir alâmettir „ diyor.

20 Mayıs 1868 tarihli ve 304 sayılı İstanbul Gazetesinde resmî bir ilânda Maarifin ehemmiyetine işaret edildikten sonra Mekteb-i Sultani adı ile bir mektep açıldığı izah ediliyor ve "bu lütuf ve inayet-i seniyyeden istifadeye umum ahali taraflarından müsaraaat olunmak lâzimedendir. Zira bu mektepte beş sene okuyup şahadetname alacak çocuklar istedikleri halde hidamat-i Devlette istihdam için saire müreccah tutulacaklardır„ diyor ve bundan sonra mektebe kabul şartlarını ve yatılı ve yatsız talebeden alınacak ücretleri bildiriyor. Bu ilân Devletin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de de neşrolunmuştur.

¹³ « Mekteb-i Sultaninin ellinci sene-i devriye-i tesisi münasebetile » lise idaresi tarafından 1918 de neşredilmiş olan risale, Sahife 4-5.

¹⁴ Le Baron de Testa, aynı eser, Sa. 517.

Galatasarayın tesisi hakkında irade çıktıktan sonra mektebin on maddelik nizamnamesi gazetelerle neşrolunmuş, bu nizamnamenin Türkçe, Rumca ve Ermenice baskıları da ayrıca çıkarılmıştır. İstanbul Gazetesinin 16, 17 ve 18 Haziran 1868 tarihli ve 323, 324 ve 325 sayılı nüshalarında sureti neşrolunan nizamnamenin 4 üncü maddesinde, okulda okunacak dersler “ lisan-i Osmani, Fransız lisanı, ahlâk ve adap, kavanin ve tıp ve eczacılık fenlerinin tahsiline lâzım olacak kadar lâtin lisanının mebadisi, iştikakâtı Yunaniye, Tarih-i Osmani ve umumî, umum coğrafya ile memalik-i mahruse-i şahanenin ziraat ve ticaret ve sınaat ve ahval-i mülkiye coğrafyası, riyaziyat-i âdiye ve âliye, ilm-i heyet, cerr-i eskal ve cihet-i ameliyatı, hikmet-i tabiiye ve kimya, tarih-i tabii, mebadi-i ilm-i hukuk, ilm-i idare-i mülkiye, mebadi-i ilm-i hitabet ve edebiyat, resm-i hattı ve resm-i âdi, muhasebe ve defter tutmak ve mevadd-i ticaret dersleri olacak ve bunlardan başka Mekteb-i Sultanide bir idmanhane tertip olunup bu idmanhanede şakirdanın sinlerine göre her türlü alât ve edevat bulunaçağından şakirdan-i mezkûr bütün müddet-i tahsiliyelerinde jimnastik fennini dahi talim ve tahsil edeceklerdir. Rum ve Ermeni lisanları zatiyata ait olduğundan umum derslerinden addolunmayıp ancak bu makule şakirdanın familyaları tarafından talep ve istida olunduğu surette elsine-i mezkûre dahi talim,, olunabileceği tesbit edilmiştir. Nizamnamenin 5 inci maddesi “her sınıf şakirdan mensup olduğu millet ve mezhebinin âyin ve âdatını ifaya mecbur olacağından millet-i müslime şakirdanı mektebe mahsus olan cami-i şerife devam ettirilip vazaif-i diniyelerini talim etmek üzere mektepte mahsus bir hoca bulunacaktır. Kezalik millet-i gayr-i müslime şakirdanı dahi mensup oldukları mabetlere gönderilip vazaifi mezhebiyeleri cemaat rüesaları ile familyalarının matlubu veçhile talim ettirilecektir,, şeklinde tesbit edilmiştir.

Galatasaray lisesinin ilk müdürü fransa tebaasından M. de Salve, müdürlükten istifa ederek Fransa'ya döndükten sonra lisenin kuruluşu hakkında *Revue de Deux Mondes* mecmuasının 15 birinciteşrin 1874 tarihli sayısında *L'enseignement en Turquie - Le Lycée Imperial de Galata - Seraï* başlığı altında neşrettiği bir makalede ¹⁵ Türkiyede Türkler için o vakte kadar ilk öğretim ile

¹⁵ M. de Salve'in bu makalesinin tarafımdan yapılan tercümesi Galatasaray

yüksek öğretim arasında bir orta öğretim müessesesi kurulmamış olduğundan bahsederek :

“Bu teessüfe değer boşluk, hâkim milletin seviyesini diğer unsurların seviyesinden aşağı indiriyor ve yüksek okullar ile umumî hizmetlere girenlerin iktidarsız veya kâfi derecede hazırlanmamış olmalarını mucip oluyordu. Bu hale nihayet vermek için büyük masraflar ihtiyar edilerek Paris'te kırk osmanlı talebesi bulunuduruluyordu. Bunlar, orada mümtaz öğretmenlerden ders alıyor, sonra Türkiye'ye avdet ediyorlardı. Maatteessüf, teşkilâtındaki noksandan dolayı bu “Paris Mekteb-i Osmanisi,, kendisinden beklenen neticeleri vermedi ve lâğvedilmeğe mecburiyet hasıl oldu.,, dedikten sonra sözü Galatasaray lisesinin nasıl tesis edildiğine naklederek “Bu şartlar dairesinde, çocuklara ailelerinin nezareti altında tahsillerini tamamlamalarını temin edecek ve hangi okuldan olursa olsun, iyi terbiye görmüş bir adam için elzem olan edebî ve fennî bilgileri verecek okullar kurmağa teşebbüs etmek pek tabii görünüyordu. Fransa Büyük elçisi Mösyö Bourée İstanbul'a gelir gelmez buralarını dikkate alarak Osmanlı hükümetini imparatorluğun muhtelif şehirlerinde orta öğretim için liseler tesisine teşvik etti ve bu hayırhahane teşebbüse Sultan Abdülaziz ile vükelâsının dikkatlerini celbe muvaffak oldu. Mösyö Bourée, bu hususta kendilerine telkin ve ilhamlarda bulunmakla beraber kendi arzularını muvaffakkiyetle tetviç için elzem olan tedbirleri de onlara kabul ettirdi. Bu vesile ile Mösyö Bourée'nin uğradığı hücumlar, düşmanlarının bu müessesenin ehemmiyetini ve Osmanlı hükümetine yapabileceği hizmeti takdir etmekte olduklarına delâlet eder.

“Beyoğlunda, Boğaza nazır, kışla olarak inşa edilmiş olan Galatasarayın güzel binası, ilk tecrübe için münasip görüldü. Vilâyetlerde açılacak liselere nümune hizmetini görmek üzere orada bir nümune lisesi tesisi kararlaştırıldı. Bu müessesenin tesisine hâkim olan muzaaf fikir şu idi : Biri memlekete ecnebi bir lisanla verilecek bir tedris idhal etmek, diğeri umumî hizmetlerde mütesavi haklarla istihdam edilebilecek bütün vatandaşları ha-

Lisesinin 50 inci yıldönümü münasebetiyle neşredilen risalede Fransızca aslı ile birlikte çıkmıştır. Bu tercümenin buraya aldığı parçalarının ifadesi bugünkü dile göre değiştirilmiştir.

zırlamak için, yerli ırkları uzlaştırmak üzere ciddi bir teşebbüste bulunmak. Bu proje, büyüklükten hâli değildi. Fakat tatbikatta o kadar garip güçlükler gösteriyordu ki hemen umumiyetle tatbik kabiliyetini haiz görünüyordu.,, diyor.

M. de Salve, sözüne devam ederek : “Şarkta terakkiyi temin ve tevsî için o kadar çok uzun zamanlar gayretlerini birleştirmiş ve uzlaştırmış olan Sadrazam Âli ve Hariciye nazırı Fuat Paşalar, 1868 senesi ilk aylarında Mösyö Bourée ile kati surette itilâf etmişler ve yeni müessesenin dayanacağı esasları aralarında kararlaştırmışlardı.

“Hükümet, Müslimler, Gregoriyen ermeniler, rumlar, bulgarlar, Ermeni katolikleri, Lâtin katolikleri ve museviler için yüz elli meccani talebe tahsisatı verdi. Parasız girmek hakkı ancak Osmanlı tebaasına hasredilmişti. Fakat ücretini vermek şartıyla cins farkı gözetmeksizin herkes okula girebilecekti. Hükümetçe verilen 400.000 franklık tahsisat, hemen binanın okul haline ifrağına ve eşya ve ders levazımı ile fennî kolleksiyonların satın alınmasına tahsis edildi. Bundan başka lisenin âdi masrafları için senelik 500.000 frank kadar tahsisatı vardı. Sonraları bu tahsisatın fazlalığından bahisle acı acı şikâyet edenler oldu. Hakikatta ise bu müessese, hükümete diğer yüksek okulların her birinden daha az yük oluyordu. Okulda bir talebeye isabet eden masrafın ortalama mikdarı, gerek bizim Fransa’daki liselerimiz, gerek Paris’teki Osmanlı Mektebi talebesine tahsis edilen masraftan daha az bulunuyordu.

“Okulun ve tedrisatın büyük bir kısmı, Osmanlı Hükümetinin talebi üzerine Fransa Maarif Nazırı tarafından gönderilen ve Osmanlı Maarif Nazırının emri altına konulan Fransız memurlara tevdi edilmişti.

“Almanlar, İtalyan jezvitleri ve museviler tarafından şarkta açılmış olan bir çok okullarda görülen muvaffakiyetler, Mösyö Duruy’nin nazarı dikkatini celbetmiş olduğundan Akdeniz kıyılarındaki mühim merkezlerde Fransız okulları açmayı tasmin etmişti. Bu okulların murakabesi vazifesini Atina’daki Fransız okuluna tevdi etmeyi düşünüyordu. Galatasaray Türk lisesinin açılması kendi arzularına o kadar temas ediyorki bütün kuvvetiyle bu tasavvuru teşvik etmemesi mümkün değildi.

“Tedrisat, Fransızca olacak ve edebiyat, tarih, coğrafya, ri-yaziyat, Ulûmu tabiiyeyi ihtiva edecek ve Türkçe Arabî ve Fari-sî dahi ayrıca okunacaktı. Yunanca ve Lâtince dersleri iştikakâtı feninyenin anlaşılmasını kolaylaştıracaktı. Yunanca talebenin kıs-mı azami için ruzumere muamelâtta istifadeyi mucip olacak, lâ-tince de İslav ırkına mensup talebeyi bilhassa alâkadar edecek-tir....” diyor.

Galatasaray Lisesinin açılması kararı o sırada İstanbul bası-nında çok ilgi uyandırdı.

İstanbul Gazetesinin 5, Mayıs. 1868 tarihli ve 293 numaralı sayısında “Halimiz,, başlığı altında çıkan ve ifadesi o zaman için dikkate değer derecede sade olan bir makalede “Her millet iler-liyor, he millet zengin olmya çalışıyor, biz niçin böyle kalıyoruz? civarımızda bulunanlar bizi daima geçmiye çabalıyor. Biz neden günden güne gerilemeyi ihtiyar ediyoruz? Çocuklarımızın her türlü masarifine lüzumundan ziyade para sarfediyoruz. Tahsiline niçin parayı esirgiyoruz?

“Her türlü sefahet yolunda mamelekemizi harcederiz; bir kitaba on kuruş vermeye veya hiç olmazsa kırk para verip te gazete almya ne sebepten dolayı kıyışamıyoruz? Bu gidişle nasıl ilerle-meyi düşünüyoruz? Bu gidişle bu halde de kalamıyacağız. Şimdi karşıda Mekteb-i Sultani yapıldı ki ilân olunan nizamâtından anla-şılacağı üzere bundan alâ ve muntazam mektep olamaz.

“Artık mektebimiz yok lâkırdisını ortadan kaldırmalı. Bakalım kaç kişi çocuğunu verecek?

“İşte mektep, işte muntazam mektep, işte Avrupalılarınki gibi mektep. Haydi bakalım çocukları verelim ve paramızı sakınmya-lım. Oradan yetişecek, çocuklarımızdır şimdilik bizi kurtaracak. Onlar oradan çıktıktan sonra daha bize ne mektepler açar . . . ” deniliyor.

Terakki gazetesinin 12. Rebiülahir 1286 (22. Temmuz. 1869) tarihli sayısında Hayrettin imzasıyla¹⁶ çıkan bir makalede “mek-

¹⁶ Polonya mültecilerinden olan bu zatın o tarihlerde İstanbul’da Fran-sızca ve Türkçe çıkan gazetelerde, bilhassa Terakki ve Basiret’te Hayrettin imzasile bir çok makaleleri vardır. Hayatı hakkında Ekrem Reşat ve Osman Ferit tarafından 1326 (1910) da neşrolunan Nevsal-i Osmani’nin ikinci sene-sinde rahmetli Faik Reşad’ın makalesine müracaat. (Sa. 155-161).

teb-i Sultaninin atide ne hal ve heyet kesbedeceği Şimdiden cez-
m olunmaz. Ve belki andan bahse lüzum görölmez ise de esasen
bu mektebin tesis ve küşadı ecnebinin memalikimizde olan ihtiraat
ve icadâtının en ziyade menafi-i ecnebiyyeden hâli ve azâdesi ol-
duğundan sezavar-i tahsindir. Çünkü garbiyyunun Şimdiye kadar
şarkta tesis ve inşa eyledikleri mekteplerin hiç birisi ehali-i şarkın
menfaatına hizmet edebilecek raddede değildir desem yalan söy-
lemiş olmam. Zira kâffesi ya katolik veyahut Protestan mezhep-
lerinin hüsn-i intişarı emel ve maksadına mebni yapılmış mahaller
ve derunlarında okunan dersler de öyle derslerdir. Şark ahalişi
ise herkes salık olduğu din ve mezhebin ahkâm ve muktazayatını
müdrük ve icabat-i diniye ve mezhebiyesini tahsil ve taallüm ede-
cek mekteplere malik olduğundan bu gibi şeyleri aherden telak-
kiye ihtiyaçtanberi olduklarından mekâtib-i mezkûre müessisleri-
nin efkârını tervice hizmetten başka bulunduğu mahallin sekeneşi
hakkında zerre kadar bahş-i menfaat edememekte idi.

“Şarkın millet-i hakimesi ve sekene-i şarkiye meyanında olan
mezahib-i muhtelifeshabının kısmı azâmı olan millet-i islâmiye Av-
rupahlılar arasında intişar-i islâmiyet için çalışmaz ve kendilerinin
cümle-i hasais-i hasenesinden olan sadelik ve gill ü gıştan âzadelik
şerefine Avrupa halkının vusulünü anların tevessü-i daire-i medeni-
yetlerine havale eder. İşte bu sebepten dolayı memleketimizde lâzım
olan mektep, Avrupa'nın Maarif-i müktesebesini mülkümüze celbe
medar olacak mektep idi ki mekteb-i sultani de o misilli umur-i
mezhebiye ve mevaddı diniyeye müteallik dersler okutturulmayıp
tedrisatı umumun muhtaç-i tahsili olduğü ülüm ve maarife münha-
sır olduğundan o lüzum ve talebe kâfidir der ve binaberin tak-
dir ve tahsin eylerim., denildikten sonra Türkiye'nin en çok muh-
taç olduğü müsbet ilimlerin Galatasaray lisesinde öğretilmesinin
memlekete çok faideler temin edeceği belirtiliyor.

M. de Salve, sözü geçen makalesinde “Fransa'nın mümessili
tarafından tasavvur ve ilham edilen,, idaresi için “Fransa'dan çok
mikdarda memur getirtilen,, “hasılı fransız nüfuzunun bütün şarkta
genişlemesini amaç edinen,, Galatasarayın açılmasından doğan
meselelere geçerek :

“Prensplerinde ve teşkilâtında bu kadar ahrarane olan bu
müessesenin gerek dahilde, gerek hariçte maruz kaldığı muhalefet

ve şikâyet hakkında tam bir fikir edinmek müşküldür. İmparatorluğa birlik ve kuvvet verecek her teşebbüsü teşvike tabiatıyla pek az mütemayil olan Rumlar, lisanlarına pek az bir zaman tahsis edilmiş olmasından şikâyet ediyor, hiç memnua görünmiyorlardı. Kısmen İspanyol oldukları halde engizisyon tarafından memleketlerinden tard ve teb'id edilmiş olan museviler de vaktiyle kendilerini zarara uğratmış olan dini, muhafazakârlık dolayısıyla çocuklarını bir Hristiyan tarafından idare edilen bir islâm müessesesine vermekte tereddüt ediyorlardı. En az müteassıpları, dindaşlarına musevi dinine göre hazırlanmış hususi bir gıda verilmesini istiyorlardı. Bu ise bin türlü müşküller çıkaracak ve prensip olarak tesis edilmek istenilen birliği daha başlangıçta ihlâl etmiş olacaktı.

“Katolikler de memlekette dağılmış olan bütün dinlere mensup unsurları yanyana toplıyan ve hepsine aynı himayeyi gösteren bir müesseseye müzaheretten imtina ediyorlardı. Galatasaray lisesi açılmadan önce Papa tarafından ittihaz edilen bir karar¹⁷, Katolik ailelerini çocuklarını okula yazdırmaktan menediyor ve aksi halde kilisenin himayesine mazhar olamayacaklarını ilân eyliyordu. Bu memnuiyet bir kaç ay sonra yenilenmiş ve umuma ilân olunmuştu. Katolikler, muhtelif ırkların bir arada bulunması gûya katolik çocuklarının ahlâkına tesir yapacağından korkuyordu. Halbuki okulun ilk iki senesinde fena hareketlerinden dolayı tar-dedilen katolik talebenin sayısı, diğer dinlere mensup talebenin mikdarından beş defa daha fazla idi., diyor.

Engelhardt, musevilerin de Galatasaray'a çocuk göndermeğe muhalefet ettiklerini anlattıktan sonra “fakat Roma'daki Papalık makamının Petersburg Kabinesi ajanlarının verdiği muhalefet işare-tine parlak bir surette iştirak edeceği umulmazdı. İstanbul'daki Katolik *vicair général*'i; dinî âyinlerin okul dışında yapılmasına kat'î surette müsaade ettiği halde papa, üst üste neşrettiği iki

¹⁷ Gerek M. de Salve'in makalesinde, gerek Ed. Engelhardt'in eserinde (cilt 2, Sa. 14) sureti neşredilmiş olan bu kararın metni şudur.

« Parentes qui bonâ fide egerunt, si promittan, quam primum prudenter poterunt, se filios à lycaeo ablaturos, ad sacramenta admittantur. Qui verò vel hoc ipsum promittere renuant vel in posterum abstinato animo filios immittere in lycaeam ausi fuerint, à sacramento arceantur.»

(Roma, dalla propaganda, 21 Aprile 1869)

emirname ile Katoliklere Galatasaray'a gitmelerini yasak etti. Bu, Katolik tebaayı Devlet hizmetinden uzaklaştıracak bir nevi iytizal idi. Aynı zamanda bu tebaaya okulda okumayı temin eden Türk Hükûmetinin liberal ruhu ile tezat teşkil eden bir hareket idi. Le Monde gazetesi, o sırada diyordu ki muhtelit liseyi Fransa tuttuğu müddetçe o lise yaşar. Eğer Fransa bu işten çekilirse birbirine zıt unsurların nefret ve kinleri yenilerek vücuda getirilmiş olan bu bina, bu nefret ve kinlerin darbesiyle çöker. Papanın, Katolikleri okula girmeyi yasak eden emirnamesini Şeyhülislâm çok tasvip etti. Eğer ülemanın reisi, eski nüfuzunu İstanbul'da halâ muhafaza etmiş olsa idi Osmanlı kabinesi, bu Babil Üniversitesinin yaratıcısına o kadar müsaadekârlık göstermezdi,¹⁸ diyor.

Engelhardt sözüne devam ederek "Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu içinde her zaman yardımcı ve organı olarak tanıdığı bir kuvvetin bu az hayırhah olan tavrı, bu alenî düşmanca hareketi Fransız Sefaretini çok müşkül bir duruma soktu. Bu hususta Papa Hükûmeti nezdinde faal bir teşebbüste bulunulduğu aşikârdır," diyor ve bunun üzerine papanın, Katolik talebenin Galatasarayına girmemesi için koyduğu yasağı kaldırdığını yazıyor.

Papanın katolik talebeye Galatasaray'a yazılmayı yasak ettiği havadisi o sırada çıkan Türk gazetelerinde de görülmektedir. İstanbul gazetesinin 24. Ağustos. 1868 tarihli sayısında görülen bir fıkrada "bu hafta Avrupa'dan tevarüd eden gazetelerin müta-lâasından istinbat olunduğu üzere Papa Hazretleri Dersaadette mukim Lâtin Piskoposuna ve Ermeni *Katolik patriğine* tahrirat tastiri ile Katolik çocuklarının dinsizler, yani islâmlar ve şizmatik yani Katolik olmayan Hristiyanlar ile beraber mekteb-i mezkûre devam etmelerine müsaade olunmamasını şediden emir ve tenbih eylemiştir.

"Malûmdur ki Rum Patriği dahi bundan akdem mektebi mezkûrda ümmülfünun addolunan Yunan lisanının tedris olunmıyacağını bahane ile Rum çocuklarını mekteb-i mezkûra gitmekten men eylemişti.

"İşte medeniyet eshabı iddiasında olan Hristiyan milletlerinin başlıca iki şubesi, yani ruesay-i ruhaniyesi intişar-i ülum ve fünün maksadiyle yapılan bir mektebin küşadına hail olmak istemiştir.

¹⁸ Ed. Engelhardt. aynı eser, cilt 2, Sa. 14.

Şimdi taassup hangi tarafta kaldı ? İslâmda mı, yoksa Hristiyan-
da mı? Artık ehl-i insaf söyleyin. Şüphe yok ki Hristiyan-
da kaldı.,

İstanbulda çıkan Terakki gazetesinin 1. Temmuz. 1869 tarihli
ve 172 sayılı nüshasında da şöyle bir fıkra görülüyor. “Papa
Hazretlerinin Galatasaray mektebine çocuklarını veren Katolik-
lere lânet tehdidi vermiş olduğunu ve bunun icrasına kalkıştığı
halde Devlet-i Aliye dahi jezvit rahiplerini memalik-i saltanat-ı
seniyeden tard edeceğini hâki Viyana’da tabolunan Nouvelle
Presse Gazetesine Beyoğlundan bir telgrafname keşide olunmuş
ve sureti dahi Courrier d’Orient gazetesinde görülmüş ise de bu
havadisın esası makrun-i sıhhat olup olmadığı meçhuldur.,

O sırada Londrada yeni Osmanlılar Cemiyeti adına Namık
Kemal ve Ziya Paşa tarafından çıkarılmakta olan Hürriyet gaze-
tesinin 21. Eylül. 1868 tarihli sayısında *Aurupa Akademilerinden
biri azasından Türkçe bilir, Osmanlıları sever, insaniyete hizmet
eder bir zat tarafından reside-i dest-i mesruriyetimiz olan mektu-
bun hülâsasıdır* başlığı altında şu fıkra görülüyor :

“Hürriyetin beşinci nüshasında Osmanlıların ve bilcümle
ehl-i islâmın noksan-i marifetine dair olan mündericatı, ben-
deniz de tasdik ederim. Size kesb-i refah ve mede-
niyet için ne askerın kesreti lâzım, ne donanmanın
cesameti. Ne de Galatasarayında Fransız hocalarla dolduru-
lan mektebin muaveneti. Kendi mekteplerinizin tanzimine bakınız.
Bir Türk çocuğunu koca amâmeli hocaların elinden alıp ta keçi
sakallı Fransızlara teslim etmek ne faideyi muntîç olur? İşin daha
kolayı var. En evvel ülemanın besleyiniz ve ekser müderrislerin
başı kesafet-i amâmeden haricen ne kadar heybet kesbetmiş ise
batınan o kadar hâli olduğunu isbat ediniz. Vakitlerini yalnız
âhirete faidesi olan ulûma hasretmesinler; biraz da tarih gibi,
hikmet-i tabîye gibi, dünyaya elzem olan maarife baksınlar. İnsan
bittabi vefat eder; fakat memat için değil, hayat için halk olun-
muştur...,

Abdülaziz’in huzurunda Ermeni cemaatının sadakatinden
bahsederek bir nutuk irat eden Ermeni Patriğine, Padişah tarafın-
dan verilen ve Terakki gazetesinin 6 Birincikânun 1869 tarihli sa-
yısında çıkan cevapta “... her sınıf tebaamın zahmetsizce tahsil-i
ilim ve maarif etmesi için mahsusan bir mektep teşkil olundu.

Orada bilâistisna talim ve terbiyeleriyle ilim ve maarif terakki bulup saadet-i halleri matlup-i mülûkânemdir.,, denilmektedir.

Engelhardt, sözü geçen eserinde Galatasarayın açılmasının Türkler üzerine yaptığı tesiri izah ederken “Müslümanlara gelince denilebilir ki bir yabancı markasını aleni olarak taşımakta olan bir müesseseye az mütemayildiler. Bu müessese eskidenberi Hükûmet okullarında öğretimin parasız olmasını temin eden usulü de buzuyordu. İlk defa olarak liseye tayin olunan Türk Müdür Muavininin işe başlamasına âmiri bulunan Nazır müsaade etmemiştir.,, (Cilt 2, sahife 15) diyor.

Yukarıda adı geçen Hayrettin’in, Courier d’Orient gazetesinde Fransızca çıkan makalesinin İstanbul gazetesinin 22. Haziran 1868 tarihli sayısında neşrolunan tercümesinde Galatasaray hakkında çıkarılan şayialardan bahsedilerek “ecnebiden tavzif olunan bu makule fesede bhusus Mekteb-i Sultaniyi hedef-i itiraz ederek Mekteb-i mezkûr hakkında ehali-i müslimenin nefretini davet ettirmek üzere bu mektepten efkâr-i Franseviyenin tegallüp ve tesiri ile ehali-i müslimenin kavaid-i diniye ve hâk ve âdat-i kadimeleri mahiv ve nabedid olacak ve bu mektepten ecnebilir idare-i Hükûmete dahil olacak ve bu cihetle artık Türkiye Türklere kalmıyacaktır diye ika-i fesat eylemekte ise de fakat bu ifadat vuku-i halin taban tabana aksi ve zıddıdır. Şöyle ki elyevm Türkiye mühendis ve maliyyun ve fabrikatör ve muallimleri ecnebiden celp eylemeye mecbur olduğu gibi ahalinin bunların maharet ve kabiliyetini tahkik edebilecek derecede kesb-i malûmat etmemiş olduğundan bunların vazifelerini lâyikile icra eylemeleri maddesi bu babta kendilerinin garazsızlığına ve masalih-i Osmaniyenin gene Osmanlıların marifetile tesviye olunmak babında olan arzularına mebnidir. Mekteb-i Sultani terakki ettiği halde bir kaç seneden sonra Hükûmeti seniyeinin idare cihetile memurları artık eenebiden celp etmesine haceti olmayıp kendi tebaası beyninde intihap edeceği ve mekteb-i mezkûre devam edecek şakirtlerin hepsi memuriyetlerinin icabeylediği malûmatın müstakil erbabı olmayacakları eğerçi tabii ise de diğerlerinin kabiliyetini tahkik eylemek derecesinde malûmat-ı umumiyeyi tahsil edecekleri bedihidir ve memuriyetlere girdikleri halde öyle olur olmaz adamlardan iğfal olunmayacak ve Türkiye bir takım şarlatan ve cahil heriflerin melceidir denilmeyecektir. Fakat bazı islâmlar acep bu mektepte vuku bulacak

dinlerin ihtilâtında çocuklarımızın itikadat-i diniyelerine hâlel gelmez mi deyu sual edebilirler ise de hayır bu ihtilât her bir tarafta caridir. Her bir tarafta islâm çocuklarının Hıristiyan ve yahudi ve farmason çocuklarıyla ihtilât ve münasebatı vardır. Öyle ise mektebin içinde bu ihtilâtın hiç bir vakitte su-i tesiri olamaz. Bunun olsa olsa ekser meyhane ve kumarhane vesair fena mahallerde netayic-i vahimesi olabilir. Bundan sarf-i nazar çocuklarımızı beray-i tahsil nazarlarımızdan uzak olarak Avrupa'ya gönderdiğimiz vardır. Maamafih bunlar Mekteb-i Sultanide daima nezaretimizin altında ve rüesay-i ruhaniyemizin taht-i himayetinde bulunacaklardır. Ve alacakları dersleri hakkında bir şüphemiz olduğu halde sesimizi çıkarabiliriz. Avrupalıların ülum ve maarifi dinimizi hiç bir tehlikeye koymıyacaktır. Bu cihetle din-i islâmın, envar-i ulûm ve maariften hiç bir korkacağı yoktur..., demiştir.

Engelhardt, sözü geçen eserinde (Cilt 2, sahife 13) Galatasaray lisesinin açılmasının yaptığı tesiri izah ettiği sırada bu olayın Rus Elçisinin neşesini kaçırdığını ve lisede kendi dillerine kâfi derecede mevki verilmediği için liseye kayıt olunmaktan kaçınan Rumları tasvip ettiğini yazıyor ve bu hususta Fuat Paşa'nın "Bu meselede Rusların aldığı muhalif tavır, benim doğru yolda olduğumu bana gösterir., dediğini yazıyor.

Diğer taraftan İstanbul Gazetesinin 18 Mayıs 1868 tarihli sayısında çıkan bir fıkrada "dersleri yalnız fransızca olmak üzere Dersaadette küşadına ruhsat verilen mektep misilli dersleri yalnız rusça verilmek üzere bir mektep küşadına daha müsaade olunmasının Rusya Dersaadet Sefiri General Ignatieff tarafından Babıâliye teklif olunduğu beyaniyle bu bapta Fransa'ya ita olunan müsaadatin Rusya hakkında diriğ buyrulmasının mümkün olamayacağı'nın ifade kılındığı geçenlerde Almanya gazetelerinin birinde görülmüş ise de Beyoğlunda tabolunan La Turquie Gazetesi Babıâlinin bu mektep hakkında Fransaya hiç bir gûna müsaadesi olmayıp ancak kendisine tebliğ olunan tasavvurâtı biletraf tahkik ve tetkik eylediğinden ve Fransa'nın muradı ise Dersaadette bir mektep açmak olmayıp ancak bir takım gençlerin tahsil-i ulûm ve maarif için Avrupaya azimetlerine hacet kalmamak üzere Dersaadette mükemmel bir mektep ihdası idiğinden bahsile Mekteb-i Sultani tesmiye olunan işbu mektebin sunuf-i ahali hakkında feva-

id-i külliyei müeddi olacağını ve Rusya'nın bu bapta zerre kadar müdahale etmeye hakkı olmadığını ifade ve tizkâr eylemiştir., denilmektedir.

Lisenin ilk müdürü, müessesede ne gibi güçlüklerle maruz kaldığını anlatırken:

“Bütün talebeye aynı gıdanın verilmesi, ev idaresi bakımından mahallî itiyadlar, lisanların tenevvüü, muhtelif dinlerin icapları, ecnebîler tarafından idare edilen bir okulun idaresi ve intizam ve inzibatı için o kadar müşküller doğuruyordu ki bir çok ailelerin yeni müesseseye çocuğunu vermekte tereddüt etmelerinden, hatta okuldan mütehaşi kalmalarından hayrete düşmemelidir.

“Çok defalar başgöstermiş olan bir korku vardı ki o da öğretmenlerin talebe arasında din propagandası yapmaları ihtimaliydi. Filhakika böyle bir propaganda, müslüman bir memlekette, kendi mezheplerinin idaresini daha başlangıçta istemiyerek itimatsızlık izhar eden Katoliklerin hareketinden daha az şayanı hayret olurdu.

“Bu kadar müşkülâta ve halkın okula karşı alacağı vaziyetin zihinlerde tevlit edebileceği şüphelere rağmen lise 1. Eylül. 1868 tarihinde açıldı¹⁹. Ve daha ilk günlerinde talebesinin adedi “341,, e baliğ oldu ki milliyetleri itibariyle şu yolda tasnif edilebilir:

“147 müslüman
48 Gregoriyen ermeni

¹⁹ Galatasaray lisesinin ilk Türk talebesinden olup on dört buçuk yıl bu müesseseyi idare etmiş olan rahmetli Abdurrahman Şeref Efendi üstadımız, lisenin kuruluşunun 50 inci yıl dönümü münasebetiyle neşredilen risaleye yazdığı makalede okulun açılışından bahsederken «Fuat Paşa nümune-i imtisal olmak üzere hafidi Hikmet Beyi mekteb-i sultaniye leyli kaydettirmiştir.

“Mekteb-i sultani 1868 senesi Eylülünün 1 inde (20. Ağustos. 1284) tedrisata başlamıştır. Bütün muamelât ve kuyudatı Fransızca idi. Tuna ve Edirne Vilâyetlerinden gönderilen Bulgar çocukları erken geldiklerinden en evvel onlar kaydolmuşlardı. Abd-i âciz 224 üncü şagirdim ve mektebin küşadından on gün sonra dahil oldum. Çok geçmeden şagirdanın adedi 500 e baliğ oldu.

“Mavuzialehine muvafık olmak için mektebin tedrisatında aslolan Fransızca ve ülûm ve fûnun idi. Lisan-i Türki ve arabî ve farişiye de yevmiye iki saat, yani umum derslerin beşte ikisi tahsis kılınmıştı. Gerek Fransızca ve fûnun ve gerek elsine-i şarkiyeyi hariçte evvelce az çok tahsil etmiş talebe bulunduğu cihetle, her biri müktesebat-i mütেকaddimesine göre tasnif edilmiş ve yalnız beş sınıf açılmış idi. En yüksek sınıfta (beşinci) dahil olanlar üç sene sonra ikmal-i tahsil ile diploma aldılar. (1287 - 1871)

36	Rum
34	Musevi
34	Bulgar
23	Lâtin Katolik
19	Ermeni Katolik
341	Yekûn.

“Talebeden “240,,ı hiç Fransızca bilmiyordu. “60,,ı biraz okuyup yazabiliyor, fakat anlayamıyorlardı, yalnız kırkı Fransızca’yı oldukça biliyorlardı.

“Lise açılır açılmaz idare, evvelce tahmini mümkün olmıyan bir takım müşkilât arasında kaldı. Bunlardan bazılarının sayılması bu hususta bir fikir verebilir. Kuran, her müslüman için günde müteaddit defalar apdest almayı emrettiği gibi bazı hallerde yıkanmağı da mecburî tutmuştur. Diğer taraftan ramazan ayında gündüzün İslâmlara her türlü yemek ve içmek memnudur. Ramazanın vakti de seneye göre değişmektedir. İstanbul’da saatlerin hesabı garpteki gibi değildir. Türkler yalnız gurubî saat kullanırlar. Hristiyanlar da daha garbî takvimi kabul etmemişlerdir. Türklerin tatil günü Cuma, Musevilerinki Cumartesi, Hristiyanlarınki Pazar günüdür. Resmî ve dinî bayram ve yortu günleri ne muhtelif milletlerde, ne de aynı milletin muhtelif mezheplerinde müttehit değildir. Gıda itibariyle de Türk, Hristiyan ve Musevilerin itiyatları pek muhtelifdir.

“Birbirine çok defa muarız olan bu zaruretler muamması arasında kolayca ittiba edilebilecek umumî ve yeknesak bir usul takip etmek müşkül oluyordu. Kısmen okulda ikamet etmekte olan öğretmenler bile menşelerinin, seciyelerinin tehalüfü itibariyle teessüfe değer ihtilâflara vesile teşkil edebilirlerdi. Aralarında türkler, fransızlar, ermeniler, rumlar, italyanlar ve ingilizler bulunuyordu., dedikten sonra :

“Bu müsait olmayan şeraite rağmen lisenin mevcudu süratle arttı. Okulun açılışından bir ay sonra talebenin sayısı “403,,e ve senei tedrisiyenin nihayetine doğru “530,, a balığ olmuştü. Bir sene sonra bu miktar, “640,, a vasil oldu. Artışın gittikçe devam edeceği de ümit olunuyordu. Evvelce tahmin olunduğu veçhile baş gösteren ihtiyaçları karşılamak için İstanbul’da İslâm çocuklarına mahsus bir idadi okulu tesisi düşünülmeğe başlandı., diyor.

**Galatasaray Lisesi'nin kuruluşunda hükümet
tarafından neşrolunan nizamnâmenin
türkçe metni**

بودند خفیه در بردها و دره البسه و اشیا با اولاد همه و خود نیز از درسه و بیست و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند
اشیا مذکور آنک غیر و نجیب و نفیس معریفه کتاب و علم و کمال و سایر امور و غیره و در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. حاجی نسیم نسیم
مقدسه چونما قیوم با کمال گویند و در آنک حاجی اولاد ساگرد در دره بزرگ بودند. بیست و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند
میزان بیست و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه
در سره دوام ایده جنگ اولاد ساگرد در دره بزرگ بودند و بیست و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه

کریک داعیه و کریک حاجی صورت پر انان ساگرد آنک اجرت و کمال بداری کتاب ساگرد اولاد کادی حاجیه بدلا خفته. ان ما مقدسه انق ما مقدسه اشیا نازیه و اعطای
اولاد خفیه.

سنة ششمه که هراچ بقعه برسد و در آنک اولاد خفیه هر نفسی مزاج اولاد بیست و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند. تمام اجرت خفیه بیست
و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند.

خفیه بیست و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه
در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه.

مقتضای اجرت خفیه در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه
در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه.

و همچنین در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه
در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه.

سده اجرت خفیه. بیست و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه
در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه.

کتاب مقدسه. بیست و نه مورد قرض بیعی نوع المون اخذ و اشیا فدا شدند. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه. در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه
در آنک کادی مقدسه شوی اولاد خفیه.

Nizamnâmenin rumca metni

ΜΕΚΤΕΒ-Ι-ΣΟΥΛΤΑΝΙ.

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΝ ΛΥΚΕΙΟΝ.

ΓΑΛΛΑΤΑ—ΣΕΡΑΙΟΥ.

A

Τὸ Αὐτοκρατορικὸν Ὀθωμανικὸν Λύκειον συνίσταται ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως, ὅπως παρασκευάσῃ πρὸς ἅπαντας τοὺς κλάδους τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας νέους ἀνήκοντας εἰς τὰ διάφορα θρησκευόμενα, παρέχουσα αὐτοῖς παιδεῖαν ἀνωτέραν καὶ ἀνάλογον πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὸ Λύκειον θέλει ρυθμισθῆ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ μεγάλων κητεστημάτων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.

B

Οἱ μαθηταὶ συμπληρώσαντες τὰς ἐν τῷ Λυκείῳ σπουδὰς αὐτῶν καὶ ὑποστάντες ἐπιτυχῶς τὰς ἀπολυτηρίους ἐξετάσεις γίνονται δεκτοὶ, ἐπὶ τῇ αἰτήσῃ αὐτῶν, εἰς ἅπαντας τοὺς κλάδους τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας.

Γ

Ἡ διάρκεια τῶν μαθημάτων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως εἶναι πενταετής, μὴ περιλαμβανομένων τριῶν ἐτῶν προπαρασκευαστικῆς διδασκαλίας ὑπὲρ τῶν παιδῶν ὅσοι κατὰ τὴν ἐγγραφὴν αὐτῶν δὲν εὐρεθῶσι κάτοχοι τῶν τὴν προκαταρκτικὴν παιδείαν ἀποτελουσῶν γνώσεων.

Μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς πενταετοῦς κανονικῆς περιόδου τῆς διδασκαλίας, ἔκτον ἔτος δυνατὸν νὰ προστεθῆ, ὅπως πράσῃ τοῖς νέοις τὴν ἀπαιτουμένην εἰδικὴν παιδείαν πρὸς τὸ στάδιον εἰς ὃ προτίθενται νὰ ἐπιδοθῶσι.

Δ

Ἡ διδασκαλία περιλαμβάνει κυρίως.

α'. Τὴν Τουρκικὴν γλῶσσαν διδασκομένην καθ' ἅπασαν τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν.

β'. Τὴν Γαλλικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν.

γ'. Τὴν δημοσίαν καὶ ἰδιωτικὴν ἠθικὴν.

δ'. Τὰ πρὸς σπουδὴν τῆς Νομικῆς, τῆς Ἱατρικῆς καὶ Φαρμακευτικῆς ἀναγκαῖα στοιχεῖα τῆς Λατινικῆς γλώσσης.

ε'. Τὴν Ἑλληνικὴν ἔτυμολογίαν.

ς'. Τὴν Γενικὴν καὶ Ὀθωμανικὴν ἱστορίαν.

ζ'. Τὴν πολιτικὴν, διοικητικὴν, ἐμπορικὴν γεωργικὴν καὶ βιομηχανικὴν γεωγραφίαν τῶν προτίστων τῆς Εὐρώπης κρατῶν καὶ ἰδίως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

η'. Τὰ στοιχειώδη καὶ εἰδικὰ μαθηματικά.

θ'. Τὴν κοσμογραφίαν.

ι'. Τὴν μηχανικὴν καὶ τὰς κυρίας ἐφαρμογὰς αὐτῆς ἐπὶ τῆς κινήσεως καὶ τῆς βιομηχανίας.

ιζ. Τὴν Φυσικὴν καὶ Ἀτμολογίαν.

ιβ'. Τὴν Φυσικὴν Ἱστορίαν.

ιγ'. Στοιχεῖα τοῦ Δικαίου.

ιδ'. Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας.

ιε'. Γνώσεις Ῥητορικῆς Γενικῆς ἱστορίας καὶ Φιλολογίας.

ις'. Γεωμετρικὴν ἰχνογραφίαν, σχεδιογραφίαν καὶ ἰχνογραφίαν.

Ἡ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρμενικῆς καὶ Βουλγαρικῆς γλώσσης εἶναι προαιρετικὴ καὶ δίδεται εἰς τοὺς νέους ἐπὶ τῇ αἰτήσῃ τῶν γονέων.

Οἱ μαθηταὶ θέλουσιν ἀσκείσθαι τακτικῶς δι' ὅλου τοῦ ἔτους εἰς τὴν γυμναστικὴν. Τὸ Λύκειον ἔχει γυμνάσιον ἐστεγασμένον μετ' αὐλῆς καὶ ὀργάνων ἀρμοδίων διὰ πᾶσαν ἡλικίαν.

Ε

Οἱ μαθηταὶ εἰσὶν ὑποχρεωμένοι ν' ἀκολουθῶσι τὰ τῆς λατρείας, εἰς ἣν ἀνήκουσιν.

Οἱ Μουσουλμάνοι θέλουσι προσεύχασθαι εἰς τὸ τοῦ Λυκείου Τέμενος, ἢ δὲ θρησκευτικὴ αὐτῶν παιδεύσει θέλει ἀνατεθῆ εἰς Μολᾶν ὀθωμανόν.

Οἱ νέοι τῶν λοιπῶν λατρειῶν θέλουσιν ὀδηγεῖσθαι τακτικῶς εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς ἰδίας αὐτῶν ἔκκτοι λατρείας. Ἡ δὲ θρησκευτικὴ παιδεύσει θέλει δίδεσθαι αὐτοῖς κατόπιν συνεννοήσεως μετὰ τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν καὶ κατὰ τὴν ἐκφρασθεῖσαν ὑπὸ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἐπιθυμίαν.

Ζ

Τὸ Λύκειον δισχευασθῆσεται, ὅπως δεχθῆ ἐφεξῆς 600 τροφίμους. Οἱ ἡμίσεις τῶν μαθητῶν ἔσονται τῆς Μωαμεθανικῆς θρησκείας.

Η

Οἱ παῖδες γίνονται δεκτοὶ εἰς τὰ προκαταρκτικὰ μαθήματα ἀπὸ ἑνῆς μέχρι δεκατριῶν ἐτῶν, Οἱ κεκτημένοι ἤδη τὴν προκαταρκτικὴν παιδείαν γίνονται δεκτοὶ καὶ πρεσβύτεροι τῶν δεκατριῶν ἐτῶν ὄντες καὶ δικνέονται κατόπιν ἐξετάσεων καὶ κατὰ τὰς γνώσεις αὐτῶν εἰς τὰς τάξεις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.

Θ

Τὸ Ἀυτοκρατορικὸν Ὀθωμανικὸν Λύκειον δέχεται τροφίμους, ἡμιτροφίμους καὶ ἐξωτερικοὺς μαθητάς.

Ἡ τιμὴ τῆς ὑποτροφίας ὀλοκλήρου ὠρίσθη διὰ τοὺς τροφίμους εἰς λίρας ὀθωμανικὰς 45 ἐτησίως.

Οἱ γονεῖς ὀφείλουσι νὰ καταβάλλωσι ἅμα τῇ εἰσόδῳ τοῦ μαθητοῦ τὴν τιμὴν τῶν ἐφοδίων (trousseau) αὐτοῦ, 15 λίρας ὀθωμανικὰς.

Ἀπαξ δὲ καταβληθέντος τοῦ τελευταίου τούτου ποσοῦ ἢ διατήρησις καὶ ἀνανέωσις τῶν ἐφοδίων μένουσιν εἰς βάρος τοῦ Λυκείου.

Ἡ τιμὴ τῆς ὑποτροφίας περιλαμβάνει τὰ κύρια καὶ δευτερεύοντα ἐξόδα, οἷον τὴν τροφήν, τὴν ἐνδυμασίαν, τὴν κλινὴν, τὰ τῆς νοσηλείας ἐξόδα, τὰ βιβλία καὶ τὴν γραφικὴν ὕλην.

Οἱ ἡμιτρόφιμοι μένουσι δι' ὅλης τῆς ἡμέρας εἰς τὸ Λύκειον ἐπανερχόμενοι δὲ τὸ ἑσπέρας οἰκᾶτε.

Ἡ τιμὴ τῆς ἡμιυποτροφίας εἶναι 25 λίραι ἐτησίως καὶ περιλαμβάνει τὸ γεῦμα τὴν μεσημβρίαν, τὸ ἀκρότισμα εἰς τὰς τέσσαρας μ. μ. τὰς σχολαστικὰς προμηθείας καὶ τὰ εἰς τοὺς τροφίμους διδόμενα βιβλία.

Οἱ ἐξωτερικοὶ ἀκολουθοῦσι τὰς παραδόσεις ἀλλὰ δὲν εἰσέρχονται εἰς τὰ σπουδαστήρια, δὲν λαμβάνουσι τροφήν εἰς τὸ Λύκειον οὐδὲ τινὰ ἄλλην προμήθειαν. Ἡ ἐτησίαι τιμὴ τῆς τῶν ἐξωτερικῶν μαθηταίας εἶναι 6 λιρῶν.

Ἡ τιμὴ τῆς ὑποτροφίας τῶν τροφίμων καὶ ἡμιτροφίμων ὡς καὶ τὰ διδάκτρα τῶν ἐξωτερικῶν πληρόνται καθ' ἑξαμηνίαν ἀνευ οὐδεμιᾶς προειδοποιήσεως ἐκ μέρους τῆς Διευθύνσεως.

Πᾶσα ἀρξέζιμὴν τριμηνία ὀφείλεται ὀλόκληρος.

Οἱ προσερχόμενοι μαθηταὶ ἐντὸς τοῦ Σχολιακοῦ ἔτους ὀφείλουσι τὴν ὑποτροφίαν αὐτῶν ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς δεκαπενθημερίας καθ' ἣν εἰσῆλθον.

Ι

Ἡ Ὀθωμανικὴ Κυβέρνησις ἐπιθυμοῦσα νὰ παράσχη μέσον νὰ μετᾶσχωσι τῶν εὐεργετημάτων τῆς παιδείας καὶ τέκνα ἀνήκοντα εἰς οἰκογενεῖς ἀπόρους, προτίθεται νὰ παραχωρήσῃ δωρεὰν πολλὰς ὑποτροφίας.

Αἱ Ἀυτοκρατορικαὶ αὗται ὑποτροφίαι ἐπιζητάσσονται μόνοις τοῖς ὀθωμανοῖς ὑπηκόοις. Διαιροῦνται

δὲ εἰς ὑποτροφίας ὀλοκλήρους, εἰς τρία τέταρτα καὶ ἡμίση ὑποτροφίας· προσέτι δυνατὸν ἢ Κυβέρνησις, ἂν τὸ ἐγκρίνη, ν' ἀπαλλάξῃ τὰς οἰκογενείας τῆς τῶν ἐφοδίων τιμῆς.

Ἡ διανομὴ τῶν ὑποτροφιῶν καὶ τῶν τμημάτων αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς τῶν ἐφοδίων δαπάνης ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς Α. ἐξοχότητος τοῦ Κ. Ὑπουργοῦ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως.

Αἱ ἐπιτυχοῦσαι δωρεὰν ἡμισυ ὑποτροφίας οἰκογένειαι δύνανται, κατ' ἐκλογὴν, ἀντὶ νὰ εἰσαγάγῃσι τὰ τέκνα αὐτῶν ὡς τροφίμους πληρόνουσαι τὸ ἡμισυ ὑποτροφίας, νὰ τὰ εἰσαγάγῃσι ὡς ἡμιτροφίμους ἀνευ πληρωμῆς τινός.

Κ

Ὅσαι οἰκογένειαι ἐπιθυμοῦσι νὰ εἰσαγάγῃσι τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς τὸ Αὐτοκρατορικὸν Ὀθωμανικὸν Λύκειον προσκαλοῦνται ὅπως παρουσιάσωσι αὐτὰ εἰς τὴν ἐξεταστικὴν ἐπιτροπὴν ἐδρεύουσαν εἰς Γαλατὰ Σεράϊον καθ' ἑκάστην, πλὴν τῆς παρασκευῆς καὶ κυριακῆς ἀπὸ τὰς 11 καὶ ἡμισείας π. μ. μέχρι τῆς 3 ἡς μ. μ.

Οἱ γονεῖς ὅσοι προτίθενται νὰ ζητήσωσι ὑποτροφίαν ἢ μέρος ὑποτροφίας ὀφείλουσιν, ἅμα τῇ ἐγγραφῇ τῶν τέκνων αὐτῶν, νὰ ἐγχειρίσωσιν τῇ Διευθύνσει τοῦ Λυκείου αἰτήσιν πρὸς τὴν Α. ἐξοχότητα τὸν Κ. ὑπουργὸν τῆς Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως γνωστοποιούσαν τὸ ὄνομα καὶ ἐπώνυμον τοῦ ὑποψηφίου ὑποτρόφου, τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ, τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν διαμονὴν τῶν γονέων καὶ τὸ μέρος τῆς ὑποτροφίας, τὸ ὅποιον δύναται νὰ καταβάλλῃ ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ.

Nizamnâmenin ermenice metni

ՄԷՔԹԵՊԸ ՍՈՒԼԹԱՆԻ

ՆԸՂԱՄԵԹՐՆԵՐ ՀԱՍԻ ԻՒՆԵՆԱՄԷ ՏԻՐ

ՊԵՆՆԻ Ժողով

Ինչպիսիք Մեքթեպը Սուլթանի մեմալիքի Տեղեկութեամբ Մեքթեպի ինձնապատասխանաբար սուրբ թաղի հետ արհրժ թեպապի սալթանամբ սենիսե, աթֆալունըն թաղիմ վե թեղալիլեղի ինչուն լալթորանըն տեղեկի սանիսե մեքթեպլեղիսե թեղֆեղե թեպա վե թեղֆիլ օրունուշարր:

Իսկուր Ժողով

Սուրբ թաղի թաղապետի իբրև իսկուր Ժողովը պարտաւոր է ինչպիսիք Մեքթեպի ինձնապատասխանաբար սուրբ թաղի հետ արհրժ թեպապի սալթանամբ սենիսե, աթֆալունըն թաղիմ վե թեղալիլեղի ինչուն լալթորանըն տեղեկի սանիսե մեքթեպլեղիսե թեղֆեղե թեպա վե թեղֆիլ օրունուշարր:

Իսկուր Ժողով

Մեքթեպը թաղապետի տեղեկի քիճայեաթ թաղապետի կեօրմիւշ օրանլեղ պիլ ինչուն տախիլի արհրժ թաղապետի, վե պարտաւոր է ինչպիսիք Մեքթեպի ինձնապատասխանաբար սուրբ թաղի հետ արհրժ թեպապի սալթանամբ սենիսե, աթֆալունըն թաղիմ վե թեղալիլեղի ինչուն լալթորանըն տեղեկի սանիսե մեքթեպլեղիսե թեղֆեղե թեպա վե թեղֆիլ օրունուշարր:

Տեղեկութեամբ Ժողով

Մեքթեպի Սուլթանիսե շրջան շափրտան հետ տիրլի իսկուր Ժողովը ինչպիսիք Մեքթեպի մեքթեպի մեքթեպի թաղապետի վե թաղապետի օրունուշարր (Սուրբ թաղի, սանիլե շրջանը իսկուր, սալթան արհրժ վե առաջ, թաղապետի գալմանի վե թաղ վե էքապարթե Ֆեղիլեղիսե թաղապետի լալթ օրաքա թաղապետ Սալթան իսկուր թաղապետի մեքթեպի, իսկուր միսե ինչպիսիք Մեքթեպի, սալթան թաղապետ (Սուրբ թաղի վե թաղապետի, սալթան թաղապետի ինչպիսիք Մեքթեպի մեքթեպի Մեքթեպի զիրաթ վե թաղապետ վե սանաթ վե ալ վալի միլթե շրջանը, սալթան թաղապետի, հատի ալթ ինչպիսիք թաղապետ վե քիսե, սանի ալթ թաղապետի թաղապետի, սալթան ալթ մեքթեպի ինչպիսիք հոգուր, թաղապետի ինչպիսիք թաղապետի միլթե, իսկուր ալթ թաղապետի ինչպիսիք թաղապետ վե էտեպիսե, սալթան ալթ թաղապետի վե թաղապետի, սալթան մեքթեպի վե մեքթեպի թաղապետի վե մեքթեպի թաղապետի օրաքա թաղապետի վե պարտաւոր է ինչպիսիք Մեքթեպի ինձնապատասխանաբար սուրբ թաղի հետ արհրժ թեպապի սալթանամբ սենիսե, աթֆալունըն թաղիմ վե թեղալիլեղի ինչուն լալթորանըն տեղեկի սանիսե մեքթեպլեղիսե թեղֆեղե թեպա վե թեղֆիլ օրունուշարր:

ՊԵՆՆՆԻ ԺԱԿՐԷ

* Էր սընը՞ շահիրտան մէնսուպ օլտուզու միլլէթ մէսէ պիհին այիին ու ստամբըն ի՞ճանէ մէճպուր օլաճաղընտան միլլէթը միւսլիմէ շահիրտանը մէքթէպէ մախսուս օլան ճամիի շէրի՞ճէ տէվամ իժտիրիլուպ վազայը՞՞՞ր տիհին լէրինի թաշիմ իժմէք իւզըրէ մէքթէպտէ մախսուսէն պիհ չալմաճէ պուրունաճաքաթը քէզայլէք միլլէթը զայրը միւսլիմէ շահիրտանը տախի մէնսուպ օլտուքթէրի մեապիտէրի կէօնտէրիլուպ վազայը՞՞՞ր մէզէ պիհ լէրի ճէմամթ րուասսալէրի իլէ՞ ճամիլիպէրինին մամլուպը վէջ՞՞նիլիլէ թալիմ իժտիրիլէ՛ճէքաիր :

ՄԵՆՆԻ ԺԱԿՐԷ

Մէքթէպը մէզպուրէ մուսլիմաբան ալթը եիւզ նէ՞՞՞ր տախիլ շահիրտ քապուլ օլունուպ պունկարըն նըս՞՞ր միւսլիմ վէ նըս՞՞ր տիկէրի զայրը միւսլիմ օլաճաքաթը :

ԻՆԿԵՆՆԻ ԺԱԿՐԷ

Իտասի սընը՞՞րնէ տախիլ օլմաք իւզըրէ թօրուզ եայընտան օն իւ լէ Էայընա քատար շահիրտ ալընաճաք վէ սինի օն իւ լիւ թէճալուզ իժմիլ օլան շահիրտան պիլ իսթաճան սիպ օլունուպ տախիլի սընը՞՞ր իտիլէ՛ճէքաիր :

ՍԵՆՆԻ ԺԱԿՐԷ

Մէքթէպը Մուլթանիէ ալընաճաք շահիրտան տախիլի վէ խարիճի քըսըմլէրինէ միւնգաթըմ տըր տախիլի քըսըմ կէճէլլէրի մէքթէպտէ պէլլթուլթէթ իտէճէք օլան շահիրտալէրտիր քի պունւ լարտան պիլթիւն միւտտէթը թաշիլիլտէ պիր տէ՞՞՞ թա օլմաք իւզըրէ Էլպիտէ վէ Էշիա պէչա օլարաք հինի տրիսուլլէրինտէ օն պէշ վէ պէչէր սէնէ իլիւն քըրդ պէշ Օսմանլը ալթունի ախպ վէ իսթի՞՞՞ թա քըլընաճաքաթը :

Իշիաի մէգքիլուհին թաճամիրի վէ թէճաթա վէ թա՞՞՞ պիլ մէսարը՞՞րի իլէ քիթապ վէ քայլմ վէ քեաղա վէ սայըր իլիւն վուգու պուլաճաք մէսարը՞՞րնէ քեա՞՞՞ թի սի մէքթէպտէն թէս վիէ օլունաճաքաթը . խարիճի գըսի կիճէլլէրի մէքթէպտէ պլլթուլթէթ իժմէլուպ եալընըզ կիւնտիրալէրի տիվամ իտէճէք օլան շահիրտալէրտիր քի պունւարտա իրի սընը՞՞րտըր . պիր սընը՞՞ր Էօլլէին վէ ախլամ թաճամիրի մէքթէպտէ իտլիլը տիր քի պունւարտան սէնէ վի եիրմի պէշ Օսմանլը լիրաթ ախպ վէ իսթի՞՞ թա քըլընուպ տախիլի շահիրտան կիպի մէսարը՞՞րնէ վաքայլէրինին քեա՞՞՞ թի սի մէքթէպտէն թէս վիլէ օլունաճաքաթը . տիկէր սընը՞՞ր տախի մէքթէպտէ թաճամ իժմէեուպ եալընըզ տըրլէրէ տէվամ իտէճէք օլան շահիրտալէրտիր քի պունւարտան սէնէ վի ալթը Օսմանլը լիրաթ ախպ օլունուպ մէսարը՞՞րնէ վաքայլէրինին քեա՞՞՞ թի թա՞՞՞ թիլիլտէրի թարա՞՞րտան թէս վիլէ օլունաճաքաթը :

Մէրէք տախիլի վէ կէրէք խարիճի սուրէթլէր իլէ ալընան շահիրտալէրինին իւճըրէթը թաճաթիլլէրի մէքթէպ մէգքիլ իտարէսի ճանիպընտէն պիլա իիթար ալթը մաճաէն ալթը մաճէ րէշինան թէս տիլէ վէ Էտա օլունաճաքաթը :

Մէնէլի լէմիլիւն հէր իւ լէ մաճը պիր միւտտէթը մաճսուտէ հիւքմընտէ օլաճաղընտան չէր քանըլ միտտէթտէ օլուր իտէ օլուն մէքթէպտէ տըրսուլ վէ խըրուճ իտէճէք շահիրտան օմիւտտէթ թէմամէն իւճըրէթը թաճաթիլլէրինի վիրմէկէ մէճպուր օլաճաքաթը :

ՏԵՆՆԻ ԺԱԿՐԷ

Իւճըրէթը թաճաթիլլէի Էտա վէ ի՞ճանէ գուտրէթի օլմայան ճամիլիպէրտէն իւճըրէթը մէզ պուրիւնիլ թէմամըն վէ եախտ պիր մըքտարըն հիւքիւմլէթ սէնիլէ ա՞՞՞ թի իտէճէկի միսլու Էշիայը լալմէ եի տախի մլաճանն իժա իլիլէճէք ճագաթ պու իսթիպա եալընըզ թէպաէի Տէվլէթը ալիլէ տմ ճալի նայիլ օլաճաքաթը :

Մըքթէք իւճըրէթ թաճաթիլլէրի ա՞՞՞ թի վէ իհտան քըլընըշ օլան շահիրտանըն ճամիլիպէրի իտէպիրլէրի սուրէթտէ Էվալալլէրինի խարիճի սընը՞՞րնէ գայտ վէ թա՞՞րիլ իժտիրիլէ՛ճէքաիր :

Պիր շահիրտ ալըր գապաճաթլէ մէքթէպտէն թարա օլունամարըքճա միւտտէթը թաճաթիլլէրինին իսթամընա տէկին մա՞՞ թիլլէթտէն միւսլիլէ՞՞ թիա օլաճաքաթը :

() նսնճոս ճարդէ

Արեւք իւճրէթլէ վէ կէրէք պիլա իւճրէթ վէ եախօս նրորճ վէ բուպի իւճրէթլէ Արեւք
թէպր Աուլթանիլէ շահիրա ախգ վէ քապուլի Աաարթճ ումուսիէ նէզարէթը ճէլիլէսիինն արգ
վէ իճաատէսի իւ վէրինէ իճրա օրունաճաղընասն մէքթէպր մէզքիւրէ շօճուքլէրինի գօյմաք իս
թիւնլէր էվիլէ էմրատէ մէքթէպին իտարէսինէ միւրաճա'աթ իտէրէք շօճուքըն իսմ ու շէօճրէ
թիւնի տէճիթլէրէ քայա իթմարուպ պա'տէ իւճրէթ Հաքքընտէ պիր կէօնա իտախասա վէ իտաիր
Հասր վա'գի օլաճաք իտէ նէզարէթը միւ շարիլէՀատէ Հիթապէն պիր քրթա' արգուՀալ թաՀրիր
վէ թանպիմ վէ իտարէլի մէզքիւրէլէ թէսլիմ իլլիէճէքաիր :

Արեւք Աուլթանիլէ արնաճաք շահիրասնի պիլ մուտէնէ տէճատէրր մախսուսընէ գայա
թմաք վուգու պուլաճաք իսթիտա' վէ արգուՀալլէրի ախգ վէ գապուլ իլլէմէք իլլին մախսու
սէն պիր գօմիսիօն թէշքիլ իտիլմիշ վէ գօմիսիօնը մէզքիւր պէՀէր կիւն ալաթուրքա սա'աթ
աէօրթա'նն օնա գատար մէքթէպր մէզպուրտէ պուլունաճաղը ճիհէթլէ ճ'ու'մա վէ Աազաք
կիւնլէրինտէն մա'ատա էյամտէ մէքթէպէ միւրաճա'աթ օլունմար լաղրմ կէլուր :

M. de Salve, Galatasaray lisesinden ne netice alındığını şöyle izah ediyor :

“Şimdi mevcudiyetinin - mütemadi tacizlere maruz kalan ilk devresinde okulun meydana getirmiş olduğunu tetkik edelim :

“Galatasaray lisesi açılmadan önce, Türkiyede yaşayan ve onu teşettüte uğratan kavimlerden her birine ait çocukları aynı programa, aynı gıdaya tabi tutarak. kendilerini bir yatakhane yatılarak, bir arada yaşatmayı temenni etmenin bir vahimeden ibaret olup olmadığı suali hatıra geliyordu. Vakıalar, duyulan korkuların esassız olduğunu isbât etmiştir. Filhakika böyle bir muhitte arada sui zanlar, itimatsızlıklar eksik değildi ve bunlarla devamlı bir surette meşgul olmak mecburiyeti vardı. Fakat çocukta adalet hissi her şeyin üstünde olduğu için her hususta sıkı bir bitaraflik tesis edilmiş olmakla bütün ciddi ihtilâfların önünü almıya imkân bulundu. Bütün ırkların uzlaştırılması hakkında hemen biricik olarak tatbik edilmek istenilen tecrübe, muvaffakiyetle neticelenmiş ve pek az sene zarfında istihsal edilmesi mümkün olan neticeler elde edilmiştir. Tecrübenin uzatılması bir çok yanlış akideleri ortadan kaldıracak ve memleketin menfaatini şiddetle ilgilendiren temsil işini hazırlayacaktı.

“Tedrisata gelince: Yalnız bir vakıa ilmi seviyenin derecesini tamamen göstermeğe kâfidir. Üçüncü seneden itibaren 1871 Temmuzunda sekiz talebe, bir Fransız komisyonu huzurunda, (*bachelier es-sciences*) diploması elde etti. Bunu takip eden senelerde de buna benzer neticeler elde edildi. Hareket noktası ile katedilmiş olan mesafe dikkate alınırsa bu gibi muvaffakiyetleri tahmin ve ümit etmek mümkün değildi. Bu muvaffakiyetler, talebenin istidadı ve azimli çalışmaları kadar, öğretmenlerinin kıymet ve fedakârlıklarının delilidir.

“Tedrisatın muhtelif kısımlarında, hususiyle Fransızcada ve taklidî sanatlarda istihsal edilen terakki her türlü ümitlerin üstünde oldu. Menşeleri o kadar mütehalif olan talebe arasındaki bu çalışma yarışında takdire değer gayretler sarfedildi. Şark kavimlerini ciddi bir zihni kültür almağa istidatsız, kat'i ve meşum bir ataletle mahkûm bir hale gelmiş zannetmenin hata olduğu sabit oldu.

“En zeki ve en halûk çocukların hangi unsura mensup olduk-

larını tetkik etmek enteresandır. ²⁰ Her iki bakımdan Bulgarlar daima birinci mevki muhafaza ediyordu. Onlardan sonra Ermeniler ve en sonra Türkler, Museviler ve nihayet, teessüfle söylerim ki, Lâtin Katolikler geliyordu. Rumlar arasında bir kaç iyi talebe olmakla beraber çok fenaları vardı. ²¹

“Talebemizin asıllarının tehalüfü garip bir takım itiyadların tetkikine fırsat veriyordu; bir çok Türk gençleri, dersleri yaşdaş-

²⁰ M. de Salve'in bu yazısının, tarafımdan yapılan tercümesini merhum Abdurrahman Şeref Efendi üstadımız, tabıdan ön-e gözden geçirdikleri sırada, buraya şu notu yazarak imzalarıyla neşretmişlerdi: (İ. S.).

«İşbu tertipte muharrir, zekâ ile sây ü gayreti yekdiğerine karıştırıyor. Evet, Bulgar şakirdanının sây ü gayretine, ve hüsnühal ve hareketine hiç diyecek yoktur. Bunlar geceyi gündüze katarak çalışır, ve dersten başka hiç bir şey düşünmez, yaramazlık nedir bilmez, muti ve rızacü idiler. Terakki ve muvaffakiyetlerini şu hasletlerine medyundurlar. Yoksa zekâ dediğimiz cevelân-i fikri onlarda betaatle nümayan idi.»

(Abdurrahman Şeref)

²¹ İstanbul'da çıkan *Mümeyyiz* gazetesinin 27 Zilhicce 1286 (30 Mart 1870) tarihli sayısında, Şarkta yaptığı bir seyahatten dönen Fransa'nın sabık Maarif Nazırı M. Duruy'nin Paris'te iradettiği bir nutukta «Mösyöler, mekteb-i sultanîye gidip tahkik-i ahval eyledim. Gerek dersçe ve gerek ahlâkça İslâm çocuklarının sairlerine faik olduğunu kemal-i menn ü haz ile işittim. Bu milletin muttasıf olduğu evsaf-ı cemile ekserimizin malûmu ise de ne mertebelerde kabil-i medeniyet ve talib-i terakki idiğünün bilinmesi Cenab-ı Hüdâ'nın muhasenat-ı nâ mâ'dude ile tezyin buyurmuş olduğu güzel memleketlerine gidip millet-i merkume efradını yakından görmeye muhtaçtır. Mekteb-i sultanî envar-ı ülüm ve fününun şarkta tulûna mahsus bir merkez olmuştur.» dediği yazılıdır.

Terakki gazetesinin 12 Rebiülahır 1286 (22 Temmuz 1869) tarihli sayısında Hayrettin imzasıyla çıkan bir makalede Türk talebenin istidat ve kabiliyetlerinin Galatasarayında çok inkişaf edeceğinden bahsedilerek «bu sözüm gerçi Avrupa efkârı nezdinde pek karin-i tasdik olmayacağını bilirsem de mekteb-i sultanînin tevzi-i mükâfat resminde meşhudum olan bir hal ki ilân olunan cedvelinde görüldüğü veçhile şagirdan içinde en ziyade nâil-i mükâfat olanlar türklerdir. Bu hususta müddaamı ispata medardır.» deniliyor.

Diğer taraftan *Basiret* gazetesi, 12. Rebiülahır, 1287 (12. Temmuz. 1870) tarihli sayısında Galatasaray lisesinin Sadırazam Âli Paşa ile bütün nazırlar hazır olduğu halde yapılan mükâfat dağıtım töreninde lisenin müdürü M. de Salve tarafından irad edilen nutukta «Türkistan çocuklarında olan zekâvet-i tabîye ve istidad-ı fitriye hiç bir milletin evlâdına kıyas kabul etmez derece-i ulyada bulunmağla bu mektep şagirdanının memalik-i saire mekâtibinde on senede tahsil edecek fünün ve maarifi beş sene zarfında tahsil eyliyecekleri işte huzur-i âlinizde ibraz olunan sür'at-i tahsil ve kabiliyetleri ile ispat ederim» dediğini ve Âli Paşanın bu teşşirinden dolayı kendisine teşekkür ettiğini yazıyor.

ları olan köleleri ile birlikte takip ediyorlardı. Köleler, aynı sıralarda oturuyor, aynı elbiseyi giyiyorlar, ve bir çok vesileler ile efendileri için tavassutta bulunuyorlardı. Filhakika Türkiyede kölelik durumu çok mülâyimleşmiş ve ailede bir mevki kazanmıştır.

“Lisenin talebe ve talebe vasıtası ile aileler üzerindeki tesiri hissolunacak derecede idi. Seneden seneye bu tesirin çoğaldığı da görülüyordu.,”

Hiçri yıl başı münasebetiyle 24. Muharrem. 1286 (5. Mayıs. 1869) tarihinde Babıaliye gelen Abdülâziz’in önünde Şûra-i Devlet tarafından geçen sene zarfında başarılan devlet işleri hakkında okunan mazbatada Mekteb-i Sultaninin de açılmasına işaret olunduğundan bahsederken Namık Kemal, Hürriyet Gazetesinin 31. Mayıs. 1869 tarihli ve 49 sayılı nüshasında “ne gariptir ki Babıali, yaptığı Mekteb-i Sultani ile de iftihar ediyor. Vüs’at-i arazi ve kesret-i nüfusça dünyanın en birinci Devletlerinden madut olan koca saltanet-i Osmaniyenin mekâtib-i resmiesinde ancak oniki, onüç bin çocuk var. Gene lisan-i resmî, maarif davalarıyla etrafa velvele vermekten utanmaz. Hele Fransa Sefiri M. Bourée’nin icbarıyla yapılmış bir mektebi, Devletin kendi eser-i marifeti gibi müftehirane mazbatasına dercetmesi kahkaha-i istiğrabe şayan olan mevaddandır.,” diyor. Gene Hürriyetin 17. İkincikânun. 1870 tarihli 82 sayılı nüshasında Ziya Paşa, Âli Paşanın maarife hizmetinden bahseden bir muarızına cevap verirken “ Mekteb-i Sultani Fransa Sefiri M. Bourée’nin zoru ile yapılmıştı.,” diyor.

Ali Suavi de Londra’da çıkardığı *Muhbir* Gazetesinin 20. Mayıs. 1868 tarihli sayısında, Şûray-i Devletin kuruluşunda Fransız Şûray-i Devletin örnek olarak alındığını yazan Avrupa Gazetelerinin Fransız nüfuzunun İstanbulda arttığından bahsettiklerini kaydettiği sırada Galatasaray’ın açılmasının da aynı nüfuzu yükselteceğini ileri sürerek: “Babıâli bir mektep yaptı. Anda yalnız Fransız lisanı üzere tahsil edilmesini şart koştu ve o mektebi Fransız Sefirinin nezaret-i müstakillesi altına verdi. Bunu görünce Yunan dahi yalnız Yunan lisanı üzere tahsil olunmak şartile İstanbul’da vesair memalik-i Osmaniyede mektepler istedi. Badehu Rusya yalnız Rus lisanı üzere mektep talebeyledi. Babıâli canibinden Rusyaya “Fransız lisanı üzere mektep tesisinden muradımız maariftir.,” dendi ise de Rusya Sefiri dedi ki “Şark ihtilâtı hukuku-

na dahil olan Devletler müsavat üzere dahildir ki birine verilen imtiyaz diğerden diriğ tutulmıyacaktır. Fransa lisanına, hususan nezaretine tahsis ederek Osmanlı mektebi açtınız. Bu ise Şarkta Fransız tefevvükünü diğer Devlet nüfuzlarına tercih etmek demektir. Binaberin bu imtiyazı her birimiz talepte haklıyız,, demiştir.

İstanbul'da çıkan *Hakayikül Vakayi* Gazetesinin 8. Ramazan. 1288 (20. İkciteşrin. 1871) sayılı nüshasında "İhtiyacat-i askeriye,, başlığı altında yazılan çok dikkate değer bir makalede ordu mensuplarının manevî seviyelerinin yükseltilmesi zaruretinden, bu da memlekette ihtiyacı karşılayacak okulların açılmasıyla mümkün olacağından bahsedilirken "evet bize sâil diyebilir ki işte Darülfünun küşat olundu, maarif nizamnamesi yapıldı, mekteb-i Sultani açıldı. Daha ne olabilir? Ona cevap olarak diyebiliriz ki biz şimdi ne böyle biesas Darülfünunu, ne o hükümsüz maarif nizamnamesini, ne de M. Bouré'nin mekteb-i Sultanisini, hiç birini takdir ve arzu etmeyiz. Sebepleri...,, denildikten ve ilk okullara öğretmen yetiştirilerek parasız ilk öğretimin şehir ve köylere tamimi lüzumu üzerinde durduktan sonra "Mekteb-i Sultani cesametinde mektepler tesis ve küşadı ise bunların vücudundan sonra arzu olunacak teşebbüsat-i müstakbeledendir. Lâkin arzu olunan öyle mekteplerdir ki adab-i diniye ve ahlâk-i milliyeye riayet kendilerine şart ve vazife kılınmış ve müslim ve gayri müslim talebesi bulunan bilcümle aqvam-i Osmaniyenin terbiye-i vataniyelerini bozmamak ve Avrupalıların yalnız ülüm ve fünunu talim ve telkin ile etvar ve emzice-i frengâne ile talebe-i mümaileyhim efkârını mezc ve tahlitten tahaşi etmek mekteb-i mezbura esasî vazife tanıttırılmış ve ülüm ve fününun lisan-i Türkî ile tahsili kendisinde usul ittihaz olunmuş. Yoksa şimdiki Mekteb-i Sultani, evlâd-ı vatanın terbiyesini bozmaktan başka bir netice-i müsmire hasıl etmez,, deniliyor.

Diğer taraftan *basiret* gazetesinin 20. Rebiülevvel. 1287 (9. Haziran. 1871) tarihli sayısında çıkan bir "Şehir mektubu,, nda Beyoğlu Altıncı Belediye Dairesi tarafından para cezasına çarptırılan kimselere gönderilen resmî ihbarnamenin Fransızca yazılmış olmasına itiraz edildiği sırada²² Galatasaray Lisesi talebesinden

²² Tanzimat devrinin sayısı az olmıyan bu gibi garabetlerine misâl olarak İstanbul'da çıkan Türkçe *Muhip* gazetesinin 18 Safer 1286 (30 Mayıs 1869) tarihli sayısında neşrolunan ve Haliç İdaresinin Eyyüp ve civarına işliyen va-

hastalanan bir çocuğun babasına okul idaresi tarafından gönderilen tezkerenin Fransızca yazılmış olması şiddetle tenkit edilmektedir²³.

Abdülâziz devrine yetişen iki Türk müverrihinin de Galatasaray lisesinin tesisinden ne suretle bahsettiklerini görelim:

Üss-i İnkılâp adlı eserinde Abdülâziz devrinde Galatasaray lisesinin açılışından bahseden Ahmet Mithat Efendi "Mekteb-i Sultaninin tesisi bir aralık müdahene ile kendilerini beğendirmeye çalışan erbab-ı kalemin Abdülâziz Han devrini alkışlamak için sermaye-i mahz edindikleri bir keyfiyet ise de bu mektebin o zamanlara göre bir mekteb-i Sultanî ve Osmanî olmaktan ziyade bir mekteb-i imperatorî ve Fransevî olmağa kurbiyeti meydanda idi. Zira Fransa Sefaretinin ikdamile ulüm ve fûnunu gene Fransızca olarak tedris eylemek için açıldığı mâlûm olup hatta tarih-i Osmanîye dair verilen derslerin birisinde muallim efendinin Osmanlılara barbarlık isnad ederek suret ve keyfiyetini izah ve tafsile başlaması bir zaman hayli güftügüyu mucip olmuş idi," (Sahife 128-129) diyor.

Mahmut Celâlettin Paşa da *Mir'at-i Hakikat* adlı tarihinde (Cilt I, Sahife 29) islahat hakkında Fransızlar ve Ruslar tarafından verilen lâyihalardan bahsederken "bu lâyihalar 84 tarihinde vükelâyi Devletin manzuru olup mücerret Avrupaya nümâyiş olmak üzere ecanibin memalik-i Osmaniyede tasarruf-i emlâke mezuniyetleri ve emlâk-i vakfiye usul-i intikaliyesinin tevsii maddeleri ve Beyoğlundaki yerli ve ecnebi her sınıf ahali etfalinden mürekkep Mekteb-i Sultani namı ile bir büyük medrese-i ilmiye kûşadı hususları mevki-i icraya konuldu...", diyor.

purlarının tarifesinde yaptığı değişikliği bildiren ilânının Türkçe ve Fransızca olarak yazılmış olduğunu, gene Türkçe *Istanbul* gazetesine zaptiye idaresi tarafından, Yunan tebaasına bazı ihtarları havi olarak gönderilen ve bu gazetenin 7 ve 8 Ramazan 1285 (21 ve 22 Birincikânun 1868) tarihli sayılarında çıkan muhtelif resmî ilânların Türkçe ve Rumca olarak konulduğunu gösterelim. (Bu gazetenin diğer sayılarında Yunanlılar hakkında çıkan yazıların Türkçeleri yanında Rumcaları da görülmektedir).

²³ Şehir mektubunu yazan zat, çocuğun babasının okul idaresinden aldığı Fransızca mektubun ne olduğunu anlamak için akşama kadar bir çok adamlara başvurduğu halde mektubun mealini anlar bir kimseye rast gelmediğini, nihayet Babîâlîde tercüme odasında bir zata tercüme ettirerek çocuğunun hasta olduğu haberini aldığını uzun uzadı anlatıyor,

Galatasaray lisesinin açılışının o zaman Türk basınında uyardığı yankıları belirtmek için aldığım yazıları tamamlamak üzere Türkiye'de ilk mizah gazetesi olan Diyojen'de çıkan bazı yazıları da ilâve edeyim:

13 Temmuz 1287 tarihli sayısından:

“Mekteb-i Sultaninin teşkilini ihtar ettiği için M. Bourée'ye büyük teşekkür etmeye medyunuz. Mekteb-i mezkûrda tekmil-i malûmat eden talebe Maarif ve sanayide faikulakran olduğu şöyle dursun el'an tahsilde bulunanlar bile zaman-i tatillerini boş geçirmeyip İstanbul gazetelerine nush ü pent ile lisanlarının tasbihine himmet ediyorlar. İşte mezkûr talebelerden biri Courier d'Orient'a yazdığı bir mektupta La Turquie Gazetesindeki Galat-i sarfiyeyi beyan ve börekçiler böreklerini bu gazete parçalarına sardıklarından gördükçe okumağa mecbur olup okudukça da öğrendiği Fransızca'yı kaybedercesine zihnini tağlit ettiğinden şikâyetle börekçilere hiddet ve ayrıca da La Turquie'nin harekât-i hodseranesini terk ile akilâne davranmasını nasihat ediyor. Ne mutlu çocuklarımız büyük adam oluyor. Allah nazardan esirgesin. İnşaallah bu mektep sayesinde feslilerin şapkalıları Courier d'Orient'nın arzusu gibi birbirlerinden fark olunmaz derecede medeniyetten hissement görürüz. Bu sırada M. Bourée'nin ismini yadettirecek bir resm-i mücessemini yapmağı da hatırdan çıkaralım,,

Diyojen'in 5. Şubat. 1287 tarihli sayısından :

“Mekteb-i Sultani birinci ve ikinci direktörleri ikisi birden istifa etmişler. Elbette işitmişsinizdir. Ben de *Hakayık* 'ta gördüm. Şimdi bu Direktörlerin bilittifak böyle ansızın istifalarına ne mâna verirsiniz? Acaba hocalar da istifa edecekler mi? Şayet öyle bir şey olursa halimiz neye varır? Haydi diyelim ki bunların yerine Türk Direktörleri ve hocalar tayin olunsun. Ülum ve fûnunu ve her şeyden ziyade lâzım olan medeniyeti bunlar bize talim edebilirler mi? Hem Türklerde ötekiler gibi Direktörlük ve muallimlik edebilecek adam bulunur mu? Hepsini bir tarafa bırakalım. Türkler hemcinsine talim-i medeniyet edebilir denilse inanılır mı? Eyvah!! Eyvah!! şu mektep sayesinde elbette bir gün olur biz de adama benzeriz diye az çok bir ümidimiz vardı. İşte o da munkati oldu. Ah Sinyorlar !! Ah Mösyöler !! Çelebiler.. (Sinyor musunuz

nesiniz? Allahın ne türlü belâsısınız ?) Bizi böyle eli böğründe ortada bırakıvermek sizin şanınıza yakışır mı ? Yazık ki biz sizleri evlâtlarımızın sebab-i feyz-ü rif'ati olacaksınız diye ne türlü hoşnut edeceğimizi bilmez iken sizlerden ümitvar olduğumuz lütuf ve mürüvveti diriğ ile bizleri böyle vadi-i cehil ve bedeviyette bıraktınız. Yazık!! Yazık!! Neyse bırakalım insan düşündükçe kemal-i teessüründen ağlıyacağı geliyor.,

Diyojen'in başka bir sayısından :

“Diplomat lisanının münasebetsizlikleri

Babievvel

“ *Şarkta bizim menâfiimiz* „ istilâhı

“Avrupa Devletlerinin zebanzetleri olan tabirat ve istilâhat-i mahsusada tashih ve islâh veyahut şerh ve izah ihtiyacından henüz kurtulamamış ne kadar münasebetsizlikler ve bunların kavipleri ile fiilleri beyninde ne çok mübâyetler ve kendilerinde akl-i selim eshabını hatırsikest edici nece büyük iddialar vardır., İstilâhlarından “ *Şarkta menâfiimiz* „ tabirini mevki-i tetkîke alalım da bir nebze şerhedelim. Bunlar bir yandan Kırım muharebesinde bizi kurtardıklarından bahsetmeyi medar-ı iftihar ve bir yandan da o muharebeyi kendi nüfuzlarının tevsi-i tesirâtı için ihtiyar ettiklerine dair iddialarla idare-i güftar ederler. Bunlar kendi güzel vatanlarını terk ile denizler geçerek, zahmetler çekerek memleketlerimize gelmelerini mahza bizi terbiye etmek ve nush ü pent eylemek ve hüsn-i misal göstermek emeline bina ve mücerret bizim menfaatımıza hizmet diye iddia ve onunla beraber bir de “şarkta bizim çok menâfiimiz vardır „ sözünü vird-i subh ü mesa eylerler.... Fransa Maarif Nazır-ı sabıkı bir nutkunda “şarkta Fransanın menâfi-i azime ve nüfuzça şöret-i kadimesiyle Kırım muharebesinde temami-i istiklâlini vikayeye hizmet eylediği bir hükûmetle uhuvvet-i sahihası vardır „ demiş. Bu suretle ilân-ı hizmet ve uhuvvet ne demek ? Alt tarafında da “bugün Türkistan'a birinci muavin garp medeniyetidir. Onun tamimi için orada Fransız mektepleri açmalı „ mealinde bir söz söylemiş; acaba niçin Türk mektebi küşad etmeli dememiş ? Daha aşağısında da “Mekteb-i Sultani bir terbiye merkezi olmağla oradan çıkan şakirdan varsın Fransa nüfuziyle Fransız efkârını neşir ve ilâna âlet ol-

sunlar „ yollu idare-i kelâm eylemiş. Aya, Mekteb-i Sultani Osmanlı mektebi değil mi ? İşte bu suretle kullanılan lisana münasebetsiz denilmez de ne denir ? Ağrabi şurası ki bunlar bize yutturmak istedikleri şu edviye-i maâniyi havi olan lafız haplarının üzerine biraz yaldız tozu olsun sürmek zahmetine bile girişmiyorlar, tuhaf... „

M. de Salve, makalesinin sonunda :

“Beyoğlu'nun mühim bir kısmını tahrip ettikten sonra kapılarımızın önünde sönen 5 Haziran 1870 tarihindeki müthiş yangın lisenin mesut hayatının sonu oldu. Birkaç gün sonra Prusya muharebesi başladı. Bu muharebe, hatıra gelmeyen güçlükler çıkardı, müessesenin mukadderatını değiştirdi, ve tasavvur edilen plânları alt üst etti.

“Bu senenin son aylarında türklerin fransızlar hakkındaki umumî temayüllerinde derin bir değişiklik görüldü. Evvelki satvetimizin sit ve nüfuzu, himaye eltiğimiz müesseselerin çoğunu vikayeden artık aciz kalıyordu. Askerî heyetimizin memuriyetine son verildi. Tıbbiye okulu tedrisatının Fransızca olarak devam etmemesi kararlaştırıldı. Fransızca, birçok Osmanlı okullarından kaldırıldı. İtalyan jezvitlerinin idare ettiği okulda bundan böyle Fransızcanın ölü bir dil sayılacağı ilân edildi.

“O zamandan beri bu irticai hareketler durmadı. Fransızca pek eski zamanlardan beri mahkemelerde kullanıldığı halde ahiren haber alındığına göre İstanbul'da bundan böyle mahkemelerde müdafaalarda ancak Türkçe dilinin kullanılması karar altına alındı. Süveyş kanalı ve hasunist ermeniler meselelerinde de Osmanlı hükümetinin aldığı tedbirlerden, bizim hakkımızdaki temayüllerinin ne kadar az hayırhahane olduğunu istidlâl edebiliriz.

“Âli Paşa tarafından himayeye mazhar olan Galatasaray lisesi, uğradığı hücumlara karşı bir müddet mukavemet gösterdi. Fakat saadet rüzgârı, artık yelkenlerini şişirmiyordu. Bazı aile babaları çocuklarını oradan çektiler. 1870-1871 ders yılında okul talebesinin ortalama sayısı “569,, a indi. Bu şartlar altında bu miktarı muhafaza etmiş olması hayrete değer.

“1871 senesi Eylülünde Sadrazam Ali Paşa, yüksek mevkîinin icâbet ettiği iş ve yorgunluğunun tesiriyle bitkin bir hale gelecek daha genç yaşında vakitsiz öldü. Galatasarayını şahsan kur-

muş ve üç seneden beri ona karşı özel bir teveccüh göstermiş olan Ali Paşanın ölümünün zaten evvelce tehdit altında bulunan muvazenesini bozmaması mümkün değildi. Bu andan itibaren nezaretin sui niyeti zahir olarak her vesile ile kendini gösterdi. Nihayet okulun idaresini işkal edecek âdi tasibat şeklini aldı. Fransız müdür, bu şartlar altında vazife göremeyeceğini anlıyarak Fransa'ya döndü, ayrıldığı zaman okulun henüz "471,, talebesi vardı. Bir ay sonra okul, Vahan Efendinin müdürlüğü sırasında, talebesinden "109,, unu kaybetti.

"Ermeni Vahan Efendinin yerine bir müddet sonra Rum Fotyadis Bey, daha sonra Sava Paşa geçti. Bir sene evvel, lise, yerini Tıbbiye okulu ile değiştirmeye mecbur kaldı. İstanbul'da Gülhane civarına nakledildi.

"Okulun Hristiyan mahallelerinden uzaklaştırılması ve maksada eski binadan daha az elverişli olan bir binaya taşınması Fransız düşmanlarına gösterilmiş bir cemile suretinde telâkki edildi. Bunun için Fransız memurlarının büyük bir kısmı çekilmeyi muvafık buldular.

"Galatasaray lisesi halâ devam ediyor, ve bu haliyle daha bir çok hizmetler ifa edebilir. Fakat adı değiştirildi ²⁴ ve bu suretle menşeinin hatırası gûya silinmek istenildi. Yakında programları da şüphesiz değiştirilecektir. Korkarım ki bundan sonra Fransızca, okulda ancak tali bir vazife ifa etsin., Diyerek kendisini kötümserliğe kaptırdıktan sonra sözüne devam ile :

"Eğer Kırım muharebesinden sonra Fransa, bir askerî heyeti İstanbul'da bırakmakla beraber Türkiyenin başlıca şehirlerinde Galatasaraya benzer liseler kurmayı düşünmüş olsaydı bu müesseseler, haricî sulh içinde serbestce inkişaf edecek, ve on beş yıllık bir devre boyunca bütün öğretim derecelerini geçirmiş yedi sekiz genç nesil yetiştirerek cemiyetin içine atmış olacaktı. Bu suretle orada yetişecek yerli öğretmenler yabancıların yerini tutacak ve müessesenin kuruluşu sırasında mahrum bulunduğu millî karakteri ona vermekle beraber okulların bütün öğretmen ihtiyaçlarını da karşılayacaktı. Okuldan yetişenler yavaş yavaş, ve her gün daha fazla umumî hizmetlerde, ticaretle sanayi ve senaatte

²⁴ Mahallini değiştirdi, fakat ismini değiştirmedii.

(Bu not merhum Abdurrahman Şeref Efendindir.)

memleketin fikrî ve ahlâkî düzeyini yükseltecekler ve memlekette kimbilir ne değişiklikler vücuda getireceklerdi. Maatteessüf bu âlicenabane teşebbüs ancak felâketlerimizin arifesinde yapılmış ve bu felâketlerin tepkisine maruz kalmıştır,, diye teessüf etmektedir.

Diğer taraftan rahmetli Abdurrahman Şeref Efendi yukarıda sözü geçen yazısında Galatasarayın memlekete yaptığı hizmetlerden bahsederken “mekteb-i sultani vaz’ından muntazar olan menafii hakkiyle hayyiz-i husule çıkarmıştır. Saha-i ilim en samimî tecelligâh-i insaniyet ve meveddet olduğundan imtizac-i anasır keyfiyeti vücuda gelmiş, ve “mekteb ikinci ailedir. Uhuvvet-i içtimaiye orada başlar,, hükmü subut bulmuş ve talebei müdavimede ciddiyet ve haysiyet ve maarif ve medeniyete ve vatan ve insaniyete muhabbet hisleri uyanmış ve memlekete her nevi mesalik için bir hayli adam yetiştirmiştir. Mekâtib-i taliye ve âliye teşkilâtına teşebbüsümüzde usul-i talimiye ve inzibatıyece mekteb-i sultani örnek ittihaz kılınmıştır,, demiştir.

Çok değerli Maarif Vekilimiz Sayın Hasan - Âli Yücel, müessesenin 75 inci yıl dönümü münasebetiyle 1. Eylül. 1943 de lisede yapılan törende iradettikleri parlak nutukta Galatasarayın tarihini kuvvetli çizgilerle yaşattıktan sonra müessesenin kuruluşunda mahrum olduğunu ilk müdürünün yukarıya aldığı yazısında belirttiği ve o tarihlerde çıkan Türk gazetelerinin de sık sık tenkid ettiği “millî karakter,, noksanının gittikçe giderildiğine işaret buyurarak “kurulduğu tarihten bu yana geldikçe ve cemiyet içerisinde millî şuurun ışığı günden güne kuvvetlendikçe Galatasaray’ın ve Galatasaraylıların öz benliği duymaktaki kudretini daima artmış görüyoruz,, demekle tariht bir hakikatı çok veciz bir surette ifade buyurmuş oluyorlar. Filhakika Galatasarayda geniş bir kültür almış olan Türk talebe, muhitin tabii şartları içinde millî benliklerini daha iyi duymaya, yüreklerinde millet aşkını ve milliyet ruhunu daha iyi yaşatmaya fırsat bulmuşlardır. Memleketimizde Türkçülük idealinin ilk tapınağı ve en verimli kaynağı olan Türk Ocaklarını kuranın bir Galatasaraylı eli olduğunu, Abdurrahman Şeref’lerin, Tevfik Fikret’lerin, Ahmet Hikmet’lerin, Âli Rana Tarhan’ların, Ruşen Eşref Ünaydınların, Necmettin Sadak’ların, Ahmet Haşim’lerin, Emin Bülent’lerin ve daha memleketin muhtelif faaliyet alanlarında mesleklerine ve Türklüğe şeref vermiş olan yüzlerce Türk evlâtlarının bu mües-

seseden yetişmiş olduklarını düşününce Sayın Maarif Vekilimizin beliğ olduğu kadar veciz olan ifadelerinde ne kadar büyük bir isabet bulunduğunu kabul etmemiye imkân yoktur. Sayın Maarif Vekili, müessesenin Cumhuriyet devrinde her bakımdan gördüğü özel ihtimama, gösterdiği yüksek inkişafa işaret buyurdıkları sırada "burada zikretmemiz lâzımgelen en mühim nokta okulun, madde tarafından çok, mâna tarafına ait olanıdır. Cumhuriyetten önce okul içindeki Türkçe ve Fransızca öğretim, müstakil birer bütün sayılırdı. Fransızca kısmının ilk sınıflarında okuyanlar bulunan talebelerden Türkçe kısmının ileri sınıflarında okuyanlar bulunurdu. Bunun tersi de olurdu. Azınlık ve ecnebler Türkçeden geri, Fransızcadan ileri idiler. Mezunlar ve ehliyetname alanlar listelerine bakıldığı vakit yalnız Türkçe ve yalnız Fransızca kısmını bitirenler toplamının, bakaloryasını vermiş olanlara nisbetle daha yüksek sayıda olduğu görülür.

"Bu tabii olmiyan durum, 1924 e kadar devam etti. Prensip olarak her talebenin Türkçe ve yabancı dil bakımından bir ayrılığa tâbi tutulmıyarak okulu başından sonuna kadar tek çizgi halinde bitirmesi temin olundu. Cumhuriyet maarifçilerinin anlayışında yabancı dil, ne bir gaye ne de o dilin ait olduğu kültüre intibak içindir, ancak düşünüş ve görüş genişliği için bir vasıta, fakat mühim bir vasıtadır.,,

"Programlar, memlekete bilim kadar milliyetçi ve inkilâpçı, ahlâk bakımından kuvvetli aydınlar yetiştirebilecek şekle sokuldu. Geçmiş günler, düşünülen konularda pürüzlü tarafları sildiği için lisemizin dünkü verimi ile bu günkü verimini böyle bir hataya düşmeden karşılaştırmalıyız. Mezunların gerek memleketimizde, gerek yabancı ellerdeki başarıları, doğru görüşleri objektif delilleridir., demekle müessesenin bu günkü millî karakter ve yüksek değer taşıyan hakikî çehresini canlı bir surette belirtmiş oldular.

SULTAN ABDÜLÂZİZ VÂK'ASINA DAİR VAK'A- NÜVİS LÜTFİ EFENDİNİN BİR RİSALES.

O. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. K. Üyesi, Balıkesir Mebusu

Sultan Abdülâziz'in hal'ini müteakip vefatı, bir takım vesika ve delillere istinaden katl ve intihar olmak üzere iki şekilde iddia ve mütalea edilmiş ve henüz kat'i bir neticeye varılamamıştır.

Malûm olduğu üzere Sultan Abdülâziz 1293 senesi cemaziyel-evvelinin yedinci salı sabahı hal' edilip sonradan nakl olunduğu Fer'îye sarayında hal'inden beş gün sonra, yâni ayın on ikinci Pazar günü [5 Haziran 1876] birdenbire vefat etmiştir.

Vefatını müteakip vaki şâyia işin intihardan ziyade katlolunduğu zannını vermiş olup Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın henüz hayat eseri baki olan cesedi yatağından kaldırtıp karakola naklettirmesi, doktorların etrafı muayene etmek istedikleri nâ'şi muayene ettirmemesi, Bursa Valisi Veliddin Paşa'nın mütaleasiyle Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülâziz'in nasıl muhafaza edileceği hakkındaki suale verdiği cevap ve o zamanki devlet adamlarının kanaatları, verilen raporun intihara dair okuyana itimad verecek bir şekilde yazılmış olması ve Yıldız'da yapılan muhakeme esnasında vaki ifade ve vesikalardaki dikkate şayan mütalâalar meşrutiyetin ilânına kadar otuz seneyi mütecaviz bir zaman Abdülâziz'in katledildiği hakkındaki rivayetleri kuvvetlendirmiş ve daha açıkçası katledildiği fikrini vermiştir.

24 Temmuz 1908 de meşrutî idarenin ilânından sonra Abdülâziz, katl mi edildi, intihar mı eyledi? bahsi tekrar meydana çıktı; Abdülhamid'in gadrine uğrayarak şehit edilen ve bütün emelini meşrutî bir idare kurmağa hasredip hayatını bile feda eden merhum Mithat Paşa'yı bu işden, yâni Abdülâziz'in katli hadisesinden tebrie eden eserlerle mahkeme safhaları ve daha birtakım risâleler ve kıymetli makaleler yazıldı; fakat yine sârih bir netice alınamadı ve her iki tarafın iddialarında nazar-ı dikkati celbeden

noktalar bulunduğu için işin hakikati kestirilememekte devam etti; bununla beraber Abdülâziz'in gerek imâen ve gerek açıkca katliâe kail olanlar intiharını iddia edenlerden daha çoktu.

Burada, tarihin henüz aydınlanmamış olan bu bahsini yazacaklar için bir noktanın daima göz önünde bulundurulması lâzımdır ve o da şudur:

Abdülâziz'in hal'inde ön ayak olarak devlet nazırlarından Sadr-ı âzâm Mütercim Mehmed Rüştü Paşa ile Mithat, Hüseyin Avni, Kayserili Ahmed Paşa'lar ve bir de Şeyhülislâm Hayrullah Efendi vardı; bunların ittifakları müstebid bir hükûmdar olan Abdülâziz'in hal'inde toplanıyordu; gerek bu vak'aya dair zabıt ve vesikalarda ve gerek tarihlerle hususi fikir ve mütalealarda eğer katl vâki ise -ki gördüğüm vesikalardan aldığım neticeye göre benim kanaatim bu merkezdedir- bunda M. Rüştü ve Mithat Paşaların hiç bir dahli görülmemekte ve Mithat Paşanın yegâne emelinin meşrutî bir devlet idaresi tesisi olduğu açıkca anlaşılmaktadır. Abdülâziz'i hal'e muvafak olan Serasker Hüseyin Avni Paşa her işi eline almış olduğundan hadiseyi müteakip diğer vükelâ, onun peyki gibi kalmışlar ve o da eskidenberi beslediği intikam arzusunu tatbik etmiştir. Hüseyin Avni Paşa eğer sağ olmuş olsaydı Mithat Paşa merhumun istediği meşrutî idarenin ilânı hemen mümkün olamayacaktı; çünkü daha ilk adımda Mithat Paşa ile Hüseyin Avni ve mütercim Rüştü Paşa'lar arasında fikir ihtilâfı kendini göstermişti.

Kurumumuz, tarihen henüz karanlık olan bu meselenin iyice aydınlanması için mevcut vesikaları neşre karar vermiş ve iptida Vâk'anüvis Lûtfi Efendi merhumun mahremâne olarak ikinci Abdülhamid'e takdim etmiş olduğu risalesinin neşriyle işe başlamıştır. Lûtfi Efendinin bu eseri tamamen itimada şayan değilse de içinde bazı hakikatler de bulunmaktadır.

**Cennetmekân Sultan Abdülaziz Hân Hazretleri-
nin sûret-i (خلع) hal' ve vefatlarına dair mahremâne
olarak âcizâne kaleme alınıp nezd-i fakirânemde
mektum ve mahfûz bulunan bâzı vukuâtı hâvidir**

HÂDİSE-İ FÂCIA-İ HAL'İYYE

(Mukaddime)

Hüdavendigâr-ı müşarünileyhin havene-i dîn-ü devletten mâlû-
mülesâmi bir kaç edânînin efkâr-ı umûmiyye nâmiyle tertib ettik-
leri harekât-ı mel'ûnâneleriyle o şehriyâr-ı şevketpenâh ne vech ile
(خلع) hal' ve telef-ü tebah olunmuş olduğunun hakkiyle tahrîr-ü
tafsilinden husûle gelecek teessüre yürekler dayanmak ve zerre
kadar akıl ve hamiyet ve gayret-i dîniyye ve milliyesi olanların
gözlerinden kanlı yaşlar dökülmemek mümkün değildir. O vücûd-ı
azîze ve vâlîde-i muhteremeleriyle müteallekat-ı seniyyelerine olu-
nan ihânetle ki sıfat-ı meşrûa-i merhamet ve rikkat-i kalb ve
hulûs-ı taviyyet ile mümtaz olan efrâd-ı müsleme değil, hiç bir mil-
letin revâ görmediği muâmelât-ı vahşiyâneyi âdât-ı mer'iyye ve
teşrifât-ı resmiyye kılıklı haktan korkmadan ve halktan utanmadan
bî- mehâbâ icrâya tasaddileri kıyamete kadar mûcib-i lâ-
net olsa gerektir. Öyle bir hiyânete cür'et etmişlerdir ki
bünyân-ı kaviyyülerkân-ı saltanat-ı seniyyeyi esasından sarsmış-
lardır. Nasıl sarsılmasun ki o yevm-i nâ- mesûd-ı hal'den kaç gün
sonra o vücûd-ı şehâmet- nümûddan cereyân eden kanın açtığı
yaralar vücûd-ı devleti düşâr-ı envâ-ı hâsar eylemiştir. O açılan
yerler üzerine kangı Lokmân-ı hikmetnişân gelmiş olsa tedbir-i
dârûy-ı şifâsına muktedir olamayacağını hikmetşinâsân-ı zaman dü-
şünmekte ve dergâh-ı icâbetpenâh-ı Cenâb-ı Kadilhâcâta bu üm-
met-i merhûme-i Muhammediyeye bir müceddid-i dîn-ü devlet ve
bir sâhib- zamân-ı kerâmetsiret ihsan-ü atâ buyrulması arz-ı
deavât-ı hâlisasiyle kulûb-ı âlemiyân mütehayyir ve zuhûr-ı âsar-ı
icâbetine dört gözle muntazır olduğu hâlde hamden livahibûlatâyâ
o eyyâm-ı buhrân üç ay kadar feleküleflâk-i âlem-i imkânda tek-
mil-i devrân idüp ve imdâd-ı inâyet- mûtâd-ı Cenâb-ı Rabb-i ibâd
bu saltanat-ı seniyye ve hanedân-ı şevket- unvân-ı Osmâniyyeye ye-
tişüp veliyy-i nimet-i bîminnetimiz rûh-ı cismü cân-ü cihânımız pâdi-
şâhımız gazi Sultan Abdülhamid Hân-ı sâni efendimiz Hazretlerini

mânend-i Hızır-ı felahresâ taht-ı âli- baht-ı Osmânîye sâyefermâ buyurmamış olsa idi acabâ hâlimiz ve mülk-ü milletimiz ne sûreti (s. 2) hâileye dûçar olacağını düşündükçe insan nasıl şükür-ü mahmedet ideceğini bilmek mümkün değildir. Mazhariyyet-i seniyye-i şâhâneleri âsâr-ı celilelerini derpîş-i nazar-ı im'ân iden âdem bu ne pâdişâh-ı muazzam, şehensâh-ı müfahhamdır anlayup tâ ez dil-ü cân hayır dua itmemek kabil midir? Hudâ-yı müteâl hakkıçün kalb-i ilhâm celb-i âlisi vücûd-ı şevketâlûdı gibi selm ve dergâh-ı vâcibülvücûd râbita-i kaviyye ile her umûrunda dest güşây-ı kemâl-i tazarru ve teslim olan ve umûr-ı mühimme ve âdiye-i saltanat-ı seniyyelerinin hüsn-i cereyânı hakkında hâb-u huzûr-ı hümâyûnlarını düşünmeyen böyle bir pâdişâh-ı adâletpenâha nâiliyyet devlet ve millet-i Osmâniyyeye min tarafilhak pek büyük lûtf-u inâyettir. Mazhariyyet-i celtlelerinin tâdad-ü tafstli mümkün değildir; hemen Cenâb-ı Mevlâ ömr-ü ikbâl ve şevket-ü iclâl-i şâhânelerini müzdâd ve sâye-i ihsan pirâye-i mülûkânelerinde kâffe-i ibâd-ü bilâdt mâmûr-ü şâd buyursun âmin.

BEYÂN-I VAK'Â-I HAL'İYYE

Amm-i büzürgvâr-ı şehriyârtleri cennetmekân gazi Sultan Abdülaziz Hân Hazretlerinin sûzişfezây-ı kulûb-i ehl-i imân olan nâire-i hal'îyye ve intikaliyyelerine dâir gazetelerde görülen ve halktan işidilen şeylerin sıhhatine istinâdım mefkud olduğu misillu tarîk-i tahsil-i sıhhati dahi abd-i fakire mesdûd olduğundan hasbelme'mûriyye zabt-ü kaydedebildiğim bâzı mevâddı nihâde-i çekmece-i ketm-ü ihfâ etmiş idim. Bu kerre şerefsudûr buyrulan irâde-i inâyete-i Cenâb-ı şehensâh rehîn-i istibşâr-ı dâiyânem oldukça o cerîde-i mektûmeye mürâceatla tashîh-i âli buyrulmadıkça itimâdı ve ruhsat-ı seniyye olmadıkça kimseye neşr-ü irâesi câiz olmıyan bâzı vekayîin arz-u beyânına cür'et kılındı. **Şöyle ki** Sadr-ı esbak Âli Paşanın irtihâliyle sadr-ı mahlûle Bahriye Nâzırı Mahmud Nedim Paşa mevsûl olmuştu. Âli Paşanın müddet-i medfde mesned-i sadâreti idâre ile beraber bir müddet-tenberu itiyâd olunan istikrâzât-ı hariciyye ile tesviye-i masârifât-ı devlete bezli nakdîne-i gayret iderek vücûd-ı devlete ârız olan ille-i dâhiliyye ve efrenciyyenin tedârîk-i esbâb ve tedâbîr-i tedâvisine hâkimâne hasr-ı nazarla sefine-i devleti orsa poca kullanmakta ve Hersekte zuhûra başlayan fesâdın önü alınamayup ve bu

bâbda bir hareket-i fa'âlâne meydana konulamayub şöylece imrâr-ı zaman itmekte idi (s. 3.) Mahmud Nedim Paşa dahi gerçi Bab-ı âliden yetişmiş ve kundağı, merkez-i idare-i devlette çözülmüş ise de Âli Paşa derecesini tutacak mez'iyeti hâiz olmamasıyla beraber karn-ı evvel ricâlinden Reşid ve Fuad Paşalar misillü dühâtın fıkdanı, münferiden nüfûz ve ikbâline bâdi ve kendisine münâsebeti bulunan bazı kesandan ve Rusya sefirinden aldığı havâdis ve mâlûmât tedbir-i umur-ı devlette müşârünileyhin sermaye-i icraatı olmuştu.

Müşârünileyh işbu sermaye ile idare-i dolab-ı umur-ı cümhur ve bir taraftan Sultan Abdülaziz Han Hazretlerini o esnada vülât ve memur-ı mülkiye ve askeriyenin tez tez azil ve tebdilleri itiyadına me'lûf ve mecbur eylemesi halkça çirkin görünmüştü. İşte bu meslek-i nâ hemvâr ile imrar-ı rûzgâr olunmuştur. Öbür taraftan bir takım rukabâ ve husamânın Sultan Abdülazize birer suretle huşunduları sebebiyle ne suretle harekât-ı habasete cür'et edeceklerini bilmeyüb zat-ı pâdişahı aleyhine ittifak ettikleri madde-i mel'anetkâraneyi kuvveden fi'le çıkarmağa fırsat gözetmekte idiler; bu fiillerinin icrasına Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislâm Hoca Hasan Efendinin bekası mânî olması zûmiyle evvel-i emirde bunların def'i esbabını talebe-i ulûmun gulûsunu vasita ittihazını tensib etmişler, bu cihetle sudurdan bazı büleha vasıtasıyla hocalar içinde müştehir birkaç sâdedil ve umur-ı dünyadan gafil kimseleri tâlim ve iğfal ve Hasan Efendi aleyhine yaftalar tanzimi ve müşârünileyhmanın mesâvisinden bahisle bakaları mülk -ü milletçe muzir olduğu misillü efkâr-ı eblehfiribâne ile mizac-ı ulemayı ifsada çalışmışlar.

Mahmud Nedim Paşa ise idare-i sadarete hodserâne hareketle enzâr-ı umumiyede menfur ve Hasan Efendi dahi ibtidaki ve sonraki meşihatleri zamanında hocalardan ve talebeden bir alay kimselere virdiği rütbeler ve pâyeler defter-i ulemayı doldurmuş ve muhassasat-ı ilmiye ile bunların işesi gayr-i kabil bulunmuş olduğundan ehl-i tarîk bu halden nâhoşnud olarak (اتق شراً من احسن اليه) yolunda Hasan Efendinin ihsandidesi olan bir takım hocalar bizzuhur Müfti Hasan Efendiden şikâyeti havi hakipây-ı Şâhâneye ve makam-ı sadarete arzıhaller takdimine başladılar.

Gâh def'-i leyyin ve bazan ihsan-ı beyyin ile imrar-ı evkat idilüp hattâ sonraları yine hâkipây-ı Şâhâneyi tasdi'a ictira edenlerden ön ayak olanlarının nefy -ü teb'id ile terbiyeleri hakkında

sadır olan (s. 4) irade-i seniyyeye Hasan Efendi göğüs gererek tenbih ve tehdid-i lisanî ile terbiye olunmak üzere nefylerinden vazgeçilmesini istirham ile bâb-ı fetvada uzamây-ı ilmiyyeden mürekkeb bir meclis-i muvakkat mârifetiyle hocalara icra olunan neşayih-i lâzime ve ba'de bu'din bir takımına verilen rütbe ve maaşlarla dahi def'-i huşunetleri mümkün olamadığından yine evvelki hâl bâki oldu. Hocaların hareketleriyle Hasan Efendinin azli Sadr-ı âzamca mültezem olduğundan olbabda olunan müsamaha ve belki müsahele sebebiyle hocalar bütün bütün şımarıp ve âdeta söz ayağa düşüp doksan üç senesi Rebiulevvelinin on altıncı çarşamba günü ibtida Fatih cami-i şerifiyle o civarda okunan derslerin tâtiline (yenîçerilerin çorba içmediklerine taklit) ve ertesi günü Bayezid ve Süleymaniye taraflarına sirayetle derse çıkacak hocaları talebe umumen men'e ibtidar ve ısrar idenleri tehdide ictisar iderek ağız birliğiyle ehl-i islâm vesair tebaa-i sadıkanın dıçar oldukları mezalim ve taaddiyatı ve bir müddettenberu Devlet-i aliyyenin Rusya politikasıyla gitmesinden dolayı görülen telefât-ı nüfusiyye ve maliyyeyi ta'dâd ile (bu efkârı talebeye acaba medresede melekler mi verdi) fimâba'âd ıslah-ı mülk-ü millete bakılmak için Sadr-ı âzam Mahmud Paşa ile Şeyhülislâm Hasan Efendi ve Rusya sefiri İgnatiyefin azil ve ref'leriyle yerlerine Midhat ve Rüşdü Paşalar gibi (işte talebenin hocalarının isimleri okundu) erbab-ı hamiyet ve gayretten bir vezir ve bir münasib Şeyhülislâm nasbını talebe-i ulûm yekzeban olarak istid'â eylediklerini ilân ile takım takım cem'iyetler peyda ettiler, bu hâlin vuku'undan üç gün sonra çarşamba akşamı Hasan Efendinin azliyle Anadolu payelülerinden Şerif Efendinin nasbı hakkında Mahmud Paşa irade tahsiliyle akşamdan keyfiyeti Şerif Efendiye bittebşir Mabeyn-i Hümâyundan haber-i resmî vüruduna muntazır olmasını ihbar eylemiş olmakla bu hâl geceden şüyû bulup hattâ irtesi perşembe günü gazeteler bile yalan yanlış şeyler neşrettiler. Sadr-ı gafil ise bu vesile ile gaileyi savuşturmuş olduğunu zu'm ile alelamiyâ biperva perşembe günü Bâb-ı âliye gelmiş ve Hasan Efendi dahi bu güftügüyu bilüp dururken bâb-ı fetvada oturub durmuştu. O gün saat yedi sularında taraf-ı Şâhânedan (S. 5) başkâtip Atıf Bey Bab-ı âliye gelüp Mahmud Paşadan mühr-i hümâyunu aldığı sırada Hasan Efendiye dahi mabeyn-i hümâyundan ba-tezkire azli bildirildikte Mahmud Paşa arabasını hazırlatmağa

vakit bulamayarak bir adamıyla yayanca Bab-ı âliden ve Hasan Efendi dahi harem dairesinden arabasına binerek hâne ve sahil-hânelerine savuşmuşlardır.

O gün ahşama kadar sadaret ve meşihat makamları hâlf kaplıp halk Şerif Efendinin Şeyhülislâm ve Midhat Paşanın Sadr-ı âzam olduklarını zu'mederek halbuki bu şayia talebenin meramlarına tamamile muvafık düşmediğinden Sirkeci iskelesine birikerek Şerif Efendiyi kabul itmediklerini ve Midhat Paşa ile Rüşdü Paşadan birinin Sadr-ı âzam olmasını istirham eylediklerini ilân eylediler.

Cuma günü Rüştü Paşa Sadr-ı âzam ve Hayrullah Efendi Şeyhülislâm ve Hüseyin Avni Paşa Serasker ve Söylemez Abdi Paşa serdar oldu. Selâmlık resminden sonra Sirkeci iskelesinden azîm alay ile Bab-ı âliye gelinüp hatt-ı hümâyun kıraatle ilân olundu. Serasker ile serdar Bab-ı seraskeriye öteki bab-ı fetvaya azîmet eyledi; alay seyri için pek çok halk birikmişti; talebe-i ulûm bu tebeddülü anlayınca esnay-ı rahda cümlesi birden Pâdişahım çok yaşa duasıyla ahaliyi amingûyan ettiler; o gün Bab-ı fetvanın meydanı ve kapı önleri talebe-i ulûm ile dolmuştu. Talebenin böyle edîbane harekât-ı vakıalarını ecnebf gazeteleri uzun uzun bendlerle tahsin ettiklerini türkçe gazeteler hikâye ettiler (bu gazetelere verilen bendler dahi talebeye verilen derslerin muallimleri tarafından telif olunmalıdır). Mahmud Nedim Paşanın azliyle Rüşdü Paşa sadaret için taraf-ı Şahânedan olunan davete, ihtiyarım, alilim gibi özürlerle icabetten istinkâf üzerine tekrar olunan emr-ü iradeye yine bu yolda cevap verip nihayet üçüncü def'a gelen emr üzerine maalistîğna mabeyn-i hümâyuna azîmet etmiştir. Bu sebeple o gün icray-ı tevcihat gecikmiştir. Rüştü Paşa huzura çıktıkta Şeyhülislâm kim olacak buyruldukta Hayrullah Efendi münasibdir sözünü zat-ı şahane derunf adem-i kabul ile beraber muvafakat sureti iyma buyrulmasıyle ve Hayrullah Efendi dahi yahısında habere muntazır (s. 6) bulunmasıyle derhal celb-ile bervech-i muharrer icra ve ikişer olarak bâ hatt-ı hümâyun Bab-ı âli (ye) isra olundu. Telebe-i ulûmun cemiyetle idare-i devlete alenen itiraza tasaddüfleri ve hepsinin bir lisan ile harekât-ı müttehidânede bulunmaları esaslı bir şey ve mürettibleri kimler olduğu hiss olunmuş ve işin başlangıcı şahsiyattan neş'et idüp yani Mahmud Paşa her ne gareze mebni ise Hasan Efendinin azlini kurmuş ise de becerememiş idi; bir de Hasan Efendi aleyhine

Hünkâra hocalar tarafından defa'atla arzuhaller takdimiyle tasdiata cür'et olunmuştur; bu haller rakib-i mesned-i fetva olan Hayrullah Efendi yalısında gizlice kurulan tertibattan neş'et etmiştir ki nihayet Mahmud Paşa ile Hasan Efendi azlolundular. Talebe lisaniyle meydana çıkarılan teklifler bunlar imiş ;

1 — Sultan Abdülazizin muhassasatının bir hadd-i muayyene tahdidiyle andan harice çıkmamak üzere maliye, nazâret-i kaviyeye alınmalı.

2 — Böyle bir nazâret teşkili için kâffe-i vilâyât müteberanından mürekkeb bir meclis tesis olunup memleketin varidat ve masarifatı tahdid edilmeli; bu meclis şurây-ı ümmet nâmında olmalı.

3 — Zulm-ü teaddiyatı tebeyyün edecek memurlar tedib olunmalı.

4 — Selânikte konsolosları katledenler kemal-i şiddetle tedib ve memleketin âdât ve kavaninine mugayir olarak bu katl maddesine sebep olanların dahi mücâzât-ı lâzimleri verilmeli.

Cülusun ikinci günü çıkan Vakit gazetesiyile bu fıkrayı ilân ettiler; fıkra budur: "Talebe-i ulûmun geçende icra ittikleri nümayiş matlub olan netayici tamamıyla hasıl idememiş ve yalnız tebeddül-i sadaret vukubulmuş idi. Reis-i devlet memlekette menfur olan mesleğinde ısrar ve şartname itasından kaviyyen istinkâf eylediğinden hal'i icab eyledi; ahalinin matlubu olan bu maddenin icrası zımnında Sadr-ı âzam Rüştü Paşa ve Şeyhulislâm Hayrullah Efendi ve Mithat Paşa ve Serasker Hüseyin Avni Paşa ve yirmi kadar zevat-ı saire ile Nafia müsteşarı Odeyan Efendi ve Şurây-ı devlet aza-yı sabikasından (s. 7) Ziya Bey ve Agâh Efendi ve Nazif Paşa Bab-ı seraskertde içtima etmişlerdir. Sultan Murad Hazretleri Bab-ı seraskertye davet olunduğundan, ahali tarafından davet olunduıkları halde icabet edeceklerini beyan itmeleriyle Serasker Paşa bir kaç bölük süvari askeriyle Dolmabahçe sarayına bilazîme Sultan Murad Hazretlerini alıp Bab-ı Seraskeriye getirmişlerdir. Dâr-ı Şûra Reisi Redif Paşa iki tabur askerle berren Dolmabahçe sarayını muhasara etmiş ve Bahriye Nâzırı Ahmed Paşa dahi Mes'udiye zırhlı firkateynine azimet eylemiştir; yakında şartname ilân olunacaktır; Saray-ı Hümayunda biriktirilmiş olan akçe otuz milyon lira kadar imiş; Mahmud Nedim Paşa yalısında karakol altına alınmıştır. İnteha,,

حلع Hal'den bir kaç gün evvel Sultan Abdülaziz Han Hazretleri ahşam üzeri birdenbire Çırağan sarayından Beşiktaş sarayına bfvakit nakil buyurdular, Valide Sultan tarafından celb-i kulüb için fukara çocuklarına ve yetim ve yetimlilere birer kat elbise ile beşer aded mecidiye virilmiştir ve asakir-i berriye ve bahriyye ile asakir-i zabtiyyeye ceyb-i hümâyundan birer aylık maşları ftâ olunmuştur; bu tedbirlere nazaran ortalığın heyecanı Saray-ı Hümâyun tarafından hiss olunmuş demektir. Sadr-ı cedid Rüştü Paşa, sadarete hîn-i memuriyyetinde Devlet-i aliyyenin şu hâl-i buhranında müttefikane tesviye-i umura mübaderetin lüzumunu Zat-ı Şâhâneye arz ile, Mahmud Nedim Paşa zamanında istifa ile işten çekilmiş olan Sadr-ı esbak Midhat Paşa ile Serasker-i esbak ve sabıkların mecâlis-i âliyye memuriyetlerini niyaz ile daire-i ittifakı (Padişah aleyhine) tesis eylemiştir. Sultan Abdülazizin hal'inden mukaddemce Şûray-ı Devlet Reisi Midhat Paşanın vukubulan istifasının sebebini beyan için sâdir olan Emr-i Hümâyuna cevaben mabeyn kitabetine gönderdiği lâyiha Midhat Paşa ile müttefikleri bulunan havenenin levayih-i niyât-ı fâsidânelerini işrab ile beraber suret-i sadakatte yazılmış varaka-i şeytaniyyedir.

Hulâsa-i mündericatı, Makam-ı âli-i Hilâfet-i celile-i islâmiyyeyi Avrupa hükümdarlarının hâline kıyasen zimam-ı Hükümet-i Seniyyeyi meb'usan-ı millete teslim ile istiklâliyyet-i uzmâyı tahdit manasını (s. 8)teyidden ibarettir; lâyiha Baş kitabet vasıtasıyla Sultan Abdülaziz Hanın manzurları olup olmadığı malûm değildir, mizac-ı Şâhâneye muhalif olan şeylerle tasdi olunmamasına dikkat Valide Sultan Hazretleri tarafından tenbih olunduğuna mebnî caiz ki lâyiha arz olunmamıştır. Rüştü Paşa sadarete geldikte Serasker Avni Paşa ile kuracakları turşuyu istedikleri kaba kotarmağa karşılığında bir mânî' kalmamış ve Şeyhülislâm Hayri Efendi ise hasbî olarak veliyyinmetine karşı harekete sükût etmek değil tervici tarafında ve Rüştü Paşa ile beraber memur ve intihab olunması efkâr-ı haveneye tamamlıe muvafık bulunacağı me'mul bulunmuş idi. Gice aşuru Meclis-i Has vesilesiyle Mithat Paşa, Rüştü ve Avni paşalar naire-i fesadı alevlendirmeksizin işi tertib ederler imiş; hattâ Cemaziyelâhirenin beşinci pazar günü sabahleyin Rüştü Paşa ile Avni Paşa saat üç raddelerinde Midhat Paşanın konağında saat altıya kadar birleşmişler ki bu mülâkatın manası muahharen malûm oldu.

Yevm-i mezkûrda Mabeyn Kâtibi Âtîf Bey ibtida Bâb-ı seraskerîye gidip bazı evâmir-i Şâhâneyi Serasker Avni Paşaya tebliğden sonra Bâb-ı âliye gelerek Rüştü Paşayı dahi görüp avdet etmiştir; o aralık taraf-ı Şâhânedan sadır olan evamir ve iradât-ı seniyyeyi icrada ayak sürümekle imrar-ı vakit eyledikleri sırada Başkâtibin memur-ı tebliği olduğu iş ne ise yine o yolda hareket olunmuş olacağı bedihtir.

Pazartesi günü Serkurenâ Hafız Mehmed Bey taraf-ı Şâhânedan olunan talim ve tefhim ile gûya kendiliğinden olarak Mâbeyn memurlarından birini Hüseyin Avni Paşaya gönderip “Bir iki gündür veliyyinimet efendimiz Serasker Paşayı sual buyuruyorlar; bir iradeleri olmak gerektir, teşrif etseler münasib olduğunu ihtar iderim,„ deyu söylettirir; giden âdeme Hüseyin Avni Paşa “Acele işim var, belki ahşam üstü gelebilürüm,„ cevabını verir; gelen âdeme Mehmed Bey “Canım sen söylemedin mi? Efendimiz sual idiyorlar,„ deyu tekdir ile tekrar îade ider; mumaileyhin ikinci gelişinde “Bugün gemi ile şu kadar nefer (s. 9) asker geldi, Selimiye kışlasına çıkacaklar, hâlâ gemidedirler; bunların ikmal-i levâzımı hizmeti veliyyinimete râcidir; bugün buradan infikâkim mümkün değildir. (İnşâallah yarın sabah erken gelürüm) söziyle memur-ı mumâileyhi îade etmiştir. Bu son cevap manalı olduğundan caize içine alındı. Çünkü filvaki Hüseyin Avni Paşa bu son cevabında hulf etmedi. Ertesi sabah erken değil, sabah olmadan geceden geldi; yine o gün Sultan Abdülaziz Han Hazretleri kitabcıdan mushaf-ı şerifleri istemiş, istedikleri mushaf-ı şerif getirilmediğinden ne kadar masahif-i şerife var ise Delâilülhayrat ile beraber getirdüp bir kaç nüshasını yanlarında nihade-i mahfaza-i tevkif ve diğerlerini iade ile kütübhanede ecnebî kitablarının başka mahalle vaz'ını irade ve ahşam namazını edadan sonra Harem-i Hümâyün dairesine azimet eylemişler; mushaf-ı şeriflerden bir danesinin fersude olan mahfazasının beyaz canfes gibi güzel bir şeyle yaptırılmak için Hafız Mehmed Beye verilmiş imiş; bu mahfaza muahharen Mehmed Beyin odasında zuhur etmiştir. Ertesi salı günü ki doksan üç sene-i hicriyyesi Cemaziyelulâsının yedinci ve Mayısın on sekizinci günü idi; o gün sabahleyin saat on bir sularında atılan toplar ile Sultan Abdülaziz Hazretlerinin hal' ile cennetmekân Sultan Abdülmecid Han Hazretlerinin büyük şehzadesi Sultan Murad Hazretlerinin millet tarafından padişah olduğu Dersaadet ile Bilâd-ı

Selâse ve Boğaziçinin iki cihetlerine münâdtler ve mahallât bekçileri vasıtalarıyle ilân-ı cülûs olundu.

O gün Mekke-i Mükerrerme Emet-i celilesiyle Hidiv-i Mısır ve sair eyâlât-ı Osmanîye'ye yazılan telgrafnamedir :

“Mukadderat-ı İlâhiyyeden olarak bu kerre ittifak-ı umumî ile Sultan Abdülâziz Hazretlerinin hal' ile vâris-i meşru-ı saltanat olan Sultan Murad-ı Hamis Hazretleri bugün Taht-ı Osmanîye cülûs buyurmuşlardır. Cenab-ı Hak cümleye müteyemmen ve mes'ud eyleye. Bu vechile heman ilân oluna,,

Salı gicesi olunan tertibat sırasında Dersaadet ve havali-sinde kâin telgraf merkezlerinin kapanıp haricden ferd-i vahidin hiç bir tarafla muhabere edilememesi tenbih (s. 10) olunmuştur. Bu hareketten dolayı Büyükdere mütemekkin Rusya Sefiri kuşkulanıp bir takım hırvatları Büyükdere çarşısına saldırarak “İstanbul'da kıtâl var, halk ayaklanmış,, havadisini neşrettirmiştir. Bu havadisten ahali heyecana gelüp Büyükdere zabıtası tarafından lieclilihtiyat Rumelihisarı karakolhânesinden istiâneye feryadçı gönderilerek alessheer oradan bir bölük asakiri nizamiye süratle Büyükdereye gitmişlerdir. Vakitsiz askerinin işbu azimetleri Büyükdere ihtilâl zuhur itmiş havadisi aşağı taraf ahalisini piç-ü tâbe düşürerek iki canip halkı topların sadasiyle ilân-ı cülûsa kadar muztarib olmuşlardır. Vakit gazetesinin 234 numaralı nüshasında (Lûtf-ı İlâhî) unvanlı bend-i mahsus havane-i hal' iyye kaleminden çıkmışa benzer ki mealî mukarin-i sıhhat olduğunu Hayrullah Efendiden bizzat mesmu'um olmakla ibret-i tarihiyye olmak üzere hulâsaten bu mahalle derceyledim.

“Sultan Abdülâziz Hazretlerinin Makam-ı Saltanatta bakası, devlet ve milleti tehlikede bıraktığını erkân-ı devlet (Rüştü ve Midhat ve Avni Paşalardır) teyakkun eylediler; bunun ilâc-ı serî için gayretkeşan-ı mülk-ü millet ile ve bunların icra ettikleri tedbir eseriyle Abdülâziz Han hal' olundu ve hakkında şu fetva virildi.

(SÜRET-İ FETVA)

Emirülmü'minin olan zeyd muhtellişu'ûr ve umur-ı siyasiyyeden bâbehre olup emval-i miriyyeyi mülk-ü milletin takat ve tahammül idemiyeceği mertebe masârif-i

nefsâniyyesine hasır ve umur-ı diniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl-ü teşviş ve mülk-ü milleti tahrib idüp bekası mülk-ü millet hakkında muzirr olsa hal'i lâzım olur mu? Elcevab Olur.

*Ketebehu'lfakir
Hasan Hayrullah*

Bu fetvanın tesvidini kim yazdı; kimlerin ma'rifetiyle tertib olundu? Zikrolunacaktır. Bu fetvaya dair hatıra-i kasırânemin te'hir-i tahririnden kalemi zabta muktedir olamadım. Binaenaleyh mu'tarize tarzıyla (s. 11) bu makamda kümeyt-i kaleme ruhsat-ı cevelân verdim; havene-i hal'iyyenin adüvv-i saltanat oldukları fi'ille-riyle sabittir; bunların düşman nâmiyle yadedilmesi lâzımdır; beynennas meşhurdur ki akıllı düşman akılsız dosta müreccahtır; bu düşmanlar ise akıllı olmayup akılsız düşmanlardandır. Perde-i gaflet safha-i fikriyyelerini örtmüş ve amâ-yı ihanet gözlerini kör etmişcesine önünü ardını yaptıkları işin ser-ü bünini aramayup gitmişlerdir; düşünmeli idi ki خلع hal' günü memalike neşrettikleri mezkûr ilânnamede ittffak-ı umumî ile hal'olundu ibaresi mün-deric idi. Vakit gazetesine tab'ettirdikleri fıkrada hal'in fail-leri Eşrar-ı Selâseden ibaret idüğünü ilân edişleri kendi feza-hatlerini yine kendileri âleme bildirmiş oldular; bu biaynihi Hüdavendigâr-ı mağfura fetvada muhtellişu'ûr deyüp dururken Topkapı Sarayında yazdığı tezkireyi dahi gazetelerle ilân ettiler; bu tezkireyi yazmak olur olmaz şu'uru tam erbab-ı kalemin kârı olmadığını halka gösterüp bu cihetle dahi fet-vanın vakıa mutabık olmadığını meydana koydular. Kangı kaba-hatlerini tadad eyleyim. Bir kerre fetva sukûk-i mutebere-i şer'iyye üzere yazılmış mı, ve mesele-i mundericesi mu'teberatı kütüb-i fik-hiyyeden alınmış mı? Bir de Emirülmü'minin unvan-ı meşruıyla be-nam olan halife-i zamana berhayat iken ahad-ı nâs ismi verilir mi? Bu hainler kendi emellerini düşünüp devlet ve millet ve padişahı unutmak şurda dursun Hak Taalâyı bile unuttular. Allahı unuttuklarına delil fetvaların zeylinde mu'tad olan الله اعلم Al-lahü â'lem kaydını bile tekayyüd etmemeleridir. Bu fetvaya vaz'-ı imza eden Hayri Efendiye Sultan Aziz merhum lütf-u ih-sandan başka ne muamele itmiştir? Diyelim ki diğer hainlerin kuyruk acıları olsun; bu yezidin mel'anetine sebep nedir? Arpacılar

mescidinin müezzini iken az vakit zarfında müntehay-ı rüteb-i beşeriye-i ilmiye olan Mesned-i celîle ve bunca servet-ü nîmete nâil olmuş iken bu hiyanete cür'eti kabil-i afv olur şeylerden değildir; bir gün meclisinde bulunduğumda bu makule hal' işinde bulunanların مدح medh veya mezemmetleri tarihe yazılmak âdet olduğundan kendülerinin ne suretle yâdolunacağını fakirden ledesual böyle hal' (s. 12) işlerinde bulunanların medhine dair vukufum olmayup fakat hatırıma gelen şu suale cevab buyrulur ise tarihe ne vechile kaydı lâzım geleceği münfehim olur; bir binanın imarı niyet olunduğu halde ibtida kaimen tamirinin imkânı tasavvur olunur; bu mes'eledede acaba ne suretle mütalea cereyan etti? "Benim hal' gicesine kadar malûmatım yoğ idi. Pazartesi ahşam üstü gayet mahrem olarak Avni Paşa haber verdi; senin dediğini söyledim, Sadr-ı azam Rüştü Paşa (bu) yani Abdülâziz meydanda iken olur mu? dediğine mukabil, hal'a ittifak olundu,, der iken odaya birisi gelmekle bahs orada kalmış idi. Hal' gicesine kadar haberi olmadığı yalandır; çünkü fetva emini Kara Halil Efendi ile bir iki müdahin ve hainler Mithat Paşa konağında birleşüp de fetvayı tesvid eylediklerini bilmez miydi? Vak'a-i hal'iyede vuku'a gelen gayrete ve verdiği fetvaya mükâfat olmak üzre akîb-i cülûsta aldığı murassa' Osmanî ve Mecidiye nişanları kıyamete kadar iki yüzünün karalığına alâmet olmuştur; muteriza burada bitti. Gelelim Vakit gazetesinin hülâsasının ikmaline :

İşte Sultan Abdülâzizin bu töhmetlerle hal'ine ve Şehzade Sultan Muradın iclâsına karar verilmekle Cemaziyelûlanın yedinci salı gecesi saat altı (alaturka) kararlarında Dâr-ı Şûra Reisi Redif Paşa kumandasiyle sekiz tabur nizamiye askerinin dört taburu icab eden noktalara bittaksim zabitlerine tâlimat-ı lâzime tefhim olunduktan sonra diğer dört tabur ile Beşiktaş sarayının cevanib-i berriyesi geceleyin ihata ve deniz ciheti dahi Bahriye Nazırı Ahmed Paşa kumandasiyle süfün-i mevcude ve birçok sandallarla abluka edilerek mekteb-i Harbiye Nazırı liva Süleyman Paşa (Abdülâziz Han Hazretlerinin çırağ-ı mahsuslarından ve daha beş on gün evvel ihsan buyurduğu livalık fermanının mürekkebi kurumayan haindir) mekteb taburunu alıp Saray kapusunu gelmezden evvelce bir takım asakir-i nizâmiye Saray kapusunu açtırıp harem ağalarının havlusunu tuttuktan sonra Süleyman Paşa kumandasiyle Sultan Murad'ı dairesinden çıkarıp müsellaah asker arasından mâ-

şiyen Hüseyin Avni Paşa ile Valide camiine gelmişler; orada müheyya olan kayık ile İstanbula geçilerek şafak vakti Bab-ı Seraskerîye gelmişler, evvelce Bab-ı Seraskerîde Sadr-ı azam Rüştü Paşa tarafından vükelâ ve ulema ve memurîne haberler itaresiyle peyderpey biriktikleri misillü (s. 13) talebe-i ulûm ve esnaf vesairenin dahi celbi için ibtida Sultan Bayezid medresesine "Cülûs-ı Hümâyun vukubuldu; bi'at için şitab olunsun," denilmiş; diğer medreselere dahi birbirine haber versün deyu mübaşirler gönderilmiş; keyfiyete vakıf olan bâ-yü-gedâ (Sultan Abdülaziz Han Hazretleri intikal etmiş zanniyle) takım takım Bab-ı seraskerî dairesine gelüp resm-i bi'at icrasiyle toplanıp atılmağa ve etrafa münadîler gönderilmeğe başlanmıştır. Gazetenin hulâsası burada bitti.

Biz gelelim mesmû'ata :

Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin yalısı Kuruçeşmededir; Salı gecesi sabaha karşı Sadr-ı âzamın bir adamı gelüp Efendiyi göreceğim deyu daha yalı kapısı açılmazdan kapıcıya söylediğini müteakib Hayri Efendi derhal mabeyn kapısının önünde giyinmiş, kuşanmış, hazır bulunarak ahşamdan yalıda mevcut bulunan arzuhali ile büyük kavuklulara şimdi Bab-ı fetvaya gidip sudur ve mevâlinin Bab-ı fetvaya sür'at-i azimle orada toplanarak emre muntazır olmalarını ifade ve tenbih eylediği arada kayık müheyya olmağa gelen âdem ile beraber bahçe kapısına ve oradan Bab-ı Seraskerîye gitmiştir; şimdi bu hâlden anlaşıldığına göre Şeyhülislâmın ahşamdan haberi var imiş demektir. Bab-ı seraskerîye vardığını müteakib Sultan Murad ile Avni Paşa oraya gelmiş bulunmasıyla sair taraflara haberler gönderildiği misillü taraf-ı Şeyhülislâmîden sudur ve mevâlî ve ulemanın Bab-ı Seraskerîye gelmeleri Bab-ı fetvaya ihbar olundu. O vakte kadar birikmiş olanlar hemen Bab-ı seraskerîye bilvürud icra-yı resm-i bi'ate ibtidar ittiler; geceleyin Sarayın askerle ihata olduğu İstabl-ı âmireden duyularak her ne kadar orasının dahi kapıları askerle tutulmuş ise de arka taraftan birisi çıkıp Mabeyn-i Hümâyun Başkâtibi ile Serkurenâya keyfiyeti bildirmişti; bunlar neye uğradıklarını bilemeyerek hemen Saray-ı Hümâyuna geldiklerinde içeriye girilmek mümkün olmadığını anlayup Ser-kumandan Redif Paşa'nın yanına götürüldükte yanlarına bir kaç süvari terfikiyle Bab-ı Seraskerîye gönderilmişler.

Serasker kapısında Sadr-ı âzâmın huzuruna vardıklarında "Bu mührün hükmü kalmamıştır kendilerine verin; Sultan Abdülâziz millet tarafından hal'olundu; Sultan Murad cülûs etti; böylece tebliğ edin.,, diyerek (s. 14) tahtelhîfz mumaileyhimayı iade ettiler.

Bab-ı Seraskerîde ilân-ı cülûs ile meşgul olduğu hâlde Saray tarafında Redif Paşa, Darüsseade ağası Cevher ağayı namaz vakti celble: "Git Valide Sultana haber ver, millet Sultan Azizi tahttan indirip Sultan Muradı padişah ittiler, Validesiyle Abdülâziz Han hazırlansınlar; şimdi Topkapı Sarayına gitmeleri muktezidir, kayıklar hazırdir.,, deyu yalnız Ağanın içeri girmesine müsaade virmişti; çünkü gecedden Sarayın etrafı ihata olunduğu misillü kapucular dahi bir ande hapisle kapılara askerler konulmuş ve Süleyman Paşa Sarayın içindeki harem ağalarının ve ma'iyet bölüklerinin dairelerini taht-ı muhafazaya almış olduğundan Harem-i Hümayun dairesinin haricten bir ferd ile muhaberesi kabil değil imiş. Darüssaade ağası aldığı bu kara haberi Valide Sultana tebliğ edince İkinci Hazinedar.... (boş) Kalfayı çağırıp: "Şimdi git, korkutmayup uyandır; esvabını giydir.,, deyu Sultan Aziz'in odasına gönderir; Hünkâr bîdar oldukça deniz tarafında gemilerle sandalların hâlini görünce "Korkmayın, sağ olalım, eski vakitlerde olan gibi bize de olmuş.,, deyüp hemen abdest alarak esvabını giymiş ve kılıcını kuşanmış; "Yanınıza lâzım olacak şeyleri alınız.,, dediği esnada kâffe-i Harem-i Hümayun halkı, çoluk çocukların hepsi ayakta huzuruna gelüp ettikleri gıvır -ü feryadlara yürekler dayanmaz imiş. "Canımız sağ olsun.,, deyu familyası halkına teselli virir imiş. Karadan denizden Sarayın böyle muhasara ve ablukaya alındığı bizzat meşhudları olmağla çaresiz Saraydan çıkılmak lâzım gelüp tereddüd olunur ise karadan denizden ateş idilerek Sarayın alt üst olmasına karar verildiği fıkrası dahi Redif Paşanın Darüssaade Ağasına netice-i ifadesi olduğu malûm olunca Zat-ı Şahane büyük Şehzade Yusuf Efendi ile Serkurena Hafız Mehmed Bey beş çifte bir kayığa ve Valide Sultan ve Harem-i Hümayundan bazı muhadderat âdi elbiseleriyle tehî-dest olarak diğer kayıklara bindirilerek deniz üstünde iki tarafı karakol sandallariyle tahtelhîfz Sarayburundaki Yıldızlı kapıya çıkarılmışlardır. Böyle âdi bir kayık ile Beşiktaştan Topkapıya varıncaya kadar (s. 15) eser-i himmet-i âliyyeleri olan zırhlı gemiden deniz tarafını ve merdümek-i çeşm-i itibar ettiği asakir-i nizamiyye taburlarının kara canibini ihata hid-

metinde âmâde bulduklarının re'yül'ayn müşahedesinden ve hususiyle yağmurdan ıslanarak Topkapıya çıkılıp o sefaletten husuli tabii olan hüznün ve elem ne derecelerde dîlfürûz-ı ye's-ü-matem olduğu müsellemdir. Oradan irâe olunan daire-i hâliyyeye götürülmüşlerdir. Hırka-i Saadet dairesine teveccüh ile tazarru' ve niyaz ve dua ve istigfara agaz iderek kendilerinin bu hâllerine sebep olanlardan en evvel Hüseyin Avni Paşanın ismini yâdederek bed dua eyledikleri ve Ortaköy tarafına nakillerine kadar dört gün üç gecede çektikleri mihan-ü meşakkat ve sefalette ve hattâ Valide Sultan ile Tiryal Hanımın mumsuz kandilsiz sabahlara kadar karanlıkta kaldıkları mesmu' olmuştur.

O esnada Bab-ı seraskeride emr-i bi'at tekml olup Hüdavendigâr-ı sabık Hazretlerinin ol suretle Beşiktaş Sarayından infikâkleri malûm oldukta Sultan Murad arabasına binüp arkasında Sadr-ı âzam ile Mithat Paşa bir arabada olarak sair vükelâ ve memurın dahi Bab-ı Seraskeriden hareketle bir nevi alay hey'etiyle Bab-ı âli caddesinden Sirkeci iskelesinde müheyya olan saltanat kayığıyla Dolmabahçe Sarayına gelinüp Divan yerinde resm-i teşrifat üzere betekrar cülûs ve bi'at usulünü icra ettiler; Bab-ı seraskeride akîb-i ilân-ı cülûsta Ziya Beyin Sultan Murad tarafından Mabeyin Başkâtibi nasbolunduğunu Ziya Bey Rüştü Paşaya ifade ettikte Rüştü Paşa Sultan Muradın yanına girüp ne dedi ise deyüp Esat Paşa zâde Sadullah Beyi Başkâtib ve Hazine Kethüdası Etem Beyi Serkurena ittirerek Ziya Beyin şem'-i ümidini söyündürmüştür; ertesi günü Maarif Müsteşarı Salih Efendi ki Cennetmekân Sultan Abdülmeccid Han Hazretlerinin zamanında bir aralık hekimbaşı olmuştu, bu münasebetle tereddüdü olduğundan Valide Kethüdası ve oğlu Mâbeyin Kâtibi oldu. Açıkta kalan Maarif Müsteşarlığıyla Ziya Bey işgal kılındı, Damad Nuri Paşa Mabeyin Müşiri, büyük biraderi İkinci Mâbeyinci, Tabip Kapelyon Hekimbaşı, Mahmud Nedim Paşa zamanında Ticaret Nezaretinden Muhakemat Riyasetine tenzil kılınan Damad Mahmud Paşa Ticaret Nazırı, esbak Sadaret müsteşarı İzmirli Mustafa Efendi Muhakemat Reisi nasbolundu.

Abdülâziz Han Hazretlerinin zamanındaki (s. 16) israfata karşı halka gösteriş olmak üzere Saray-ı Hümâyun hademe ve memurlarından tenkihat icra ve İstabl-ı âmire hayvanlarının işe yarayanları süvari alaylarına (iş erlerinin ahırlarına) ve bir mikdarı Çiftlikât-ı Hümâyuna gönderilmiştir. Hal'e lüzum gösteren esbabı, ilân ile tebrîe-i zim-

mete çalıştılar; esbab-ı mezkûre bunlar imiş, milyonlarla altınlar iddihar eylemiş, halkın zaruret ve ihtiyacına bakmamış, Hersekte bunca masarif ve nüfus-ı islâmiyyenin telefini kaydetmemiş, umur-ı devleti Nedim Paşaya ihale eylemiş, hayrhâhân-ı vükelânın ihtaratına nazar eylememiş, Abraham Paşayı mahrem-i hâs ederek vezaret virmiş, Meclis-i Hassa memur itmiş, Rusya Sefirinin reyile hareket olunmuş, gibi avampesend bir takım hezeyan-ı mahmumlarla gûya isbat-ı hamîyyet idilmiştir.

Sultan Abdülazizin milyonlarca altınları sandıklara koymuş imiş, bu altınları vükelâ tamamiyle meydana çıkarıp muzayeka-i hazırayı def'edecekler imiş gibi sözler işaasıyle beraber Valide Sultanın nukud ve mücevherat-ı müddehâresiyle Harem-i Hümâyün halkının sepet ve çantaları ve esvabları cem'edilüp Mabeyin Müşiri Nuri Paşanın Sarayın üst katında deniz cihetindeki şahane odasına yığılarak ve odanın yarı yerine kadar karma karışık doldurularak (ceyb) Ceb-i Hümâyün Kâtibi yediyle birer birer açılıp Nuri Paşanın önünde alâ meleilhuzzar tadad ve rüyet ve hfn-i temaşada Kasap Hristoki yeni Valideye sarraf olmuştu, mersumun dahi o melhame-i acibede defa'atla bulunduğu muhakkaktır, acaba bu şeyler oradan nereye gitti ne oldu Ceyb-i Hümâyün Kâtibi defter etti mi idi? böyle hamîyyetsizlik bu rütbe gaddarlık hiç bir zaman ve mekânda işidilmiş görülmüş şey değildir; yezidler Haremsaray-ı Hümâyün muhadderatının eşya ve esvabına varıncaya kadar el uzatmak ve çıkacak gözlerine kestirdikleri cevâriye göz koyarak ve bir takımını sokaklara bırakarak yâr-u agyara karşı irtikâb olunan mel'anetler için nasıl lâ'net olunmak gerektir bilemem. Nuri Paşanın odasında misafiretle o eşya haline tesadüf eden (S.16) Şûray-ı Devlet Dahiliye Dairesi Reisi Besim Bey, Hristoki dahi mevcut olduğu halde Nuri Paşaya bu ne te'essüf olunacak harekettir, muhadderat-ı Haremsaray-ı Hümâyünün bu eşyalarını böyle teşhir hamîyyete yakışır mı? deyu Ceyb-i Hümâyün Kâtibine "Gel, bu şeyleri kaldır, ayıbtır,, demiştir.

İşte bir gün evvel Padişah ve bilcümle hanedan ve kurena ve bendegâniyle ve bunca emval ve mücevherat ile mâlâmâl olan Saray-ı âli irtesi gün büsbütün hâli kalmıştır.

Sultan Murad'a can yoldaşlığı itmek için vükelâ ve Şeyhülislâm birkaç geceler orada yattılar; bir garabet daha: Cülûsun beşinci günü Sultan Aziz'in iddihar ettiği birçok konsolid ve şömendöfer

kâğıdları Nuri Paşa yediyle arabalarla, Bab-ı âliye (mâl-i ganayim gibi) getirilip mahzar-ı vükelâda bittadat bankaya teslim olunmak üzere Maliye Nazırı Galip Paşaya teslim olunmuştur. Gazetelerle böyle iş'a olundu; Nuri Paşanın filvaki konsolid arabalarını Bab-ı âliye getirdiği görüldüğü muhakkak ise de Meclis-i hâs odasında o kadar milyonluk evrakın çarçabuk sayılması mümkün müdür ? Bir de doğruca Maliye Hazinesine getirilmeyüp te cihaz alayı gibi arabaların Bab-ı âliye ve oradan devr-i esvak edilerek Maliyeye götürülmesi Hudavendigâr-ı mahlû'un hâlini (ve fetvanın hilâf-ı mealini) halka teşhir gazezidir. Hudavendigâr-ı müşarünileyhin idihar buyurduğu söylenen nukudu yirmi bin kese olup Sultan Murad'ın cülüsünde çoğunun zayıf olduğu işidilmiştir.

Sultan Abdülaziz Hazretlerine istifsar için. Serkurena Topkapıya gönderilmiş imiş; bu istifsara cevaben gönderdikleri tezkire-i seniyye ki suret-i âtîde mûndericidir. Tebrik-i cülûs ile beraber kendülerinin Topkapıdan kaldırılıp Çırağan Sarayının üst tarafındaki daireye nakillerine müsaade ve canlarının muhafaza kılınmasını pek sûzişli olarak eyledikleri reca üzerine hemen daire-i mezkûre hazırlattırılıp Cuma günü alesseher Valide Sultan ve evlât ve iyalleriyle oraya naklettirilmiştir.

(Tezkirenin sureti)

Evvelâ Cenab-ı Allaha bâdehû Atebe-i Şevketlerine sığınurum. Cülûs-ı Hümâgunlarını tebrik ile beraber hidmet-i millette sarf-ı mesâî itmiş isem de hoşnudî hasıl idemediğimi beyan ve Zat-ı Şahanelerinin (18) hoşnudî-i milleti müstelzim olacak hayırlu işlere muvaffakiyetini temenni iderim, Devletin itilây-ı şan ve muhafazasına vesile-i müstekille olabilecek âlât-ü esbabı Cenab-ı Mülûkânelerine âmâde etmiş olduğumu feramûş buyurmazlar ümidindeyim; kendi elimle silâhlandırdığım asker beni bu hâle getürdüğünü dahi tahattur buyurmalarını tavsiyeye ibtidar iderek mürüvvet ve insaniyet sıkılmışlara yardım etmek meziyyetini gösterdiğinden bulunduğum tenkânây-ı ıztırabdan halâs ile bir mekân-ı mahsus için inâyet-i Şehriyarîlerini reca iderim ve Saltanat-ı Âl-i Os-

*mâni Abdülmecid Han Hazretlerinin hanedanına terk
eylerim.*

Fi 8 ca 93

Sultan-ı Mahlûc

Abdülaziz

Amminiz

Bu tezkireden başka daha iki ki Topkapıdan üç kıt'a tezkire gönderilmiş imiş. İlân olunan ibtidaki tezkire olup diğerlerinin meydana çıkarılmadığı ve bâlâda sureti muharrer ma'hûd fetvada kendülerine azvolunan şuarsuzluğa dair beddua eyledikleri rehfn-i tahkiktir. Hal'in vukuundan bir kaç gün evvel softaların hareketleri Midhat Paşanın si'âyetidir Hersek ve Karadağ taraflarında dökülen kanlara takat gelmiyor; bunu yoluna koyacak yine Mahmud Nedim Paşa'dır, Mahmud Paşa'yı getirmeli, Midhat Paşa'yı İstanbul'dan teb'id etmeli buyurmuşlar imiş. İşte bu sözler dahi vesatet-i münafikin ile havenenin kulağına vasıl olması tacil-i icray-ı habasetlerine bâdi olmuştur. Hudavendigâr-ı müşarünileyhin daire-i mezkûreye nakilleri yevm-i Cum'a idi; o gün Ayasofya'ya selâmlık oldu; selâmlık toplarından tasdi olunmamaları için karadan gidilüp gelmiştir. Cumartesi günü Turuk-ı Aliyye meşâyihi ve Galata bankerleri Mabeyn-i Hümâyuna da'vetle tebrik ve bi'at ettiler. Meşayih ile frenklerin birlikte da'vetleri ve hususiyle az çok masrafla gelmeğe mecbur olan fukaray-ı meşâyihe cülûs sadakası olarak birer mikdar para verilmiyerek tehîdest i'adeleri adem-i tevfiik emarelerinden addolunmuştur.

Aktb-i bi'at-i meşayihde Mevlevî Şeyhi Osman Efendi makama münasib dua etmiştir (s. 19) Topkapı Sarayından mahud daireye hfn-i nakilde ve kayıktan çıkıp irae olunan odaya varınca-ya kadar yanlarında Valide Sultan ve haremler ve evlâd-ı kiramtlerinin önünde bilmedikleri korkunc memur ve askerlerin btedebâne hareketleri, riâyetsizlikleri o vücud-ı azizi daha o gün dilhun etmiştir. Kapının ve pencerelerin önlerinden münfek olmayan müsellâh adamların etvar-ı vahşiyanesi dayanılır şey değil imiş. Sultan Murada yazdığı tezkireler üzerine daire-i mezkûreye geldiklerinde eşyalarının hakaretle çıkarılması ve denizde dizilen mavuna gibi şeylerin sebebini sual için kendileri Hazinedar Kalfanın arkasında gizlenüp orada duran zabite pencereden, "Yahu bu mavnalar burada niçün duruyor?," deyu söyleyince "Ne duracak?"

pislik ve horluk için duruyor,, dediği mesmu'ları olması gayet güclerine gitmiş ve hal' gününden vefatlarına kadar pantolonlarını çıkarmayıp esvablariyle oturmuşlar imiş. Mahmud Nedim Paşa için "Bana azv-i kusur ediyorlar imiş, ben anı tuttuğum Rusyayı idare ittüğü için idi. Rusya ile hoş geçinmek politikamız icabındandır; şimdiye kadar tecrübe ettim, bundan başka bize çare yoktur zanneder idim, vükelâ ittifak ile bana ne söylediler de yapmadım,, diyerek sebep olanlara bed dua etmiştir. Bu ahval-i hevlnâk ile Cuma gününden Pazar gününe kadar imrar-ı vakit eyleyüp pazar günü saat üç sularında oturdukları odada hissolunan bir dehşet üzerine Valide Sultan ile Üçüncü Kadınefendi güç halle odanın kapısını açtıklarında Müşarünileyh kan revan içinde serilüp yatıyor. İki birden vaveylâ ile üzerine sarıldıkları ve henüz eser-i hayat bulunduğu hâlde haricten hücum ile Valide Sultanın zor ile ellerini çeküp o vücud-ı mes'udu hakaretle odadan kaldırıp Karakolhane odasına götürdükleri hinde Hüseyin Avni Paşa müheyya bulunarak yatırdıkları yerde gözlerini Avni Paşaya dikerek vefat itmiştir. Üzerlerine bir beyaz örtü örtülüp kendü kendüyi mikraz ile telef etmiş şayiasını ilân ile derhal yerli ve ecebî etıbbayı cem'ile muayene ittirdiler. Mikraz ile kendusini telefine dair aldıkları raportu gazetelerle ilân ettiler. Akıllarınca mel'anetlerini bu tedbir ile setreylediler; o hengâme-i kıyametnişanda Haremsaray halkının feryad-ü figanı zemin-ü âsmanı mâtemnişan itmiştir; işbu hâl-i dilsuz Mabeyn-i Hümâyuna aksettikte Mabeyin Müşiri Nuri Paşa (s. 20) ile orada mevcut bazı etfbba ve hademe daire-i yeis-ü mateme koşuşarak bervech-i muharrer hekimlerin cem'tyle alınan malûmatı ilân ittiler; bâdehu o na'ş-ı mağfiretnakşı İstanbul Sarayına nakl ile techiz-ü tekfin ve tertib olunan matem alayıyla peder-i emcedleri cennetmekân Sultan Mahmud Han Hazretlerinin türbe-i şeriflerine tedfin ittiler ve hükm-i kat'ıyyülmefadı azâde-i şaibe-i tehallûf olan بشرالقاتل بالقتل tehdidinden gafletle havene-i mel'üne oradan yıkılıp gittiler ve kıyamete kadar acısı yüreklerden çıkmayacak hüzn-ü kedere bâdi oldular; akıllarınca hekimlerin verdikleri raport ile eyadi-i mes'uliyetten kurtuldular; bilmediler ki bigayr-i hakkın dökülen kan yerde kalmaz; bu kelâmdaki kan alelîtlaktır; ya bu ıtlak içinde Halife-i Peygamberî olan Padişaha ihanetten cereyan eden kanlar cism-i mülk-ü millete devası müşkil ne türlü yareler açar ve aziz-i müntekim olan Cenab-ı

Rabb-i kadtr o halife-i mazlûmun intikamını ahz için bir zıll-i zalil ve Padişah-ı hamidülhusali ziver-i Taht-ı âli-i Osmanî ider de o havene-i âsiyyenin hadlerini bildirir. İşte o ihsan ve lûtf-ı Cenâb-ı Rabb-i mennan olan veliyyinimetimiz Padişah-ı adaletpenahımız Gazi Sultan Abdülhamid Han Efendimiz Hazretleridir ki senesi sırasında yazılacağı vechile Çerkes Hasan'ın seyfinden bakiyye kalan havene-yi ne vechile kahr-ü tedmire muvaffak oldukları âlemin meşhudi olmuştur.

Sultan Abdülâziz Hazretlerinin intikalini müteakib Midhat Paşa konağı hadisesi Cenab-ı müntekimin sertulintikam olduğunu gösterdi. Çerkes Hasanın idamına tacil olunması bakiyye-i seyfi olan havenenin harekât-ı zalimanelerinin ört bas edilmesi mütaleasına mebni olduğu olvakit mesmû' olmuştur. Çerkes Hasanı gûya talim eden Damad Mahmud Paşa olduğunu birisi Midhat Paşaya hikâye eyledikte iki ellerini dizlerine vurarak "Aman bu sahih olmak gerektir, zira her mecliste bulunur iken Mahmud Paşanın o gece bulunmayışı bunu teyid ider," demiştir (s. 21)

اذكروا الفاجرکي يحذروه الناس emrine ittibâan Kayserili Ahmed Paşadan bir mikdar bahsedeceğim: Merkurum cahil ve cesur bed manzar bir şahs-ı menfur idi, bunun da hainliğine sebep meğer Sultan Abdülâziz Han Kaptan paşalık unvanını merkurumdan diriğ buyurması imiş; ne büyük mel'anet! Kayserili bayağı bir şahıs olup bu kadar nîmet ve servet ve vezârete nail olmuşken Kaptan paşalık unvanile Bahriye Nazırlığı namı arasındaki fark-ı mevhumun bu rütbe cinayete kadar cür'et verecek efkârda bulunmasının ne derecelerde insana hayret vereceği kabil-i tarif değildir. Bu fikr-i mel'unanesine mebni hal' gecesi Saray-ı Hümâyunu denizden abluka etmiştir; humk-u cehaleti münasebetiyle şayan-ı zabt-u tahrir ağzından söz almak ümidiyle bir gün civar-ı fakîranemde kâin konağına gidüp hfn-i mülâkatda keyfiyet-i malûmeden bahs açıldıkta bî mehaba iftihar iderek "Biz bir iki senedenberu Avni Paşa ile bu işi kurmuş idik," demesini müteakib odadan içeri müsafir gelmekle kesilecek lisanı orada kesildi, başka lâkırdıya girişildi, ilerusunu söyleyemedi idi.

Eşhas-ı mâhûdeden birisi dahi Mütercim Rüştü Paşa ki devlette Koca Rüştü Paşa namını almış ve fart-ı vekar ve malûmat-ı bi şümar ile şöhretşiar olmuştur. Mevlidi Sinop Sancağı dahilinde

Ayandon kazası olup bin iki yüz kırk tarihlerinde İstanbula dönüşerek Tophanede yorgancı çırağı iken Vak'a-i Hayriyyede Nizam askerine nefer kaydolunmuş ve zatında gayur, okuyup yazmağa mecbur olmasıyla hod be hod tâ neferlik vaktinden tahsil-i maarife hasr-ı evkat iderek daha küçük zabıt olduğu halde birkaç seneler Boğaziçi karakolları hizmetinde iken Fransız lisanını öğrenmeğe sa'y ile ilerüleyerek ve bizâ'ası Bab-ı Seraskerice bilinerek mütevaffâ Serdar Ömer Paşa ki olvakit Kolağalık rütbesiyle müşarünileyhle beraber terceme hizmetine memur oldular; Ömer Paşanın ihtidası münasebetiyle zaten fransızca'yı ve müşarünileyh fransızca ile beraber türkçe lisanını bilmeleriyle bir müddet orada istihdam olunduktan sonra elli beş tarihinde Sultan Abdülmecit Han merhumun cülûslarında Rıza Paşaya çatarak tensikat-ı askeriyyeye dair kaleme alınan nizamnameler tercemeleri münasebetiyle mütercimlik namını alıp terfi-i rütbe ile Dâr-ı Şûrâ azalığına ve oradan refte refte kat'ı derecat iderek defa'atle Sadaret-i uzma mesned-i celiline nail olmuştur; tenperver hodbin her şeye muteriz meclisi daima halkın meayibi ile birer hikâye-i avampesendaneye münhasır ve icraatı vakiaya reddi hazır idi; beğenmediği şeyi yalnız beğenmediği söziyle bırakıp tedbiri tarafından âtil ve riya ve süm'ayı şebeke edinmiş bir koca batıl idi; bunca zaman istihdamla sayısız ihsanlara ve maaşat ve tayinat ve nişanlar ve şanlara ve iltifatlara mazhar olmuş iken Sultan Abdülaziz Han gibi bir veliyyinimetin bir kaç hainlere tebaiyyetle hal'ine cesaret etmiştir; öyle nîmet hainidir ki Rusya meselesi hakkında Bab-ı âlide defe'atle akdolunan mecalis-i umumiyyenin birinde Horhor çeşmesini ve hokkabaz tenekesi gibi kullandığı gözlerinden yaşlar akıdarak mahzar-ı umumîde tebrî-i zimmet marazında (On yedi yıl Sultan Abdülâziz'in zamanında on dört yıl ma'zullük hâline tahammül olunur mu?) söziyle hal'a cesareti garaz-ı zâtîsinden neş'et etmiş olduğunu bi mehâbâ huzzara ilân eyledi. Ayağının çarığına Bab-ı devlette çıkarıp şikâyet itti, ma'zullük zamanlarında ise şehriye on beş binden kırk bin kuruşa kadar aldığı maaşlara dahi nankörlük itmesi garib şeydir; Mağnisa civarında on beş bin altına aldığı çiftliği için parasını para ile almış olduğu harem-i çerkeziyyenin verdiği için ilân etmesi ve Kapı kethüdası Yusuf Cemil ile içli dışlı âmizişi çirkin şey idi; şekli gibi tavr-u müşvarı acib bir heykel-i garibtir. Zaman-ı me'muri-

yetinde keyfe - mâşâ' hareketi kanun-ı tabiati olup dilediği zaman istihdam olunur, istemezse gûşe-i istiğnaya çekiliyor idi. Müşarünileyhin şımarmasına Mustafa Reşid Paşa sebep olmuştur ki (s. 23) bazı muhaliflerine karşı bunu kullanır idi. Reşid Paşanın vefatından sonra vücud-ı devletin iki eli mesabesinde bulunan Âli ve Fuad Paşalar dahi üçüncü addiyle keffe-i mizan-ı ikballerine bunu denk taşı addeylemeleri kendüsini ne oldum delisi itmiş idi.

Gelelim Midhat Paşaya: Müşarünileyh Rusçuklu Kadı Eşref Efendinin oğludur; Rusçukta doğmuştur; sabavetinde hıfz-ı Kur'ân-ı Kerime muvaffak olup İstanbulla geldikte Fatih cami'-i şerifinde iyice tahsil-i ilme çalıştığı arada ve elli sekiz tarihlerinde Mektûbî-i Sadr-ı âli odasına me'mur olmuş ve zatında zeki ve fatin ve fenn-i kitabette hüsnü selikası yardımıyla kesb-i şöhret ve bir müddet taşra divan kitabeti ile meşgul ve muahharen Meclis-i Vâlâ Mazbata Odasına me'mur olup az vakitte serhalife ve sonraları Meclis-i Vâlâ kâtibi olmuştur. Gözünü budaktan sakınmaz ceri ve cesur ve alıp vermeden çekinmez ve vaktini eğlencesiz geçirmez idi; olvakit Hazine-i celileyi izrar yolunda itiyat olunan iltizamata girişerek kesb-i servet itmişti. Bulgar komitelerinin def'i memuriyetinde gösterdiği harekâtı şayan-ı pesend-i âli olmuş ve me'zunen Avrupaya seyahatı esnasında lisan-ı franseviyi dahi tahsil ile sinan-ı efkâr-ı serbestanesine zâğ virmişti. Avrupadan avdetinde uhdesine vezaret ile Niş eyaleti ve muahharen Rusçuk ve Silistre ile Niş ve Sofyaya kadar mahaller Tuna Vilâyeti namıyla bitteşkil kendusine ihale olunmuştur; Rusçuktan muvakkaten İstanbulla gelüp kaleme aldığı vilâyet nizamnamesini icraya me'zuniyetle avdet ve ibtida vilâyet usulünün Rusçukta teşkiline musabakat itmiştir. Bulgar fâsidlerini bilâ eman katl-ü idam eylemesi Bulgar milletinin şiddet-i şâkavetlerini mucib olmuştur. Sonraları İstanbulla gelüp Şuray-ı Devletin teşkiline mübaderet ve Şuray-ı Devlet Riyasetiyle keyfe mâyeşâ hareket ve *Jöntürkler* namıyla yâdolan bir takım frenk tavırlı gençleri dahil-i bezm-i ülfet iderek Devlet-i Aliyye-i Osmaniiyenin usul-ü idare-i istiklaliyesini meşrutiyet kalıbına koymağa gizlice çalışarak daha Sultan Abdülaziz Han zamanında Kanun-i Esasi fikrine düşmüştü; o fikirde bulunan (s. 24) bir takım yeni yetişmeler her zaman etrafına üşmüş idi; bu müddet aralarında iki defa Sadr-ı âzam ve Bağdad Valisi oldu; Devlet-i Aliyye tebdil-i usul-ü meslek eylemedikçe mevki'ini tutamı-

yacağı neticesini mübeyyin kaleme aldığı bâlada muharrer lâyiha-i mufassalayı bî-perva Sultan Aziz gibi korkunç bir padişaha takdime cesaret etmiştir; faziha-i hal'iyvede ilerüde bulunanların biri kendisi olmuştur. Pederinin vefatını kendüsüne haber verdiklerinde ızhar-ı beşâsetle şehriye pederine virmekte olduğu paradan halâs olacağını İma ile "Senede şu kadar bin kuruş iradım olacaktır.,, dediği mader-i behatâ olduğunu bildirmiştir.

Hüseyin Avni Paşa (*hased-i kalb-i adû lûtf ile olmaz zâil*) medlülünce müşarünileyh memleketi olan Ispartaya nefyolunmasından dolayı veliyyinimetine olan husumetini ne vechile icra etmiş ve bir hafta zarfında cezay-ı sezasını bulmuş olduğu malûm olduğundan tafsile hacet görünmemiştir.

Sadr-ı sabık Mahmud Nedim Paşanın yalısı karagol altına alınmak ve kendüsüne enva'-ı hakaretler kılınmak ile beraber Çeşmede ikamet itmek üzere Der-i sa'âdetten çıkıp gitmiştir.

(Beyan-ı Ma'zeret)

Maslahat-ı hal'iyyenin çigûnegi-i tertib-ü icrası ve ibtida-yı emirde böyle bir müşkil işin icrası hangi gözü pek fedayî köpek tarafından dermiyan edildiği ve bunun ne vakitlerdenberu ve nerede müzakeresi olduğu ve haftasına varmazdan gece vakti Midhat Paşa konağında vuku' bulan vak'a-i ibretnümaya sebep garaz-ı şahsî olup olmadığı hakkiyle bilinüp yazılmak vak'anüvisce icab-ı memuriyetten ise de bâlâda maharrer ba'zı mevaddan başka ıttılâ'a muktedir olamadım. Bilenlerin söylemeyeceklerini ve söyleyenlerin bilmediklerini bildiğimden çaresiz bu kadar cık ifadatla hatm-i kelâm eyledim.

Çırağ-ı Mahsus-ı Hazret-i Padişahî Vak'anüvis Ahmed Lûtfi

Vak'anüvis Lûtfi Efendi Midhat Paşa ve arkadaşlarının muhakemeleri dolayısıyla Abdülhamide bir manzume takdim etmiştir:

Hazret-i Abdülhamid Hânın bu esnâda yine
Mihri adlinden meh-i âfâk oldu müsteftd
Koymadı Sultan Azizin kanını yerde o Şah
Bak tecelli-i aziz-i zü-ntikam oldu bedîd

Öyle bir dâvây-ı âli-i adâlet açtı kim
 Görmedi Ahd-ı Saâdettenberi çarh-ı anîd
 Mahzar-ı âlemde ol divânda katilleri
 Hadde-i kanun-ı adle çekti ol şâh-ı vahîd
 Hamdelillâh oldı zâhir hükm-i Şer'i Ahmedî
 Sâye-i Abdülhamid hânîde ber vefk-i ümîd
 Haşredek tahtında şevketle Huday-ı müste'ân
 Ömrünü ikbalini itsün mezîd ender mezîd
 Zıll-i seyfiyle zalâm-ı zulm-ü udvan mahvolup
 Subh-ı asâyiş açılusun kalmasun güft-ü şînd
 Bilbedâhe söyledi işbu iki tarihleri
 Devletin vaka'nüvis-i hâssı Lûtfi-i abîd

Seyfini arşa asup mahveyledi cânileri 1298
 Hakkını Sultan Azizin aldı Han Abdülhamîd 1298

Lûtfi Efendi bu manzumesini şu tezkeresiyle takdim etmiştir :

“Sâye-i muvaffakiyyetvaye-i Hazret-i Padişahîde bu def'a Pertev-pâş-ı çeşm-i itibar-ı ülülebsar olan hurşid-i cihantab-ı adalet-i seniyye ki hire-fermay-ı uyûn-i şehnâme-hânân-ı cihandır; bunun tari-ka-i nesriyye ile tenvir-i sahayif-i tarihiyyesine müsare'at mütehat-tim-i zimmeti me'muriyet ise de semend-i hâme-i çapik - cevelân bilâ ihtiyar şahrah-ı nazm-ü inşada pûyan olarak ol vadiide kat'eylediği mesafe-i manzume-i tarihiyye maruz-ı Atebe-i Seniyye buyrulmak tazarru'ıyla takdim-i Huzur-ı Sami-i Cenabı dâi nüvazileri kılınmış olmağla olbabda ve herhalde emr ü ferman Hazret-i Veliyyül-emrindir.,,

*El'abd-üd-dâ'i Vak'anüvis
 Ahmed Lûtfi*

BİBLİYOGRAFYA

“Sovjetskoye Vostokovedeniye,, (Sovyet Orientalistiği).
1940, C. I. s. 267.

Sovyetler Cumhuriyeti İlimler Akademisinin şarkiyata dair çok önemli yayınlarda bulunduğu malûmdur. Bilhassa «Şarkı tetkik enstitüsü» tarafından yayınlanan eserlerin ekserisi İslâm ve Türk dünyasını çok yakından ilgilendiren konular üzerine yazılmış eserlerdir. Bununla beraber inkılâba kadar 25 yıl muntazam surette devam eden «Şark bölümü muhtıraları ZWO» dergisi gibi devamlı bir derginin, Sovyetler devrinde devam ettirilemediği görülmektedir. ZWO dergisini hatırlatan ZKW (= Memoires du Comité des Orientalistes) dergisi de beşinci cildinden sonra devam ettirilemedi. Burada tanıtmak istediğim «Sov. Vostokovedeniye» dergisi de ZWO ve ZKW dergisini hatırlatıyor. Birinci cildi 1940 sonlarında çıkmıştır. Devam edip etmediğini bilmiyoruz.

Birinci cildin içindeki makale ve etüdler şunlardır :

Sovvet şarkiyatının aktüel meseleleri (A. P. Barannikov); Ruslar hakkında arap haberleri (W. W. Barthold); Milâttan önceki birinci asırdan milâd yılına kadar Hunlar'ın tarihinden (A. N. Bernstam); Çin matbaacılığı tarihinden, X-XIII asırlar (K. Flug); Nizamı ve onu tetkik (E. E. Berthels); Alişir Nevâî (A. K. Borovkov); Şota Rustaveli ve Gürcü folkloru (I. Megrelidze), Moğul dilinde kelam kısımları (N. Poppe); Eski çinin serbest düşünceli mütefekiri Yang Tchou (A. Petrov); Hara-

Hoto ve Turfan'da bulunan Süryani ve Süryani harfleriyle yazılı türkçe metinler (N. Pigoulevskaya); bibliyografya, notlar ve ilmî olaylar.

Bu makale ve etüdlere Türk tarihi ile ilgili olanlarını tanıtmak istiyoruz.

Barannikov'un makalesi dergiye giriş olarak yazılmıştır. Bu makalede Sovyet hükûmetinin şarkı öğrenme ve araştırma sahasındaki resmî görüşleri anlatılmaktadır.

Barthold'un «Ruslar hakkında arap haberleri» (s. 17-50) başlıklı makalesi 1918 de yazılmış ve evrakları arasında bulunmuş eski bir makedir. Bu makalede Karadeniz, Baltık ve Hazer denizleri havzalarıyla Akdeniz ve Uzak Doğu ülkelerinin iktisadî, siyâsî ve kültürel münasebetleri ve bu münasebetlerde eski zamanlarda Türk kavimlerinin ve sonra XI. asırdan itibaren «Rus» adıyla tarih sahnesine çıkan yeni bir unsurun oynadıkları roller bahis konusu edilmiştir.

Bu makalede verilen malûmat şöyle hülâsa edilebilir :

1 — Çok eski zamanlardanberi Karadeniz ve Baltık arasında vaki ülkeler bir yandan - batı ve cenuptan - Akdeniz, ikinci yandan da doğudan-Orta Asya kültürleri tesirine maruz bulunmuşlardır. Bununla beraber, Karadenize ve Baltık denizine dökülen ırmakların kaynakları birbirine yakın buldukları halde, her iki havza kendi başlarına yaşayor, birbiriyle doğrudan doğruya münasebetleri yoktu. Arap fü-

tuhatı devrine kadar Volga ve Dinyeper havzalarına dair tarihî malûmata malik değiliz.

Kara denizin şimal kıyılarına dair mufassal malûmat veren Herodot'un (V. asır) kıyıların ötesinde, şimalde yaşayan kavimler hakkında sağlam bilgisi yoktu. Birinci asırda yazan klâsik müellifler ise Volga (İdil) ırmağının varlığını bile bilmiyorlardı. Hazer denizini şimal muhit denizinin körfezi sayarlardı. Onlar için Dinyeper kaynakları Nil ırmağının kaynakları kadar meçhuldu. Volga ırmağı milâdın II. asrında Fince Ra, Ural ırmağı da türkçe Yayık (Cayık) adlarıyla tanıldı. Volga bugünkü türkçe İtil-İdil adile 570 de malûm oluyor. Fakat bu adın verilmesi herhalde IV. asırdan sonra olmadığını şüphesizdir.

2 — Klâsik müelliflerin açık malûmat vermemelerine rağmen milâddan önce VI. asırda bile Amuderya ve Sırderya havzalarından Volga havzasına ve oradan Baltık sahillerine giden ticaret yolu mevcuddu. Bu yol Akdeniz kıyılarını da içine alan İran imparatorluğu üzerinden geçiyordu.

3 — Horezm ile Karadenizin Kafkasya sahilleri arasındaki ticaret yolunu Yunanlılar İskender seferinde öğrendiler. Fakat bu yoldan faydalanmadılar.

4 — Hazer denizinin şimal kıyılarına giden ticaret yollarına dair epeyce açık malûmat milâddan önceki I. asra aiddir, bu yollar ile, o zaman Aors adıyla tanılan kavmin yaşadığı ülkeye Hind ve Bâbil malları kervanlarla getirilirdi.

Bu yollardan biri Cenub Batıdan, Kafkasya üzerinden, ikincisi de Cenub Doğudan, Türkistan üzerinden gelirdi. Bu Aors'ların bir kısmı garpte Don'a kadar ilerlemiş bulunuyordu. Bu devirde Orta Asya yalnız Hind ile de-

ğil, Çin ile de ticarî münasebetlerde ve Uzak Doğu malları cenubî Rusya'ya kadar sokulurdu. Çinlilere milattan iki asır önce malûm olan Yan-tsay kavmi Aors'ların ta kendisidir, çünkü Çinlilere göre bu kavim milâdın birinci asrında Alan adını almışlardı. Klâsik müelliflerde aynı zamanda Aors'ları Alan adıyla tanımışlardır. Kırım'daki Sudak bu Alanların şehridir ki kilise rivayetlerine göre, 212 de kurulmuştu (bu Sugdak-Sudak Zerefşan Sogd'larının adını taşımaktadır).

5 — Orta Asyadan Avrupa'ya göçebe kavimler hareketi Cenubî Rusyanın Uzak Doğu ile olan ticaret münasebetlerine engel olmadı, bilâkis bu münasebetlerin inkişafına yardım etti.

6 — VI. inci asırda Cenubî Rusya Türk İmparatorluğuna girdi. Bizans kaynaklarından malûmdur ki Türkler 570 senelerinde Alanları mâğlup ederek Kerç şehrini muhasara ettiler. Bizanslılarla Gök Türk devletinin siyâsî münasebeti bu devrede başlamıştır.

Cenubî Rusyayı içine alan batı Türk İmparatorluğu VI. asırda dağıldı. Cenubî Rusyada bunun yerinde VII. asırda Hazer devletinin teşekkül etmiş olduğunu görüyoruz. Bu devlette türk gelenekleri hakim olduğu halde halkı Gök türkçeden başka bir dil konuşuyordu.

IX—X inci asırlara ait arap kaynaklarından malûmdur ki Bulgarlar ve Hazerler türklere anlaşılmayan bir dille konuşuyorlardı. Her halde bu dil Hun birliğine giren türklere Volga'daki Fin kavimlerinin (II. inci asırda) karışmasından hasıl olan Çuvaş türklere'nin dili olsa gerektir.

7 — Hazerlerle Arapların çarpışmaları İslâm İmparatorluğunun Kafkasya hududunda vukua geldi. Şarkta ise Hazer ülkesi islâm ülkesiyle sınırdış

değildi. Bu taraftan Hazer ülkesine, Volga havzasına, ancak tüccarlar, sanatkârlar ve elçiler gelirlerdi. Bazı Avrupalı tarihçilerin iddialarına rağmen Horezm Hazer Hakanlığına girmediği açıkça malûmdur.

8 — Sasaniler sülâlesi devrinde Şimalî Ural ülkesi (Perme vilâyeti) ile İranın ticarî münasebetlerinin inkişaf etmiş olduğu kazılarla ıspat edilmektedir. Aynı devirde Horezm mallarının uzak doğuya kadar sokulduğu Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu mallar arasında Baltık sahillerinden getirilen kehribarın da bulunuşu Baltık-Horezm-Çin ticaret yolunun VI—VII inci asırlarda işlek olduğunu göstermektedir.

9 —VIII.—X. asırlarda İskandinavya gemicilerinin Rusyanın şimalindeki deniz ve ırmak yollarını ele geçirmeğe çalışmaları, Baltık havzasından Karadeniz havzasına geçmeleri (870-90) bu büyük ticaret yollarına hakim olmak için idi. Bu İskandinavya gemicilerini Rus vekayinâmeleri «Rus» ve «Varyag» iesmiye tesmiye ederler. Bu «Rus» adını taşıyan gemicilerin İsveçlilerden bir zümre olduğu anlaşılmıştır. Bunlar Cenubî Rusyada yaşayan İslavlara kendi adlarını vermişlerdir, «Ruslar» İslavları teşkilâtlandırmışlar, Hazerler, Peçenekler, Kıpçaklar, Bizans ve Macarlarla mücadele etmişlerdir. Nihayet X. asırda Rus devletinin nüvesi kurulmuş, Bizanslılardan gelen hristiyanlık Şark İslavları (Ruslar) arasında intişar etmiştir. Bununla beraber Ruslar, diğer balkan ve Asya hristiyanları gibi Bizansa dost olmadılar. 1043 de hristiyan Ruslar İstanbula hücum ettiler. XIII. asır müelliflerinden 'Avfi'nin Rusların islâm olduklarına dair naklettiği garip hikâye ihtimal ki bu 1043 de Rusların Bizansa hücumuyla izah edilebilir. Rusların müsüman olduklarına dair nakledilen bu

hikâye diğer bir kaynaktan mevcut değildir.

10 — VIII - IX neu asırlarda Ruslar Orta Asya devlet sistemi ve islâm kültürü ile Bizans devlet sistemi ve hristiyan kültürü tesirleri altında bocalayıp duruyorlardı. İskandinavya gemicilerinin şark islavlarına gelişleri ve « Baltıktan Bizansa ticaret yolunun keşfi» Rus tarihinin akışını tamamiyle Bizans ve Hristiyan kültürüne çevirdi.

Barthold'un bu makalesi 1918 de, yani İbn-i Fadlân'ın Meşhed nüshası keşfedilmeden önce, kaleme alınmış olduğundan birçok yanlış mutalaa ve faraziyeleri ihtiva etmektedir. Barthold bu yanlışlarının bir kısmını 1926 da neşredilen «Akademi çalışmalarının yıllık raporu (=Otçet) » nda tashih etmiştir. (S,36) . Başka birçok noktaları bu sefer tahrir heyeti tarafından ilâve edilen 11 sayfalık notlarda tashih ve izah edilmiştir. Bu makale eski olmasına rağmen, şimdi de istifade edilmeğe değer; ilave edilen notlarda verilen malûmat bilhassa önemlidir.

Sinolog tarihçi A. N. Bernstam'ın «Hunların tarihinden» adlı etüdünde (S. 51-77) bahis konusu olarak büyük Hun göçebe imparatorluğunun inhilâl devri hükümdarlarından Huhan-ye ile kardeşi Çji-Çji'nin hayatlarını seçmiştir. Müellife göre bu iki hükümdarın adları meşhur Hun hükümdarı Mao-dun (=Mete) nin adı kadar önemlidir. Orta Asya ve Avrupa tarihinde meydana gelen büyük olaylar bu iki hükümdarın faaliyetleriyle ve adlarıyla bağlıdır. Hun devletinin inhilali Orta Asyada ve şarkî Avrupada bir çok yeni etnik zümrelerin teşekkülüne, iktisadî ve siyasî devrimlere sebep olmuştur. Huhan-ye ve Çji-çji idareleri altında Hunların cenup ve şimal kollarına ayrılması, göçebe kavimlerin Avrupaya

doğru hareketlerinin ve «büyük göç» ün başlangıcı olmuştur.

Bernstam'a göre, Çin tarihi üzerindeki çalışmaların kusurlu geleneklerinden biri, Çin tarihini Çin ülkesini çeviren göçebe kavimlerin tarihinden ayrı ve müstakil olarak tetkik etmektir. Bu gelenek Klapproth'dan tâ O. Frank'e'ye kadar sürüp gelmektedir. Halbuki Çinin tarihi en eski devirlerdenberi göçebe kavimlerin tarihiyle bağlıdır. Çin devletinin nüvesini kuran Çjou sülâlesi de (milâttan önce 1050-256) hakikî Çinli sülâle değil, Hunlara akraba olan bir sülâle idi. Albert Thepe'nin tetkikine göre Çjou sülâlesi devrindeki aristokrat kabiiyle ve soylar Hunların neş'et ettikleri şimal kavimlerine mensup idiler.

Tarihî materyalizm mektebine mensup olan Bernstam, Hun ve Çin tarihindeki bütün içtimaî ve siyasi hadiselerin tahlilinde hareket noktası olarak sırf iktisadî âmilleri ve istihsal tarzlarının değişmesini almaktadır. Çin'in teessüsünden itibaren milâddan önceki birinci asrın sonlarına kadar, geçirdiği siyasi, içtimaî ve iktisadî gelişme ve değişmeleri bahis mevzuu ederek çiftçi, esnaf, işçi ve kölelerin her devirdeki durumlarını ve bu durumlara göçebe kavimlerin çok kuvvetli tesirlerini incelemektedir.

Büyük Çin seddinin inşası gerek Çinin dahilinde ve gerek komşu göçebe kavimlerin iktisadiyatında keşmekeşlik meydana getirdi, seddin inşası 400,000 işçiyi meşgul ediyor, ağır vergiler çiftçi ve esnafı eziyordu. Daha m. ö. 350 de toprak halkın elinden alınmıştı. Çiftçiler toprak kirası yüzünden o kadar borçlanmışlardı ki kadınlarını ve evlâtlarını, hattâ kendilerini, köleliğe satıyorlardı. Çin seddi Hunların akınlarını durduramadı. Çünkü bu sed, Çin imperatorluğunun yalnız esas kütlesi

olan çinlileri değil, batıdaki birçok göçebe kavimleri de Çin tarafında bırakılmıştı, kargaşalıklar esnasında da göçebeler seddi aşarak Çin topraklarında yerleşiyorlardı.

Çinliler Ordos mntakasını işgal ederek buraya canileri ve serserileri iskân ettiler. En bereketli yaylarından mahrum kalan Hunlar şimale gittiler.

Bir asır sonra hunların itilâ devri başlıyor. Bunun âmili hayvan beslemenin inkişafı, Hunların da kölelerden faydalanarak istihallerinin artması idi. Mao-dun (= Mete) askerî demokratik büyük bir devlet kurmağa muvaffak oldu (m. ö. 209-174) ve şimali Çini zapt etti. Bütün göçebe kavimleri birleştirdi. Çin'de halk tabakası büyük sıkıntı içinde olduğundan kaçarak Hunlara iltihak ediyorlardı. Bilhassa köleler durmadan Hunlara kaçıyorlardı. Çünkü Hunlar'da pederşahi hayat devam ettiginden, halk tabakasının ve hatta kölelerin yaşama şartları Çine nazaran daha elverişli idi. Çin hükümdarı Seo Ven-di (m. ö. 179-156) nun Hunlara yazdığı mektubundaki şu satırlar bu bakımdan mâni dardır: «memleketi genişletmek ve ahaliyi çoğaltmak için kaçaklar kâfi değildir. Hunlar bizim hududumuza, çinlilerde hudut haricine [Hun yarine] geçmesinler. Bu muahedeyi bozan kimseler idam edilmelidrler».

Kölelerin çoğalması, Çin sarayının vergi ve hediyeleri Hunlar içinde aristokrat zümrenin teşekkülüne sebep oldu. Çinin Hunlara verdikleri hediye- vergiler iki türlü idi; bir türlü şimale halka ikincisi de hükümdar ailesine mahsustu. Bu hediye -vergiler de hükümdar soyu ile halk arasını açmağa sebep oldu. Hükümdar sülâlesi dahilinde de taht kavgası başladı (m. ö. 126).

Çin İmparatorluğu tam bu zamanlarda «Batı ülkesini» keşfediyor ve batı

ülkeleriyle doğrudan doğruya ticari münasebetlere girmek, dahildeki iktisadi buhranı böylece halletmek istiyordu.

Chang K'ien'nin batıya seyahatı da bu devre tesadüf ediyor (ö. m. 126-138) Çinliler m. ö. 102 de Ferganayı zapt ettiler. Çinlilerin batıya doğru seferleri 166 dan 102 ye kadar birçok senelerde tekrarlanmıştı.

Çinin bu batı seferleri Hunların menfaatlarına dokundu: Ticaret yolları Çinin eline geçti, Hunların Sarı ırmak kıyılarındaki bereketli yaylaları işgal edilerek Çin köleleriyle dolduruldu. İmparator U-di devrinde (m. ö. 140-84) bu Hun yaylalarına iskân edilen kölelerin sayısı dört milyona balığ oldu. Çin dahilinde de milyonlarca köle vardı; yalnız devletin demirbaş köleleri üçyüz bindi. Köleliğin inkişafıyla muvazi olarak sefalet artıyordu. Buna rağmen Çin devletinin zahiri satvati çok parlaktı. Roma ile münasebet tesisine muvaffak oldu.

Hun devleti için bu devir çok sıkıntılı oldu. Büyük göçebe devlet dağılmaya yüz tuttu. Ufak kabileler isyan ederek Hunların yegâne servet kaynağı olan hayvan sürülerini alıp götürdü. Bu felâket yıllarında Hunların nüfuslarının ve hayvan sürülerinin $\frac{6}{10}$ sını gaybettiler (m. ö. 68). Bu sıralarda (m. ö. 60) ölen Hun hükümdarı yerine Hun beylerinden Voyan-Syuy-di tahtı gasbedip diktatör oldu.

Bernstam bu diktatörün mezalimini anlattıktan sonra Hunlarda «sınıflar mücadelesi» keşfediyor . . .

«Sınıflar mücadelesi» ni gösteren olay şudur :

«Hun hükümdarı Süy-lüy Tsüan-tsüy'un ölümünden sonra demokratik seçim usulünü bozarak Vo - yan - tsüy tahtı gasbetti. Azılı bir diktatör ve müstebit tipinin mümessili olan bu adam

Hun ittifadının hükümdar seçimi gelenegine açıktan açığa muhalefet ederek itaat etmek istemiyenleri imha etti.

Diktatöre karşı mücadele edenler demokrasi usulüyle Tszu-hoi - Şen adlı birini hükümdar (=şan-yuy, tanju) seçtiler ve buna Hu-han-ye adını verdiler. Dikkate şayadır ki meşrû varis olmadığı halde bütün Hunlar ona itaat ettiler. Bu, demokrasi nümeyişi idi.» (S.61).

Tarihte sınıflar kavgasından başka birşey görmek istemiyen tarihçi sinolog burada füzulî gayret sarfederek tarihlerin, hattâ kendi kullandığı kaynakların, kayıtlarına tamamiyle aykırı iddialarda bulunuyor. Gûya Hu-han-ye avamdan biri imiş! ¹). Halbuki elimizdeki bütün kaynakların tasrih ettiklerine göre Hu-han-ye diktatör ve gasıp Voyan - tsüy - di (m. ö. 60-58) 'den önce hükümdarlık eden Hülüy-tsü-anküy (68-60) ın oğlu ve hükümdarlığın hakikî varisi olan, tanınmış bir prens idi ².

Bernstam'ın bu etüdü, Hunlarda «sınıflar mücadelesi» ni tebarüz ettirmek için serdettiği mütalea ve zorlamalar bir tarafa bırakılırsa, çok önemli ve Hun tarihinin tetkiki için yardımcı bir eserdir. Garbin en meşhur ve salâhiyet sahibi sinoloğlarının eski ve en yeni eserlerinden faydalandığı gibi orijinal Çin kaynaklarından da faydalanmıştır.

C. E. Berthels'in Genceli Nizamî'nin 800 üncü doğum yılı dönümü münasebetiyle yazdığı mekale (s. 95-106)

1) «Vibrslı nekoyego Tazi-hoy-şen pod ime-nem Hu-han-ye.... cümlesindeki "nekoyego, zamiri rusçada bunu ifade eder.

2) Bk. Degüines (H. Cahit terc), Hunların, Türklerin... tarih umumi, I, 292-293, Hiacent, Sob. Sved., I 68-69; Krş. M. Şemsettin (Günaltay) Tüak tahihi, II, 134-135, Atsız Toplamalar, 48-49.

da bu büyük Türk mütefekkir şairinin tercümei hali ve eserleri üzerinde çalış-anlar için ihmal edilemeyecek bir mesâî eseridir.

Bu makalede Nizamî ve eserleri üzerine bugüne kadar yapılan tetkikler, eserlerinin el yazmaları, şarkta ve garpte neşredilen metin ve tercümele- rine bahis mevzuu edilmiştir.

A. K. Borovkov tarafından yazılan « Alişir Nevâî » başlıklı makale (s. 111 - 107) bugüne kadar bilinen malûmata yeni bir şey ilâve etmemektedir. Bununla beraber muharrir, W. Barthold'ın Nevâî'ye dair ileri sürdüğü bazı mütâlâa ve hükümleri yersiz bularak önemli itirazlar serdetmektedir. Mese-lâ, 1917 de neşrettiği «Türklerin geç-mişinden» adlı makelesinde Barthold türklerin Timur ve torunları devrinde İran edebiyatını taklit ederek türk ede-biyatı (poëse) vücade getirmeğe çalış-tıklarını ve bu devrin büyük şairi sayı-lan Alişir Nevâî eserlerinin de İran edebiyatının taklidinden başka bir şey olmadığını iddia etmişti. Borovkov bu iddiaları, son zamanlarda yapılan araş-tırmalara dayanarak, red ve cerhet-mektedir.

N. V. Pigoulevskaya'nın makalesin-de Orta Asyanın ölü şehirlerinde bu-lunan Süryani eserleri ve Süryani harf-leriyle yazılan Türkçe fragment'ler tet-kik edilmiştir.

Türkçe metin ihtiva eden fragment Hara - Hoto hafriyatında bulunmuş-tur. Bu metin, Nastori hristiyan türk-leri tarafından süryanice bir eserden tercüme edilmiş türkçe kitaptan kop-muş bir yaprak olduğu anlaşılmıştır, Pi-g o u l e v s k a y a b n fragment münase-betile Süryani kültürünün Orta Asyada yayılışını bahis mevzuu ediyor. Ona göre Hara-Hoto hafriyatında bu f r a g m e n t elde edilinceye kadar Süryani harflerile yazılan türkçe metinler ancak mezar taşlarından ibaret olduğu zannediliyor-du. Halbuki bahis mevzuu olan frag-ment Süryani harfleriyle yazılan türkçe eserlerin XIII. asra kadar mevcut bu-lundugunu isbat etmektedir. Türk Nas-turi rahiplerinden Uygur Y a b a l a h'ın türkçeden başka dil bilmediği halde, 1231 de Nastoriler tarafından Patrik seçilmesi Süryanice dinî kitapların türk-çeye tercüme edilmiş olmasıyla izah edilebilir.

Süryani harfleriyle yazılan bu metinde «temiz» kelimesi geçmektedir. Diğer Uygur metinlerinde tesadüf edil-miyen bu kelime yaşayan türk lehçe-lerinden ancak Garp lehçelerinde mev-cuttur. Bununla beraber Pigoulevskaya metindeki Süryanice kelimeleri sayar-ken «temiz» kelimesini almamıştır. Her halde bu kelimenin menşei karanlık olsa gerektir.

Abdülkadir İNAN

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

<u>I. Seri</u>	<u>Fiatı K.</u>
1 PİRİ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitabı Bahriye	2500
*) 3 NASUHİSSİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
*) 4 İBNİ BÎBÎ : Selçuk tarihi	
<u>II. Seri</u>	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarihi Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN : Camiüttevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi	250
5 Vekayi (Baburun hatıratı) Cilt: 1	350
*) 6 Humayunnâme	
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihi	50
8 SADRÜDDİN EBÛLHASAN ALÎ : Ahbar üd-Devlet is-Selçukîyye	150
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
*) 10 Abdi tarihi	
<u>III. Seri</u>	
*) 1 Aksaraî tezkeresi	
<u>IV. Seri</u>	
*) 1 P. WITTEK : Menteşe Beyliği	
<u>V. Seri</u>	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K., fransızca 1000 K.)	
***) 2 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe ve almanca)	750
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMÎT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
*) 5 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu (türkçe ve fransızca)	

VI. Seri**Fiati K.**

- *) 1 F.KÖPRÜLÜ ve A.GABRİEL : Mimar Sinan
*) 2 ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası 150
3 ULUĞ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma . . 100
4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay yıldız 200
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . . 350
*) 7 FAİK UNAT : Atatürk Bibliyografyası
*) 8 * * : Osmanlı Sefaretnâmeleri
9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları 150
10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III. ün hattı hümayunları . 100

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılma Devri . 125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri 175
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark 350
4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi 150
5 HALİS BİYIKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi 100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin Kuruluşu
9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Mâli Tarihi hakkında tetkikler 100
12 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları 450
13 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım 400
14 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt II. Kısım. 400

IX. Seri**Fiatı K.**

1	Birinci Türk Tarih Kongresi zabıtları (meveudu kalmamıştır)	
2	İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları	250
	BELLETEN : Her sayısı	100

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :
MAARİF VEKÂLETİ YAYINEVLERİ.

ANKARADA : Akba, Berkalp ve Haşet kitapevleri.
İSTANBULDA : Ankara caddesinde Üniversite, Beyoğlu, İstiklâl
caddesinde Haşet, Beyazıd Üniversite caddesinde
Muallimler kitapevleri.

*) Basılmakta olanlar

***) Türkçesi basılmıştır, almancaşı basılmaktadır.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayıtı : 100 kuruş (yabancı memleketler için
50 Fransız frangı)

Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için
200 Fransız frangı)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,
Ankarada : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbulda : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE Kitapevine,
Beyoğlu, İstiklâl caddesinde HAŞET Kitapevine ve Ba-
yazıtta MUALLİMLER Kitapevine,

Yazı işleri için :

Ankarada TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat
edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 Piastres (pour l'Etranger 50 frs. fr.)

L'Abonnement annuel : 400 Piastres (pour l'Etranger 200 frs. fr.)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction
Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE KİTAPEVİ, Ankara Caddesi,

à la librairie HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et

à MUALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt

Pour la correspondance, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque),
Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: VII²

No: 28

Octobre — 1943

NUMERO SPÉCIAL PUBLIÉ À L'OCCASION DU XXe.
ANNIVERSAIRE DE LA RÉPUBLIQUE

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 3